

Οι Ελληνικες Εκδοσεις του Αλδου και οι Ελληνες Συνεργατες του

Κ. Σπ. Στάικος

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ουμανισμος & Κρητη

Στέφανος Κακλαμάνης

500 ΧΡΟΝΙΑ

Ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Ἄλδου Μανούτιου

ΙΔΡΥΜΑ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗΣ ΛΑΣΚΑΡΙΔΗ

ΑΘΗΝΑ 2015

Η Ιστορικη Βιβλιοθηκη
του
Ιδρυματος Αικατερινης Λασκαριδη

Ἀπὸ τὸ 2012 τὸ Ἵδρυμα Αἰκατερίνης Λασκαρίδη, πέραν τῶν ἐκπαιδευτικῶν του προγραμμάτων, ἄρχισε νὰ συγκροτεῖ μεγάλες συλλογὲς βιβλίων, ποὺ προέρχονται ἀπὸ δωρεὲς κυρίως, σημαντικῶν ἀνθρώπων τοῦ πνεύματος ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Εὐρώπη γενικότερα, ὅπως τοῦ Κ.Θ. Δημαρᾶ, τοῦ Ι. Θεοδωρακόπουλου, τοῦ Ἐμμ. Κριαρᾶ, τῆς Ἑλένης Γλύκατζη-Ἀρβελέρ, τοῦ Φίλιππου Ἠλιού, τῆς Αἰκατερίνης Κουμαριανοῦ, τοῦ R. Baladie κ.ἄ. Ἀνάμεσα σὲ αὐτές, ξεχωριστὴ θέση κατέχει ἡ συλλογὴ τοῦ Ἀθανάσιου Οἰκονομόπουλου, ποὺ θησαυρίζει πρῶτες ἐκδόσεις καὶ ἐπανεκδόσεις ἔργων τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς καὶ βυζαντινῆς γραμματείας. Ἀπὸ τὸ ὑλικὸ τῆς συλλογῆς τοῦ Α. Οἰκονομόπουλου προέρχονται καὶ ἑλληνικὲς ἐκδόσεις τοῦ Ἄλδου, ποὺ παρουσιάζονται καὶ σχολιάζονται στὸν τόμο αὐτό. Δεῖγμα τῆς συμβολῆς τοῦ Ἱδρύματος στὰ γράμματα εἶναι ἡ ἔκδοση: *Τὰ 700 ἑλληνικὰ βιβλία τοῦ 20οῦ αἰώνα ποὺ ξεχώρισαν* (2013) καὶ ὁ παρὼν τόμος, ποὺ ἐκδόθηκε γιὰ τὰ 500 χρόνια ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Ἄλδου Μανούτιου.

Οι Ελληνικες Εκδοσεις του Αλδου και οι Ελληνες Συνεργατες του

(π. 1494-1515)

Οι Ελληνικες Εκδοσεις του Αλδου και οι Ελληνες Συνεργατες του

(π. 1494-1515)

Κ. Σπ. Στάικος

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ουμανισμος & Κρητη

Στέφανος Κακλαμάνης

ΙΔΡΥΜΑ
ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗΣ
ΛΑΣΚΑΡΙΔΗ

© ΑΤΩΝ Ε.Ε., Ἀθήνα 2015
ISBN 978-618-80522-8-4 (print)
© ΑΤΩΝ Ε.Ε., Ἀθήνα 2022
ISBN 978-618-5337-20-9 (pdf)

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΤΩΝ Ε.Ε.
Πάνου Ἀραβαντινοῦ 10
Ἀθήνα 106 74
Τηλ.: 210-724 1933, fax: 210-723 2754
e-mail: libraries@otenet.gr
www. atonbooks.gr

Ἠλεκτρονικός ἐκδότης: Ἐθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης & Ἠλεκτρονικοῦ Περιεχομένου (ΕΚΤ)
Ἡ ἔκδοση διατίθεται online στή διεύθυνση: https://ebooks.epublishing.ekt.gr/index.php/aton/catalog/book/103

στὴ μνήμη
τῆς Μαριλένας Λασκαρίδη,
Προέδρου τῆς «Βιβλιοθήκης
Καίτη Λασκαρίδη»

Πρὸς τοὺς Ἀναγνῶστες

Βρισκόμαστε στὰ τέλη τοῦ 2015 καὶ ἔχουν συμπληρωθεῖ 500 χρόνια ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Ἄλδου Μανούτιου, τοῦ σπουδαίου αὐτοῦ οὐμανιστῆ ποὺ ἀφιέρωσε τὴ ζωή του στὴ διάδοση τῆς ἀρχαίας καὶ βυζαντινῆς γραμματείας, καθὼς τὸ πιστεύω του ἦταν: ὅτι χωρὶς τὴ γνώση τῶν ἑλληνικῶν οὐμανιστικὴ παιδεία δὲν ὑπάρχει. Μὲ ἀφετηρία τὴν πόλη τῶν Δόγηδων, τὴ Βενετία, ἐργάστηκε ἀκαταπόνητα καὶ μὲ πρωτοφανὴ ζῆλο ἀπὸ τὸ 1494 ὡς τὸ 1515, μὲ στόχο νὰ προσφέρει στὸ οὐμανιστικὸ κοινὸ τῆς Ἰταλίας, ἀλλὰ καὶ τοῦ Βορρᾶ, ἀξιόπιστες πρῶτες ἐκδόσεις τῆς ἑλληνικῆς γραμματείας – πολλὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἦταν ἄγνωστες ἕως τότε στὴ Δύση.

Τὸ σκεπτικὸ τοῦ ἐκδοτικοῦ ἐγχείρηματος τοῦ Ἄλδου, ἡ ἀξιοπιστία τῶν ἐκδόσεών του, οἱ ἕλληνες καὶ ἰταλοὶ συνεργάτες του, τὰ ἄτομα ποὺ τὸν ὑποστήριξαν ποικιλότροπα –οἰκονομικὰ καὶ πολιτικά– οἱ κάτοχοι σπουδαίων συλλογῶν χειρογράφων ποὺ τοῦ ἐμπιστεύθηκαν τοὺς θησαυρούς τους, ἀλλὰ καὶ οἱ συγγενεῖς καὶ συνεχιστὲς τοῦ ὁράματός του, ἔχουν ἀπασχολήσει ἐδῶ καὶ δύο αἰῶνες τουλάχιστον τοὺς ἱστορικοὺς καὶ φιλολόγους, σὲ ἐπίπεδο ἐξαντλητικὸ μᾶλλον. Ὡστόσο δὲν ἔχει ἐπαρκῶς ἀποτιμηθεῖ ἡ συμβολὴ τῶν ἑλλήνων συνεργατῶν του, Κρητῶν κυρίως, χωρὶς τοὺς ὁποίους δὲν θὰ μποροῦσε νὰ ἐπιτελέσει τὸν ἄθλο του αὐτόν, δηλαδὴ τὴν ἔκδοση ἑλληνικῶν βιβλίων, κάτι ποὺ δὲν ἀπέκρυψε ποτὲ καὶ μὲ κάθε εὐκαι-

ρία μάλιστα ὁμολογοῦσε ἀπὸ τοὺς ἀφιερωματικοὺς Προλόγους τῶν ἐκδόσεών του.

Ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τὴ φιλολογικὴ προπαρασκευὴ τῶν πρὸς ἔκδοση συγγραμμάτων, ὅσων μάλιστα θὰ κυκλοφοροῦσαν γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὶς πρέσες του, ὅπως ἡ πεντάτομη ἔκδοση τῶν Ἁπάντων *τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ τῶν* Διαλόγων *τοῦ Πλάτωνα, ἦταν ἡ δυνατότητα πρόσβασης σὲ μεγάλες συλλογὲς βιβλίων, ποὺ στεγάζονταν ὄχι μόνο στὴ Βενετία ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλα πνευματικὰ κέντρα τῆς Ἰταλίας, καὶ ὄχι μόνο, ὅπως ἡ Πάντοβα καὶ ἡ Φερράρα. Λόγου χάρη, ἡ μοναδικὴ συλλογὴ τοῦ καρδινάλιου Βησσαρίωνα, ποὺ εἶχε περιέλθει πρὸ πολλοῦ στὴ Δημοκρατία τῆς Βενετίας καὶ θησαύριζε ἀρχαίους κώδικες μεγάλης ἀξιοπιστίας, ἡ πλούσια βιβλιοθήκη τοῦ ἑλληνιστῆ Giorgio Valla, τοῦ Niccolò Leoniceno στὴ Φερράρα, τοῦ πρίγκιπα Alberto Pio στὸ Κάρπι, ἀλλὰ καὶ τοῦ στενοῦ του συνεργάτη, τοῦ Μουσούρου, ὑπῆρξαν βασικὴ πηγὴ τῶν ἐκδόσεών του. Ἀντικειμενικὸς στόχος ἦταν ὄχι μόνο ἡ ἐπισήμανση ἄγνωστων συγγραμμάτων, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀντιβολὴ χειρογράφων.*

Πιστεύω ὅτι χρέος ὅλων μας εἶναι νὰ τιμήσουμε τὴ μνήμη τοῦ Ἄλδου καὶ νὰ τονίσουμε τὴ συμμετοχὴ τῶν ἑλλήνων συνεργατῶν του στὸ τιτάνιο ἐκδοτικό του ἔργο. Πόσω μᾶλλον ποὺ ὁρισμένες πρῶτες ἐκδόσεις του ἀντιπροσωπεύουν τὰ σπουδαιότερα συγγράμματα τῆς ἀρχαιότητας, ὅπως ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, οἱ σχολιαστὲς τοῦ Σταγειρίτη –Ἀλέξανδρος Ἀφροδισιεὺς καὶ Ἀμμώνιος ὁ Ἑρμείου–, ἀλλὰ καὶ οἱ μεγάλοι τραγωδοί, Σοφοκλῆς, Αἰσχύλος καὶ Εὐριπίδης, καὶ βέβαια τὰ ὁμηρικὰ ἔπη, ὅπως καὶ τὰ διδακτικὰ ἔπη τοῦ Ἡσίοδου.

Ὡστόσο, μελέτες ποὺ σχετίζονται μὲ Ἕλληνες ποὺ δραστηριοποιήθηκαν στὴ Δύση, κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς πρώιμης ἰταλικῆς Ἀναγέννη-

σης καὶ μετά, εἶναι δύσκολο, ἕως ἀδύνατον, νὰ συνταχθοῦν ἀπὸ ἐρευνητὲς ποὺ δὲν ἔχουν πρόσβαση σὲ βιβλιοθῆκες τοῦ ἐξωτερικοῦ, ποὺ αὐτὲς μόνο φιλοξενοῦν τὴν ἀπαιτούμενη διεθνὴ βιβλιογραφία. Μὲ τὰ σημερινὰ δεδομένα, κάθε παρεμφερὲς ἐγχείρημα θὰ ἀντιμετωπίσει ἀνυπέρβλητα βιβλιογραφικὰ ἀκόμα καὶ γλωσσικὰ ἐμπόδια.

Κατὰ ἀγαθὴ τύχη ὅμως, τὸ 2015 ὁ Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας κ. Προκόπης Παυλόπουλος ἐγκαινίασε τὴν «Ἱστορικὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Νεοελληνισμοῦ» τοῦ Ἱδρύματος Αἰκατερίνης Λασκαρίδη, ἡ ὁποία περιλαμβάνει πλέον τῶν 280.000 τίτλων μὲ ἔργα τῆς ἑλληνικῆς καὶ βυζαντινῆς γραμματείας, ὅπως καὶ ἐκδόσεις ποὺ ἀναφέρονται στὴν πνευματικὴ δραστηριότητα τοῦ Γένους ἕως καὶ σήμερα. Δὲν εἶναι ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐκδόσεων τὶς ὁποῖες θησαυρίζει ἡ ἐν λόγω «Ἱστορικὴ Βιβλιοθήκη» ποὺ κάνει τὴ διαφορά, σὲ σύγκριση μὲ ἄλλες βιβλιοθῆκες τῆς Ἑλλάδας καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ, ἀλλὰ ἡ ταξινόμησή τους σύμφωνα μὲ τὴ θεματικὴ ὀργάνωση τοῦ κτήτορα τῆς κάθε συλλογῆς. Κάτι ποὺ ἐπιτρέπει στὸν ἐρευνητὴ νὰ «σπουδάσει» μὲ βάση τὶς συλλογὲς αὐτὲς καὶ πού, ὁπωσδήποτε, θὰ συμπληρώσει τὶς ὑπάρχουσες γνώσεις του.

Ἀπὸ τὴν ἔκδοση αὐτή, ποὺ κυκλοφορεῖ εἰς μνήμην τοῦ Ἄλδου καὶ τῶν ἑλλήνων κυρίως συνεργατῶν του, διαφαίνεται καθαρὰ τὸ κενό, καὶ ἡ βιβλιογραφικὴ ἔνδεια ἀκόμη, ποὺ ὑπάρχει στὶς ἑλληνικὲς βιβλιοθῆκες. Τὸ μεγάλο αὐτὸ κενό, μὲ τὴν πρωτοβουλία τοῦ Προέδρου τοῦ Ἱδρύματος, Π. Κ. Λασκαρίδη, ἔρχονται νὰ συμπληρώσουν οἱ θησαυροὶ τῆς «Ἱστορικῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Νεοελληνισμοῦ» τοῦ Ἱδρύματος Αἰκατερίνης Λασκαρίδη.

Κ. Σπ. Σταϊκος

Περιεχόμενα

Πρὸς τοὺς Ἀναγνῶστες . . . . . IX-XI

Οὐμανισμὸς καὶ Κρήτη (*τοῦ Στέφανου Κακλαμάνη*)

Ἑλληνικὲς σπουδὲς καὶ τυπογραφία στὰ χρόνια τοῦ Οὐμανισμοῦ 3-39

Ἡ συμβολὴ τῶν Κρητικῶν 3

Σχολεῖα καὶ δάσκαλοι τῆς ἑλληνικῆς 9

Στὶς παραμονὲς τῆς Ἅλωσης 19

Κρῆτες κωδικογράφοι στὴ Βενετία 27

Ἡ δωρεὰ τοῦ Βησσαρίωνα 32

Βιβλιογραφικὸ ἐπίμετρο 36

Οἱ ἕλληνες συνεργάτες τοῦ Ἄλδου 43-114

Βιογραφικὰ τοῦ Ἄλδου 45

Ἐκδοτικοὶ προβληματισμοὶ 48

Ὁ ρόλος τοῦ Sabellico 51

Ἡ Βιβλιοθήκη τοῦ Βησσαρίωνα 52

Ἡ Βιβλιοθήκη τοῦ Μουσούρου 54

Οἱ ἀπαρχὲς τῆς Ἀλδινῆς Τυπογραφίας 56

Οἱ ἑλληνικοὶ τυπογραφικοὶ χαρακτῆρες τοῦ Ἄλδου 59

Οἱ ἕλληνες συνεργάτες του 63-72

Μάρκος Μουσοῦρος 64

Ἰουστίνος Δεκάδυος 67

Ἰωάννης Γρηγορόπουλος 67

Δημήτριος Δούκας 69

Ἰωάννης Ρῶσος 71

Ἡ συμβολὴ τοῦ Μουσούρου στὶς ἐκδόσεις τοῦ Ἄλδου 72

Νεακαδημίας Νόμος 74

Μέλη τῆς Ἀκαδημίας 76

Ἀναστολὴ τῆς λειτουργίας τῶν ἐργασιῶν τοῦ Ἄλδου 77

Ἐπαναλειτουργία τοῦ Οἴκου του 77

Ἡ τυπογραφικὴ παράδοση τῆς Βενετίας 80

Ἡ αἰσθητικὴ παράδοση τοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου 81

Τὸ εἰκαστικὸ ὑλικὸ τοῦ ἀλδινοῦ τυπογραφείου . . . 82

Τυπογραφικὸ σῆμα 83-102

Τὰ πρωτογράμματα καὶ τὰ ἐπίτιτλα 90

Εἰκονογράφηση 100

Ἡ αἰσθητικὴ τῶν ἑλληνικῶν ἐκδόσεων 102

Ἀναχώματα στὰ ἐκδοτικά του σχέδια 104

Ἡ ἐκπαίδευση κατὰ τὴν παλαιολόγεια ἐποχὴ 106

Οἱ ἐκδοτικές του δημιουργίες 110

Οἱ ἑλληνικὲς ἐκδόσεις τοῦ Ἄλδου

Καταγραφὴ – Σχόλια 115-245

Ἑλληνικὲς ἐκδόσεις τοῦ Οἴκου τοῦ Ἄλδου 247-250

Σημειώσεις 251-263

Συντομογραφίες βιβλιοθηκῶν 265

Βιβλιογραφία 267-285

Εὑρετήρια 287-299

Εὑρετήριο ὀνομάτων 287-297

Εὑρετήριο τοπωνυμίων 297-299

Ουμανισμος και Κρητη

του Στεφανου Κακλαμανη

Ἑλληνικὲς σπουδὲς καὶ τυπογραφία στὰ χρόνια τοῦ Οὐμανισμοῦ

Ἡ συμβολὴ τῶν Κρητικῶν

Δύο ἱστορικὰ γεγονότα φαίνεται νὰ ὁριοθετοῦν τὴν ἐποχὴ τοῦ ἀνθρωπιστικοῦ κινήματος στὴν Κρήτη: ἡ ἐπανάσταση τοῦ 1363-1365, μὲ τὴν ὁποίαν οἱ βενετοὶ φεουδάρχες καὶ οἱ κρητικοὶ ἄρχοντες ἐπιδίωξαν νὰ ἀνεξαρτητοποιηθοῦν ἀπὸ τὴ μητρόπολη Βενετία καὶ νὰ ἱδρύσουν δική τους Δημοκρατία μὲ προστάτη τὸν πρῶτο ἐπίσκοπο τοῦ νησιοῦ ἅγιο τ ίτο· ὁ σεισμὸς τοῦ 1508, ποὺ ἰσοπέδωσε τὸν Χάνδακα καὶ σκόρπισε τὸν θάνατο στοὺς κατοίκους τῆς πόλης καὶ τῶν περιχώρων της. Ἡ ἐπανάσταση πνίγηκε στὸ αἷμα ἀπὸ τοὺς «λ ουμπάρδους καὶ τ ουδέσκους» μισθοφόρους τοῦ κοντοτιέρου Luchino dal Verme ποὺ ἡ Βενετία ἔστειλε στὴν Κρήτη, ἄνοιξε ὅμως διάπλατα τὸν δρόμο στὴ σύγκλιση καὶ τὴ συνεργασία τῶν δύο ἐθνοτικῶν ὁμάδων, ἐπιτάχυνε τὶς ἀμφίδρομες πολιτισμικὲς ἀνταλλαγὲς καὶ ὁδήγησε, μακροπρόθεσμα, στὴ σύνθεση τῆς βενετοκρητικῆς ταυτότητας μέσα ἀπὸ πολλὲς καὶ ὄχι πάντα εὔκολα διαχειρίσιμες περιστάσεις. Ἑκατὸν πενήντα χρόνια ἀργότερα, τὸ 1508, μέσα ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τῆς μεσαιωνικῆς πόλης τοῦ Χάνδακα μὲ τὰ ψηλὰ τείχη, τοὺς πύργους καὶ τὰ λιγοστὰ δημόσια κτίρια θὰ ξεπροβάλει ἡ καινούργια ὄψη της, ἡ ἀναγεννησιακή, μὲ τοὺς καρδιόσχημους προμαχῶνες, τὸν ναύσταθμο, τὶς πλατεῖες, τοὺς κεντρικοὺς δρόμους (ροῦγες), τὰ ἐπιβλητικὰ οἰκοδομήματα καὶ τὰ ἀρχοντικά, ποὺ θύμιζαν στοὺς περαστικοὺς ἀπὸ ἐκεῖ εὐρωπαίους περιηγητὲς τὶς ἰδιαίτερες πατρίδες τους.

Ἡ Κρήτη μεταξὺ Δύσης καὶ Ἀνατολῆς. τ ὰ ἴδια αὐτὰ χρόνια σημαντικὰ γεγονότα στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς Ἀνατολικῆς μ εσογείου ἀναβαθμίζουν τὴ γεωπολιτικὴ ἀξία τῆς μ εγαλονήσου καὶ τὴ θέτουν στὸ ἐπίκεντρο τῶν διεθνῶν ἐξελίξεων: ἡ Βενετία μετὰ ἀπὸ μακρὰ περίοδο σκληροῦ ἀνταγωνισμοῦ καὶ ἀνοικτῶν συγκρούσεων ἐκτόπισε τὶς ἰταλικὲς ναυτικὲς πόλεις ἀπὸ τοὺς ἐμπορικοὺς δρόμους τῆς πρώην βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας καὶ ἀνέπτυξε ἕνα πυκνὸ δίκτυο σταθμῶν ἐκμετάλλευσης καὶ ἐγκατάστασης στὰ ἐδάφη αὐτά, μὲ τὴν Κρήτη νὰ εἶναι ἡ σπουδαιότερη κτήση της· γι᾽ αὐτὸ καὶ ἐφάρμοσε ἕνα διοικητικὸ σχῆμα ἀνάλογο ἐκείνου τῆς μ ητρόπολης. Παράλληλα, ἀναδείχθηκε στὸν κύριο ἀντίπαλο τῶν Ὀθωμανῶν οἱ ὁποῖοι, ἀπὸ τὸ 1351 ὡς τὸ 1460 περίπου, κατέκτησαν τὴ μ ικρὰ Ἀσία, τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴ ν . Βαλκανική, ἔγιναν κύριοι τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ δὲν ἔκρυβαν τὰ σχέδιά τους νὰ ἐπεκταθοῦν δυτικότερα. α ὐτὴν τὴν κρίσιμη γιὰ τὴν ἐπιβίωση τοῦ ν έου Ἑλληνισμοῦ ἐποχὴ συντελέστηκαν σημαντικὲς πολιτικές, κοινωνικές, οἰκονομικὲς καὶ δημογραφικὲς ἀλλαγὲς καὶ ἐπιχειρήθηκαν ἀναστοχαστικὲς ἰδεολογικὲς καὶ πολιτισμικὲς προσαρμογὲς στὶς νέες συνθῆκες ποὺ καθόρισαν ἀποφασιστικὰ τὶς ἐξελίξεις.

Τὰ πρῶτα οὐμανιστικὰ σκιρτήματα. ε ἶναι, συνάμα, τὰ χρόνια ποὺ τὸ κίνημα τοῦ ο ὐμανισμοῦ ἐκδηλώνεται μὲ ὅλο καὶ μεγαλύτερη ἔνταση στὴν Ἰταλία καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὴν Κεντρικὴ καὶ τὴ Δυτικὴ ε ὐρώπη. Ἂν στὸ Βυζάντιο τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ κλασικὰ γράμματα στάθηκε σὲ κάθε φάση τῆς ἱστορίας του δύναμη ζωτικὴ καὶ ἀναγεννητική, καὶ μάλιστα κατὰ τοὺς ὕστερους παλαιολόγειους χρόνους, ὁπότε ἡ μελέτη τους γνώρισε ξεχωριστὴ ἄνθηση, στὴν Ἰταλία τὸ κίνητρο γιὰ τὴ σπουδὴ τῆς λατινικῆς παράδοσης ἄρχισε νὰ ἐκδηλώνεται ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 13ου αἰώνα σὲ εὐπαίδευτους μοναχοὺς καὶ κύκλους λογίων καὶ ἀστῶν, ποὺ ὑπηρετοῦσαν ὡς γραμματεῖς,

νομικοί, νοτάριοι καὶ δάσκαλοι τῆς γραμματικῆς καὶ τῆς ρητορικῆς στὶς πόλεις τῆς βενετικῆς ἐνδοχώρας (Βερόνα, Βιτσέντζα), στὰ πανεπιστημιακὰ κέντρα τῆς Πάδουας καὶ τῆς μ πολόνιας, καὶ στὴν Ἀβινιόν, ὅπου εἶχε μεταφερθεῖ ἡ ἕδρα τῆς παπικῆς α ὐλῆς (1309-1377). Ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 14ου αἰώνα ἡ ροπὴ γιὰ τὴ μελέτη τῶν λατίνων συγγραφέων καὶ τὴ μίμηση τοῦ ὕφους τους ἐξαπλώθηκε καὶ ἐξελίχθηκε σὲ πραγματικὸ κίνημα ποὺ ὑπερκέρασε τὶς τοπικὲς πολιτικὲς καὶ πολιτισμικὲς διαφορὲς καὶ ἀντιθέσεις, οἱ ὁποῖες χώριζαν τὶς πόλεις-κράτη, δημιουργώντας μια «πολιτεία τῶν γραμμάτων» («respublica litteraria»). Ὁ Πετράρχης (1304-1374) καὶ ὁ Βοκκάκιος (1314-1375), οἱ δύο κορυφαῖοι οὐμανιστὲς καὶ ποιητὲς τῆς ἐποχῆς, ἐπιδίωξαν νὰ πάρουν καὶ μιὰ γεύση τῆς ἑλληνικῆς. μ ὲ καλύτερες προϋποθέσεις τὸ ἀποτόλμησε ὁ Βοκκάκιος, μὲ δάσκαλο τὸν λ εόντιο Πιλάτο (†1367) ἀπὸ τὴν Καλαβρία, ὁ ὁποῖος, ἄγνωστο πότε ἀκριβῶς, εἶχε ταξιδέψει στὴν Κρήτη γιὰ νὰ βελτιώσει τὶς γνώσεις του στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ γραμματεία. τ ὸ 1361 μὲ ἐνέργειες τοῦ περιώνυμου μαθητῆ του ὁ λ εόντιος δίδαξε ἑλληνικὰ στὸ Studium τῆς φ λωρεντίας καὶ ἀνταποκρινόμενος στὸ κάλεσμά του φιλοπόνησε μιὰ ἔμμετρη λατινικὴ μετάφραση τοῦ Ὁμήρου. Ἡ διδασκαλία του δὲν ἄφησε μόνιμα ἀποτελέσματα. Ὅταν ὅμως οἱ οὐμανιστὲς ἔθεσαν μὲ ζῆλο τὴν ἑλληνικὴ παράδοση στὶς ἀναγνωστικές τους προτεραιότητες καὶ ἐπιστράτευσαν τοὺς ἑλληνιστὲς ποὺ ζοῦσαν κάτω ἀπὸ τὴν πνευματικὴ ἀκτινοβολία τοῦ Βυζαντίου γιὰ νὰ διδαχθοῦν συστηματικὰ

1. Ὁ Πετράρχης, ξυλογραφία ἀπὸ τὴν ἔκδοση: N. Reusner, Icones sive Imagines viuae, literis Cl. Virorum…, *Βασιλεία 1599.*

τὴν ἑλληνική, ἡ πολιτισμικὴ ζωὴ στὴν Ἰταλικὴ χερσόνησο ἀνανεώθηκε ριζικά. Σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ ἡ ἀναζήτηση τῆς γνώσης περνοῦσε μέσα ἀπὸ μακρινὰ καὶ πολύχρονα ταξίδια καὶ περιπλανήσεις στὴ Δυτικὴ καὶ Βόρεια ε ὐρώπη γιὰ τὴν ἀνακάλυψη χαμένων κειμένων, δὲν ἔλειψαν καὶ αὐτὲς οἱ ἐκδηλώσεις, συνήθως μὲ ἀφορμὴ τὶς διπλωματικὲς ἀποστολὲς καὶ τὶς συνόδους (Κωνσταντίας, φ ερράρας-φ λωρεντίας) γιὰ τὴ διευθέτηση καίριων πολιτικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν ζητημάτων. ο ἱ οὐμανιστὲς μὲ αὐξανόμενη ἔνταση

2. Σκίτσο ποὺ ἀναπαριστᾶ τὸν Βοκκάκιο, μικρογραφία ἀπὸ τὸν κώδικα Eglogle *(Φλωρεντία 1379, Bibliotheca Medicea Laurenziana, Ms Plut. 34.39).*

3. Ὁ C. Salutati, σὲ μικρογραφία κώδικα (Φλωρεντία, Bibliotheca Medicea Laurenziana, Ms Strozzi, 174, φ. 3v).

κινήθηκαν γιὰ νὰ ἀποκτήσουν χειρόγραφα μὲ πρωτότυπα κείμενα καὶ νὰ ἐκπονήσουν καὶ νὰ ἐμπλουτίσουν τὶς μεταφράσεις τους στὴ λατινικὴ μὲ νεότερες, ἀκριβέστερες καὶ ὑφολογικὰ ἀντάξιες τοῦ ὑψηλοῦ περιεχομένου τους. μ εταξὺ τῶν περιοχῶν ποὺ ἐπισκέφθηκαν στὴν Ἀνατολὴ κεντρικὴ θέση εἶχε ἡ Κρήτη, ὡς τόπος πλησιέστερος στὴν Ἰταλία καὶ ὡς ἐνδιάμεσος σταθμὸς ὅσων κατευθύνονταν πρὸς (καὶ ἀπὸ) τὴν Κωνσταντινούπολη.

Πρὸς τὴν καθιέρωση τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν στὴν Ἰταλία. Θεμελιακὴ σημασία γιὰ τὴ στροφὴ τῶν Ἰταλῶν στὶς ἑλληνικὲς σπουδὲς εἶχε ἡ πρωτοβουλία τοῦ Γραμματέα τῆς φλωρεντινῆς Πολιτείας Coluccio Salutati (1331-1406) νὰ προσκαλέσει τὸ 1396 τὸν μανουὴλ Χρυσολωρᾶ (1350-1414) νὰ διδάξει τὴν ἑλληνικὴ γλώσσα καὶ λογοτεχνία στὸ Studium γιὰ μιὰ δεκαετία, πεπεισμένος γιὰ τὴ σπουδαιότητα τῆς μελέτης τους στὴν ἐνδυνάμωση τῆς πνευματικῆς ζωῆς μιᾶς πολιτείας ποὺ ἔμελλε νὰ ἀποκληθεῖ «νέα Ἀθήνα». Ἡ τετράχρονη διδασκαλία τοῦ Χρυσολωρᾶ ὄχι μόνο προκάλεσε μεγάλο ἐνθουσιασμὸ στὸ πολυπληθὲς ἀκροατήριό του, ἀλλὰ καὶ ἔδωσε τὸ κίνητρο σὲ πολλοὺς φιλομαθεῖς νέους, ὅπως ὁ Jacopo d'Angelo da Scarperia (ci. 1360-1410) καὶ ὁ Guarino Veronese (1374-1460), νὰ μετακινηθοῦν στὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ νὰ συνεχίσουν τὶς σπουδές τους κοντὰ στὸν δάσκαλό τους ὅταν ἐκεῖνος πῆρε τὸν δρόμο τῆς ἐπιστροφῆς. Ἐνενήντα χρόνια ἀργότερα, μὲ τὸν θάνατο τοῦ πρώτου πολίτη τῆς φλωρεντίας, τοῦ λαυρέντιου (1449-1492) τῶν μεδίκων, φαίνεται νὰ κλείνει μιὰ ἄκρως δημιουργικὴ περίοδος, κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ Κρήτη κλήθηκε νὰ παίξει πρωτεύοντα ρόλο στὴ συλλογὴ καὶ τὴ μετάδοση τοῦ ἑλληνικοῦ λόγου ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ Ἀνατολὴ στὴ λατινικὴ Δύση. Δὲν εἶναι περίεργο ὅτι δύο ἀντιπροσωπευτικοὶ ἐκφραστὲς τῆς προσέγγισης τῶν δύο κόσμων τὸν 15ο αἰώνα συνδέονται μὲ τὴν Κρήτη καὶ τὸν Χάνδακα: ἐκεῖ, στὰ 1400, ὁ πολυταξιδεμένος φίλος τοῦ Χρυσολωρᾶ καὶ τοῦ Salutati Δημήτριος Κυ-

4. Ὁ Μανουὴλ Χρυσολωρᾶς: N. Reusner, Icones sive Imagines viuae, literis...

δώνης θὰ κλείσει τὰ μάτια του, ἐνῶ ἐπέστρεφε στὴ Βασιλεύουσα· ἀπὸ ἐκεῖ, τὸν Ἀπρίλη τοῦ 1492, ὁ Ἰανὸς λ άσκαρης, γυρνώντας στὴ φ λωρεντία, θὰ παραλάβει ἀπὸ τὸν γιατρὸ Niccolò da Siena 44 κώδικες καὶ ἕνα ἄγαλμα, συνολικῆς ἀξίας 950 δουκάτων, ποὺ ἐμπλούτισαν τὴ συλλογὴ ἑλληνικῶν χειρογράφων τοῦ ἐντολοδόχου του· καὶ θὰ τὸν συνοδεύσουν στὴν πόλη τοῦ Ἄρνου ποταμοῦ δύο νεαροὶ κρητικοί, ποὺ μὲ τὴ σειρά τους θὰ ξεχωρίσουν ἀνάμεσα στοὺς ἕλληνες λόγιους στὴν Ἰταλία τῆς Ἀναγέννησης: ὁ Ἀριστόβουλος Ἀποστόλης (1467-1535) καὶ ὁ μαθητής του μ άρκος μ ουσοῦρος (περ. 1470-1517), δελεασμένοι ἀπὸ τὴν προοπτικὴ ἐργασίας σὲ ἕνα τόσο πολλὰ ὑποσχόμενο περιβάλλον.[1] Ὁ ἐνδιάμεσος χρόνος ποὺ συνδέει αὐτὰ τὰ δύο γεγονότα σηματοδοτεῖ τὴ μετεξέλιξη τῆς Κρήτης ἀπὸ προσωρινὸ σταθμὸ παραμονῆς τῶν ἑλληνιστῶν λογίων καὶ κωδικογράφων στὸ ταξίδι τους πρὸς τὴν Ἰταλία σὲ βαρυσήμαντο κέντρο διάσωσης, ἀντιγραφῆς καὶ διάδοσης τοῦ ἑλληνοβυζαντινοῦ

5. Ὁ Ἰανός Λάσκαρης, ξυλογραφία ἀπὸ τὴν ἔκδοση: P. Giovio, Elogia Virorum litteris illustrium, *Βασιλεία 1577.*

1. τ ὸ 1519 ὁ Ἀριστόβουλος Ἀποστόλης, ὡς Ἀρσένιος μ ητροπολίτης μ ονεμβασίας, θὰ γράψει στὸν πάπα λ έοντα Ι΄ (τῶν μ εδίκων): «εἴλκυσε γὰρ κἀμὲ τότ᾽ ἐν φ λωρεντίᾳ διὰ τοῦ σοφωτάτου λ ασκάρεως ὁ φιλέλλην ἐκεῖνος καὶ μεγαλόνους λ αυρέντιος, τὸ ἄκρον τῆς τῶν φ λωρεντίνων γερουσίας ἄωτόν τε καὶ κλέος, ὅπου καὶ τὴν σὴν ἔγνων μακαριότητα· πότε δὴ πότε τοῦτ᾽ ἦν; Ὅτε καὶ θυμέλην, ὡς ἐν ἄλλαις Ἀθήναις, ἐν τῇ πολυτελεῖ σου οἰκίᾳ τῷ Ἀριστοφάνους πλούτῳ παρεσκευάκεις λαμπρῶς».

χειρογραφικοῦ πολιτισμοῦ καὶ σὲ μόνιμη ἑστία διδασκαλίας τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσας καὶ γραμματείας.

Σχολεῖα καὶ δάσκαλοι τῆς ἑλληνικῆς

Στὴ μ εγαλόνησο ἡ διδασκαλία τῆς ἑλληνικῆς γινόταν ὀργανωμένα σὲ ἰδιωτικὰ σχολεῖα καὶ στὰ μοναστήρια τῆς πόλης καὶ τῆς ὑπαίθρου ἀπὸ κρητικοὺς ἀλλὰ καὶ βυζαντινοὺς λογίους. Ἕνας ἀπὸ αὐτούς, νεαρὸς ἀκόμη, ὁ Ἰωάννης Ἀργυρόπουλος, τὸν Ὀκτώβρη τοῦ 1423 συμφωνεῖ μὲ τὸν νοτάριο Κωνσταντῖνο μ αυρικᾶ νὰ διδάξει τὸν γιό του τ ζωρτζίνο τὴν ἑλληνικὴ μὲ ἀμοιβὴ 14 ὑπέρπυρα· συνάμα μετέχει ἐνεργὰ στὶς ἰδεολογικὲς ζυμώσεις τῆς ἐποχῆς: τὶς ἀπόψεις του λ.χ. γιὰ τὶς διαφορὲς μεταξὺ τῶν δύο δογμάτων τὶς ἀνέπτυξε σὲ δημόσιο διάλογο (disputa) ποὺ εἶχε μὲ τὸν Γεώργιο τ ραπεζούντιο, ἡ κακὴ ἔκβαση τοῦ ὁποίου στάθηκε αἰτία νὰ διαταραχθεῖ ἡ φιλία τους. Ὁ συνομιλητής του, γέννημα θρέμμα τοῦ νησιοῦ, μόλις εἶχε γυρίσει ἀπὸ τὴ Βενετία, ὅπου εἶχε μεταβεῖ τὸ 1416 γιὰ νὰ ἀντιγράψει χειρόγραφα μετὰ ἀπὸ πρόσκληση τοῦ Francesco Barbaro (1390-1454) καὶ γιὰ νὰ σπουδάσει τὴ λατινικὴ καὶ τὴ ρητορικὴ κοντὰ στὸν Guarino Veronese, καὶ ἀπὸ τὴν Πάδουα, ὅπου μὲ τὴ μεσολάβηση τοῦ ἐργοδότη του δίδαξε ἑλληνικὰ τὸν ἐπίσκοπο Pietro Marcello (1376-1428). Στὸν Χάνδακα ἐργαζόταν ὡς δάσκαλος τῆς ἑλληνικῆς καὶ τῆς λατινικῆς γλώσσας, πρὶν ἐπανακάμψει, ὁριστικὰ πιά, στὴν Ἰταλία (τὸ 1426 στὴ Βιτσέντζα καὶ τὸ 1427 στὴ Βενετία) γεμάτος φιλοδοξίες καὶ ὄνειρα.

Ἰταλοὶ σπουδαστὲς στὴ Μεγαλόνησο. Στὴν Κρήτη ἔφθαναν καὶ Ἰταλοὶ μὲ τὴ φιλοδοξία νὰ μάθουν τὴν ἑλληνική, γιὰ νὰ μελετήσουν τοὺς κλασικοὺς συγγραφεῖς ἀπὸ τὸ πρωτότυπο καὶ νὰ ἐντοπίσουν

χειρόγραφα μὲ ἄγνωστα ἢ πλημμελῶς σωζόμενα κείμενα, ἀγάλματα, νομίσματα καὶ ἄλλα ὑλικὰ κατάλοιπα τοῦ παρελθόντος καὶ νὰ τὰ πάρουν μαζί τους στὶς πατρίδες τους. Ἀνάλογες δραστηριότητες ἀνέπτυξαν καὶ μερικοὶ ἐπιφανεῖς βενετοὶ εὐγενεῖς καὶ ἐκκλησιαστικοὶ ποὺ ὑπηρέτησαν στὸ νησὶ ἀπὸ διάφορες θέσεις, ὅπως λ.χ. ὁ Zaccaria Trevisan (1370–1414) στὰ 1403-1404 ὡς στρατιωτικὸς διοικητὴς Κρήτης (capitano), ὁ Marco Lipomano (1390-1446) στὰ 1435-1437 ὡς δούκας τοῦ Χάνδακα, ὁ Ludovico/Alvise Foscarini (1409-1480) στὰ 1437-1439 ὡς ρέκτορας τοῦ Ρεθύμνου, ὁ Pietro Donato (1380-1447) στὰ 1415-1425 ὡς ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης, καθὼς καὶ ὁ Fantino Valaresso (1392-1446) στὰ 1439-1446, ὁ Maffeo Vallaresso (1415-1496) τὸ 1445 ὡς κανονικὸς τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Κρήτης κ.ἄ., ἢ μετοίκησαν ἐκεῖ μετὰ ἀπὸ χρόνια διαβίωσης στὴ Βενετία, ὅπως ὁ Lauro Quirini ἀπὸ τὸ 1452 ὣς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του. Ἄλλοι συγκροτοῦσαν μὲ πολὺ κόπο καὶ χρῆμα τὴ συλλογή τους καὶ ἄλλοι συνδυάζοντας τὸ τερπνὸ μὲ τὸ ὠφέλιμο τὰ μεταπωλοῦσαν, ἐξοικονομώντας χρήματα. Ὁ Giovanni Corner (1370-1452) ταξίδευε στὴν ἑλληνικὴ Ἀνατολὴ καὶ στὴν Κρήτη, ὅπου ὁ πατέρας του Federico/Ferrante διέθετε κτήματα, καὶ ἀγόραζε χειρόγραφα ποὺ θὰ κερδίσουν τὸν θαυμασμὸ τοῦ Ambrosio Traversari γιὰ τὴν ὀμορφιά τους.

Στὰ 1414-1418 βρέθηκε στὸν Χάνδακα καὶ ὁ γιατρὸς Pietro Tomasi, ἑλληνιστὴς μὲ ἀξιόλογη συμβολὴ στὸ κίνημα τοῦ βενετικοῦ ο ὑμανισμοῦ: ἀνάμεσα στοὺς φίλους καὶ τοὺς ἀλληλογράφους του εἶναι ὁ Francesco Filelfo (1398-1481), ὁ Leonardo Giustiniani (1388-1446), ὁ Ludovico/Alvise Foscarini, ὁ Poggio Bracciolini (1380-1459) καὶ ὁ Francesco Barbaro. Ἀπὸ τὴν Κρήτη ὁ Tomasi ἔστειλε στὸν Guarino Veronese ἕνα χειρόγραφο μὲ τοὺς *Βίους* τοῦ Πλουτάρχου, ἐνῶ ἄλλες ἀνακαλύψεις του τὶς κράτησε γιὰ τὴ δική του συλλογή, ποὺ τὸ 1460 ἀριθμοῦσε 130 τόμους.

Ἡ καλλιέργεια τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν ἐνισχύθηκε καὶ ἀπὸ ἄλλους παράγοντες, ὅπως ἡ παραμονὴ στὸ νησὶ ἑλλόγιμων μοναχῶν καὶ κληρικῶν, μὲ μακροβιότερη ἐκείνη τοῦ Ἰωσὴφ Βρυέννιου (1381-1401), ποὺ εἶχαν σταλεῖ ἢ διατηροῦσαν σχέσεις μὲ τὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως, κυρίως ὅμως ἀπὸ τὶς ζωηρὲς θεολογικὲς συζητήσεις ποὺ προκλήθηκαν γιὰ τὴν ἕνωση τῶν Ἐκκλησιῶν (1438-1439) καὶ οἱ ὁποῖες στόχευαν στὸν ἔλεγχο καὶ στὴ δογματικὴ θεμελίωση αὐτῆς τῆς, κατὰ βάση πολιτικῆς, ἐπιλογῆς. μ ὲ κέντρο τὸν ὀρθόδοξο πρωτοπαπὰ τοῦ Χάνδακα Ἰωάννη Συμεωνάκη (†1452) σχηματίστηκε ἕνας κύκλος λογίων, μέλη τοῦ ὁποίου κατὰ καιροὺς ὑπῆρξαν ὁ Γεώργιος τ ραπεζούντιος, ὁ Πέτρος λ αμπάρδος, ὁ Ἰωάννης Κάκος (Cauco), ὁ Κωνσταντῖνος μ υλαῖος, ὁ μ ανουὴλ Σάβιος, ὁ μ ιχαὴλ λ υγίζος, ὁ Ἰωάννης Συρίγος, ὁ Ἰωάννης, ὁ Βενέδικτος καὶ ὁ ἰατρὸς Ἐμμανουὴλ Σεμιτέκολο κ.ἄ. τ ὰ πρόσωπα αὐτά, πρώην μαθητές του, λαϊκοί, μοναχοί, ἱερεῖς, δάσκαλοι οἱ ἴδιοι, κωδικογράφοι καὶ μελετητὲς τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γραμματείας, μᾶς ἄφησαν μερικὰ δείγματα τῆς ἐνασχόλησής τους μὲ τὴν ποίηση σὲ ἀρχαῖα μέτρα, μὲ τὴν ἐπιστολογραφία καὶ μὲ τὴ συγγραφὴ ρητορικῶν καὶ φιλοσοφικῶν λόγων στὴν ἑλληνική, πού, ἂν μή τι ἄλλο, τεκμηριώνουν τὸ ὑψηλὸ ἐπίπεδο ἀρχαιομάθειας ποὺ εἶχαν ἀποκτήσει στὸ νησί τους καὶ τὴν ἐπιρροή τους στὰ πνευματικὰ πράγματα τοῦ τόπου τους. Γιατὶ βρίσκονται στὸ προσκήνιο τῶν τοπικῶν ἐξελίξεων, διατηροῦν δίκτυα ἐπαφῶν μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὴν Κρήτη καὶ συνδέονται μὲ ἐπίλεκτα μέλη τῆς βενετοκρητικῆς ἀριστοκρατίας, στὰ ὁποῖα ἀπευθύνουν ἐπιστολὲς καὶ γράφουν ἐγκωμιαστικοὺς καὶ ἐπιτάφιους λόγους, μονωδίες, ἀνάλογα μὲ τὶς περιστάσεις. Ἐνδεικτικὲς εἶναι οἱ συγγραφὲς τοῦ Πέτρου λ αμπάρδου («λ όγος ἐπικήδειος εἰς ν εῖλον ἱερομόναχον», ἐπιστολὲς στοὺς ἱερομόναχους πατέρες Κάλλιστο καὶ Ἄνθιμο καὶ «τῷ θεοφιλεστάτῳ καὶ σοφωτάτῳ ἀνδρὶ ἐν τάξει πρώτῳ τε θύτῃ κυρίῳ Ἰωάν-

νῃ τῷ Σιμωνάκι») καὶ τοῦ μ ανουὴλ Σάβιου (μνεῖες 1408-1449), μουσικοῦ, ὑμνογράφου καὶ πρωτοψάλτη τοῦ Χάνδακα: ἕνας «Κανὼν πανηγυρικὸς καὶ λίαν χαρμόσυνος τῆς ποθεινοτάτης ἑνώσεως» γιὰ νὰ χαιρετίσει τὴ θετικὴ κατάληξη τῆς συνόδου φ ερράρας-φ λωρεντίας, ἕνας διάλογος «Κατὰ Ἰουδαίων» καὶ ἕνας ἐπιτάφιος στὸν Ἀλέξιο Καλλιέργη («Παράκλησις καὶ παρηγορία εἰς θλιμμένους»), νεαρὸ μέλος τῆς ὀρθόδοξης κρητικῆς οἰκογένειας ποὺ μόνη αὐτὴ κατεῖχε τὴ βενετικὴ εὐγένεια. Ὁ ρήτορας δὲν διστάζει νὰ δηλώσει τὴν ἐξάρτησή του ἀπὸ τὸν πατέρα τοῦ νεκροῦ καὶ νὰ μοιραστεῖ μαζί του τὸν πόνο του.[2]

Κοντὰ στὸν Συμεωνάκη μαθήτευσαν καὶ νεαροὶ Ἰταλοὶ ποὺ διέπρεψαν ἀργότερα ὡς ἑλληνιστὲς στὰ μεγάλα κέντρα τοῦ ο ὑμανισμοῦ (Ρώμη, μ πολόνια, φ λωρεντία, μ ιλάνο, ν εάπολη, Βενετία) χωρὶς ποτὲ νὰ τὸν λησμονήσουν: ὁ Rinuccio Aretino (1395-1450), γραμματέας τοῦ πάπα ν ικολάου ε ′ καὶ δάσκαλος τοῦ Lorenzo Valla στὴν ἑλληνική, τὸν ἀποκαλεῖ «ἐλλογιμότατο» καὶ τοῦ ἀναγνωρίζει χάριτες γιὰ τὴ μαθητεία του τὸ 1415, πρὶν πάει στὴν Κωνσταντινούπολη.[3] Γι᾽ αὐτὸ καὶ ἐπιλεκτικὴ καὶ στοχευμένη φαίνεται

---

2. «Ἀλλ᾽ εἴθε δυνατὸν ἦν, ὦ παρόντες εὐγενεῖς καὶ περιφανέστατοι, τὸν τοῦ ὑμετέρου φίλου, *ἐμοῦ δὲ κυρίου*, υἱόν, κῦριν Ἀλέξιόν φημι τὸν χρηστὸν ἐκεῖνον Καλλιέργην, ἐξ ὀδυνηρᾶς αὐτοῦ κλίνης ἀνιστάμενον κατιδέσθαι καὶ συναγάλλεσθαι αὐτῷ τε καὶ τῷ πατρί».

3. Σύμφωνα μὲ ὅσα γράφει στὸν Bonacursio: «Verum si quid tua gravitate dignum per nos eluxerit, gratia erit habenda Johanni Simonaco prothopapae, *viro nostrae aetatis litteratissimo*, e cuius industria opere et diligentia derivatum est quicquid graecarum litterarum ad nos effluxit». Στὴν ἀφιέρωση τῆς λατινικῆς μετάφρασης τοῦ πλατωνικοῦ διαλόγου *Κρίτων* στὸν αὐτοκράτορα μ ανουὴλ Παλαιολόγο, καμωμένη γύρω στὰ 1423, προβάλλει τὴν ὁρμὴ γιὰ γνώση ποὺ τὸν ξεχώριζε ἀπὸ τὶς συνηθισμένες ἐπιδιώξεις τῶν συνομηλίκων του καὶ ἡ ὁποία τὸν ὁδήγησε ὡς τὴν Κωνσταντινούπολη: «[…] alii Cereri messium culmos, alii Baccho maturos palmites, alii iam et Apollini hecatombas offerre sole-

πὼς ἦταν ἡ κωδικογραφικὴ δράση τοῦ Συμεωνάκη: ἀπευθυνόταν σὲ προσωπικότητες τῆς βενετικῆς κοινωνίας ὅπως ὁ Francesco Barbaro, στὸν ὁποῖον ἔστειλε ἕνα χειρόγραφο μὲ ἔργα τοῦ λ ουκιανοῦ (ὁ Vaticanus Palatinus gr. 73), καὶ ὁ δούκας Marco Lipomano, στὸν ὁποῖον προμήθευσε τὰ ἔργα τοῦ λ ουκιανοῦ, τὰ *Μηχανικὰ* τοῦ ψευδο-Ἀριστοτέλη καὶ τὸ *Περὶ ἐνεργείας δαιμόνων* τοῦ μ ιχαὴλ Ψελλοῦ.

Ἀρχαιολογοῦντες περιηγητὲς τῆς Κρήτης. Στὶς ἀρχὲς τοῦ 15ου αἰώνα μαρτυροῦνται οἱ πρῶτες ἀπόπειρες ντόπιων καὶ ἐπισκεπτῶν τῆς Κρήτης νὰ ἀνιχνεύσουν τὸ ἱστορικὸ παρελθὸν τῆς μ εγαλονήσου, συνδυάζοντας τὴ μελέτη τῶν γραπτῶν πηγῶν μὲ τὴν ἀνακάλυψη ὑλικῶν μαρτυριῶν. Ἡ κρητικὴ ἀρχαιολογία «ἐγκαινιάζεται» μὲ τὸν φλωρεντίνο ἱερέα Cristoforo Buondelmonti (1395-1430 περ.), ὁ ὁποῖος στὴν *Περιγραφὴ τῆς νήσου Κρήτης* (*Descriptio Insulae Cretae*) ἐκθέτει τὶς ἐντυπώσεις του ἀπὸ τὴν πολύμηνη περιήγηση τοῦ νησιοῦ στὰ 1415 καὶ τὶς ἐξακριβώσεις του ἀπὸ τὶς ἀρχαιότητες ποὺ ἐντόπισε καὶ τοὺς ἐρειπιῶνες ποὺ ἐπισκέφθηκε καὶ ἰχνογράφησε στὰ περιθώρια τῶν γραπτῶν του. Στὸ χειρόγραφο Laurentianus Pluteus 29.42 (τοῦ 1429) περιέχονται ἕξι σκαριφήματα (χάρτες καὶ σχέδια), τὰ πέντε εἰκονίζουν ἀρχαιολογικὲς θέσεις τοῦ νησιοῦ (Παντομάτριον, Ἁρμυρός, τ ὸ βουνὸ τοῦ Δία, Ἰδαῖον Ἄντρον, Κνωσσός, Ἀνάκτορο τοῦ βασιλιᾶ μ ίνωα, ν αὸς Ἁγίων Δέκα, κελιὰ μοναχῶν, λ αβύρινθος, τὸ βουνὸ Ἴδη) ἐνῶ τὸ ἕκτο ἀποτελεῖ τὴν πρωιμότερη ἀπεικόνιση τοῦ Χάνδακα ποὺ μᾶς

---

bant. Ego vero graecarum cognitione disciplinarum pellectus, patriam, parentes ac dulcem tepidumque nidum deserens, implumis praecepsque coelo, ut vides, volutavi remoto. Ex his itaque studiis quibus iam diu multis vifiliis insudavi et maxime in ea civitate […]».

ἔχει σωθεῖ. Στὸ προοπτικὸ αὐτὸ σχέδιο ἀποδίδεται ἐπιμελῶς ἡ πόλη (civitas) μέσα στὰ βυζαντινὰ τείχη, ποὺ διακόπτονται ἀπὸ ψηλοὺς τετράγωνους πύργους, μὲ τὰ προάστιά της ὀργανωμένα σὲ ἐνορίες καὶ μὲ κατεύθυνση νοτιοδυτική· ξεχωρίζουν ἡ πυκνὴ δόμηση τῆς πόλης, ἡ κεντρικὴ πλατεία, περιμετρικὰ τῆς ὁποίας ἀναπτυσσόταν ἡ ἐμπορικὴ ζωή καὶ διατάσσονταν οἱ κρατικὲς ὑπηρεσίες, τὰ δημόσια κτίρια καὶ οἱ κατοικίες τῶν ἀξιωματούχων, οἱ περικλεεῖς ναοὶ καὶ τὰ ἐκκλησιαστικὰ ἱδρύματα μὲ τὸν ὄγκο τους, ἡ γειτονιὰ τῶν Ἑβραίων στὴ βορειοδυτικὴ ἄκρη ἐντὸς τῶν τειχῶν, καὶ ἔξω ἀπὸ αὐτά, πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση, οἱ ἀνεμόμυλοι τοῦ μ αρουλᾶ καὶ τὸ λ οιμοκαθαρτήριο (λ αζαρέτο). Ἡ ρούγα μαΐστρα συνέδεε τὸ λιμάνι μὲ τὴν κεντρικὴ πλατεία (μὲ τὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου μ άρκου) καὶ μέσω τῆς μ εγάλης Πόρτας, νότια, μὲ τὰ προάστια καὶ τὴν ὕπαιθρο. Ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τῶν τειχῶν βρίσκονταν ἄλλες μικρότερες ἀγορὲς καὶ τὰ σφαγεῖα, κοντὰ στὴν ἐκκλησία τῆς Παναγίας τῶν Ἀγγέλων, στὴν ἀρχὴ τῆς πλατιᾶς στράτας ποὺ ὁδηγοῦσε πρὸς τὰ δυτικά. Ἔτσι τὰ βυζαντινὰ τείχη χώριζαν τὴν παλιὰ ἀπὸ τὴν καινούργια πόλη (ἐξώπορτο), ὅπου εἶχαν ἐγκατασταθεῖ τὰ φτωχότερα κοινωνικὰ στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ, οἱ πρόσφυγες ἀπὸ τὴν τ ένεδο καὶ τὰ ἄλλα χειμαζόμενα ἀπὸ τοὺς τ ούρκους βυζαντινὰ ἐδάφη. Ὅταν ἔφθασε στὸ χωριὸ Θραψανό, μιὰ ἔκπληξη περίμενε τὸν Buondelmonti· ἐκεῖ ἔγινε δεκτὸς ἀπὸ τὸν ἄρχοντα τοῦ τόπου ν ικόλαο Κορνάρο (τοῦ Ἀνδρέα), ὁ ὁποῖος, καθισμένος στὸν στολισμένο μὲ γλυπτὰ καὶ ἀρχαῖα ἀγάλματα κῆπο του, διάβαζε Δάντη καὶ στὴ συζήτηση ποὺ εἶχαν φάνηκε καλὰ ἐνημερωμένος γιὰ τὶς τρέχουσες πολιτικὲς ἐξελίξεις στὴ φ λωρεντία.

Σχολεῖα καὶ δάσκαλοι τῆς λατινικῆς στὴν Κρήτη. Παράλληλα μὲ τὴ μελέτη τῆς ἑλληνικῆς συνεχιζόταν καὶ ἡ καλλιέργεια τῆς λατινικῆς· τὴ δίδασκαν στοὺς νεαροὺς βλαστοὺς τῆς ἀριστοκρα-

6. Χάρτης τῆς Κρήτης ἀπὸ τὸ Liber Insularum Archipelagi *[1420] τοῦ Cristoforo Buondelmonti (ἀπὸ τὴν ἔκδοση* τ όπος καὶ ε ἰκόνα, Χαρακτικὰ ξένων περιηγητῶν γιὰ τὴν Ἑλλάδα…, *τ.* Ι, *Ὁλκός, Ἀθήνα, 1978).*

τικῆς τάξης οἱ ἰδιωτικοὶ δάσκαλοι, οἱ οἰκοδιδάσκαλοι καὶ οἱ μοναχοὶ τῶν καθολικῶν ταγμάτων ποὺ εἶχαν ἐγκατασταθεῖ στὴν Κρήτη ἀπὸ τὶς ἀρχὲς κιόλας τοῦ 13ου αἰώνα. Σπουδαῖο ἐκπαιδευτικὸ ἔργο ἐπιτελοῦσαν οἱ δομηνικανοὶ στὶς μονὲς τοῦ Ἁγίου Πέτρου στὸν Χάνδακα, τοῦ Ἁγίου ν ικολάου στὰ Χανιὰ καὶ τῆς Παναγίας στὸ Ρέθυμνο. Στὸν Χάνδακα ἡ μονὴ διέθετε βιβλιοθήκη ποὺ ἔβλεπε πρὸς τὴ μεριὰ τῆς θάλασσας, μὲ τὸ βουητὸ τῶν κυμάτων νὰ ἐμποδίζει τὸν περιηγητὴ Felix Faber νὰ διαβάσει. Ἀνάλογη δράση ἀνέπτυσσαν καὶ οἱ φραγκισκανοὶ μοναχοί, στὶς τάξεις τῶν ὁποίων ἀνῆκε καὶ ὁ κρητικὸς Πέτρος φ ιλάργης, ὁ μελλοντικὸς πάπας Ἀλέξανδρος ε ′ (1409-1410). τ ὴν ἀθρόα παραγωγὴ λατινικῶν (ἀλλὰ καὶ δίγλωσσων, λατινικῶν καὶ ἑλληνικῶν) χειρογράφων εἶχαν ἀναλάβει ντόπιοι ἀντιγραφεῖς, γνῶστες τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης ἢ καὶ τῶν δύο γλωσσῶν, ἐργαζόμενοι μὲ τὰ πρότυπά τους νὰ προέρχονται ἀπὸ τὶς ἰδιωτικὲς καὶ μοναστηριακὲς συλλογὲς τοῦ νησιοῦ, κάποιες ἀπὸ τὶς ὁποῖες μάλιστα ἦταν ἰδιαίτερα πλούσιες, ὅπως τοῦ Ἁγίου φ ραγκίσκου στὸν Χάνδακα: ἡ μονὴ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 15ου αἰώνα διέθετε 290 χειρόγραφα μὲ ἔργα τῆς δυτικῆς θεολογίας ἀλλὰ καὶ μεταφράσεις κειμένων τῆς ἑλληνικῆς γραμματείας καὶ τῶν Πατέρων τῆς ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας στὴ λατινική. μ ιὰ ἰδέα γιὰ τὴν ἐμβέλεια τῆς δράσης τῶν καθολικῶν μοναχῶν στὴν κρητικὴ κοινωνία καὶ ἰδίως τῆς ἐπιρροῆς τους στὴ ζωὴ τῶν ἀρχοντικῶν οἰκογενειῶν ξεπροβάλλει ἀνάγλυφα μέσα ἀπὸ τὶς σωζόμενες διαθῆκες καὶ τὴ δημώδη λογοτεχνία τῆς ἐποχῆς (μ περγαδῆς, *Ἀπόκοπος*).

Γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς Διοίκησης ἡ Βενετία ἔστελνε στὴν Κρήτη ὑπαλλήλους (γραμματεῖς καὶ λογιστές) ποὺ ὑποστήριζαν τὶς ἐπὶ θητείᾳ Ἀρχὲς στὸ ἔργο τους καὶ ὑλοποιοῦσαν τὶς ἐντολές τους. Δὲν ὑπάρχει καμία ἀμφιβολία ὅτι καὶ αὐτοί, παρὰ τὴν ἀστικὴ κοινωνικὴ καταγωγή τους, εἶχαν ἐκπαιδευτεῖ στὸ σχολεῖο τοῦ Ἁγίου μ άρκου (ἱδρυμένο γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς Γραμματείας) καὶ γιὰ νὰ συμπληρώ-

σουν τὰ ἔσοδά τους ἐπιδίδονταν στὴ διδασκαλία, κάποιοι καὶ σὲ πιὸ ἀπαιτητικὲς ἀσχολίες, ὅπως ὁ νοτάριος Lorenzo de Monacis (1388-1428). Κατὰ τὴν πολύχρονη παραμονή του στὸν Χάνδακα διαχειρίστηκε ex officio κάθε εἴδους ὑποθέσεις, συμβάλλοντας στὴν ἀντιμετώπισή τους. Στὰ πρῶτα χρόνια τῆς σταδιοδρομίας του, γνώρισε τοὺς φιλενωτικοὺς μ άξιμο Χρυσοβέργη, Δημήτριο Κυδώνη καὶ μ ανουὴλ Καλέκα, ἴσως μάλιστα καὶ νὰ παρακολούθησε τὸν πολύκροτο θεολογικὸ διάλογο (disputa) μεταξὺ τοῦ Ἰωσὴφ Βρυεννίου καὶ τοῦ δομηνικανοῦ μοναχοῦ μ ανουὴλ Καλέκα (†1410) γιὰ τὴν ἐκπόρευση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ποὺ ἔλαβε χώρα σὲ ἐκκλησία τῆς πόλης, καὶ νὰ ἀσχολήθηκε μὲ τὴν καταγγελία μιᾶς γυναίκας ἐναντίον τοῦ ποιητῆ λ εονάρδου ν τελλαπόρτα (±1330-1419/1420), ποὺ ἀπαιτοῦσε τὴν ἀναγνώριση τοῦ παιδιοῦ της. Πάντως τὶς ἀπόψεις του γιὰ τὴν ὑπεροχὴ τῆς λατινικῆς ἔναντι τῆς ἑλληνικῆς καὶ γιὰ τὴ μικρή, κατὰ τὴν ἐκτίμησή του, ὠφέλεια τῶν μεταφράσεων τῶν ἑλληνικῶν ἔργων στὴ λατινικὴ ἀπέρριψε μὲ πειστικὰ ἐπιχειρήματα, ἀντλημένα ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς τῶν ὕστερων καὶ τῶν νεότερων χρόνων, ὁ ἐπιφανέστερος ἐκπρόσωπος τοῦ βενετικοῦ ο ὑμανισμοῦ Francesco Barbaro σὲ ἐκτενὴ ἐπιστολὴ ποὺ τοῦ ἀπηύθυνε τὸ 1416. Παρ' ὅλα αὐτά, ὁ de Monacis εἶχε ἀποκτήσει, προφανῶς στὴν Κρήτη, τὴν ὑποδομὴ νὰ διαβάσει τοὺς βυζαντινοὺς ἱστορικοὺς ἀπὸ τὸ πρωτότυπο, ἂν καὶ ὄχι μὲ τὴν εὐχέρεια ἴσως ποὺ θὰ ἤθελε. μ ετὰ τὴν ἐπιστροφή του στὴ Βενετία (1421) ἀφιερώθηκε στὴ συγγραφὴ μιᾶς χρονογραφίας μὲ τίτλο *De gestis, moribus et nobilitate civitatis Venetiarum*, ποὺ τὸν ἔκανε εὐρύτερα γνωστό: δίπλα στὴν κύρια πηγή του, τὸ *Χρονικὸ* (*Chronica*) τοῦ Andrea Dandolo, γιὰ τὰ γεγονότα στὸν βυζαντινὸ χῶρο καὶ στὴν Κρήτη τὸν 13ο αἰώνα (τὰ πραγματεύεται στὰ βιβλία ΙΧ καὶ Χ) ἄντλησε πολύτιμο ὑλικὸ ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ ν ικήτα Χωνιάτη, τοῦ Γεωργίου Ἀκροπολίτη καὶ τοῦ Γεωργίου Παχυμέρη, ἀπὸ χειρόγραφα ποὺ κυκλοφοροῦσαν

στὴν Κρήτη καὶ ἀπὸ τὰ Βιβλία (Registri) τῆς Δουκικῆς Γραμματείας τοῦ Χάνδακα στὰ ὁποῖα εἶχε ἄμεση πρόσβαση.

ε ἶναι προφανὲς ὅτι μιὰ συστηματικὴ ἀναδίφιση τῶν σωζόμενων ἀρχειακῶν πηγῶν γιὰ τὴν ἀπογραφὴ τῶν ὑπαλλήλων τῆς Δουκικῆς Γραμματείας τοῦ Χάνδακα (καὶ δευτερευόντως τοῦ Ρεθύμνου, τῶν Χανίων καὶ τῆς Σητείας) ἔχει πολλὰ νὰ μᾶς διδάξει γιὰ τὸ ἀνθρώπινο δυναμικό, ποὺ πλάι στοὺς μοναχοὺς τῶν καθολικῶν ταγμάτων, στὰ στελέχη τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς καὶ στοὺς εὐπαίδευτους ἐκπροσώπους τοῦ ὀρθόδοξου κόσμου ἐργάστηκαν ἑτοιμάζοντας ἀργὰ καὶ σταθερὰ τὸ ἔδαφος γιὰ τὸν μορφωτικὸ καὶ ἰδεολογικὸ προσανατολισμὸ τῆς κρητικῆς κοινωνίας τοὺς δύο ἑπόμενους αἰῶνες. Καὶ μπορεῖ, μὲ βάση τὶς διαθέσιμες μαρτυρίες, ἡ φοίτηση Κρητικῶν στὰ πανεπιστήμια τῆς Πάδουας καὶ τῆς μ πολόνιας νὰ φαίνεται νωχελική, μὲ ἐλάχιστους ἀπὸ αὐτοὺς νὰ φθάνουν ὣς τὶς τελικὲς ἐξετάσεις καὶ στὴ λήψη τοῦ πτυχίου τους, ὅμως ἡ εἰκόνα αὐτὴ δὲν εἶναι οὔτε κἂν ἐνδεικτικὴ τοῦ βαθμοῦ διάδοσης τῆς λατινικῆς, γιὰ λόγους πολλοὺς καὶ ὄχι πάντα σταθμητούς, ποὺ θὰ φανοῦν ἔκδηλα τὸν 16ο αἰώνα. Ἡ καθολικὴ χρήση τῆς λατινικῆς στὴ σύνταξη τῶν δημόσιων καὶ τῶν νοταριακῶν ἐγγράφων τῆς Κρήτης εἶναι ἐπαρκὴς ἔνδειξη μιᾶς λατινογνωσίας τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ, ἀναγκαίας γιὰ τὶς κάθε εἴδους δημόσιες καὶ ἰδιωτικὲς δράσεις του. Ὅταν στὰ 1501 οἱ εὐγενεῖς τοῦ Χάνδακα συμπεριέλαβαν στὰ αἰτήματά τους πρὸς τὴ Σύγκλητο τῆς Βενετίας καὶ τὴν ἀνάθεση στὸν δάσκαλο τῆς ἑλληνικῆς καὶ τῆς λατινικῆς στοὺς ὑπαλλήλους τῆς Δουκικῆς Γραμματείας Peritio de Sanctis, νὰ διδάσκει δύο ὧρες τὴ μέρα καὶ τὰ δικά τους παιδιὰ γιὰ νὰ μὴ μείνουν ἀγράμματα, ἔρχονταν νὰ καταμαρτυρήσουν μιὰν πραγματικότητα: τὴν ἐπείγουσα ἀνάγκη νὰ διαχυθεῖ ἡ γνώση καὶ τῶν δύο γλωσσῶν στὰ ἀνώτερα κοινωνικὰ στρώματα, ποὺ τὶς ἑπόμενες δεκαετίες, μὲ τὴ γενναία συνδρομὴ καὶ τῆς εὔρωστης ἐμπορικῆς τάξης, θὰ στηρίξει πολλαπλῶς τὴν Ἀναγέννηση στὴν Κρήτη.

Στὶς παραμονὲς τῆς Ἅλωσης

Ἡ πολιτικὴ ἀπόφαση τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα Ἰωάννη η ′ Παλαιολόγου νὰ ἀποδεχθεῖ τοὺς ὅρους τῆς ἕνωσης τῶν δύο Ἐκκλησιῶν στὴ σύνοδο τῆς φ ερράρας-φ λωρεντίας (1438/9), ὅπου διακρίθηκαν γιὰ τὴ βαθύτητα τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ τους ὁ Γεώργιος Γεμιστὸς Πλήθων, ὁ μαθητής του Βησσαρίων καὶ ὁ ἐπίσκοπος Ἐφέσου μ άρκος ε ὐγενικός, διόγκωσε τὶς θεολογικὲς διαφορὲς καὶ διηύρυνε τὸ ἰδεολογικὸ χάσμα ποὺ δίχαζε τοὺς ἑλληνόφωνους στὰ βυζαντινὰ καὶ τὰ δυτικοκρατούμενα ἐδάφη. ο ἱ ἐπιπτώσεις ἦταν βαρύτατες καὶ στὴν ἐσωτερικὴ ζωὴ τῆς Κρήτης, ὅπου ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ προηγούμενου αἰώνα δὲν εἶχαν λείψει οἱ δογματικὲς ἀντιπαραθέσεις οὔτε καὶ ἦταν λιγότερο σφοδρὲς ἀπὸ αὐτὲς ποὺ ἐκδηλώνονταν στὸ αὐτοκρατορικὸ κέντρο. Πολιτικὴ τακτικὴ τῆς Βενετίας ἦταν νὰ ἀντιμετωπίζει μὲ ἤπιο τρόπο τὶς ἰδεολογικὲς διαφοροποιήσεις τοῦ πληθυσμοῦ. Στὸ ζήτημα τοῦ δόγματος ἐνίσχυσε τὸν θεσμὸ τοῦ πρωτοπαπᾶ (ποὺ ἐκπροσωποῦσε ἐνώπιον τῶν Ἀρχῶν τὸ ἑλληνορθόδοξο ποίμνιο) καὶ στελέχωσε τὶς δημόσιες θέσεις, τῆς Ἐκκλησίας συμπεριλαμβανομένης, μὲ ἀνώτατους ἀξιωματούχους, ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὶς τάξεις τῆς ἀριστοκρατίας της, διέθεταν μακρὰ διοικητικὴ ἐμπειρία καὶ γερὴ ἀνθρωπιστικὴ καὶ θεολογικὴ κατάρτιση· σὲ αὐτὸ διευκολυνόταν καὶ ἀπὸ τὴν παρουσία στὸν παπικὸ θρόνο Βενετῶν στὴν καταγωγή, ὅπως ὁ πάπας ε ὐγένιος Δ ′ (1431-1447, κατὰ κόσμον Gabriele Condulmier). Ὁ μαθητὴς τοῦ Guarino ἀπὸ τὴ Βερόνα, Fantino Vallaresso (1392-1446), ἦταν προσωπικότητα ἱκανὴ νὰ διακρίνει τὸ πολιτικὰ ἐφικτὸ ἀπὸ τὸ χιμαιρικὸ καὶ νὰ ἐργαστεῖ ἀπὸ τὴ θέση τοῦ λατίνου Ἀρχιεπισκόπου (1439–1446) γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσει τὰ σκάνδαλα καὶ νὰ μεριμνήσει γιὰ τὴν ἄμβλυνση τῶν δογματικῶν τριβῶν καὶ τὴν προώθηση τῆς ἕνωσης, ἐνισχύοντας ἔτσι καὶ τὸν βενετικὸ παρά-

γοντα στὴ μ εγαλόνησο. Παρακινημένος ἀπὸ τὸν εὐγενή, καὶ ποιητὴ δημωδῶν ἔργων, μ αρίνο φ αλιέρο καὶ τὸν Paolo de Dotis ἀπὸ τὴν Πάδουα, ἔγραψε μιὰ πραγματεία μὲ θέμα τὶς ἀποφάσεις τῆς Συνόδου τῆς φ λωρεντίας, στὴν ὁποία εἶχε πάρει μέρος, καὶ τὸν συστηματικὸ ἔλεγχο καὶ τὴν ἀνασκευὴ τῶν ἐπιχειρημάτων τῶν ἀνθενωτικῶν («Libellus de ordine generalium conciliorum et unione Florentina»). Ἀνάλογη τακτικὴ ἀκολούθησε καὶ ὁ διάδοχός του στὴν Ἀρχιεπισκοπὴ (1448-1458) Filippo Parura.

τ ὶς ἡρωικὲς μέρες τῆς πολιορκίας τῆς Κωνσταντινούπολης, Κρητικοὶ πολέμησαν στὸ πλευρὸ τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου καὶ χάρη στὴ γενναιότητά τους κέρδισαν τὴν ἐλευθερία τους ἀπὸ τὸν Πορθητή. Κρητικὰ ἦταν καὶ τὰ πλοῖα ποὺ διέφυγαν μέσα ἀπὸ τὶς φλόγες καὶ τὴ λεηλασία τῆς πολιτείας, μεταφέροντας τὸ «θλιβερὸ μαντάτο» στὴ Χριστιανοσύνη·[4] καὶ τὸ νησὶ τῆς Κρήτης δεξιώθηκε ὄχι μόνο ὅσους εἶχαν προλάβει νὰ διαφύγουν τὸν ἀποκλεισμὸ τῆς Πόλης ἀπὸ τὸν μ ωάμεθ Β΄, ἀλλὰ καὶ ὅσους διασώθηκαν μετὰ τὸν χαλασμό της. Στὸν Χάνδακα παρεπιδημοῦσε τότε ὁ καρδινάλιος Ἰσίδωρος Κιέβου ὡς διαχειριστὴς τῆς περιουσίας τοῦ λατινικοῦ Πατριαρχείου στὴν Ἀνατολή, τὸ ἴδιο προσωπο ποὺ εἶχε τελέσει τὴν ἐπίσημη λειτουργία γιὰ τὴν ἕνωση τῶν Ἐκκλησιῶν στὸ ἱερὸ θυσιαστήριο τῆς Ἁγίας Σοφίας. Ἀπὸ τὴν Κρήτη, μὲ τὶς ἐπιστολὲς

4. Σὲ ἐνθύμηση κώδικα τῆς μονῆς Ἀγκαράθου (σήμερα στὸ λ ονδίνο, BL, Additional ms 34060, f. 1v) διαβάζουμε: «Εἰς ᾳυνγ΄, Ἰουνίω κθ΄, ἡμέρα Σαββάτω, ἦλθαν ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν καράβια τρία κρητικά, τοῦ Σγούρου, τοῦ Ὑαληνᾶ καὶ τοῦ φ ιλομάτη, λέγοντες ὅτι εἰς τὴν κθ΄ τοῦ Μαΐου μηνός, τῆς ἁγίας Θεοδοσίας, ἡμέρα Τρίτη, ὥρα γ$^{η΄}$ τῆς ἡμέρας, ἐσέβησαν οἱ Ἀγαρηνοὶ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, τὸ φωσάτον τοῦ Τούρκου Τζαλαπῆ Μεμέτ· καὶ εἶπον ὅτι ἐπέκτειναν τὸν βασιλέα τὸν κὺρ Κωνσταντίνον τὸν Δράγασιν καὶ Παλαιολόγον. Καὶ ἐγένετο οὖν θλίψις καὶ πολλὺς κλαυθμὸς εἰς τὴν Κρήτην διὰ τὸ θληβερὸν μήνυμα ὅπερ ἦλθε, ὅτι χεῖρον τούτου οὐ γέγονεν, οὔτε γενήσεται. Καὶ Κύριος ὁ Θεὸς ἐλεήσαι ἡμᾶς καὶ λυτρώσεται ἡμᾶς τῆς φοβερᾶς αὐτοῦ ἀπειλῆς».

ποὺ ἀπηύθυνε στὸν πάπα ν ικόλαο ε ′, στοὺς καρδινάλιους Βησσαρίωνα καὶ Capranica, στὸν δόγη Francesco Foscari καὶ στὸ Κοινὸ τῆς φ λωρεντίας, θρήνησε τὴν ἀνήκουστη συμφορά, τοὺς βανδαλισμοὺς καὶ τὴν ἀπώλεια τῆς πνευματικῆς της ὑπόστασης. τ ὸν ρόλο τῆς Κρήτης στὴ νέα ἐποχὴ τὸν προσδιόρισε ὁ Κωνσταντῖνος, λίγο πρὶν πέσει νεκρὸς ἀπὸ τὸ σπαθὶ τῶν ἀπίστων. Ὁ ἀνώνυμος, κρητικὸς καὶ λόγιος δίχως ἄλλο, ποιητὴς τοῦ «Ἀνακαλήματος» (στ. 30-42) περιγράφει μὲ ἐνάργεια τὸ ἐπεισόδιο:

> Ἐβίγλισεν ὁ ταπεινὸς δεξιὰ καὶ ἀριστερά του·
> θωρεῖ, φεύγουν οἱ Κρητικοί, φεύγουν οἱ Γενουβῆσοι,
> φεύγουσιν οἱ Βενέτικοι κ᾽ ἐκεῖνος ἀπομένει.
> Ἐλάλησεν ὁ ταπεινὸς μὲ τὰ καμένα χείλη:
> — «Ἐσεῖς, παιδιά μου, φεύγετε, πᾶτε νὰ γλυτωθεῖτε,
> κ᾽ ἐμέναν ποῦ μ᾽ ἀφήνετε τὸν κακομοιρασμένο;
> Ἀφήνετέ με στὰ σκυλιὰ κ᾽ εἰς τοῦ θεριοῦ τὸ στόμα!
> Κόψετε τὸ κεφάλιν μου, χριστιανοὶ Ρωμαῖοι·
> ἐπάρετέ το, Κρητικοί, βαστᾶτε το στὴν Κρήτην
> νὰ τὸ ἰδοῦν οἱ Κρητικοί, νὰ καρδιοπονέσουν,
> νὰ δείρουσι τὰ στήθη τους, νὰ χύσουν μαῦρα δάκρυα
> καὶ νὰ μὲ μακαρίσουσιν, ὅτι οὔλους τοὺς ἀγάπουν·
> μηδὲ μὲ πιάσουν τὰ σκυλιά, μηδὲ μὲ κυριεύσουν».

μ ὲ αὐτὴν τὴ συμβολικὴ πράξη ὁ τελευταῖος αὐτοκράτορας μεταβιβάζει τὰ σύμβολα τῆς ἐξουσίας του, καὶ μαζὶ τὴν πολιτισμικὴ παρακαταθήκη τῆς Βασιλεύουσας, ἐνῶ σὲ δεύτερη μοίρα ἀφήνονται οἱ δογματικὲς προτιμήσεις ποὺ τὴν εἶχαν ὁδηγήσει ἀναπότρεπτα στὴν καταστροφή. Ἡ συνωμοσία τοῦ Σήφη Βλαστοῦ καὶ τῶν λιγοστῶν ὁμοϊδεατῶν του στὸ Ρέθυμνο τὸ 1454 ἔληξε πρὶν καλὰ καλὰ ἐκδηλωθεῖ, γιατί, ὅπως καὶ ἐκείνη τοῦ 1460, ξεκινοῦσε ἀπὸ μὴ ρεαλιστικὴ βάση: τὴν ἀνασύσταση ἑνὸς βυζαντινοῦ κέντρου

μακριὰ ἀπὸ τὴν προαιώνια κοιτίδα του. Ἦταν πιὰ ξεκάθαρο, τουλάχιστον στὸν πληθυσμὸ τῶν κρητικῶν πόλεων, ὅτι ἡ προσήλωση στὴ Βενετία καὶ ἡ ὁμόθυμη σύμπλευση μὲ τὴ βενετοκρητικὴ πολιτικοκοινωνικὴ πραγματικότητα ἀποτελοῦσαν μονόδρομο γιὰ τὴν εὐημερία τοῦ γενέθλιου τόπου τους.

Ὁ ρόλος τοῦ Βησσαρίωνα στὴν πνευματικὴ καὶ πολιτικὴ σκηνὴ τῆς Εὐρώπης. Ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 15ου αἰώνα τὸ ἀνθρωπιστικὸ κίνημα στὴν Κρήτη ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὶς φιλογενεῖς ἐπιδιώξεις τοῦ καρδινάλιου Βησσαρίωνα (περ. 1403-1472), πρώην ὀρθόδοξου μητροπολίτη ν ικαίας, μιᾶς ἐμβληματικῆς προσωπικότητας τοῦ νεότερου Ἑλληνισμοῦ. μ ετὰ τὴν Ἅλωση ἐργάστηκε μὲ ἀσίγαστο πάθος, ὅσο ἐλάχιστοι, γιὰ τὴν ὀργάνωση σταυροφορίας κατὰ τῶν Ὀθωμανῶν μὲ σκοπὸ τὴν ἀνακατάληψη τῆς Κωνσταντινούπολης, καὶ γιὰ τὴ διάσωση τῆς ἑλληνόγλωσσης γραμματείας· κι ἂν ἡ ἐπίτευξη τοῦ πρώτου στόχου, παρὰ τὶς ἄοκνες προσπάθειες ποὺ κατέβαλε καὶ τὶς ἀλλεπάλληλες διπλωματικὲς ἀποστολὲς ποὺ ἐπιτέλεσε, τὸν ξεπερνοῦσε, γιατὶ αὐτὴ προϋπέθετε τὴ συνέργεια τῶν τοπικῶν ἡγεμόνων τῆς Ἰταλίας καὶ τῆς Δυτικῆς ε ὐρώπης μὲ τὴν ὑπέρβαση τῶν προσωπικῶν συμφερόντων τους, ἡ ὑλοποίηση τοῦ δεύτερου στόχου εἶχε περισσότερες πιθανότητες νὰ ἐπιτευχθεῖ, γιατὶ ἐξαρτιόταν σὲ μεγάλο βαθμὸ καὶ ἀπὸ τὶς δικές του πρωτοβουλίες. Συστηματικὰ ἐργαζόμενος ἔστησε ἕνα πυκνὸ δίκτυο πρακτόρων στὶς ἑλληνόφωνες χῶρες τῆς Ἀνατολῆς

7. Ὁ καρδινάλιος Βησσαρίων: N. Reusner, Icones sive Imagines viuae...

(καὶ στὴν Κάτω Ἰταλία) γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ καὶ τὴν ἀπόκτηση (μὲ ἀγορὰ ἢ ἀντιγραφὴ) ἑλληνικῶν χειρογράφων. Στὴν Κρήτη, ὅπου ὡς τιτουλάριος λατίνος Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως (ἀπὸ τὸ 1458) διέθετε ἔσοδα καὶ ἀφοσιωμένους ἀνθρώπους στὴν ὑπόθεση τῆς ἕνωσης, θὰ τὸν συντρέξουν ὁ βενετὸς εὐγενὴς Lauro Quirini (1420-1479) καὶ ὁ «βασιλέας τῶν πενήτων» μ ιχαὴλ (μ ιχαῆλος) Ἀποστόλης (1422-1480), πρόσφυγας πιὰ ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη.

Σπουδασμένος στὴ Βενετία καὶ τὴν Πάδουα, ὁ Quirini νυμφεύθηκε τὸ 1451 τὴν κόρη τοῦ μ αρίνου φ αλιέρου Πελεγρίνα καὶ ἐγκαταστάθηκε στὸν Χάνδακα, ὅπου ἔζησε τὴν ὑπόλοιπη ζωή του ἀσχολούμενος μὲ τὸ ἐμπόριο ὑφασμάτων καὶ τὴ διακίνηση χειρογράφων. Ἀπὸ τοὺς πιὸ γνωστοὺς βενετοὺς ἀνθρωπιστὲς τῆς γενιᾶς του, μὲ συγγραφὲς φιλοσοφικοῦ καὶ πολιτικοῦ προσανατολισμοῦ, διατηροῦσε ἀλληλογραφία μὲ τὸν Francesco Barbaro (γιὰ τὸν ὁποῖον ἔγραψε ἕνα ἐγκώμιο, «Oratio in laudem Francisci Barbari»), τὸν Maffeo Vallaresso, τὸν χρονικογράφο Pietro Dolfin (1427-1506), ποὺ εἶχε ὑπηρετήσει ὡς Σύμβουλος (1471-1473) στὸν Χάνδακα, τὸν ἑλληνιστὴ καὶ συλλέκτη χειρογράφων Jacopo Foscari (1415-1457), καθὼς καὶ μὲ τοὺς οὐμανιστὲς Lorenzo Valla (1407-1457), Francesco Filelfo (1398-1481), Bernardo Bembo (1433–1519) κ.ἄ. Ὡς πληρεξούσιος διαχειριστὴς τῶν εἰσοδημάτων τοῦ Βησσαρίωνα στὴν Κρήτη ἐπὶ εἰκοσαετία γνώριζε καὶ συνεργαζόταν μὲ τοὺς φιλενωτικοὺς τοῦ Χάνδακα, τὸν ἱερέα Ἰωάννη Πλουσιαδηνό, τὸν Γεώργιο τ ριβίζιο κ.ἄ., καὶ μὲ

8. Ὁ Φραγκίσκος Φίλελφος: N. Reusner, Icones sive Imagines viuae...

τὸν «πένητα» Ἀποστόλη, ποὺ διαμαρτύρεται στὸν κοινό τους προστάτη, γιατὶ ὁ Quirini καθυστεροῦσε νὰ τοὺς πληρώσει τὸ ἐπίδομα· στὰ τέλη τοῦ 1464 θὰ γράψει καὶ στὸν ἴδιον τὸν Quirini χωρὶς μισόλογα: «ὁ ἐμὸς παῖς ὡς σε ἀφικόμενος, ἐπαγγελῶν σε τὸ ὀφειλόμενον, κεναῖς ἐπανῆκε χερσίν, ὥστε με ἀπορεῖν γνῶναι τὴν αἰτίαν τοῦ πράγματος, καὶ ταῦτα εἰδότος οἵαν ἀναφέρω πενίαν. Ἢ διότι τὸ σὸν φασκώλιον μεστὸν ἔστι χρυσίνων πολλῶν, νομίζεις καὶ τοὐμὸν τοιοῦτον εἶναι, ὥσπερ οἱ τὴν γαστέρα κεκορεσμένοι τοῖς πεινῶσιν οὐ πιστεύουσι καὶ αἰτοῦσιν». Ὁ Quirini μὲ ἐπιστολές του στοὺς πάπες ν ικόλαο ε ′ (1447-1455) καὶ Πίο Β′ (1458-1464), στὸν καρδινάλιο Ludovico Trevisan καὶ τὸν Paolo Morosini μετέφερε τὴν ἀγωνία τῶν Κρητικῶν γιὰ τὸν διογκούμενο ὀθωμανικὸ κίνδυνο. Συνάμα ἡ ἀναζήτηση χειρογράφων καὶ ἀρχαιοτήτων στὴν Κρήτη τόνωναν τὶς ἀναγνωστικὲς καὶ συλλεκτικές του ἀσχολίες καὶ τοῦ διασφάλιζαν ἕνα δίκτυο ἐπαφῶν μὲ τὴ Βενετία, τὴ φ λωρεντία καὶ τὴ Ρώμη.

9. Ὁ πάπας Νικόλαος Ε′, χαλκογραφία τοῦ ἱδρυτῆ τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης.

Μιχαὴλ Ἀποστόλης. Ἀνάλογη δράση ξεδιπλώνει καὶ ὁ Ἀποστόλης στὸν Χάνδακα μετὰ ἀπὸ μεγάλη περιπλάνηση στὴ Ρώμη καὶ στὶς ἡγεμονικὲς αὐλὲς τῆς Ἰταλικῆς χερσονήσου· μὲ ἕδρα τὸν Χάνδακα (Γόρτυνα) θὰ ἐργαστεῖ ἐντατικὰ γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ καὶ τὴν ἀντιγραφὴ ἑλληνικῶν χειρογράφων καὶ γιὰ τὴν ἐπιτυχία τῆς ἀποστολῆς του θὰ ζητήσει τὴ συνδρομὴ τῶν φιλενωτικῶν τῆς πόλης,

ἀντιμετωπίζοντας χίλιες δυὸ δυσκολίες ἀπὸ τοὺς «κακοὺς καὶ φαύλους τῶν βιβλίων δεσπότας», ποὺ περιγράφει παραστατικὰ στὶς ἐπιστολές του πρὸς τὸν Βησσαρίωνα, καὶ θὰ δεχτεῖ τὰ βέλη καὶ τὸν χλευασμὸ τῶν ὀρθόδοξων συμπολιτῶν του γιὰ τὶς πεποιθήσεις του: «ἰδοὺ νῦν καὶ τοῦτον εἴληφεν ὁ διάβολος· ἰδοὺ τὸ ἄγος· ἰδοὺ τὸ κάθαρμα».[5] Γιὰ τὸν ἴδιο σκοπὸ δὲν θὰ διστάσει νὰ ταξιδέψει στὴν Κύπρο καὶ τὴν Κωνσταντινούπολη. Στὶς ἐπιστολές του παροτρύνει, μὲ ὅλη τὴ δύναμη τῆς ψυχῆς του, τὸν Βησσαρίωνα νὰ ἱδρύσει ἕνα κληροδότημα ποὺ θὰ ἐξασφάλιζε στοὺς ὁμοϊδεάτες του ἱερεῖς τὰ πρὸς τὸ ζῆν, ἀφοῦ κανεὶς ὀρθόδοξος δὲν ζητοῦσε τὶς ὑπηρεσίες τους, καὶ σὲ αὐτὸν μιὰ μισθωτὴ θέση διδασκαλίας τῆς ἑλληνικῆς· ἔτσι, καὶ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ θὰ δίδασκε («δὸς τῇ Κρήτῃ τὸν ἕλληνα λόγον ἢ τὴν γλῶσσαν αὐτὴν βάρβαρον ἐπί σοι διαμεῖναι») καὶ θὰ συγκροτοῦσε μιὰ ὁμάδα ἔμπειρων γραφέων καὶ «φιλολόγων» ποὺ θὰ ἀντέγραφαν καὶ θὰ ἐξέδιδαν τὰ κείμενα κριτικὰ ἀποκαταστημένα. Ἐπρόκειτο γιὰ ἕνα σχέδιο ποὺ στὴ δυναμική του ὑπερακόντιζε τὶς βιοποριστικὲς ἐπιδιώξεις τοῦ Ἀποστόλη καὶ συναντοῦσε τὸ φιλόδοξο πρόγραμμα ποὺ ὁ Βησσαρίων ὑλοποιοῦσε στὴν Ἰταλία, γι᾽ αὐτὸ καὶ δὲν ἄργησε νὰ ἐγκριθεῖ (βούλλα τοῦ 1466). Ἄλλωστε, ἕναν ἀνάλογο κύκλο εὐπαίδευτων ἑλλήνων καὶ ἰταλῶν διατηροῦσε στὴ Ρώμη, μὲ ἐπώνυμους ἀντιγραφεῖς, ἀνάμεσά τους καὶ Κρητικούς, ἀφοσιωμένους στὸν ἐμπλουτισμὸ τῆς συλλογῆς χειρογράφων του. μ ὲ τὴν ἔνταξη τοῦ μ ιχαὴλ Ἀποστόλη στοὺς ἀποδέκτες τοῦ Κληροδοτήματος ξεκινοῦσε καὶ ἡ λειτουργία τοῦ σχολείου (τὸ ἀποκαλεῖ «μουσεῖον», «σχολὴ» καὶ «διδακτήριον», χωρὶς ὅμως αὐτὸ νὰ πάρει ποτὲ τὴ μορφὴ δημόσιου

5. τ ὴ σφοδρότητα τῶν παθῶν περιγράφει καὶ ὁ Πλουσιαδηνός: «Καὶ γὰρ ἐν τοῖς καπήλοις, ἐν ταῖς ὁδοῖς, ἐν ταῖς ἀγοραῖς, διὰ πάντων καὶ πανταχοῦ, τῶν ἑνωτικῶν ἱερέων κατασύρεται τὸ πολίτευμα καὶ ἡ τιμὴ αὐτῶν ἀδίκως συκοφαντεῖται καὶ διαβάλλεται».

ἐκπαιδευτηρίου), ἐνισχυόταν ἡ ἑλληνομάθεια τῶν φιλενωτικῶν τῆς Κρήτης καὶ μὲ τοὺς μαθητές του (ὁ μ ιχαὴλ λ υγίζος, ὁ ν ικόλαος Καβαδάτος, ὁ μ ανουὴλ Ἀδραμυττηνός, ὁ γιός του Ἀριστόβουλος κ.ἄ.) καὶ τοὺς συνεργαζόμενους «δορυφόρους» του ἱερεῖς ἀποδέκτες τοῦ κληροδοτήματος (ὁ Γεώργιος Ἀλεξάνδρου ἀργότερα ἐπίσκοπος Ἀρκαδίας, ὁ Γεώργιος Γρηγορόπουλος, ὁ πολυσχιδὴς Ἰωάννης Πλουσιαδηνός, ἀργότερα Ἰωσὴφ ἐπίσκοπος μ εθώνης, ὁ μ ιχαὴλ Σουλιάρδος, ὁ Κοσμὰς τ ραπεζούντιος κ.ἄ.) συντόνισε τὴν ἀντιγραφὴ δεκάδων χειρογράφων, σώζοντας καὶ πολλαπλασιάζοντας ὅ,τι μποροῦσε νὰ διασωθεῖ ἀπὸ τὴν ἄγνοια καὶ τὴν ἀδιαφορία τῶν συμπολιτῶν του, ἀπὸ τὸν χρόνο καὶ ἀπὸ τὴ λαίλαπα τῆς ὀθωμανικῆς προέλασης: ὁ βενετοτουρκικὸς πόλεμος (1463-1478) καὶ ἰδιαίτερα ἡ κατάληψη τῆς Χαλκίδας ἀπὸ τὸν μ ωάμεθ Β΄ τὸν Πορθητὴ τὸ 1470 ὄχι μόνο θύμισαν τὴν ἅλωση τῆς Βασιλεύουσας, ἀλλὰ καὶ προκάλεσαν μεγαλύτερη ὀδύνη ἀπ᾽ ὅ,τι ἐκείνη στοὺς Ἰταλούς. Σὲ ἕναν ἀπὸ τοὺς μαθητές του, τὸν Ἀδραμυττηνό, ὁ ὁποῖος ἑτοιμαζόταν νὰ ἀναχωρήσει γιὰ τὴν Ἰταλία, ὁ Ἀποστόλης ἀφιέρωσε μιὰ συλλογὴ 133 ἱερῶν ἐπιγραμμάτων· στὴ μ ιράντολα, ὅπου ἐγκαταστάθηκε (1482-1485), δίδαξε ἑλληνικὰ τὸν Ἄλδο μ ανούτιο καὶ ἐπηρέασε τὸν Giovanni Pico della Mirandola, στὸ στενὸ περιβάλλον τοῦ ὁποίου ἀνῆκε ὁ ἑβραῖος Elia del Medigo (1458-1493) ἀπὸ τὸν Χάνδακα.

τ ὸ 1467, ἕνα χρόνο μετὰ τὴν ἔναρξη λειτουργίας τοῦ σχολείου τῶν φιλενωτικῶν, ἡ Ἀρχιεπισκοπὴ Κρήτης προχώρησε στὴν ἵδρυση Σεμιναρίου γιὰ τὴν ἐκμάθηση τῆς λατινικῆς καὶ τὴ θεολογικὴ κατάρτιση τῶν νεαρῶν μαθητῶν ποὺ θὰ στελέχωναν κατόπιν τὸ ἱερατικὸ δυναμικό της.

μ ετὰ τὸν θάνατο τοῦ Βησσαρίωνα (18 ν οεμβρίου 1474) ἡ καταβολὴ τοῦ κληροδοτήματος καθυστεροῦσε ἀπὸ τοὺς διαδόχους του, τιτουλάριους λατίνους Πατριάρχες Κωνσταντινούπολης, τὸν

Pietro Riario (1472-1474) καὶ τὸν Girolamo Lando (1474-1496), γιατὶ ἀμφισβητοῦσαν τὴν εἰλικρίνεια τῆς ὁμολογίας τῶν δικαιούχων καὶ τὴ βαρύτητα τῆς προσφορᾶς τους στὴν ὑπόθεση τῆς ἕνωσης. Ὡς τὸ 1480 εἶχαν πεθάνει κάποιοι ἀπὸ αὐτούς, ἀνάμεσά τους καὶ ὁ Ἀποστόλης, καὶ ἄλλοι συνεργάτες του εἶχαν φύγει πρὸς ἄλλους προορισμούς. Πάντως, τὴν ἐπιτυχία τοῦ ἐγχειρήματος ἐπιβεβαιώνουν ἀφενὸς ἡ σημαντικὴ παραγωγὴ κρητικῶν χειρογράφων τῆς περιόδου αὐτῆς, ἡ ὁποία διακρίνεται ἀπὸ τὰ εἴδη τῶν κειμένων ποὺ ἀντιγράφονται καὶ τὴ στάχωσή τους, ἀφετέρου ἡ δημιουργία μιᾶς γενιᾶς ἀντιγραφέων, πρωτοτυπογράφων καὶ «φιλολόγων», μὲ στέρεη γνώση τῆς ἑλληνικῆς, μαθητῶν τοῦ ἴδιου καὶ τοῦ γιοῦ του Ἀριστόβουλου, ποὺ ὡς πρωτόσχολος τὸν συνέδραμε στὰ διδακτικά του καθήκοντα.

ο ἱ πρωτοβουλίες αὐτὲς ὑποστηρίζονται ἀπὸ φορεῖς τῆς παπικῆς Ἐκκλησίας, ἐνῶ ἡ διδασκαλία τῆς ἑλληνικῆς συνεχιζόταν ἀπρόσκοπτα στὸ νησὶ καὶ στὴ διάρκεια τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ 15ου αἰώνα. τ ὰ σχολεῖα ἐξακολουθοῦσαν νὰ προσελκύουν τὸ ἐνδιαφέρον ὄχι μόνο τῶν ντόπιων ἀλλὰ καὶ πολλῶν Ἰταλῶν, παρὰ τὴ διάδοση τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν καὶ τὴν ἀναβάθμισή τους στὴν Ἰταλία, ὅπως δείχνει τὸ παράδειγμα τοῦ Lorenzo Camerti ἀπὸ τὸ Camerino· ἀποκλήθηκε ὁ Κρητικός, γιατὶ πέρασε ἑπτὰ χρόνια σπουδάζοντας τὴν ἑλληνικὴ στὴ μ εγαλόνησο, πρὶν ἡ Βενετικὴ Σύγκλητος τὸν ἐκλέξει τὸ 1503 στὴν ἕδρα τῆς ἑλληνικῆς φιλολογίας στὴν Πάδουα, ἀντὶ τοῦ συνυποψηφίου του μ άρκου μ ουσούρου.

Κρῆτες κωδικογράφοι στὴ Βενετία

Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς Κρητικούς, ποὺ μετοίκησαν στὴ Βενετία, στὴ Ρώμη, στὸ μ ιλάνο, στὴ φ λωρεντία καὶ στὶς ἄλλες πόλεις τῆς Ἰταλίας

καὶ ἐμπλέκονται στὴ διάδοση τῆς ἑλληνικῆς μὲ τὴν κωδικογραφία καὶ τὴ διδασκαλία, διαμορφώθηκαν μέσα στὸν κύκλο ἢ κάτω ἀπὸ τὴν ἄμεση ἐπιρροὴ τῶν φιλενωτικῶν τοῦ Χάνδακα, μὲ τοὺς νεότερους ἀπὸ αὐτοὺς νὰ ἔχουν κάνει τὶς σπουδές τους στὴν ἑλληνικὴ στὸ σχολεῖο τοῦ κληροδοτήματος.

μ ὲ σημεῖο ἐκκίνησης τὴ μητρόπολη Βενετία κρητικοὶ λόγιοι καὶ κωδικογράφοι ἀναζήτησαν τὴν τύχη τους στὴν Ἰταλία. Κάποιοι θὰ χρειαστεῖ νὰ περάσουν καὶ τὶς Ἄλπεις γιὰ νὰ καταλήξουν στὸ Παρίσι, στὴν Ἀλκαλὰ καὶ στὸ λ ονδίνο γιὰ νὰ βροῦν παραγγελιοδότες καὶ εὐκαιρίες ἐργασίας. ο ί θεσμικὲς καὶ ὑλικὲς ὑποδομὲς ποὺ εἶχαν στὸ μεταξὺ διαμορφωθεῖ στὴν Ἰταλία, οἱ λαμπρὲς διδακτικὲς καὶ φιλολογικὲς ἐπιδόσεις τῶν ἰταλῶν οὐμανιστῶν καὶ τῶν δασκάλων τους ἀπὸ τὴν ὀρθόδοξη καὶ λατινικὴ Ἀνατολὴ καὶ ἡ τυπογραφία, ἡ «τυπουργία» («ars artificialiter scribendi»), ποὺ εἶχε μπεῖ δυναμικὰ στὸ προσκήνιο μὲ τὸν μηχανικὸ πολλαπλασιασμὸ τοῦ κειμένου σὲ ἑκατοντάδες πανομοιότυπα καὶ προσιτὰ στὴν ἀξία ἀντίτυπα, διεύρυναν πλέον ἐντυπωσιακὰ τὸ πεδίο. Ὅταν στὰ 1497 ὁ Γεώργιος Γρηγορόπουλος ἔγραφε στὸν γιό του Ἰωάννη, ποὺ ζοῦσε στὴ Βενετία, «Ἀγαπητέ, εἰ δὲ καὶ αὐτόθι μοι ὑπάρχει κέρδος εἰς τὸ γράφειν, γράψον μοι ὅπως εἰσέλθω αὐτοῦ, ὅτι τῶν τῇδε οὐδείς ἐστιν ὁ γράφων» μαρτυροῦσε τὴν ὑποχώρηση τῶν παραγγελιῶν μόνο σὲ κείμενα τῆς ἑλληνικῆς καὶ πατερικῆς γραμματείας, ἀφοῦ πιὰ τὸ κέντρο βάρους εἶχε μετακινηθεῖ πρὸς τὴν Ἰταλία. Ὅπως πιστοποιεῖται ἀπὸ τὴ χειρόγραφη παράδοση τῶν ἔργων τῆς δημώδους ὑστεροβυζαντινῆς καὶ τῆς πρώιμης κρητικῆς λογοτεχνίας καὶ τὴν ἀλληλογραφία τῶν μελῶν τῆς οἰκογενείας τοῦ ἱερέα Γεωργίου Γρηγορόπουλου, στὸν ὁποῖον ὀφείλεται καὶ ὁ ἰσχυρισμὸς αὐτός, ἡ ἀντιγραφὴ χειρογράφων ἐξακολουθοῦσε τὰ χρόνια αὐτὰ νὰ ἀσκεῖται ἐντατικὰ (ἡ διείσδυση τοῦ ἔντυπου βιβλίου στὴν Κρήτη ἦταν ἀκόμη περιορισμένη) μὲ πιὸ συχνοὺς παραγγελιοδότες εὐγενεῖς, λαϊκοὺς καὶ

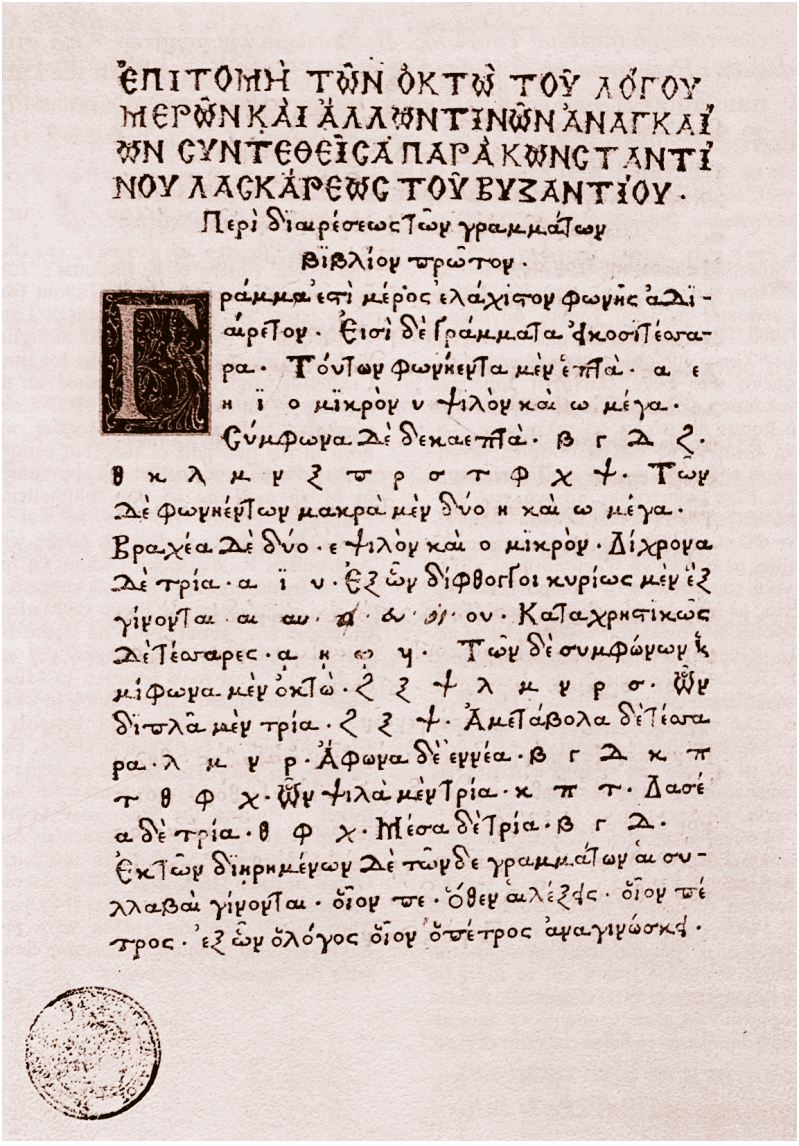

ἐπιτομὴ τῶν ὀκτὼ τοῦ λόγου
μερῶν καὶ ἀλλωντινῶν ἀναγκαί
ων συντεθεῖσα παρὰ κωνσταντί
νου λασκάρεως τοῦ βυζαντίου.
Περὶ διαιρέσεως τῶν γραμμάτων
βιβλίον πρῶτον.

Γράμμα ἐστὶ μέρος ἐλάχιστον φωνῆς ἀδι-
αίρετον. Εἰσὶ δὲ γράμματα ἐκοσιτέσσα-
ρα. Τούτων φωνήεντα μὲν ἑπτὰ. α ε
η ϊ ο μικρὸν υ ψιλὸν καὶ ω μέγα.
Σύμφωνα δὲ δεκαεπτὰ. β γ δ ζ.
θ κ λ μ ν ξ π ρ σ τ φ χ ψ. Τῶν
δὲ φωνηέντων μακρὰ μὲν δύο η καὶ ω μέγα.
Βραχέα δὲ δύο. ε ψιλὸν καὶ ο μικρὸν. Δίχρονα
δὲ τρία. α ϊ υ. Ἐξ ὧν δίφθογγοι κυρίως μὲν ἓξ
γίνονται. αι αυ. [illegible] ου. Καταχρηστικῶς
δὲ τέσσαρες. α η ω υ. Τῶν δὲ συμφώνων ἡ
μίφωνα μὲν ὀκτὼ. ζ ξ ψ λ μ ν ρ σ. Ὧν
δὶ πλᾶ μὲν τρία. ζ ξ ψ. Ἀμετάβολα δὲ τέσσα
ρα. λ μ ν ρ. Ἄφωνα δὲ ἐννέα. β γ δ κ π
τ θ φ χ. Ὧν ψιλὰ μὲν τρία. κ π τ. Δασέ
α δὲ τρία. θ φ χ. Μέσα δὲ τρία. β γ δ.
Ἐκ τῶν δι ἠρημένων δὲ τῶν δε γραμμάτων αἱ συ-
λλαβαὶ γίνονται. οἷον πε. ὅθεν αἱ λέξεις. οἷον πέ
τρος. ἐξ ὧν ὁλόγος οἷον ὁπέτρος ἀναγινώσκει.

10. Σελίδα τίτλου τῆς Ἐπιτομῆς τῶν ὀκτὼ τοῦ λόγου μερῶν, *τοῦ Κωνσταντίνου Λάσκαρη, Μιλάνο, Δημήτριος Δαμιλᾶς γιὰ λογαριασμὸ τοῦ D. Paravisino, 1476.*

ἱερεῖς, ἄνδρες καὶ γυναῖκες (ὅπως ἡ κερὰ λ ένη τοῦ κώδικα marcianus gr. IX, 17 [1247]), γιὰ νὰ ἀνταποκριθοῦν στὶς ἀναγνωστικές, θρησκευτικὲς/λατρευτικὲς καὶ ἐκπαιδευτικές τους ἀνάγκες.

Στὸ μεταξύ, στὸ μ ιλάνο στὶς 30 Ἰανουαρίου τοῦ 1476 ἔβλεπε τὸ φῶς τὸ πρῶτο ἑλληνικὸ ἔντυπο βιβλίο, ἡ *Ἐπιτομὴ τῶν ὀκτὼ τοῦ λόγου μερῶν καὶ ἄλλων τινῶν ἀναγκαίων* τοῦ Κωνσταντίνου λ άσκαρη, μὲ τὴν τυπογραφικὴ φροντίδα τοῦ μαθητῆ τοῦ Ἀποστόλη Δημητρίου Δαμιλᾶ. Ὀκτὼ χρόνια ἀργότερα, στὴ φ λωρεντία, θὰ τυπώσει *πάντα τὰ Ὁμήρῳ συντεταγμένα* (1488) («πόνῳ καὶ δεξιότητι Δημητρίου μ εδιολανέως Κρητός, τῶν λογίων ἀνδρῶν χάριν καὶ λόγων ἑλληνικῶν ἐφιεμένων») καὶ θὰ ἀντιγράψει κώδικες μεγάλης φιλολογικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς ἀξίας γιὰ τὸν μαικήνα τῆς πόλης αὐτῆς. Ἕνας ἄλλος μαθητὴς τοῦ Ἀποστόλη, ὁ πρωτοθύτης Χανίων ν ικόλαος Καβαδάτος, πιὸ γνωστὸς ὡς λ αόνικος ὁ Κρής, καὶ ὁ Ἀλέξανδρος, ὁ «ἀπὸ Χάνδακος τῆς Κρήτης, υἱὸς τοῦ σοφοτάτου καὶ λογιωτάτου κυροῦ Γεωργίου ἱερέως τοῦ Ἀλεξάνδρου», θὰ ἱδρύσουν τὸ πρῶτο ἑλληνικὸ τυπογραφεῖο στὴ Βενετία καὶ τὸ 1486 θὰ τυπώσουν τὴ *Βατραχομυομαχία* τοῦ Ὁμήρου (22 Ἀπριλίου) καὶ τὸ *Ψαλτήριο* (15 ν οεμβρίου)· στὸ φ. 22ν τῆς ἔκδοσης αὐτῆς θὰ συμπεριληφθοῦν καὶ «στίχοι ἡρωικοὶ καὶ πολιτικοὶ τοῦ διδασκάλου κυρίου μ ιχαὴλ τοῦ Ἀποστόλη».

α ὐτὰ τὰ βήματα ἦταν ἀπαραίτητα στὴν ἐντυπωσιακὴ πορεία ποὺ ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τῆς τελευταίας δεκαετίας τοῦ 15ου αἰώνα ὁδήγησε τὶς ἑλληνικὲς σπουδὲς σὲ πλήρη ἄνθηση. Δὲν ἦταν μόνο ἡ ταυτόχρονη λειτουργία πολλῶν ἑδρῶν διδασκαλίας τῆς ἑλληνικῆς σὲ ὁλόκληρη τὴν Ἰταλία· ἦταν, πρωτίστως, ἡ ἐμφάνιση ἐκδοτικῶν ἐπιχειρήσεων μὲ ἑστιασμένο τὸ πρόγραμμά τους στὴν ἐκτύπωση τῶν ἀρχαίων ἑλλήνων (καὶ λατίνων) συγγραφέων. Πρόκειται γιὰ οὐσιαστικὴ παρέμβαση στὰ πνευματικὰ δρώμενα τῆς ε ὐρώπης ἐν γένει, μὲ κορυφαῖο ἐκπρόσωπο τὸν Ἄλδο μ ανούτιο. Κατὰ τὴν

εἰκοσάχρονη (1495-1515) συστηματικὴ προώθηση τοῦ προγράμματός του δεκάδες ἀριθμοῦνται οἱ ἑλληνικὲς ἐκδόσεις ποὺ φέρουν τὸ ὄνομά του καὶ τὸ ἔμβλημα τοῦ τυπογραφείου του, τὸ σύμπλεγμα μὲ τὴν ἄγκυρα καὶ τὸ δελφίνι, οἱ περισσότερες πρῶτες εκδόσεις: Ἀριστοφάνης, Δημοσθένης, ε ὐριπίδης, Ἡρόδοτος, Ἡσύχιος, Θεόκριτος, Θουκυδίδης, Πλάτων, Σοφοκλής, φ ιλόστρατος κ.ἄ. Ὁ μ ανούτιος ἦταν βέβαια ὁ ἴδιος οὐμανιστής, δάσκαλος τῶν κλασικῶν γλωσσῶν σὲ δεύτερης σημασίας ἡγεμονικὲς αὐλὲς τῆς Ἰταλίας, προτίμησε ὅμως νὰ στηριχθεῖ σὲ ἐγκρατεῖς φιλολόγους, μεταξὺ τῶν ὁποίων οἱ Κρητικοὶ ἔπαιξαν πρωταγωνιστικὸ ρόλο. τ όσο κατὰ τὴν πρώτη (1495-1505) ὅσο καὶ κατὰ τὴ δεύτερη (1509-1515) περίοδο λειτουργίας τοῦ ἀλδινοῦ τυπογραφείου, τὸ βαρὺ φορτίο τῆς εὕρεσης τῶν χειρογράφων, τῆς κριτικῆς ἀποκατάστασης καὶ τῆς τυπογραφικῆς ἐπιμέλειας τῶν κειμένων τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ποιητῶν καὶ πεζογράφων, ποὺ κυκλοφόρησαν ἀπὸ τὰ πιεστήριά του, τὸ ἀνέλαβαν μὲ ζῆλο καὶ τὸ διεκπεραίωσαν μὲ ἀξιοθαύμαστο τρόπο οἱ κατὰ καιροὺς πιὸ στενοὶ συνεργάτες του, ὅλοι τους ἀπὸ τὴν Κρήτη, πρώην μαθητὲς καὶ φίλοι τοῦ Ἀριστόβουλου Ἀποστόλη, μὲ τὸν ἴδιον νὰ πρωτοστατεῖ στὶς ἐκδόσεις τῆς *Γαλεομυομαχίας* (1495) τοῦ Θεόδωρου Πρόδρομου καὶ μιᾶς συλλογῆς γραμματικῶν πραγματειῶν *Thesaurus Cornucopiae et horti Adonidis* (1496): ὁ Ἰωάννης Γρηγορόπουλος καὶ ὁ μ άρκος μ ουσοῦρος, οἱ πλέον πολύτιμοι καὶ μακρὰν οἱ πλέον ἀποτελεσματικοὶ ὅλων. μ εγάλη ἐμπειρία καὶ τεχνογνωσία στὴ χάραξη καὶ τὴ στοιχειοθεσία τῶν ἑλληνικῶν τυπογραφικῶν χαρακτήρων κέρδισε ὁ Ἄλδος παρακολουθώντας ἀπὸ κοντὰ τὴν ἔντυπη παραγωγὴ τοῦ τυπογραφείου τῶν Κρητικῶν, τοῦ Ζαχαρία Καλλιέργη καὶ τοῦ ν ικολάου Βλαστοῦ, μὲ τοὺς ὁποίους διατηροῦσε ἐπαφὲς καὶ καλὲς ἐμπορικὲς σχέσεις καὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἔσπευσε νὰ προσλάβει τὸ ἐξειδικευμένο προσωπικό, ὅταν ἡ τραπεζικὴ κρίση ποὺ προκάλεσε ὁ βενε-

τουρκικὸς πόλεμος τοῦ 1499-1503 τοὺς ὑποχρέωσε νὰ διακόψουν τὴ λειτουργία του. Ὅλες οἱ ἐνδείξεις πείθουν ὅτι στὴν ποιότητα τῶν ἀλδινῶν ἐκδόσεων ἀντανακλᾶται ὁ ὑψηλὸς βαθμὸς ὡρίμανσης τῆς οὐμανιστικῆς κίνησης στὴν Κρήτη τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 15ου αἰώνα.

Ἡ δωρεὰ τοῦ Βησσαρίωνα

Ἕναν αἰώνα μετὰ τὴν ἔκφραση τῆς πρόθεσης τοῦ Πετράρχη νὰ δωρίσει τὰ χειρόγραφά του στὸ Commune Venetiarum, στὶς 13 μ αΐου τοῦ 1468 ὁ καρδινάλιος Βησσαρίων κληροδοτοῦσε στὴ Βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου μ άρκου τὴ μοναδικὴ σὲ πλοῦτο καὶ ἀξία συλλογὴ ἑλληνικῶν καὶ λατινικῶν χειρογράφων του, μὲ τὸν ὅρο νὰ φυλαχθοῦν σὲ εἰδικὰ διαμορφωμένο γιὰ νὰ τὴ φιλοξενήσει χῶρο (Βιβλιοθήκη) καὶ νὰ εἶναι στὴ διάθεση ὅσων μελετοῦν τὴν ἑλληνορωμαϊκὴ πνευματικὴ κληρονομιά. μ ὲ τὸν τρόπο αὐτόν, ὁ πολύτιμος καρπὸς τόσων πολλῶν καὶ τόσων ἐντατικῶν κόπων, ποὺ εἶχαν καταβάλει αὐτὸς καὶ οἱ συνεργάτες του στὴν Ἰταλία καὶ τὴν ἑλληνολατινικὴ Ἀνατολὴ γιὰ τὴ διάσωση τῆς ἑλληνόγλωσσης γραμματείας, διασφαλιζόταν μὲ τὸν ἁρμοδιότερο τρόπο. Σὲ μιὰ εὐημερούσα πολιτεία, μὲ δημόσια καὶ ἰδιωτικὰ σχολεῖα καὶ μὲ ζηλευτὲς βιβλιοθῆκες μοναστηριακῶν ἱδρυμάτων, ὅπως τοῦ San Giovanni e Paolo καὶ τοῦ San Giorgio Maggiore, μὲ βιβλιοσυλλογὲς εὐγενῶν καὶ στελεχῶν τῆς Διοίκησης, δασκάλων καὶ λογίων, ὅπου ἡ νεότευκτη τυπογραφικὴ τέχνη εἶχε βρεῖ ἰδανικὲς συνθῆκες γιὰ νὰ δείξει τὴ δύναμη καὶ τὶς προοπτικές της στὴν ἐξάπλωση τῆς γνώσης καὶ στὴν κυκλοφορία τῶν ἰδεῶν καὶ ὅπου τὸ ἑλληνορθόδοξο στοιχεῖο ἀναβαθμιζόταν διαρκῶς μὲ τὴν ἄφιξη νέων προσφύγων ἀπὸ τὶς ἀναστατώσεις στὴν Ἀνατολικὴ μ εσόγειο, θεμελιώνοντας καινούργιες προοπτικὲς καὶ σταθερότερες βάσεις μὲ τὴν ἵδρυση τῆς Ἀδελφότητας τοῦ

11. Ἡ ἐπιστολὴ τοῦ καρδινάλιου Βησσαρίωνα πρὸς τὸν δόγη Cristoforo Moro καὶ τὴ Γερουσία τῆς Βενετίας μὲ τὴν ὁποία τοὺς ἀνακοινώνει τὴ δωρεὰ τῆς βιβλιοθήκης του (Μαρκιανὴ Βιβλιοθήκη, Cod. Lat. XIV, Μάιος 1468).

Ἁγίου ν ικολάου τὸ 1498, ἡ πολιτικὰ καὶ ἰδεολογικὰ φορτισμένη πράξη τοῦ Βησσαρίωνα ἀποδεικνυόταν ἰδιοφυής. Στὴ συνείδηση τοῦ στοχαστῆ ποὺ ἀνέδειξε τὸ κοινὸ ὑπόβαθρο καὶ τὶς λεπτὲς συμφωνίες τῆς σκέψης τοῦ Πλάτωνα μὲ τοῦ Ἀριστοτέλη στοὺς συγχρόνους του, οἱ πολιτικοί, ἰδεολογικοὶ καὶ ψυχολογικοὶ δεσμοὶ ποὺ συνέδεαν τὸν ἑλληνόφωνο κόσμο μὲ τὴ Βενετία ἦταν τόσο ξεκάθαροι, ὥστε δὲν δίστασε νὰ τολμήσει αὐτὸ ποὺ ἐν τέλει ὁ Πετράρχης δὲν πραγματοποίησε. τ ὸ κίνητρο δὲν ἦταν οἱ τιμὲς καὶ οἱ διακρίσεις ποὺ εἶχε δεχτεῖ ἀπὸ τὴ Γαληνοτάτη. Στὴ σκέψη του βάρυνε περισσότερο μιὰ βιωμένη ἀλήθεια: γιὰ τοὺς ἕλληνες πρόσφυγες ἡ Βενετία ἀποτελοῦσε φυσικὴ προέκταση τῆς μαρτυρικῆς πατρίδας τους, μιὰ πόλη ποὺ ἔμοιαζε σχεδὸν ἄλλο Βυζάντιο, ὅπως δήλωνε ρητὰ στὴν πράξη δωρεᾶς τῶν χειρογράφων του στὸν δόγη Cristoforo Moro.[6] Ἐκεῖ, ἄλλωστε, εἶχαν ἐπιλέξει νὰ ἐγκατασταθοῦν τελικὰ καὶ πολλοὶ φυγάδες ἀπὸ τὸ Βυζάντιο, ἀφοῦ περιπλανήθηκαν σὲ διάφορα μέρη τῆς Ἰταλίας ἀκολουθώντας, τὸ παράδειγμα τῆς «λαμπροτάτης τε καὶ σωφρονεστάτης κυρίας Ἄννης, θυγατρὸς τοῦ πανσεβεστάτου καὶ ἐνδοξοτάτου κυρίου λ ουκᾶ ν οταρᾶ, ποτὲ μεγάλου δουκὸς τῆς Κωνσταντινουπόλεως». Ὡς γνωστόν, μὲ τὴν «παραίνεση» τῆς δέσποινας αὐτῆς τυπώθηκε στὶς 8 Ἰουλίου 1499 τὸ *Ἐτυμολογικὸν Μέγα κατ᾽ ἀλφάβητον*. Ἡ μνημειώδης αὐτὴ ἔκδοση, τὸ ἐξοχότερο δεῖγμα τῆς ἑλληνικῆς ἀρχετυπίας, ὑπῆρξε καρπὸς τῆς ἀγαστῆς συνεργασίας μερικῶν Κρητικῶν· μετὰ ἀπὸ προετοιμασία ἑπτὰ χρόνων, χάρη στὴν οἰκονομικὴ εὐρωστία τοῦ ν ικολάου Βλαστοῦ, τὴ φιλολογικὴ δεινότητα τοῦ μ άρκου

6. τ ὸ ἀπόσπασμα ἔχει ὡς ἑξῆς: «Cum enim in civitatem vestram omnes fere totius orbis nationes maxime confluant, tum praecipue graeci, qui e suis provinciis navigio venientes Venetiis primum descendunt, ea propterea vobiscum necessitudine devincti, ut ad vestram appulsi urbem, quasi alterum Byzantium introire videatur».

μ ουσούρου καὶ τοῦ Ἰωάννη Γρηγορόπουλου καὶ τὴ γνώση καὶ τὴ μαστοριὰ τοῦ Ζαχαρία Καλλιέργη καὶ τοῦ ἐπιτελείου του στὴν τυπογραφικὴ τέχνη θὰ ἀφήσουν ἀνεξίτηλο τὸ ὄνομά τους σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς σημαντικότερες δημιουργίες στὴν ἱστορία τῆς ἔντυπης παράδοσης τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων στὴν Ἀναγέννηση. Στὸ ἀρχαιόγλωσσο ἐπίγραμμα ποὺ προτάσσεται τοῦ λ εξικοῦ, γραμμένο ἀπὸ τὸν μ ουσοῦρο, ἐπαινοῦνται οἱ συντελεστὲς τῆς ἔκδοσης καὶ ὁ ἀξιοθαύμαστος τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον ξεπέρασαν τὶς τεχνικὲς δυσκολίες τοῦ ἔργου καὶ ἐξυμνεῖται ἡ Κρήτη, ἡ ὁποία μὲ τὴ δύναμη τοῦ πνεύματός της ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ κρητογενῆ Δία εὐεργετεῖ τὴν Ἀνθρωπότητα. τ ὰ μυστικὰ τῆς τέχνης στὴ σύνθεση καὶ τὴ χάραξη τῶν τυπογραφικῶν στοιχείων τοὺς τὰ δίδαξε ἡ Ἀθηνᾶ μὲ ἐντολὴ τοῦ πατέρα της. ο ἱ στίχοι τοῦ μ ουσούρου ἐκφράζουν ἀνυπόκριτη ἱκανοποίηση γιὰ τὸ ἔξοχο τελικὸ ἀποτέλεσμα καὶ δικαιολογημένη ὑπερηφάνεια γιὰ τὶς ἀνθρώπινες δυνάμεις ποὺ γέννησε στὸ παρελθὸν καὶ ἐξακολουθεῖ στὶς μέρες του νὰ γεννᾶ ἡ κρητικὴ γῆ. Καὶ πράγματι, ὅπως εἴδαμε, στὶς δεκαετίες ποὺ προηγήθηκαν ἡ Κρήτη εἶχε καταστεῖ ἕνας ἄλλος κῆπος τῆς Ἐδέμ, ὅπου οἱ ἑλληνικὲς σπουδὲς εἶχαν βρεῖ τὶς συνθῆκες γιὰ νὰ ἀνθήσουν καὶ τὶς εὐκαιρίες γιὰ νὰ διαχυθοῦν στὴν Ἑσπερία.

Βιβλιογραφικὸ ἐπίμετρο

Ἀπὸ τὴν ἄφθονη βιβλιογραφία γιὰ τὸ κίνημα τοῦ ὁ ὑμανισμοῦ καὶ τὴ συμβολὴ τῶν βυζαντινῶν λογίων σὲ αὐτὸ περιορίζομαι σὲ μερικὲς βασικὲς μελέτες: Paul Oskar Kristeller, *La tradizione classica nel pensiero del Rinascimento*, traduzione di Fabrizio Onofri, Firenze 1965 [α΄ ἀγγλικὴ ἔκδ. τοῦ πρωτοτύπου, 1955]. ❖ Kenneth Setton, *Τὸ βυζαντινὸ ὑπόβαθρο τῆς Ἰταλικῆς Ἀναγέννησης*, μετάφραση Π. Π. Παναγιώτου, Ἀθήνα 1989 [α΄ ἀγγλικὴ ἔκδ. 1956]. ❖ Ἀπόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τ. α΄. *Ἀρχὲς καὶ διαμόρφωσή του*, ἔκδοση Β΄, συμπληρωμένη καὶ διορθωμένη, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 376-420. ❖ L. D. Reynolds – N. G. Wilson, *Ἀντιγραφεῖς καὶ φιλόλογοι. Τὸ ἱστορικὸ τῆς παράδοσης τῶν κλασικῶν κειμένων*, μετάφραση ν ικολάου μ . Παναγιωτάκη, Ἀθήνα 1989 [β΄ ἀγγλικὴ ἔκδ. 1975]. ❖ Agostino Pertusi, «L'umanesimo greco dalla fine del secolo XIV agli inizi del secolo XVI», *Storia della cultura veneta*, τ. 3/I. *Dal primo Quattrocento al Concilio di Trento*, a cura di Girolamo Arnaldi e Manlio Pastore Stocchi, Vicenza 1980, σ. 177-264. ❖ N. G. Wilson, *Ἀπὸ τὸ Βυζάντιο στὴν Ἀναγέννηση. Ἑλληνικὲς σπουδὲς κατὰ τὴν ἰταλικὴ Ἀναγέννηση*, μετάφραση φ ωτεινὴ Πρεβεδούρου-Γεωργίνη, Ἀθήνα 1994 [α΄ ἀγγλικὴ ἔκδ. 1992]. Βλ. ἐπίσης Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs aux XVe et XVIe siècles*, 4 τόμοι, Paris 1885-1906.

ε ἰδικά, γιὰ τὸν βενετικὸ ο ὑμανισμό, βλ. Bruno Nardi, «Letteratura e cultura veneziana del Quatrocento», *La civiltà veneziana del Quattrocento*, Firenze 1957, σ. 101-145. ❖ *Umanesimo europeo e Umanesimo veneziano*, a cura di Vittore Branca, Firenze 1963. ❖ Manlio Pastore Stocchi, «Scuola e cultura umanistica fra due secoli», καὶ Vittore Branca, «L'umanesimo veneziano alla fine del Quattrocento. Ermolao Barbaro e il suo circolo», *Storia della cultura veneta*, τ. 3/I, ὅ.π., σ. 93-121 καὶ 123-175, ἀντίστοιχα. ❖ Vittore Branca, «L'umanesimo», *Storia di Venezia. Dalle origini alla caduta della Serenissima*, τ. IV, *Il Rinascimento. Politica e cultura*, a cura di Alberto Tenenti e Ugo Tucci, Roma 1996, σ. 723-755. Γιὰ τοὺς πρωταγωνιστές, βλ. τὴν ἀνάλυση καὶ τὰ βιοεργογραφικὰ σημειώ-

ματα τῆς Margaret L. King, *Venetian Humanism in an Age of Patrician Dominance*, Princeton University Press 1986, καί, ἐκτενέστερα, τὰ λήμματα στὸ *Dizionario biografico degli Italiani*, τ. 1, Roma 1960 κ.ἑ. [τ. 82 (2015), ὡς τὸ Pia], προσβάσιμα καὶ στὴν ἠλεκτρονικὴ διεύθυνση: http://www.treccani.it/biografie/].

Στὶς μελέτες αὐτὲς γίνεται περιστασιακὰ λόγος γιὰ τὸν ρόλο τῆς Κρήτης στὴν ἄνθηση τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν στὴ Δύση· εἰδικότερα, βλ.: Κωνσταντίνος Ι. Γιαννακόπουλος, *Ἕλληνες λόγιοι εἰς τὴν Βενετίαν. Μελέται ἐπὶ τῆς διαδόσεως τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων ἀπὸ τοῦ Βυζαντίου εἰς τὴν δυτικὴν Εὐρώπην*, Ἀθῆναι 1965 [α΄ ἀγγλικὴ ἔκδ. 1963]. ❖ Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης, «Ἡ παιδεία κατὰ τὴ Βενετοκρατία», *Κρήτη, ἱστορία καὶ πολιτισμός*, ἐπιστημονικὴ ἐπιμέλεια ν . μ . Παναγιωτάκης, τ. 2, [Ἡράκλειο] 1988, σ. 161-195· τοῦ ἴδιου, «The Italian Background of Early Cretan Literature», *Dumbarton Oaks Papers*, 49 (1995), 281-323, μὲ ἔμφαση στὶς ἐπιδράσεις τῆς ἰταλικῆς στὴν κρητικὴ λογοτεχνία (ὡς τὸ 1510 περίπου). ❖ Γιὰ τὴ συμβολὴ τῶν Κρητικῶν στὴν ἔντυπη παραγωγὴ τῶν ἑλληνικῶν κειμένων, βλ. Κ. Σπ. Στάικος, *Χάρτα τῆς Ἑλληνικῆς Τυπογραφίας. Ἡ ἐκδοτικὴ δραστηριότητα τῶν Ἑλλήνων καὶ ἡ συμβολή τους στὴν πνευματικὴ ἀναγέννηση τῆς Δύσης*, τ. α΄: *15ος αἰ.*, Ἀθήνα 1989. Evro Layton, *The Sixteenth Century Greek Book in Italy. Printers and Publishers for the Greek World*, Venice 1994. Γιὰ τὸ ἐκδοτικὸ ἐγχείρημα τοῦ Ἄλδου μ ανούτιου βλ. Martin Lowry, *The world of Aldus Manutius. Business and Scholarship in Renaissance Venise*, Cornell University Press 1979.

ΕΠΙΜΕΡΟΥΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

Γιὰ τὸ ἱστορικὸ πλαίσιο, βλ. Frederic C. Lane, *Βενετία ἡ θαλασσοκράτειρα*, μετάφραση Κώστας Κουρεμένος, ἐπιστημονικὴ ἐπιμέλεια Γεράσιμος Δ. Παγκράτης, Ἀθήνα 2007 [α΄ ἀγγλικὴ ἔκδ. 1973]. Χρύσα α . μ αλτέζου, «Ἡ Κρήτη στὴ διάρκεια τῆς περιόδου τῆς Βενετοκρατίας», *Κρήτη, ἱστορία καὶ πολιτισμός*, τ. 2, ὅ.π., σ. 105-162. Freddy Thiriet, «Candie, grande place marchande dans la première moitié du XVe siècle», *Κρητικὰ Χρονικὰ* 15-16 (1963), 338-352 [= *Études sur la Romanie greco-vénitienne*, IX]. Maria Georgopoulou, «Mapping Religious and Ethnic Identities in

the Venetian Colonial Empire», *The Journal of Medieval and Early Modern Studies* 26 (1996), 467-496. Στέφανος Κακλαμάνης, «Ἡ χαρτογράφηση τοῦ τόπου καὶ τῶν συνειδήσεων στὴν Κρήτη κατὰ τὴν περίοδο τῆς Βενετοκρατίας», *Candia / Creta / Κρήτη. Ὁ χῶρος καὶ ὁ χρόνος. 16ος-18ος αἰώνας*, Ἀθήνα 2005, σ. 11-58. ❖ Γιὰ τὸν Δημήτριο Κυδώνη στὸν Χάνδακα, βλ. Thierry Ganchou, «Dèmètrios Kydônès, les frères Chrysobergès et la Crète (1397-1401): de nouveaux documents», *Bisanzio, Venezia e il mondo franco-greco (XIII-XV secolo)*. Colloquio internazionale nel centenario della nascita di Raymond-Joseph Loenertz, O. P., a cura di Chryssa Maltézou-Peter Schreiner, Venezia 2002, σ. 435-493. ❖ Γιὰ τὴν κρητικὴ ἀρχαιολογία στὰ χρόνια τῆς Ἀναγέννησης, βλ. *Francesco Barozzi, Descrittione dell'isola di Creta (Περιγραφὴ τῆς Κρήτης) 1577/8*. ε ἰσαγωγή, Ἔκδοση κειμένου, Σχόλια καὶ ἀπόδοση στὰ ἑλληνικὰ Στέφανος Κακλαμάνης, Ἡράκλειο 2004. ❖ Γιὰ τὸν δημόσιο διάλογο τοῦ 1423 καὶ τὴν παραμονὴ τοῦ Ἰωάννη Ἀργυρόπουλου στὸν Χάνδακα, βλ. Thierry Ganchou, «Iôannès Argyropoulos, Géôrgios Trapézountios et le patron crétois Géôrgios Maurikas», *Θησαυρίσματα* 38 (2008), 105-212. ❖ Σχετικὰ μὲ τὸν πρωτοπαπὰ Ἰωάννη Συμεωνάκη καὶ τὸν κύκλο του, βλ. Silvio Giuseppe Mercati, «Di Giovanni Simeonachis, protopapa di Candia», *Miscellanea Giovanni Mercati*, τ. III, Città del Vaticano 1946 [Studi e Testi 123], σ. 312-341. Γιὰ τὸν μ ανουὴλ Σάβιο, βλ. Θεοχάρης Δετοράκης, «μ ανουὴλ Σαβίου, πρωτοψάλτη Χάνδακος, Ἐπιτάφιος στὸν Ἀλέξιο Καλλιέργη», *Θησαυρίσματα* 21 (1991), 34-42. Γιὰ τὸν Rinuccio d'Arezzo, βλ. Dean P. Lockwood, «De Rinucio Aretino Graecarum Litterarum Interprete», *Harvard Studies in Classical Philology* 24 (1913), 51-109. ❖ Ὁ κατάλογος χειρογράφων τῆς μοναστηριακῆς βιβλιοθήκης τοῦ Ἁγίου φ ραγκίσκου στὸν Χάνδακα ἔχει δημοσιευτεῖ ἀπὸ τὸν Georg Hofmann, «La biblioteca scientifica del monastero di San Francesco a Candia nel Medio Evo», *Orientalia Cristiana Periodica* 8 (1942), 317-360. ❖ Γιὰ τὸν Lorenzo de Monacis καὶ τὶς ἑλληνικὲς πηγὲς τῆς Χρονογραφίας του, βλ. Mario Poppi, «Ricerche sulla vita e cultura del notaio e cronista Veneziano Lorenzo de Monacis, cancelliere cretese (ca. 1351-1428)», *Studi Veneziani* 9 (1967), 153-186. Agostino Pertusi, «Le fonti greche del "De ge-

stis, moribus et nobilitate civitatis Venetiarum" di Lorenzo de Monacis, cancelliere di Creta (1388-1428)», *Italia medievale e umanisica* 8 (1966), 161-211. ❖ Ἡ δεσπόζουσα μορφὴ τοῦ καρδινάλιου Βησσαρίωνα ἀναδεικνύεται στὸν συλλογικὸ τόμο *Bessarione e l'Umanesimo*. Catalogo della mostra, a cura di Gianfranco Fiaccadori con la collaborazione di Andrea Cuna, Andrea Gatti, Saverio Ricci, Napoli 1994. ❖ Γιὰ τὶς ἀντιδράσεις τῶν Κρητικῶν στὴν ἀπόφαση τῆς Συνόδου τῆς φλωρεντίας (1439) καὶ τὴν πολιτεία τῶν ὀπαδῶν τῆς ἕνωσης στὸν Χάνδακα τὶς πρῶτες δεκαετίες μετὰ τὴν Ἅλωση, βλ. Ζαχαρίας Ν. τσιρπανλής, *Τὸ Κληροδότημα τοῦ καρδιναλίου Βησσαρίωνος γιὰ τοὺς φιλενωτικοὺς τῆς βενετοκρατούμενης Κρήτης (1439-17ος αἰ.)*, Θεσσαλονίκη 1967. ειδικὰ γιὰ τὸν Lauro Quirini, βλ. *Lauro Quirini umanista. Studi e testi,* a cura di K. Krautter, P. O. Kristeller, A. Pertusi, G. Ravegnani, H. Roob, C. Seno, raccolti e presentati da Vittore Branca, Firenze 1977. ❖ Γιὰ τὸν μιχαὴλ Ἀποστόλη καὶ τὶς ἐπιδόσεις του στὴν ἀνακάλυψη καὶ τὴν ἀντιγραφὴ χειρογράφων, βλ. Κ. Γ. Γιαννακόπουλος,*Ἕλληνες λόγιοι εἰς τὴν Βενετίαν*, ὅ.π., σ. 75-101. Martin Wittek, «Manuscripts et codicologie. 4. Pour une étude du scriptorium de Michel Apostolès et consorts», *Scriptorium* 7 (1953), 290-297. Mario Manfredini, «Michele Apostolis scriba dalla sua corrispondenza», *Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia dell'Università di Napoli* 28 (1985-1986), 139-153. Ἔκδοση τῶν ἐπιστολῶν του: *Lettres inedites de Michel Apostolis: publiées d'après les manuscrits du Vatican avec des opuscules inedits du meme auteur, une introduction et des notes* par Hippolyte Noiret, Paris 1889. ❖ Γιὰ τὸν ἱερέα Γεώργιο Γρηγορόπουλο καὶ τοὺς γιούς του μανουὴλ καὶ Ἰωάννη, βλ. *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος νοτάριος Χάνδακα 1506-1532. Διαθῆκες - Ἀπογραφὲς - Ἐκτιμήσεις*. Ἐκδίδουν Στέφανος Κακλαμάνης – Στέλιος λαμπάκης, Ἡράκλειο 2003.

Οι Ελληνες Συνεργατες του Αλδου

Ἔχουν γραφτεῖ πολλὰ γιὰ τὴν προσωπικότητα τοῦ Ἄλδου, τὴ συμβολή του στὰ γράμματα καὶ στὴ διάδοση τῆς ἑλληνορωμαϊκῆς γραμματείας ὅπως καὶ τῆς οὐμανιστικῆς λογοτεχνίας, καὶ πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς Ἰταλίας, καθὼς καὶ γιὰ τὴ συνεχὴ ἀναζήτηση τῆς «τελειότητας» στὶς ἐκδόσεις του. Ἐξίσου πολλὰ ἔχουν γραφτεῖ γιὰ τὸν κόσμο τοῦ πνεύματος καὶ τῆς ἀριστοκρατίας, ποὺ συνέδραμε τὸ ἐκδοτικό του ἐγχείρημα, ὑποστηρίζοντας καὶ οἰκονομικὰ τὶς ἐκδόσεις του, ὅπως ὁ πρίγκιπας τοῦ Κάρπι Alberto Pio τὴν ἔκδοση τῶν *Ἁπάντων* τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἐδῶ θὰ ἀρκεστοῦμε νὰ ἐπισημάνουμε τὴ σημασία ποὺ ἔδινε ὁ μ ανούτιος στὴ διάδοση τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γραμματείας, παραθέτοντας τὰ ἴδια τὰ λόγια του, ὅπως καταγράφονται στὸ *Musarum panegyris*, γνωστὸ καὶ ὡς *Epistola ad Catherinam Piam*: «Πῶς μπορεῖ κάποιος ποὺ δὲν γνωρίζει ἑλληνικὰ νὰ μιμηθεῖ τοὺς ἕλληνες συγγραφεῖς, ποῦ εἶναι οἱ πλέον καταρτισμένοι σὲ κάθε ἐπιστήμη, ἀπὸ τὶς πηγὲς τῶν ὁποίων, ὅπως ὁμολογεῖται, ἔχει προέλθει σχεδὸν ὁτιδήποτε ἀξιόλογο στὴ λατινικὴ γλώσσα;».

OAME, I, 160-161

12. Ὁ Ἄλδος Μανούτιος, χαρακτικὸ ἀπὸ τὴν ἔκδοση: Orazio Pagani, Dell'acque di Recoaro*, Vicenza, apresso Antonio Veronese, π. 1761.*

13. Ὁ Ἄλδος Μανούτιος σὲ χαρακτικὸ τῆς ἐποχῆς του.

Βιογραφικὰ τοῦ Ἄλδου

Ὁ Ἄλδος μ ανούτιος γεννήθηκε στὴν περιοχὴ Bassiano τῆς Ρώμης, ἕνα χρόνο πρὶν ἢ μετὰ ἀπὸ τὸ 1450.[1] Διδάχτηκε τὰ πρῶτα γράμματα στὴ Ρώμη, ὅταν ἡ λαμπρότητα ποὺ εἶχε γνωρίσει ἐκεῖ ἡ καλλιέργεια τῆς ἑλληνικῆς γραμματείας ἀπὸ ἕλληνες καὶ ἰταλοὺς λογίους στὴν curia τοῦ πάπα ν ικολάου ε ′ (†1455) δὲν ἦταν παρὰ ἀνάμνηση. τ οὺς πρώτους του δασκάλους τῶν λατινικῶν, τὸν Gasparo da Verona καὶ τὸν Domizio Calderini, ὁ Ἄλδος τοὺς μνημονεύει στοὺς Προλόγους τῆς ἔκδοσης τῶν *Εἰδυλλίων* τοῦ Θεόκριτου (1495-96) καὶ τοῦ *Silvae* τοῦ Statius (1502) ἀντίστοιχα. Ἑλληνικὰ σπούδασε στὴ φ ερράρα, κοντὰ στὸν Battista Guarini, γύρω στὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1470, ὡστόσο στὰ «μυστικὰ» τῆς καθαρότητας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, καὶ μάλιστα τῆς ἀττικῆς διαλέκτου, μυήθηκε ἀπὸ τὸν Ἐμμανουὴλ Ἀδραμυττηνό.[2] Ἡ φ ερράρα εἶχε μακραίωνη παράδοση στὰ ἑλληνικὰ γράμματα, ἂν ἀναλογιστοῦμε τὴν ἐντυπωσιακὴ ἐπιτυχία ποὺ εἶχε ἡ διδασκαλία τοῦ Guarino Veronese καὶ τοῦ Θεόδωρου Γαζῆ. Ἐκεῖ ὁ Ἄλδος γνωρίστηκε μὲ δύο σπουδαίους ἐκπροσώπους τῆς οὐμανιστικῆς ἰδέας: τὸν Niccolò Leoniceno, μετέπειτα δραστήριο συνεργάτη του καὶ τροφοδότη τοῦ ἐκδοτικοῦ του ἔργου, καὶ τὸν δαιμόνιο Giovanni Pico della Mirandola. Ὁ Pico della Mirandola μάλιστα, συγγενὴς τῶν ἡγεμόνων τοῦ Κάρπι, ἐνδέχεται νὰ ὑπῆρξε ὁ συνδετικὸς κρίκος ὥστε νὰ ἀναλάβει ὁ Ἄλδος τὴ θέση τοῦ παιδαγωγοῦ τῶν πριγκίπων Alberto καὶ Lionelo Pio. Ἀργότερα μάλιστα τοῦ δόθηκε ἡ ὑπηκοότητα τοῦ κρατιδίου, ἐνῶ οἱ ἡγεμόνες τοῦ Κάρπι ὑπῆρξαν οἱ πιὸ

14. Ὁ θυρεὸς τῆς οἰκογένειας τοῦ Ἄλδου, ποὺ κοσμεῖ τὸν τυπογραφικό του οἶκο.

Bartelucci, *Genealogia*

ἔνθερμοι ὑποστηρικτὲς καὶ στυλοβάτες τῶν μελλοντικῶν του σχεδίων. Ὁ Ἄλδος δὲν κατοικοῦσε μόνιμα στὸ Κάρπι, ἀλλὰ μετακινιόταν συχνὰ στὶς κοντινὲς πόλεις, ἀνάλογα καὶ μὲ τὶς πολιτικὲς συνθῆκες ποὺ ἐπικρατοῦσαν στὴν περιοχή. λ όγου χάριν, τὴν περίοδο ποὺ οἱ Βενετοὶ ἐπιτέθηκαν στὴ φ ερράρα, ὑποχρεώθηκε νὰ βρεῖ καταφύγιο στὴ Mirandola μαζὶ μὲ τὸν Pico καὶ τὸν Ἀδραμυττηνό.

Maïer, *Politien*

Ὁ Ἄλδος ἔτρεφε ἀπεριόριστο θαυμασμὸ γιὰ τὸν Ἄγγελο Πολιτιανό, τὸν πιὸ ὀξυδερκὴ ἰταλὸ ἑλληνιστὴ καὶ σπουδαῖο δάσκαλο τῆς ἑλληνικῆς λογοτεχνίας στὴ φ λωρεντία, τὸν ὁποῖο θεωροῦσε πρότυπο. τ ὸν ἐντυπωσίαζε ἰδιαίτερα ἡ συνεχὴς ἀναζήτηση τῆς φιλολογικῆς «ἀλήθειας» καὶ ἡ ὀξύτατη κριτικὴ ἱκανότητα ποὺ διέκρινε τὶς ἐργασίες του. Ὁ Πολιτιανός, ἂν καὶ ἀπὸ τὰ σημαντικότερα πνεύματα τῆς ἐποχῆς του, δὲν ἰσχυρίστηκε ποτὲ πὼς εἶναι πλατωνικὸς ἢ ἀληθινὸς φιλόσοφος, καθὼς ἦταν προσηλωμένος στὴν τέχνη τοῦ γραμματικοῦ («grammaticus»). α ὐτὸ ἀκριβῶς ποὺ ἀποζητοῦσε νὰ γίνει καὶ ὁ Ἄλδος.[3] Ὅταν ὁ Pico della Mirandola τοῦ ἔδειξε ἕνα ἀντίτυπο τῶν *Silvae* τοῦ Πολιτιανοῦ, ὁ Ἄλδος, γεμάτος ἐνθουσιασμό, τοῦ ζήτησε, καὶ μάλιστα γραπτῶς, νὰ συμπεριληφθεῖ στὸν στενότερο κύκλο του, ἀκόμη καὶ μεταξὺ τῶν *familiares* του. τὴ ν ἀπεριόριστη ἐκτίμησή του στὸ πρόσωπο τοῦ «grammaticus» αὐτοῦ ὁ Ἄλδος ἐξέφρασε μὲ τὴν ἔκδοση τοῦ συνόλου τῆς συγγραφικῆς του δραστηριότητας: *Opera*, 1498.

Scaglione, «grammaticus»

Σὲ ἡλικία σαράντα ἐτῶν, γύρω στὸ 1490, ὁ Ἄλδος, ἔχοντας ἀκολουθήσει σταδιοδρομία παιδαγωγοῦ-διδασκάλου, ἀπολαμβάνοντας τὴν ἐκτίμηση τοῦ ἄμεσου κύκλου του, χωρὶς ὡστόσο νὰ ἔχει ἀποκτήσει ἀνάλογη φήμη, ἀναζητοῦσε ἀκόμα ἐπίμονα τὴν ταυτότητά του. Κανένα σημαδιακὸ γεγονὸς δὲν ἐξηγεῖ τὸν πραγματικὸ λόγο ποὺ τὸν ὤθησε νὰ ἐγκαταλείψει τὴ διδασκαλία καὶ νὰ στραφεῖ στὴν τυπογραφία. Ἡ ἀπάντηση ἴσως βρίσκεται σὲ δύο σημεῖα ἄμεσα συνδεδεμένα μεταξύ τους: στὴ μεγάλη εὐαισθησία του γιὰ

τὴν ἀκρίβεια τῆς γραμματικῆς τέχνης ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ σωστὴ ἐκφορὰ τῆς ἑλληνικῆς καὶ λατινικῆς γλώσσας, καὶ στὴ σημασία ποὺ ἔδινε στὴν ἐκπαίδευση καί, κατ᾽ ἐπέκταση, στὴν ποιότητα τῶν βοηθημάτων ποὺ ἔπρεπε νὰ ἔχουν στὴ διάθεσή τους οἱ δάσκαλοι. Θέση τοῦ Ἄλδου –καὶ αὐτὸ ἀποτελεῖ μία ἀπὸ τὶς σαφέστερες ἐκφράσεις τῆς οὐμανιστικῆς ἰδέας– εἶναι ὅτι μὲ τὴ βοήθεια κατάλληλων ἐργα-

15. Ἡ Βενετία, ξυλογραφία ἀπὸ τὴν ἔκδοση: J. Ph. Foresti, da Bergamo, Supplementum chronicarum, *1490: Essling,* Figures, *I, 305.*

λείων οἱ διδάσκοντες θὰ εἶναι σὲ θέση νὰ πλάσουν σωστοὺς ἀνθρώπους καὶ νὰ ἀξιοποιήσουν τὶς ἀνθρώπινες ἀρετὲς καὶ ἀξίες, διαμορφώνοντας προσωπικότητες ἱκανὲς νὰ προσφέρουν στὸ κοινωνικὸ σύνολο σύμφωνα μὲ τὶς δυνατότητές τους. Καὶ ἡ τυπογραφία, μὲ τὶς ἐντυπωσιακὲς ἐπιδόσεις της, ἀποτελοῦσε τὸ δυναμικότερο καὶ πιὸ ἀποτελεσματικὸ μέσο γιὰ νὰ διαδοθοῦν εὐρύτερα τὰ ἀνθρωπιστικὰ ἰδεώδη τοῦ Ἄλδου. Συγκρίνοντας μάλιστα τὶς ἀρχέτυπες

ἑλληνικὲς καὶ λατινικὲς ἐκδόσεις του, ἀποδεικνύεται πὼς εἶχε ἐξαρχῆς ξεκαθαρίσει μέσα του πόσο σημαντικὴ εἶναι ἡ ἔκδοση τῶν μνημείων τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γραμματείας.

Ἐκδοτικοὶ προβληματισμοί

Ἕνας ἀπὸ τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους ὁ Ἄλδος ἐγκατέστησε τὸ ἐργαστήριό του στὴ Βενετία καὶ ὄχι σὲ κάποιο ἄλλο ἰταλικὸ κέντρο τοῦ βιβλίου, μὲ ἀκόμη μεγαλύτερη παράδοση στὴν καλλιέργεια τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων, ὅπως ἡ φ λωρεντία, τὸ μ ιλάνο ἢ καὶ ἡ Ρώμη, πρέπει νὰ ἦταν καθαρὰ ἐμπορικός. Ἡ Βενετία ἦταν τὸ σημαντικό-

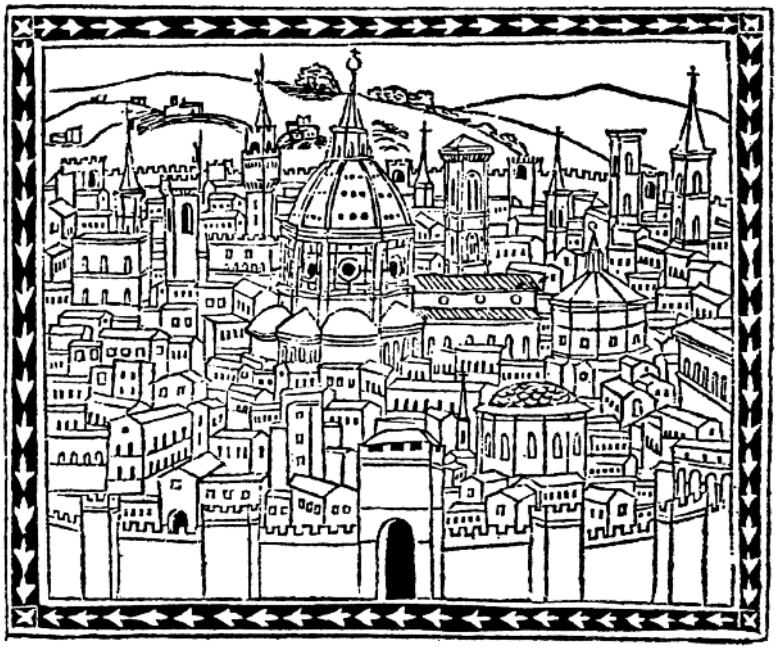

16. Ἄποψη τῆς Φλωρεντίας, ξυλογραφία ἀπὸ τὴν ἔκδοση: Bernandino da Firenze, Le bellerre di Firenze*, Φλωρεντία, L. Morgiani καὶ Giovanni di Pietro, περ. 1495.*

τερο καὶ πλέον πολυσύχναστο κέντρο τῶν Ἑλλήνων τῆς διασπορᾶς ἀλλὰ καὶ ὁ κυριότερος κόμβος ἐπικοινωνίας μὲ τὸν ἑλληνικὸ χῶρο. Ἀκόμη, μὲ τὶς κτήσεις της στὸν ἑλληνικὸ χῶρο ἡ Γαληνοτάτη πρόσφερε τὴ δυνατότητα γιὰ συχνὲς ἐμπορικὲς συναλλαγὲς μὲ τὸ ἑλληνικὸ στοιχεῖο, στὸ ὁποῖο ἀπέβλεπε ὁ Ἄλδος γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς πελατείας του στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς μεσογειακῆς λεκάνης. Ἀλλὰ καὶ οἱ στενὲς ἐπαφὲς ποὺ κράτησε μὲ τοὺς κρῆτες λογίους καὶ τὰ κωδικογραφικά τους ἐργαστήρια εἶχαν τὸν ἴδιο ἀντικειμενικὸ στόχο: τὴν καλύτερη δυνατὴ ὀργάνωση καὶ διάθεση τῶν προϊόντων τοῦ τυπογραφείου του. ο ί Βενετοὶ εἶχαν καὶ τὴ σημαντικότερη παράδοση στὴ Δύση ἀναφορικὰ μὲ τὴν παραγωγὴ τοῦ ἔντυπου βιβλίου, καὶ μὲ τὸ ἐμπορικό τους δαιμόνιο εἶχαν διευρύνει τὴν ἀγορά τους καὶ ἔξω ἀπὸ τὴν Ἰταλία. Ἐπίσης, ἡ πιθανότητα νὰ ἐκτελεστοῦν οἱ ὅροι τῆς διαθήκης τοῦ Βησσαρίωνα καὶ νὰ καταστεῖ ἡ συλλογή του προσιτὴ στὸ εὐρύτερο κοινὸ –καὶ δημόσια κατὰ κάποιον τρόπο–, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἐξυπηρετοῦσε τὶς ἐκδοτικὲς προοπτικές του. Ἂς μὴ λησμονοῦμε ὅτι ἡ συλλογὴ κωδίκων τοῦ Βησσαρίωνα παρέμενε ἡ σημαντικότερη ἰδιωτικὴ στὴ Δύση, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω.

Scholderer, *Printers*

Ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 1490 ὅλα ἔδειχναν ὅτι ἡ Βενετία θὰ ἔπαιρνε σταδιακὰ τὴ θέση ποὺ γιὰ χρόνια κατεῖχε ἡ φ λωρεντία, δηλ. ὡς τὸ σημαντικότερο κέντρο τοῦ οὐμανισμοῦ καὶ τῆς διάδοσης τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων στὴ Δύση. Ὅτι οἱ Ἕλληνες ἔκαναν πολὺ συχνὰ αἰσθητὴ τὴν παρουσία τους στὴ φ λωρεντία ὀφείλεται στὴν αἴγλη ποὺ περιέβαλλε τὴν προσωπικότητα μεμονωμένων ἀτόμων, ὅπως οἱ μ . Χρυσολωρᾶς, Ι. Ἀργυρόπουλος καὶ Ι. λ άσκαρης, ποὺ τὸ ἔργο τους σφράγισε τὴ συστηματικὴ καλλιέργεια τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας στὴν Ἰταλία. Ὡστόσο, ποτὲ δὲν ὑπῆρξε θέμα νὰ ὀργανωθεῖ στὴ φ λωρεντία μία μικρή, ἔστω, ἑλληνικὴ κοινότητα, καὶ μολονότι στοὺς λόγιους καὶ ἡγεμονικοὺς κύκλους της ὀφείλεται

ἡ τεράστια ἔκταση ποὺ εἶχε πάρει πλέον ἡ συστηματικὴ διδασκαλία τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, δὲν ὑπῆρξε ποτὲ θέμα νὰ ἀποτελέσουν τὰ ἑλληνικὰ δεύτερη ἐθνικὴ γλώσσα. Ἔτσι, ὁποιαδήποτε ὀργανωμένη κίνηση γιὰ τὴν ἐξάπλωση τοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου, χωρὶς τὴν ὑποστήριξη ἑνὸς δυναμικοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου ἦταν καταδικασμένη νὰ ἀποτύχει.

Ἡ φλωρεντία παρέμεινε ἀναμφίβολα τὸ σημαντικότερο σταυροδρόμι γιὰ τὴ διάδοση τῆς οὐμανιστικῆς ἰδέας ὡς τὸ 1495, ὁπότε κατελήφθη ἀπὸ τοὺς Γάλλους, ὡστόσο ὁ ἰδιόμορφος χαρακτήρας τῶν φλωρεντινῶν οὐμανιστῶν ὑπαγόρευσε τὴν ἔκδοση ἑλληνικῶν καὶ λατινικῶν βιβλίων γιὰ τὴν ἐκεῖ πανεπιστημιακὴ κοινότητα κυρίως καὶ ὄχι γιὰ τὸν ἁπανταχοῦ ἑλληνισμό. Στὴ Βενετία ἤδη ἀπὸ τὸ 1486, δύο Κρῆτες, ὁ Λαόνικος καὶ ὁ Ἀλέξανδρος, μὲ τὴν ἔκδοση τῆς *Βατραχομυομαχίας* καὶ τοῦ *Ψαλτηρίου* κυκλοφόρησαν βιβλία ποὺ προορίζονταν ἀποκλειστικὰ γιὰ τὸ ἑλληνικὸ στοιχεῖο τῆς Κρήτης μᾶλλον. Ἐξάλλου, ὁρισμένοι ἀπὸ τοὺς ἐπιφανέστερους βυζαντινοὺς λόγιους εἶχαν ἀρχίσει νὰ συνειδητοποιοῦν ὅτι οἱ Ἕλληνες ἔπρεπε νὰ συσπειρωθοῦν κάτω ἀπὸ κοινὰ ἰδεώδη, ἤθη καὶ ἔθιμα, καὶ προπαντὸς νὰ διατηρήσουν καὶ νὰ καλλιεργήσουν τὴν ἑλληνικὴ γλώσσα. Ἡ τυπογραφία ἦταν ἀναμφισβήτητα τὸ ἰδανικότερο μέσο γιὰ τὴ συστηματικὴ ἐπικοινωνία μὲ τὸν διάσπαρτο ἑλληνισμὸ καὶ οἱ ἕλληνες λόγιοι, προσφέροντας ἀποφασιστικὰ στὰ ἰταλικὰ ἐκδοτικὰ κέ-

17. Ὁ Sabellico, ξυλογραφία ἀπὸ τὴν ἔκδοση: N. Reusner, Icones sive Imagines viuae...

ντρα τοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου, ἔνιωθαν πλέον χρέος τους τὴ δημιουργία καὶ ὀργάνωση μιᾶς μόνιμης ἑστίας γιὰ τὴν ἀναπαραγωγή του.

Ὁ ρόλος τοῦ Sabellico

τ ὰ χρόνια ποὺ κύλησαν ἀπὸ τὸ 1490 ὡς τὰ τέλη τοῦ 1493, ὁπότε πρέπει νὰ ἄρχισαν οἱ προετοιμασίες γιὰ τὴν ὀργάνωση τοῦ ἀλδινοῦ τυπογραφείου, ἔστω καὶ πειραματικά, χαρακτηρίζονται ἀπὸ ἔντονη προσπάθεια τοῦ Ἄλδου νὰ βρεῖ τὸν δρόμο του καὶ τοὺς συνεργάτες του. Ἕνα ἄτομο ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ συμβάλει ἀποφασιστικὰ στὴν πραγμάτωση τοῦ σχεδίου του ἦταν ὁ Marco Antonio

18. Ὁ προθάλαμος τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης στὴ Βενετία.

Sabellico. Δὲν ὑπάρχει ρητὴ μαρτυρία γιὰ τὶς σχέσεις τοῦ Ἄλδου μὲ τὸν Sabellico, ἀλλὰ ἡ ρωμαϊκὴ καταγωγή του καὶ ἡ μαθητεία του κοντὰ στοὺς αὐτοὺς δασκάλους, Gaspare da Verona καὶ Calde-

rini, ἴσως νὰ ἔπαιξαν καθοριστικὸ ρόλο. ο Sabellico ἦταν ἤδη ἔμπειρος γύρω ἀπὸ τὰ ἐκδοτικὰ ζητήματα, ἀλλὰ τὸν Ἄλδο πρέπει νὰ τὸν ἐνδιέφεραν κυρίως οἱ σχέσεις του μὲ τὶς βενετικὲς ἀρχές, καὶ ἡ θέση ποὺ ἀργότερα, μᾶλλον τὸ 1501, ἀνέλαβε, δηλαδὴ βιβλιοθηκάριος τῆς Libreria Nicena (μετέπειτα μ αρκιανῆς Βιβλιοθήκης), ὅπου ἔμενε ἀναξιοποίητη ἡ μοναδικὴ γιὰ τὴν ἐποχή της, καὶ ὄχι μόνο, συλλογὴ χειρογράφων τοῦ Βησσαρίωνα. Ἕνας ἀπὸ τοὺς πρώτους συνεργάτες τοῦ Ἄλδου πρέπει νὰ ἦταν ὁ Ἀρσένιος Ἀποστόλης, ποὺ ἐπιμελήθηκε τὴν ἔκδοση τῆς *Γαλεομυομαχίας*, τοῦ πρώτου πιθανότατα τυπογραφικοῦ δοκιμίου ποὺ βγῆκε ἀπὸ τὰ πιεστήρια τοῦ Ἄλδου, ἔστω καὶ ἂν οἱ παράμετροι ὑπὸ τὶς ὁποῖες πραγματοποιήθηκε τὸ ἐγχείρημα αὐτὸ παραμένουν ἄγνωστες.

Ἡ Βιβλιοθήκη τοῦ Βησσαρίωνα

Ἀντίθετα ἀπὸ ὅ,τι ὁραματιζόταν ὁ καρδινάλιος Βησσαρίων, ὅταν πρόσφερε τοὺς πολύτιμους 752 κώδικες καὶ ἀρχέτυπα βιβλία του στὴ Γερουσία τῆς Βενετίας, ἡ συλλογή του παρέμεινε γιὰ δεκαετίες δυσπρόσιτη, καὶ ἔτσι, παρὰ τὴ ρητή του ἐπιθυμία, ἡ Δωρεά του δὲν συνέβαλε στὴν εὐρύτερη διάδοση τῆς ἑλληνικῆς γραμματείας, παρὰ σὲ σπάνιες περιπτώσεις.[4] ο ἱ Ἀρχὲς τῆς Βενετίας ἀκολούθησαν «βιβλιοταφικὴ» πολιτικὴ καὶ ἐπέδειξαν ἐξοργιστικὴ ἀδιαφορία ἀπέναντι στὸν θησαυρὸ αὐτόν. Ὁ ἕλληνας καρδινάλιος ἦταν τῆς ἄποψης ὅτι ὁ καθεὶς ἔπρεπε νὰ ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ συμβουλεύεται χειρόγραφα, ἀλλὰ καὶ νὰ τὰ δανείζεται, καταβάλλοντας ὡς ἐγγύηση τὸ διπλάσιο τῆς ἀξίας τους. τ ὸ 1473, ἕνα χρόνο μετὰ τὸν θάνατό του καὶ πέντε περίπου ἀπὸ τὴ Δωρεά του, τὰ χειρόγραφα παρέμεναν κλεισμένα σὲ κιβώτια στὴ Sala di Scrutinio. Δέκα χρόνια ἀργότερα ὁ βιβλιακὸς αὐτὸς πλοῦτος ἐξακολουθοῦσε νὰ βρίσκεται

Zorzi, *Libreria*

19. Ὁ καρδινάλιος Βησσαρίων, χαλκογραφία ἀπὸ τὴν ἔκδοση: J.B. Schioppalalba, In Perantiquam Sacram Tabulam Graecam Insigni Sodalitio Sanctae Mariae Caritatis Venetiarum ab amplissimo Cardinali Bessarione dono datam dissertatio*, Βενετία, Typis Modesti Fentii, 1768.*

στὴν ἴδια θέση. τὸ 1485 μάλιστα, ἐπειδὴ θεωρήθηκε ὅτι τὸ ὑλικὸ αὐτὸ καταλάμβανε πολύτιμο χῶρο, τοποθέτησαν τὰ κιβώτια ἐπάλληλα καὶ τὰ περιόρισαν σὲ μίαν ἄκρη τῆς ἴδιας αἴθουσας μὲ ἐλαφριὰ ξύλινη κατασκευή, παρόλο ποὺ ὑπεύθυνος γιὰ τὴ συλλογὴ ἦταν ἕνα ἄτομο μὲ πολιτικὲς διασυνδέσεις, ὁ Marco Barbarigo, ἀδερφὸς τοῦ τότε δόγη Agostino (1486-1501). Ὑπὸ αὐτὲς τὶς προϋποθέσεις δὲν μποροῦσε βέβαια νὰ γίνεται σοβαρὰ λόγος γιὰ μελέτη τῶν χειρογράφων καὶ τὸ μόνο ἐφικτὸ ἦταν μία περιορισμένης ἔκτασης ἀντιβολὴ ἀπὸ κάθε ἐνδιαφερόμενο. τὸ 1506, ὅταν πέθανε ὁ Sabellico, ὁ πρῶτος δηλαδὴ ἐπίσημος βιβλιοθηκάριος, ἐντοπίστηκαν κλοπὲς χειρογράφων ποὺ ἀνησύχησαν τὴ Βενετικὴ Γερουσία, σὲ βαθμὸ ποὺ ἀκόμη καὶ οἱ ἐπισκέψεις στὴ συλλογὴ ἔγιναν σχεδὸν ἀδύνατες. Ἀπαγορεύτηκε ὁ δανεισμὸς τῶν βιβλίων καὶ γιὰ νὰ μελετήσει κανεὶς τὰ χειρόγραφα χρειαζόταν εἰδικὴ ἄδεια. Καθὼς προκύπτει μάλιστα καὶ ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα, τὰ βιβλία δὲν φυλάσσονταν στὴ Βενετία, ὅπως ἀπαιτοῦσε ρητὰ ἡ Δωρεὰ τοῦ Βησσαρίωνα, ἐνῶ αὐτοὶ ποὺ τὰ δανείζονταν σπάνια κατέβαλαν τὸ ἀπαιτούμενο ποσό.

Ἡ Βιβλιοθήκη τοῦ Μουσούρου

Ἀνατρέχοντας στὶς ἐκδόσεις τοῦ Ἄλδου καὶ γνωρίζοντας ἀρκετὰ στοιχεῖα γιὰ τοὺς κατόχους τῶν χειρογράφων τὰ ὁποῖα χρησιμοποιοῦσε ὡς πρωτότυπα στὶς ἐκδόσεις του, συμπεραίνουμε ὅτι, τελικά, ἡ βιβλιοθήκη τοῦ μ ουσούρου ἔπαιξε ἴσως τὸν σημαντικότερο ρόλο στὸ ἐγχείρημά του, τουλάχιστον γιὰ τὶς ἑλληνικὲς ἐκδόσεις.[5] Ἂν καὶ δὲν ἔχουμε ὁλοκληρωμένη εἰκόνα, ἐφόσον ἡ βιβλιοθήκη του δὲν διασώζεται στὸ σύνολό της, διάσπαρτες πληροφορίες καὶ ἐνδείξεις ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ μ ουσοῦρος εἶχε συγκεντρώσει ἐντυπωσιακὸ χειρόγραφο καὶ ἔντυπο ὑλικό.

τ ὸ ὅραμα τοῦ ἴδιου τοῦ Ἄλδου, σὲ συνάρτηση μὲ τὸ κύρος του ὡς ἀξιόλογου φιλόλογου καὶ τὴ συμπαράσταση τοῦ μ ουσούρου καὶ τοῦ Ἰανοῦ λ άσκαρη, ποὺ ἦταν ὁ πλέον ἐνημερωμένος γιὰ τὸ σύνολο τῶν σωζόμενων κωδίκων μὲ ἔργα τῆς ἀρχαίας καὶ βυζαντινῆς γραμματείας, στὴν Ἀνατολὴ καὶ τὴ Δύση, ὥθησε πολλοὺς νὰ συνδράμουν στὸ ἐκδοτικό του ἐγχείρημα, ἀποβάλλοντας ἔτσι μία κακῶς ἐννοούμενη «βιβλιοφιλία» γύρω ἀπὸ τὴ μοναδικότητα τοῦ χειρογράφου.

Lowry, *Aldus*, 259 κ.ἑ.

Ὁ Thomas Linacre ἐργάστηκε γιὰ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς ἔκδοσης τοῦ Ἀριστοτέλη (1495-1498) προσκομίζοντας καὶ ἕνα σπάνιο χειρόγραφο τοῦ Προυδέντιου ποὺ εἶχε στὴν κατοχή του, τὸ ὁποῖο χρησιμοποιήθηκε στὸν πρῶτο τόμο τῆς ἔκδοσης *Poetae Christiani*. Ὁ G. Bardellone, κάτοχος τοῦ μοναδικοῦ ὡς σήμερα χειρογράφου τοῦ *Λεξικοῦ* τοῦ Ἡσύχιου, ἂν καὶ γνώριζε τὴ σπανιότητά του, δὲν δίστασε νὰ τὸ ἐμπιστευτεῖ στὸν Ἄλδο, ὥστε νὰ ἀποτελέσει τὴ βάση τῆς ἔκδοσης. Ἀλλὰ καὶ ὁ Leoniceno δὲν ἀρνήθηκε κανέναν ἀπὸ τοὺς πολύτιμους καὶ ἀξιόπιστους κώδικές του, ἰατρικοῦ περιεχομένου κυρίως, ποὺ θὰ προσέδιδαν ἀρτιότητα στὶς ἐκδόσεις τοῦ Ἄλδου, καὶ παράλληλα ἐξέδιδε στὶς *Θέρμες* δικά του δοκίμια. Καὶ ἐνῶ ὁ Ἄλδος ἀνέμενε σπάνιους κώδικες ἀπὸ τὸν Βορρά, ὅπως τοῦ εἶχε ὑποσχεθεῖ ὁ Conrad Celtis, ὁ Ἔρασμος ἔκανε λόγο γιὰ Πολωνοὺς καὶ ο ὔγγρους ποὺ τὸν πλησίαζαν προσφέροντάς του χειρόγραφα. Συνεπαρμένος μάλιστα ὁ Ἄλδος ἀπὸ τὴν ἀδιάκοπη καὶ κάποτε περιπετειώδη ἀναζήτηση ἑλληνικῶν

20. Ὁ Μάρκος Μουσοῦρος, χαρακτικὸ τοῦ Tobias Stimmer.

κωδίκων, δὲν θεώρησε ποτὲ φαντασιώσεις τοῦ Janus Pannonius τὰ περὶ ὑπάρξεως ἑνὸς πύργου στὴ Δακία γεμάτου χειρόγραφα. Ἐξάλλου, στὴ Βενετία εἶχαν συγκροτηθεῖ σπουδαῖες συλλογὲς ἑλληνικῶν βιβλίων, ὅπως ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Giorgio Valla, μὲ σημαντικοὺς ἑλληνικοὺς κώδικες, ποὺ ὅταν πέρασε στὴν κυριότητα τοῦ Alberto Pio ταξινομήθηκε ἀπὸ τὸν μ ουσοῦρο, ὁ ὁποῖος καὶ κράτησε τὶς ἀπαραίτητες σημειώσεις καὶ γιὰ λογαριασμὸ τοῦ Ἄλδου. ν ὰ μνημονεύσουμε ἐπίσης ἐδῶ καὶ τὴν πλούσια βιβλιοθήκη τοῦ καρδινάλιου Domenico Grimani, ἐμπλουτισμένη ἀπὸ τὸ 1498 μὲ τοὺς 1.190 κώδικες τοῦ Pico della Mirandola – ἀρκετοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἑλληνικοί, καὶ μάλιστα μὲ ἔργα σχολιαστῶν τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἡ συλλογὴ αὐτὴ τὸ 1523, ἔτος θανάτου τοῦ Grimani, ἔφτασε νὰ ἀριθμεῖ 15.000 τόμους!

21. Ὁ Ἔρασμος, σὲ χαρακτικὸ τῆς ἐποχῆς του (1524).

Οἱ ἀπαρχὲς τῆς Ἀλδινῆς Τυπογραφίας

Ὁ Ἄλδος, ὅταν ἀποφάσισε νὰ ὑλοποιήσει τὸ ὅραμά του γιὰ τὴ διάδοση τῆς ἑλληνικῆς σκέψης μέσω τῆς τυπογραφίας καὶ τῆς συγκρότησης ἑνὸς δικοῦ του τυπογραφείου, εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσει τρία βασικὰ προβλήματα: νὰ βρεῖ τοὺς ἀπαραίτητους πόρους, νὰ

ἐπιλέξει τοὺς κατάλληλους συνεργάτες, καί, τὸ δυσκολότερο, νὰ ὑπερπηδήσει τὰ τεχνικὰ προβλήματα ποὺ παρουσίαζε ἡ χάραξη μιᾶς πρωτότυπης οἰκογένειας ἑλληνικῶν τυπογραφικῶν χαρακτήρων. Ἀπὸ τὸν Πρόλογο τῆς ἔκδοσης τοῦ μ ουσαίου, ποὺ ἀπευθύνει πρὸς τὸν μ ουσοῦρο, καὶ μέσω τοῦ ὁποίου παροτρύνει τοὺς ἀναγνῶστες του νὰ συμπαρασταθοῦν στὸ ἐκδοτικό του τόλμημα («καὶ ὄντως, εἰ δώσετε, δώσω ὅτι οὐκ ἔχω ἐντυποῦν ἄνευ χρημάτων πολλῶν»), φαίνεται ὅτι ὁ Ἄλδος ξεκίνησε μὲ περιορισμένους οἰκονομικοὺς πόρους. Ὡστόσο, ὁ Pierfrancesco Barbarigo, γιὸς τοῦ μ arco, καὶ ὁ Andrea Torresani ὑπῆρξαν οἱ ἀφανεῖς στυλοβάτες του, ἐνῶ καθοριστικὴ οἰκονομικὴ ἐνίσχυση εἶχε καὶ ἀπὸ τὸν Alberto Pio στὴν ἔκδοση τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ ὄχι μόνο.

OAME, I, 5

Στὴν ἔκκληση τοῦ Ἄλδου γιὰ συστηματικὴ παραγωγὴ τοῦ ἔντυπου ἑλληνικοῦ βιβλίου φαίνεται ὅτι ἀνταποκρίθηκαν ἀμέσως δύο ἄτομα: ὁ Ἀρσένιος Ἀποστόλης καὶ ὁ μ άρκος μ ουσοῦρος. Ὁ Ἀποστόλης, μάλιστα, ἔτρεφε ἐλπίδες γιὰ δική του, ἀνεξάρτητη ἐκδοτικὴ δραστηριότητα. Στὸν χαρακτήρα του καὶ στὴν ἀνταγωνιστική του διάθεση καὶ ἀπέναντι στὸν Ἄλδο ὀφείλεται ἡ μεταξύ τους ρήξη, γιὰ ἄγνωστη ὅμως αἰτία. Γιὰ τὸν μ ουσοῦρο ὡστόσο δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι συμπαρατάχθηκε μὲ τὸ ὅραμα τοῦ Ἄλδου καὶ ἀφοσιώθηκε ὁλοκληρωτικὰ τόσο στὴν ἀναζήτηση καὶ ἀντιβολὴ τῶν κατάλληλων κωδίκων πρὸς ἔκδοση, ὅσο καὶ στὸν ἐξαντλητικὸ φιλολογικὸ ἔλεγχο τῶν ἑλληνικῶν ἐκδόσεων, προσαρμοζόμενος ἐνίοτε στὶς ἀνέφικτες ἐξαγγελίες τοῦ μ ανούτιου γιὰ ἐπικείμενες ἐκδόσεις: τῶν *Δειπνοσοφιστῶν* τοῦ Ἀθήναιου λόγου χάρη, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω.

Χάρτα, I, 324-326

Ὅσο γιὰ τὸ πολυσυζητημένο θέμα τῶν τυπογραφικῶν χαρακτήρων ποὺ ἐπέλεξε ὁ Ἄλδος, πρόσφατες ἔρευνες τοῦ N. Barker συγκλίνουν πρὸς τὴν ἄποψη ὅτι ἡ πρώτη τουλάχιστον οἰκογένεια (*Μουσαῖος*, π. 1494) κόπηκε στὸ πρότυπο τῆς γραφῆς τοῦ Ἰμανουὴλ

Ρουσσωτᾶ. Γιὰ τὴν ταυτότητα τοῦ τεχνίτη ποὺ ἔχυσε τοὺς χαρακτῆρες αὐτοὺς δὲν ἔχουμε ἀμφιβολία: εἶναι ὁ Francesco Griffo da Bollogna, πασίγνωστος στὴν ἐποχή του, ἂν καὶ ἐλάχιστες πληροφορίες γνωρίζουμε γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του.

Τ ὸ τί σήμαινε γιὰ τὸν Ἄλδο ἡ ἐκδοτική του προσπάθεια μᾶς τὸ ἐκμυστηρεύεται ὁ ἴδιος, μὲ ἁπλὰ καὶ συγκινητικὰ λόγια, στὸν Πρόλογο τοῦ πρώτου χρονολογημένου βιβλίου του (Κ. Λ άσκαρης, *Ἐπιτομὴ τῶν ὀκτὼ τοῦ λόγου μερῶν*, 1495):

OAME, I, 4

> Ἀποφάσισα νὰ ἀφιερώσω ὅλη μου τὴ ζωὴ στὴν ὑπηρεσία τῶν συνανθρώπων μου. Μ άρτυς μου ὁ Θεός, δὲν ἐπιθυμῶ τίποτε περισσότερο ἀπ᾽ τὸ νὰ κάνω κάτι γι᾽ αὐτούς, ὅπως δείχνει ἐξάλλου καὶ ὁ πρότερος βίος μου, μὲ ὅ,τι ὣς τώρα κι ἂν ἀσχολήθηκα – καὶ ἐλπίζω στὸ μέλλον νὰ δώσω περισσότερα…

Ὁ Μ ανούτιος ἐπανειλημμένα μνημόνευε, ἀπὸ τοὺς Προλόγους τῶν ἐκδόσεών του, τὴν καθοριστικὴ συμβολὴ τοῦ Μ ουσούρου στὸ ἐκδοτικό του ἐγχείρημα. Χαρακτηριστικά, στὸν Πρόλογο τῆς ἔκδοσης *Ἕλληνες ῥήτορες* (1509) διαβάζουμε: «Ἐὰν ὑπάρχει κάποιος ὁ ὁποῖος ἁρμόζει νὰ προσφωνεῖται στὰ ἑλληνικὰ βιβλία ποὺ ἐκδίδονται μὲ τὴν ἐπιμέλειά μας εἶσαι ἐσύ, σοφότατε Μ ουσοῦρε. Ὄχι μόνο διότι ὑπῆρξες πάντα πρόθυμος νὰ μᾶς βοηθήσεις καὶ ἐξακολουθεῖς νὰ μᾶς συντρέχεις στὸ κοπιῶδες ἔργο μας […]» κ.τλ. Στὸν ἀντίστοιχο Πρόλογο τῆς

Bartelluci, *Genealogia*

22. Ὁ τυπογραφικὸς οἶκος τοῦ Ἄλδου στὴ Βενετία (Angolo degli Onori-Manuzi), στὴν ὁδὸ Ospedale di Staffolo.

ἔκδοσης Ἐπιστολὲς (*ad Atticum*) τοῦ Κικέρωνα (1513) σημειώνει μὲ ἔκδηλο ἐνθουσιασμό: «[…] μὲ τὴ βοήθεια τοῦ ἐλλόγιμου μ ἀρκου μ ουσούρου, τοῦ ἔξοχου συνεργάτη μου, ἡ συμβολὴ τοῦ ὁποίου στὴ διόρθωση καὶ ἀποκατάσταση τῶν κειμένων εἶναι τόσο πολύτιμη, ὥστε, ἂν ἡ Ἑλλάδα εἶχε γεννήσει ἄλλους δύο ἄνδρες τῆς ἀξίας του, δὲν θὰ ἔχανα τὴν ἐλπίδα μου νὰ δώσω σύντομα στὸ καλλιεργημένο κοινό, μέσα ἀπὸ ἔγκυρες ἐκδόσεις, τὰ ἀριστουργήματα τῆς ἑλληνικῆς καὶ τῆς λατινικῆς γραμματείας».

OAME, I, 120

Οἱ ἑλληνικοὶ τυπογραφικοὶ χαρακτῆρες τοῦ Ἄλδου

Τὸ πρότυπο τῆς χάραξης τῶν ἑλληνικῶν χαρακτήρων τοῦ Ἄλδου ἔχει γίνει ἀντικείμενο ἐξονυχιστικῆς μελέτης ἤδη ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰώνα. Ὁ Robert Proctor, στὸ θεμελιῶδες του σύγγραμμα, βασίζεται, ἐν πολλοῖς, στὰ λόγια τοῦ Ἰουστίνου Δεκάδυου:

The Printing of Greek in the Fifteenth Century, 93-106

> Ἄλδος τοὐπίκλην μ ανούτιος… ἀρετῆς ζήλῳ καὶ τῇ πρὸς τὰ ἡμέτερα κηδεμονίᾳ τε καὶ στοργῇ τὴν τῶν γραμμάτων τούτων εὐαρμοστίαν καὶ σύνθεσιν τῇ τοῦ οἰκείου νοὸς ἐφεῦρεν ὀξύτητι· ἐῶ γὰρ λέγειν τὸν χαρακτῆρα, οὗπερ οὐκ αὔτις τῶν ἐπὶ τὸ καλλιγραφεῖν χειρισόφων ἐνεχάραξεν ὡραιότερον.

Ἡ ἄποψη αὐτὴ τοῦ Δεκάδυου ἐπιδέχεται πολλὲς ἑρμηνεῖες, κατὰ πόσον δηλαδὴ ἐννοεῖ τοὺς ἑλληνικοὺς χαρακτῆρες ποὺ χρησιμοποιήθηκαν πρὸ τοῦ Ἄλδου ἢ τὰ δείγματα γραφῆς τῶν καλλιγράφων τῆς ἐποχῆς του. Ποιά ὅμως εἶναι ἡ ἀλήθεια;[6] Στὰ βήματα τοῦ Proctor, ἀλλὰ καὶ ἄλλων μελετητῶν τῆς τυπογραφίας τοῦ Ἄλδου, ὅπως ὁ V. Schoelderer, ὁ G. Mardersteig (*Caratteri*) ἐρεύνησε τοὺς διαφορετικοὺς ἑλληνικοὺς χαρακτῆρες ποὺ χρησιμοποίη-

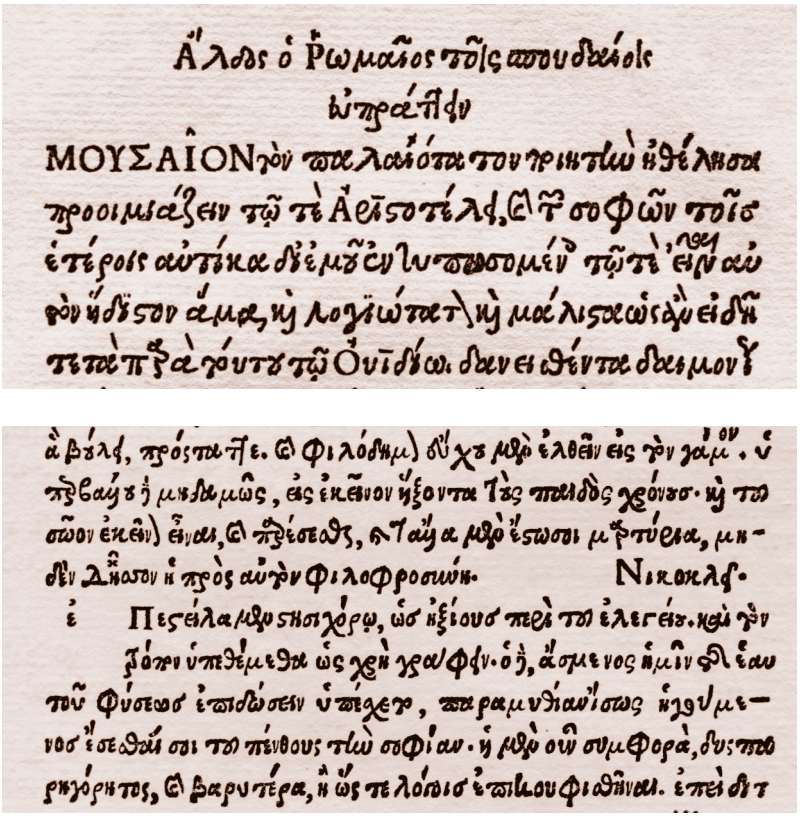

Ἄλδος ὁ Ῥωμαῖος τοῖς φιλομούσοις
ὑπερτίθην
ΜΟΥΣΑΙΟΝ μὲν παλαιότατον ποιητὴν ἠθέλησα
προοιμιάζειν τῷ τὰ Ἀριστοτέλους τῶν σοφῶν τοῖς
ἑτέροις αὐτίκα δὲ ἐμοῦ ἐν λυομένῳ τῷ τὰ εἰρηνικὰ
φέρειν ἥδιστον ἄθλον, μὴ λογιώτατοι μὴ μάλιστα ὑμᾶς εἰδῶ
τὰ τοιαῦτα τοῦτο τῷ Ὀβιδίῳ δοκεῖ ὠφέλιμα δαιμονίως

ἀβάλλ, πρόσπαιε. Φιλόθεμις οὐχ ὑμῖν ἐλθεῖν εἰς τὸν γάμον, ὑπερβαίνοντες μεμιμημένως, εἰς ἐκεῖνον ἥξοντα τὰς παιδὸς χόνδρους· μὴ τοσοῦτον ἐκεῖνοι εἶναι, Φιλέσεθε, ἀλλ' ἅμα μὲν ἑστῶσι μάρτυρα, μηδὲν ἧσσον ἢ πρὸς αὐτὸν φιλοφροσύνῃ. Νικοκλῆς.

Περιέλαμψε σκηνὴν χορῷ, ὡς ἄξιον περὶ τοῦ ἐλευθερίου. καὶ γὰρ
χρόνου ὑπεθέμεθα ὡς χρὴ γράφειν. ὁ δ', ἅσμενος ἡμῖν φιλανθρώπου
τῆς φύσεως ἐπιδιδόσεως ὑπάρχειν, παραμυθίαν ἴσως ἡγούμενος
εἶναι θάνατον τοῦ πένθους τὴν σοφίαν· ἢ μὴν οὖν συμφορὰ, δυσπαραγόρητος, καὶ βαρυτέρα, ἢ ὡς τὰ λοιπὰ ἐπιλοιφιθῆναι. ἐπεὶ δὲ τ

ΦΟΙΝΙΣΣΑΙ

Ἐτεοκλέα, πλεινήν τε Πολυνείκους βίαν·
κόρας τε δισσάς· τὴν μὲν, Ἰσμήνην πατὴρ
ὠνόμασε· τὴν δὲ πρόσθεν, Ἀντιγόνην ἐγώ·
μαθὼν δὲ τἀμὰ λέκτρα μητρῴων γάμων
ὁ πάντ' ἀνατλὰς Οἰδίπους παθήματα,
εἰς ὄμματ' αὐτῷ δεινὸν ἐμβάλλει φόνον,
χρυσηλάτοις πόρπαισιν ἁρμόσας κόρας·
ἐπὴ δὲ τέκνων γένυς ἐμῶν σκιάζεται,
πλάθροις ἔκρυψαν πατέρ', ἵν' ἀμνήμων τύχη

23. Οἰκογένειες ἑλληνικῶν στοιχείων τοῦ Ἄλδου: (α) Μουσαῖος, (β) Νίκανδρος, Ἀλεξιφάρμακα *καὶ (γ) Εὐριπίδης,* τ ραγωδίες.

σε ὁ Ἄλδος στὶς ἐκδόσεις του καὶ ἀποκάλυψε μάλιστα τοὺς πρωτεργάτες τοῦ σχεδιασμοῦ καὶ τῆς κοπῆς τους.

Barker, *Script*, 434 κ.ἑ.

Ὁ Ἄλδος γιὰ τὴν ἐκτύπωση τῶν ἑλληνικῶν του βιβλίων εἶχε νὰ ἀποφασίσει δύο κυρίως πράγματα: τὸ ἀκριβὲς πρότυπο μὲ βάση τὸ ὁποῖο θὰ σχεδιάζονταν οἱ τυπογραφικοὶ χαρακτῆρες καὶ τὸν ἄνθρωπο ποὺ θὰ ἔκοβε καὶ ἔχυνε τὰ στοιχεῖα. α ὐτὸς ποὺ ἀνέλαβε νὰ χαράξει στοιχεῖα κάσας γιὰ τὰ ἑλληνικὰ κείμενα τοῦ Ἄλδου εἶναι ὁ Francesco Griffo, ὅπως προαναφέραμε. Ὁ Proctor εἶχε ἀναγνωρίσει τέσσερις κυρίως οἰκογένειες ἑλληνικῶν χαρακτήρων, διαφορετικῶν διαστάσεων μὲν ἀλλὰ πανομοιότυπου ὕφους.

Ὡς πρότυπο ἐπέλεξε τὸ ὕφος γραφῆς τοῦ Ἰμανουὴλ Ρουσσωτᾶ, ὅπως εἴπαμε, σὲ μιὰ πιὸ ἁπλοποιημένη μορφή. Ὁ Ρουσσωτὰς ἐργαζόταν στὴ Βενετία τουλάχιστον ἀπὸ τὸν φ εβρουάριο τοῦ 1465 καὶ συνδετικὸς κρίκος μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ Ἄλδου ἦταν, ἐνδεχομένως, κάποιος ἀπὸ τοὺς ἀδελφοὺς Γρηγορόπουλους, ὁ Ἰωάννης ἢ ὁ μ ανουήλ. Ὅπως καὶ ἂν ἔχουν τὰ πράγματα, τὸ βέβαιο εἶναι ὅτι μὲ τὴν πρώτη οἰκογένεια στοιχείων τυπώθηκε στὶς 25 φ εβρουαρίου τοῦ 1495 ἡ *Ἐπιτομὴ* τοῦ Κ. λ άσκαρη καὶ γιὰ τὰ ἴδια στοιχεῖα, τὰ «havendo facto intagliar lettere greche in summa belezza de ogni sorte», ὁ Ἄλδος ἔλαβε ἀπὸ τὴ Signoria προνόμιο ἀποκλειστικότητας εἴκοσι ἐτῶν. Ἐδῶ μπορεῖ νὰ τεθεῖ τὸ ἑξῆς ζήτημα: κατὰ πόσον, δηλαδή, ἡ ἀχρονολόγητη ἔκδοση τοῦ μ ουσαίου (*Τὰ κάθ' Ἡρὼ καὶ Λέανδρον*) καὶ ἡ *Γαλεομυομαχία*, ποὺ «ἐξέδωσε» ὁ Ἀρσένιος Ἀποστόλης, τυπώθηκαν πρὶν ἢ μετὰ εἴτε καὶ συγχρόνως μὲ τὴν *Ἐπιτομὴ* τοῦ λ άσκαρη.

Proctor, *Greek*, 99

Ἡ δεύτερη ἀλδινὴ οἰκογένεια ἑλληνικῶν χαρακτήρων πρωτοχρησιμοποιήθηκε τὸν α ὔγουστο τοῦ 1496, ἡ ὁποία ὡστόσο, ὅπως παρατηρεῖ καὶ ὁ Proctor, δὲν εἶναι παρὰ ἐπανακοπὴ τῆς πρώτης μὲ μικρότερο ὅμως ὀφθαλμὸ τῶν στοιχείων.

Greek, 103-104

Ἡ τρίτη οἰκογένεια τυπογραφικῶν στοιχείων τοῦ Ἄλδου χρη-

Proctor, *Greek*, 104-106

σιμοποιήθηκε τὸν Ἰούλιο τοῦ 1499 γιὰ τὴν ἐκτύπωση τῶν *Σχολίων* τοῦ ν ἱκανδρου στὰ *Ἀλεξιφάρμακα* (περιλαμβάνονται στὴν ἔκδοση *Περὶ ὕλης ἰατρικῆς* τοῦ Διοσκουρίδη). Ὡς πρότυπο αὐτὴ τὴ φορά, ὁ Ἄλδος ἐπέλεξε τὸ ὕφος γραφῆς τοῦ μ ουσούρου μᾶλλον, χωρὶς νὰ ἀποκλείεται ἡ περίπτωση νὰ ἔλαβε ὑπ' ὄψιν καὶ στοιχεῖα ἀπὸ τὸν γραφικὸ χαρακτήρα τοῦ Ἰωάννη Γρηγορόπουλου. Ἡ τρίτη αὐτὴ γραμματοσειρά, ἡ πιὸ ἐπιτυχημένη τοῦ Ἄλδου, ἦταν σὲ χρήση γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα καὶ ὑπῆρξε, μάλιστα, πρότυπο πολλῶν ἑλληνικῶν τυπογραφικῶν στοιχείων ποὺ κόπηκαν στὴν ε ὐρώπη.

Γιὰ τὴν τέταρτη ἀλδινὴ οἰκογένεια ἑλληνικῶν στοιχείων, ποὺ πρωτοχρησιμοποιήθηκε στὴν editio princeps *Τραγωδιῶν* τοῦ Σοφοκλῆ, τὸ 1502, ἡ Emmanuela Quaranta ἀπέδειξε ὅτι ἀναμφίβολα ὁ σχεδιασμός βασίστηκε στὴ γραφὴ τοῦ ἴδιου τοῦ Ἄλδου, ὅπως ἀποδεικνύεται καὶ ἀπὸ τὸ χειρόγραφό του *Grammaticae Iustitutiones Graecae*, ποὺ ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν μ ουσοῦρο μετὰ τὸν θάνατό του, τὸ 1515.

Osservazioni

Ἰμανουὴλ Ρωσσωτᾶς (Ρουσσωτᾶς). ο ἱ μόνες πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὸν κωδικογράφο ποὺ ὑπογράφει ὡς «Ἰμανουὴλ Ρουσσωτᾶς» προέρχονται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὰ χειρόγραφα ποὺ ἐπιμελήθηκε καὶ ὑπογράφει. τ ὸ ὄνομα Ρουσσωτᾶς ἢ Ρωσσωτᾶς τὸ συναντᾶμε στὸ βυζαντινὸ «ὀνοματολόγιο» ἤδη ἀπὸ τὸν 14ο αἰώνα. Σὲ ἐπιστολὴ τοῦ μ ητροπολίτη Θεσσαλονίκης Ἰσίδωρου Γλαβᾶ πρὸς τὸν Ἰωάννη Καραντηνό, οἱ Ρωσσωτάδες ἀναφέρονται στὶς οἰκογένειες τῆς Θεσσαλονίκης. Στὶς ἀρχὲς τοῦ 15ου αἰώνα ὁ Ἰωάννης Ρωσσωτᾶς ἢ Καλοϊωάννης συγκαταλέγεται μεταξὺ αὐτῶν ποὺ διατελοῦν στὴν ὑπηρεσία τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, τὸ διάστημα ποὺ ὁ τελευταῖος κατεῖχε τὸν δεσποτικὸ θρόνο τοῦ μ υστρᾶ. Πιθανολογεῖται ὅτι ὁ Ἰμανουὴλ γεννήθηκε στὴν Πελοπόννησο, καθὼς τὸ ὕφος τῆς γραφῆς του εἶναι ἀναγνωρίσιμο

σὲ πολλὰ χειρόγραφα καλλιγράφων ποὺ ἔδρασαν ἐκεῖ (κώδικας Par. Gr. 2162). τ ὴν ἐποχὴ ποὺ δρᾶ ὁ Ρωσσωτᾶς στὴν Πελοπόν-νησο, γύρω στὰ μέσα τοῦ 15ου αἰώνα, ἀναφέρονται καὶ ἄλλοι ἀξιόλογοι κωδικογράφοι, ποὺ ἐργάζονταν στὸν μ υστρά, κυρίως, ὅπως ὁ ν ικόλαος μ ελαγχροινός, βεστιαρίτης καὶ γραμματικός τοῦ ποτὲ μ ωραίου καὶ τοῦ ν ικόλαου Ἐπάρχου.

Ἔχουν ἐντοπιστεῖ 21 χειρόγραφα ποὺ βγῆκαν ἀπὸ τὰ χέρια του, τὰ ὁποῖα μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ἐντοπίσουμε τὶς διάφορες πόλεις ὅπου δραστηριοποιήθηκε ὁ Ρουσσωτᾶς, προτοῦ καταλήξει στὴ Βενετία (1465 καὶ μετά). Ὡστόσο, δὲν διαθέτουμε κανένα ἄλλο στοιχεῖο ποὺ νὰ μᾶς διαφωτίζει γιὰ τὸν βίο του. Ἡ ὑπογραφὴ «Ἰμανουήλ» καὶ ὄχι ἡ βυζαντινὴ «Ἐμμανουήλ» δείχνει πὼς ἐπιθυμεῖ νὰ ἰταλο-ποιήσει τὸ ὄνομά του. Ὁ Ἀγαμέμνων τ σελίκας, ποὺ ἔχει ἀσχολη-θεῖ εἰς βάθος μὲ τὸν ἐν λόγῳ καλλιγράφο, δὲν ἀποκλείει τὴν περί-πτωση ὁ Ρουσσωτᾶς νὰ εἶχε ἐνταχθεῖ, ὅπως καὶ ὁ Καίσαρας Στρα-τηγός, στὸ οὐμανιστικὸ ἐργαστήρι τῆς μονῆς τοῦ S. Giovanni e Paolo, στὴ Βενετία, ὑπὸ τὴν καθοδήγηση τοῦ Ἰωακεὶμ τ ουριανοῦ. (*Στοιχεῖα ἀπὸ ἀνέκδοτη μελέτη τοῦ Α. Τσελίκα.*)

Οἱ ἕλληνες συνεργάτες του

Ὁ Ἄλδος ἐξέδωσε συνολικὰ 75 τίτλους ἔργων ἑλλήνων κλασικῶν καὶ βυζαντινῶν συγγραφέων, στὰ ὁποῖα ὅμως συμπεριλαμβάνει καὶ γραμματικὰ δοκίμια, μονόφυλλα καὶ σειρές, ὅπως καὶ λατινικὲς με-ταφράσεις ἑλληνικῶν ἔργων. τ ὶς περισσότερες ἐκδόσεις ἐπιμελή-θηκαν φιλολογικὰ ἕλληνες συνεργάτες του, ὅπως οἱ μ . μ ου-σοῦρος, Ι. Γρηγορόπουλος, Δ. Δούκας, Ι. Δεκάδυος, ἀλλὰ καὶ οἱ Bolzanio, Leoniceno, Linacre, ὅπως καὶ ἄλλοι, ποὺ συνέδραμαν στὴν πεντάτομη ἔκδοση τοῦ *Corpus Aristotelicum*.

Χάρτα, I, 302-311, 316--342

Manoussakas, *Umanisti*

Μάρκος Μουσοῦρος

Στυλοβάτης τῶν ἑλληνικῶν ἐκδόσεων τοῦ Ἄλδου καὶ ὄχι μόνο, ὅπως ἔχουμε σημειώσει, ἦταν ὁ Μ άρκος Μ ουσοῦρος, ὁ σημαντικότερος Ἕλληνας φιλόλογος τῆς Ἀναγέννησης, περιώνυμος δάσκαλος στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Πάντοβας, καλλιγράφος, σπουδαῖος συλλέκτης ἑλληνικῶν κωδίκων καὶ δεινὸς λατινιστής.[7]

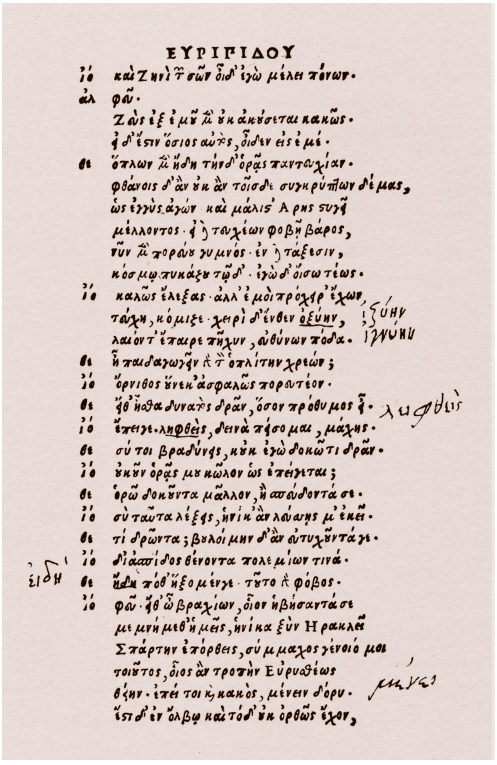
ΕΥΡΙΠΙΔΟΥ

24. Χειρόγραφες σημειώσεις ποὺ ἀποδίδονται στὸν Μάρκο Μουσοῦρο, ἀπὸ τὴν ἔκδοση Εὐριπίδης, τ ραγωδίαι, 1503.

Γεννήθηκε στὴν Κρήτη, στὸν Χάνδακα μᾶλλον, γύρω στὰ 1470 καὶ τὰ πρῶτα του γράμματα διδάχθηκε στὴν Κρήτη, ἑλληνικὰ καὶ

λατινικὰ ἴσως, μὲ συμμαθητή τὸν Ἰωάννη Γρηγορόπουλο. Στὴν Ἰταλία ταξίδεψε γιὰ πρώτη φορὰ σὲ νεαρὴ ἡλικία, συνοδευόμενος ἀπὸ τὸν πατέρα του καὶ τὸ 1486 ἐγκαταστάθηκε στὴ φλωρεντία, ἐπὶ λαυρέντιου τοῦ μεγαλοπρεποῦς. Στὴν πόλη τοῦ Ἄρνου λειτουργοῦσε πανεπιστημιακὴ σχολή, τὸ Studium, μὲ ἕδρα τῶν ἑλληνικῶν, ποὺ ἐγκαινιάστηκε ἀπὸ τὸν μανουὴλ Χρυσολωρᾶ τὸ 1397, καὶ τὴν ὁποίαν τότε κατεῖχε ὁ Δημήτριος Χαλκοκονδύλης. τὰ σχετικὰ μὲ τὶς σπουδὲς τοῦ μουσούρου στὴ φλωρεντία δὲν τὰ γνωρίζουμε ἐπακριβῶς. εἰκάζεται ὅτι μαθήτευσε δίπλα στὸν Ἰανὸ λάσκαρη καὶ πὼς παρακολούθησε διαλέξεις του γύρω ἀπὸ τοὺς μεγάλους ἀρχαίους ἕλληνες ἱστορικούς, ρήτορες καὶ τραγωδούς, ὅπως τοὺς Θουκυδίδη, Σοφοκλῆ καὶ Δημοσθένη. Ὅπως καὶ ἂν ἔχουν τὰ πράγματα, ἡ μαθητεία τοῦ μουσούρου δίπλα στὸν λάσκαρη πρέπει νὰ διήρκησε ἕως τὸ 1490, ὁπότε ὁ τελευταῖος ταξίδεψε (1490 ἢ 1491) γιὰ λογαριασμὸ τοῦ λαυρέντιου τοῦ μεγαλοπρεποῦς στὴν Ἀνατολή –γιὰ ἀναζήτηση καὶ ἀγορὰ ἑλληνικῶν χειρογράφων, μὲ σκοπὸ νὰ ἐμπλουτίσει τὴ Βιβλιοθήκη τῶν μεδίκων–, ἐνῶ ὁ μαθητής του παρέμεινε στὴ φλωρεντία ἕως τὸ 1493.

Γιαννακόπουλος, *Ἕλληνες Λόγιοι*, 103-149

Müller, *Lascaris*

Ὁ μουσοῦρος προτοῦ ἐγκατασταθεῖ στὴ Βενετία καὶ συνεργαστεῖ μὲ τὸν Ἄλδο, ἐπισκέφθηκε τὴ γενέτειρά του. Ἀπὸ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Ἰωάννη Γρηγορόπουλο γνωρίζουμε ὅτι ἡ ἐγκατάστασή του στὴ Βενετία σχετίζεται μὲ τὴν πρόθεσή του νὰ συμπληρώσει τὶς γνώσεις του γύρω ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ γλώσσα καὶ γραμματεία γενικότερα καὶ νὰ ἐξασφαλίσει ἐργασία γιὰ τὰ πρὸς τὸ ζῆν.

εἶναι ἀσαφὲς πότε ἀκριβῶς ἄρχισε τὴ συνεργασία του μὲ τὸν Ἄλδο, τὸ βέβαιο εἶναι ὅτι τοῦ προσέφερε χείρα βοηθείας ἀπὸ τὸ 1494 περίπου καὶ συνέχισε νὰ συνεργάζεται μαζί του ὡς καὶ τὸν θάνατό του τὸ 1515.

Ἀπὸ τὸ 1515 ὁ μουσοῦρος ἀρχίζει κάποια μορφῆς συνεργασία μὲ τὸν φλωρεντινὸ οἶκο τῶν Ἰούντα, ποὺ εἶχε παράρτημα καὶ στὴ

Βενετία, καρπὸς τῆς ὁποίας ἦταν ἡ ἔκδοση δύο βιβλίων μὲ τὴ φιλολογική του ἐπιμέλεια: ἡ editio princeps τῶν *Ἁλιευτικῶν* τοῦ Ὀππιανοῦ (1515) καὶ τὰ *Βουκολικὰ* τοῦ Θεόκριτου (1515-16). Ἡ συνεργασία του μὲ τὸν φλωρεντινὸ ἐκδοτικὸ οἶκο δὲν ἔμελλε νὰ μακροημερεύσει καὶ τὸ 1516 ὁ μ ουσοῦρος ἐγκαταλείπει ὁριστικὰ τὴ Βενετία καὶ ταξιδεύει στὴ Ρώμη, ὅπου καὶ ἀπολαμβάνει ἰδιαίτερες τιμὲς ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Πάπα λ έοντα Ι΄, ὁ ὁποῖος τὸν διόρισε ἀρχιεπίσκοπο τοῦ Καθολικοῦ θρόνου τῆς μ ονεμβασίας. Ὁ Πάπας δὲν περιορίστηκε στὴ διάκριση αὐτὴ στὸ πρόσωπο τοῦ μ ουσούρου, ἀλλὰ φρόντισε νὰ ἀποκτήσει καὶ ἄλλες ἐκκλησιαστικὲς προσόδους ἀπὸ τὴν ἐπισκοπὴ τῆς Ἱεράπετρας στὴν Κρήτη καὶ τὴν Κύπρο. ν ὰ σημειώσουμε ἐδῶ ὅτι ἀπὸ τὸ 1516 εἶχε ἀρχίσει νὰ λειτουργεῖ στὴ Ρώμη καὶ τὸ Ἑλληνικὸ Κολλέγιο, μὲ πρωτοβουλία τοῦ Πάπα, ὅπου ὁ μ ουσοῦρος καὶ ὁ Ἰανὸς λ άσκαρης δίδασκαν ἑλληνικά. τ ὸ κύκνειο ἐκδοτικὸ καὶ μεταφραστικὸ ἔργο τοῦ μ ουσούρου στὴ Ρώμη εἶναι ἡ λατινικὴ ἀπόδοση ἑνὸς δοκιμίου ποὺ ἔγραψε ὁ Δημήτριος ὁ Πεπαγωμένος κατ᾽ ἐντολὴ τοῦ αὐτοκράτορα μ ιχαὴλ η ΄ Παλαιολόγου, μιὰ θεραπευτικὴ ἀγωγὴ γιὰ τὴν ποδάγρα (*Περὶ ποδάγρας*). Ὁ μ ουσοῦρος ἀνέλαβε τὴ μετάφραση, παρακινούμενος ἀπὸ τὸν Ἰανὸ λ άσκαρη (ἔπασχε ὁ ἴδιος ἀπὸ τὴν ἀσθένεια αὐτή), πρὸς τιμὴν τοῦ προστάτη του καὶ ἐπισκόπου τοῦ Κόμο, Scaramuza Trivulzio, ποὺ ὑπέφερε ἐπίσης ἀπὸ ποδάγρα. τ ὸ βιβλίο φέρει τὸν τίτλο *Libellus de Podagra* καὶ τυπώθηκε στὴ Ρώμη τὸ 1517.

Giunti, I, 71, 81

Χάρτα, I, 343-344

Ἡ αἰτία γιὰ τὸν πρώιμο θάνατο τοῦ μ ουσούρου παραμένει ἄγνωστη, ἡ ἡμερομηνία ὅμως ἀποκαλύφθηκε ἀπὸ τὸ ἀρχειακὸ ὑλικὸ ποὺ ἐντόπισε ὁ μ . μ ανούσακας στὴ μ αρκιανὴ Βιβλιοθήκη: Σάββατο πρὸς Κυριακὴ (24 πρὸς 25 Ὀκτωβρίου) τοῦ 1517 στὴ Ρώμη.

Manoussacas, *Mort*

Ἰουστίνος Δεκάδυος

Συνεργάτης τοῦ Ἄλδου διετέλεσε καὶ ὁ Ἰουστίνος Δεκάδυος, κερκυραῖος λόγιος ποὺ γεννήθηκε γύρω στὸ 1472, γιὰ τὶς σπουδὲς τοῦ ὁποίου δὲν γνωρίζουμε τίποτε, προφανῶς ὅμως ἦταν ἐπαρκὴς γνώστης τῆς ἑλληνικῆς, ἀφοῦ ὁ Ἄλδος ἀναφέρεται, ἀπὸ τὸν Πρόλογο τοῦ τρίτου τόμου τοῦ Ἀριστοτέλη (1498), ἐγκωμιαστικὰ γιὰ τὴ συμβολή του στὴν ἔκδοσή του *Περί ζῴων ἱστορίαι*.[8]

Legrand, *Bibliogr.*, I/1, 24

Ὁ Δεκάδυος ἐπίσης ὑπῆρξε ἐπιμελητὴς τοῦ *Ψαλτηρίου* (περ. 1497), τοῦ μοναδικοῦ λειτουργικοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου ποὺ ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν οἶκο τοῦ Ἄλδου, μαζὶ μὲ τὸ βιβλίδιο: *Ὧραι τῆς ἀειπαρθένου*, ποὺ τυπώθηκε ἐπίσης τὸ 1497. Ἀπὸ τὸν ἐμπνευσμένο Πρόλογο τοῦ *Ψαλτηρίου* ὁ Δεκάδυος ἀναγγέλλει τὴν ἔκδοση μιᾶς τρίγλωσσης *Πεντατεύχου* (ἑβραϊκά, ἑλληνικά, λατινικά), καὶ μολονότι ἡ προπαρασκευὴ ἦταν σὲ καλὸ δρόμο τὸ 1501 –εἶχε ἤδη στοιχειοθετηθεῖ ἕνα τρίγλωσσο κείμενο–, ἡ ἔκδοση δὲν πραγματοποιήθηκε ποτέ, παρόλο ποὺ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Ἄλδος τὴν εἶχε γνωστοποιήσει στὸν Conrad Celtis: «Vetus et novum Testamentum graece, latine & hebraice nondum impressi, sed parturio».

Renouard, *Annales*, 321

Δὲν διαθέτουμε στοιχεῖα γιὰ τὴν ἐκδοτικὴ δραστηριότητα τοῦ Δεκάδυου. Ἀπὸ κάποια στιγμὴ καὶ ἔπειτα ἐγκαταστάθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ἐντάχθηκε στὸν κύκλο τοῦ Πατριαρχείου. Ὁ Ἰουστίνος ἀλληλογραφοῦσε μὲ τὸν Ἀρσένιο Ἀποστόλη, μὲ τὸν ὁποῖο διατηροῦσε φιλικοὺς δεσμούς, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν τελευταία ἐπιστολὴ τῆς ἀλληλογραφίας τους.

Ἰωάννης Γρηγορόπουλος

Ὁ ζηλωτὴς αὐτὸς τῆς διάδοσης τῆς ἑλληνικῆς γραμματείας, σημαντικὸς ἐργάτης τῆς ἑλληνικῆς τυπογραφίας καὶ περιώνυμος

καλλιγράφος, δραστηριοποιήθηκε στὴ Βενετία κυρίως. Γιὸς τοῦ Γεωργίου καὶ τῆς φωτεινῆς, ἀδελφὸς τοῦ μ ανουὴλ Γρηγορόπουλου, γεννήθηκε στὸν Χάνδακα, ἄγνωστο πότε ἀκριβῶς.[9] μ αθήτευσε δίπλα στὸν Ἀρσένιο Ἀποστόλη στὴν Κρήτη καὶ προτοῦ μετοικήσει στὴ Βενετία, τὸ 1494, ἐξασκοῦσε τὸ ἐπάγγελμα τοῦ κωδικογράφου, τὸ ὁποῖο καὶ συνέχισε ὣς τὸ 1498 περίπου, ὁπότε ἄρχισε

25. Ἄποψη τῆς πόλης καὶ τοῦ λιμανιοῦ τοῦ Χάνδακα (Ἡράκλειο), χαρακτικὸ ἀπὸ τὴν ἔκδοση: J. von Sandrart, Kurtze Beschreibung von dem Ursprung…, *Νυρεμβέργη 1686.*

τὴ συνεργασία του μὲ τοὺς ν ικόλαο Βλαστὸ καὶ Ζαχαρία Καλλιέργη. Ὁ Γρηγορόπουλος καλλιέργησε στενοὺς δεσμοὺς φιλίας μὲ τὸν μ άρκο μ ουσοῦρο (συμμαθητὴ καὶ κουνιάδο του) καὶ τὸν δάσκαλό του Ἀποστόλη, καὶ ἡ φήμη του στοὺς ἐκδοτικοὺς κύκλους, λόγω τῆς ἄριστης γνώσης τῆς ἑλληνικῆς φιλολογίας μᾶλλον, ἦταν ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖον ἀκόμη καὶ οἱ ἀνταγωνιστὲς τοῦ Ἄλδου, Giovanni Bissoli, Benedetto Mangio, Bartolomeo Pelusio καὶ Gabriele Bracci, ἐπιχείρησαν, μάταια ὅμως, νὰ τὸν ἐντάξουν στὸ δυναμικὸ τοῦ νεοσύστατου τυπογραφείου τους στὴ Βενετία.

Χάρτα, I, 232-233

Στὸ τυπογραφεῖο τῶν Βλαστοῦ καὶ Καλλιέργη ἐργάσθηκε ὡς διορθωτής, ἀντιβάλλοντας τὰ χειρόγραφα μὲ τὸ στοιχειοθετημένο κείμενο, ἔτσι ἀκριβῶς ὅπως ἀναφέρεται καὶ στὸν κανονισμὸ τῆς ν εακαδημίας, δηλαδὴ ὡς «φυλῆς διορθωτίδος». Ὁ Γρηγορόπουλος δὲν μνημονεύεται σὲ κανέναν ἀφιερωτικὸ Πρόλογο τοῦ Ἄλδου, οὔτε καὶ στὴν ἀλληλογραφία του, καὶ φαίνεται ὅτι ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 16ου αἰώνα ἄρχισε νὰ διδάσκει στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Πάντοβας: ὁ Johann Cuno παρακολούθησε παραδόσεις του γιὰ τὸν Ἀριστοφάνη τὸ1504. Ἔκτοτε χάνονται τὰ ἴχνη του, ὁ μ . μ ανούσακας πιστεύει ὅτι ἐπανῆλθε στὴ γενέτειρά του καὶ ζοῦσε ἀκόμη τὸ 1508, κρίνοντας ἀπὸ τὴ γραφὴ τῆς διαθήκης τῆς μ αρίας Στεφανοπουλίνας, ποὺ προσομοιάζει μὲ αὐτὴν τοῦ Ι. Γρηγορόπουλου.

Χάρτα, Ι, 377-379

Δημήτριος Δούκας

Σημαντικὸς συνεργάτης τοῦ Ἄλδου ἦταν καὶ ὁ Δημήτριος Δούκας (Δουκᾶς), ποὺ γεννήθηκε, πιθανότατα, στὸν Χάνδακα τῆς Κρήτης, ἴσως γύρω στὸ 1480.[10] Δὲν γνωρίζουμε τίποτα γιὰ τὰ νεανικά του χρόνια, οὔτε γιὰ τοὺς δασκάλους του, ἀναφέρεται πρώτη φορὰ σὲ διαθήκη ποὺ συντάχθηκε στὸν Χάνδακα τὸν ν οέμβριο τοῦ 1500 καὶ ὁ ἴδιος ὑπαινίσσεται, στὸν Πρόλογο τῆς *Πολύγλωττου Βίβλου* τοῦ καρδιναλίου Ximenes, πὼς εἶχε ταξιδέψει στὴν Κωνσταντινούπολη. Ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 16ου αἰώνα ἐγκαθίσταται στὴ Βενετία καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ 1508 ἐντάσσεται στὸ δυναμικὸ ποὺ στελέχωσε τὸν ἐκδοτικὸ οἶκο τοῦ μ ανούτιου.

Γιαννακόπουλος, *Ἕλληνες Λόγιοι*, 197-223

Ὁ Ἄλδος τοῦ ἐμπιστεύεται τὴν προετοιμασία τῆς ἔκδοσης τῶν *Ἑλλήνων ρητόρων*, στὴν ὁποία ἐκτὸς ἀπὸ γυμνάσματα καὶ λόγους σπουδαίων ρητόρων συμπεριλαμβάνεται καὶ ἡ editio princeps τῆς *Ποιητικῆς* τοῦ Ἀριστοτέλη. φ αίνεται ὅτι οἱ φιλολογικὲς γνώσεις τοῦ Δούκα ἦταν ἄριστες, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὸ ὅτι συμβουλεύει μὲ

ἐπιστολή του τὸν μ ουσοῦρο, ποὺ τότε δίδασκε στὴν Πάντοβα, νὰ περιλάβει στὶς παραδόσεις του καὶ τὴ *Ρητορικὴ* τοῦ Ἑρμογένη, διατριβὴ μὲ μεγάλη ἐπίδραση κατὰ τὴν Ἀναγέννηση, κυρίως ἀπὸ τότε ποὺ ὁ Γεώργιος τ ραπεζούντιος εἶχε προβάλει τὴν τέχνη τοῦ ρήτορα αὐτοῦ ἀπὸ τὴν τ αρσὸ στὸ σπουδαῖο ἔργο του *Rhetoricorum libri V*, ποὺ εἶναι βασισμένο στὴ βυζαντινὴ ρητορική.[11]

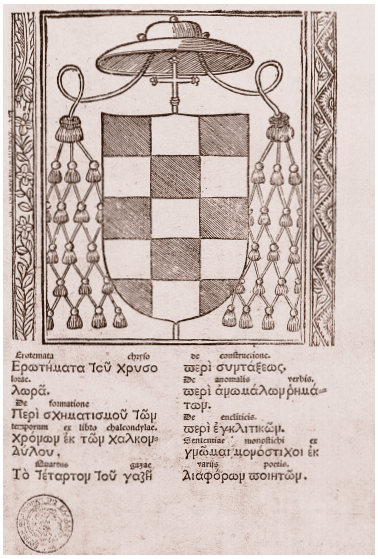

26. Σελίδα τίτλου τῆς ἔκδοσης: Μανουὴλ Χρυσολωρᾶς, Ἐρωτήματα, Ἀλκαλὰ, Guillermo de Brocar, 1514.

Παράλληλα μὲ τὴν ἔκδοση τῶν *Ἑλλήνων ρητόρων*, ὁ Δούκας ἐπιμελεῖτο καὶ τὰ *Ἠθικὰ* (*Moralia*) τοῦ Πλούταρχου, ποὺ κυκλοφόρησαν τὸ 1509. μ ετὰ τὴν τελευταία αὐτὴ ἔκδοση, καὶ λόγω τῆς διακοπῆς τῶν ἐργασιῶν τοῦ ο ἴκου τοῦ Ἄλδου, ὁ Δούκας μετοίκησε στὴν Ἱσπανία καὶ ἐντάχθηκε στὸν λόγιο κύκλο τοῦ καρδινάλιου Francesco Ximenes de Cisneros. Προσλαμβάνεται ὡς καθηγητὴς τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας στὸ νεοϊδρυθὲν Πανεπιστήμιο τῆς Ἀλκαλὰ καὶ συμμετέχει στὸν ἐκδοτικὸ σχεδιασμὸ γιὰ τὴν ἐκτύπωση ἑλληνικῶν βιβλίων, στὸ πλαίσιο τῆς ἐκεῖ διδασκαλίας του, ὅπως τὰ *Ἐρωτήματα* τοῦ μ ανουὴλ Χρυσολωρᾶ καὶ *Τὰ καθ' Ἡρὼ καὶ Λέανδρον* τοῦ μ ουσαίου, χρονολογημένα τὸ 1514.

Legrand, *Bibliogr.*, I/1, 118-120 (41), 120-121 (42)

Ἡ σημαντικότερη συμβολὴ τοῦ Δούκα στὴ διάδοση τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων στὴν Ἱσπανία δὲν ἦταν ἡ πανεπιστημιακὴ διδασκαλία του, ἀλλὰ ἡ συμμετοχή του στὴν ἔκδοση τῆς *Πολυγλώττου Βίβλου* – τοῦ ἀνατέθηκε ἡ ἐπιμέλεια τοῦ πρωτοτύπου τῆς *Καινῆς Διαθήκης*, δηλαδὴ στὰ ἑλληνικά. Ὁ Δούκας φαίνεται ὅτι ἐξακο-

λούθησε νὰ διδάσκει στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Ἀλκαλὰ καὶ μετὰ τὴν κυκλοφορία τῆς *Πολυγλώττου Βίβλου*, ἀφοῦ ἀναφέρεται στὶς μισθοδοτικὲς καταστάσεις ὡς τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1517. Ἔκτοτε ὅμως, δὲν διαθέτουμε πληροφορίες γιὰ τὰ σχέδιά του, καὶ καθὼς ὁ Ἄλδος εἶχε ἀποβιώσει ἀπὸ τὸ 1515, ὁ Δούκας ἐπέλεξε γιὰ ἄγνωστους λόγους νὰ ἐγκατασταθεῖ τελικὰ στὴ Ρώμη, τὸ 1526. Ἐκεῖ φέρεται ὡς ἐκδότης τοῦ βιβλίου *Αἱ θεῖαι λειτουργίαι τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Χρυσοστόμου, Βασιλείου τοῦ Μεγάλου καὶ ἡ τῶν προηγιασμένων Γερμανοῦ Ἀρχιεπισκόπου*, γιὰ τὸ ὁποῖο χρησιμοποίησε τυπογραφικὸ ὑλικὸ ποὺ ἀνῆκε στὸν Ζαχαρία Καλλιέργη, ὅπως καὶ ἄλλο. Ὁ Δούκας μνημονεύεται γιὰ τελευταία φορὰ τὸ 1527, ὡς «δημόσιος καθηγητὴς» τῆς ἑλληνικῆς στὴ Ρώμη, διορισμένος ἀπὸ τὸν πάπα Κλήμεντα Ζ΄.

Χάρτα, Ι, 410

Ἰωάννης Ρῶσος

Ἕνας ἀκόμη Ἕλληνας ποὺ ἐκινεῖτο στοὺς τυπογραφικοὺς κύκλους τῆς Βενετίας ἦταν καὶ ὁ καλλιγράφος Ἰωάννης Ρῶσος. Πρόκειται γιὰ τὸν σπουδαιότερο ἕλληνα καλλιγράφο τῆς Ἀναγέννησης, ποὺ γεννήθηκε στὸν Χάνδακα καὶ ἐντάχθηκε ἀπὸ μικρὴ ἡλικία μᾶλλον στὸν κλῆρο. Ἀναμείχθηκε μάλιστα σὲ ἐκκλησιαστικὰ ζητήματα τῆς Ἐπισκοπῆς τοῦ Χάνδακα, ἀκόμη καὶ στὴν ὑπόθεση τοῦ Κληροδοτήματος τοῦ καρδινάλιου Βησσαρίωνα, ἐνῶ παράλληλα ἄρχισε τὴν κωδικογραφική του δραστηριότητα.

τ σελίκας, *Ρῶσος*

ο ί ἀπαρχὲς τῆς ἐνασχόλησής του μὲ τὴν καλλιγραφία ἐντοπίζονται στὴ Βενετία τὸ 1449 καὶ ἐκεῖ ἐργάζεται ἕως τὸ 1455, ὁπότε ταξιδεύει στὴ Ρώμη μὲ σκοπὸ νὰ ἐργασθεῖ γιὰ λογαριασμὸ τοῦ καρδινάλιου Βησσαρίωνα. Ὁ Ρῶσος δὲν παρέμεινε στὸν κύκλο τῆς Ἀκαδημίας τοῦ ἕλληνα καρδινάλιου, ἀλλὰ ἐπισκέφθηκε διάφορα οὐμανιστικὰ κέντρα τῆς Ἰταλίας, ὅπως τὴν μ πολόνια καὶ

τὴ φ λωρεντία, προσφέροντας τὴν καλλιτεχνική του ἐργασία. Ἀπὸ τὸ 1495 περίπου ἐπανέρχεται μᾶλλον στὴ Βενετία, γιὰ νὰ συμμετάσχει στὴν προπαρασκευὴ τῆς μνημειώδους ἔκδοσης τοῦ *Μεγάλου Ἐτυμολογικοῦ* (ν . Βλαστὸς - Ζ. Καλλιέργης, 1499). μ ὲ τὴ διακοπὴ τῶν ἐργασιῶν τοῦ κρητικοῦ τυπογραφείου τῶν Βλαστοῦ καὶ Καλλιέργη, τὸ 1500, φαίνεται ὅτι ἔδωσε χείρα βοηθείας στὸν τυπογραφικὸ οἶκο τοῦ Ἄλδου, ἐπιμελούμενος, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, καὶ τὸ χειρόγραφο *Νεακαδημίας Νόμος*.

Staikos, *Printing*

Ἡ συμβολὴ τοῦ Μουσούρου στὶς ἐκδόσεις τοῦ Ἄλδου

Ἡ πρώτη περίοδος συστηματικῆς συνεργασίας τοῦ Ἄλδου μ ανούτιου μὲ τὸν μ ουσοῦρο στὴ Βενετία ὁριοθετεῖται χρονικὰ ἀπὸ τὸ 1497 (ἔκδοση τοῦ *Λεξικοῦ* τοῦ Giovanni Crastoni) ὡς τὸ 1499 ἢ τὶς ἀρχὲς τοῦ 1500, μὲ τὴν ἔκδοση τῶν *Ἐπιστολῶν διαφόρων, φιλοσόφων…* Ἡ ἔκδοση τοῦ μ ουσαίου ἀπὸ τὸν μ ουσοῦρο, ἢ ἡ ὅποια συμμετοχή του, ἔχει καθαρὰ συμβολικὸ χαρακτήρα, ἐφόσον γνωρίζουμε ὅτι ἐγκατέλειψε τὴ Βενετία πρὶν ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 1495, γιὰ νὰ μεταβεῖ στὴν Κρήτη, ἀπὸ ὅπου ἐπανῆλθε τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1497. Δὲν ἀποκλείεται μάλιστα σκοπὸς τοῦ ταξιδιοῦ αὐτοῦ νὰ ἦταν ἡ συγκέντρωση χειρόγραφου ὑλικοῦ γιὰ τὰ μελλοντικὰ ἐκδοτικὰ σχέδια τοῦ Ἄλδου. Στὴ διάρκεια τῶν τριῶν αὐτῶν περίπου χρόνων (1497-1499/1500), ὁ μ ουσοῦρος ἐπιμελήθηκε τρεῖς τουλάχιστον ἐκδόσεις τοῦ ἀλδινοῦ τυπογραφείου: τὸ προαναφερθὲν *Dictionarium graecum* τοῦ Crastoni (1497), τὶς *Κωμωδίες* τοῦ Ἀριστοφάνη (1498) καὶ τὸ *Ἐπιστολαὶ διαφόρων, φιλοσόφων, ρητόρων, σοφιστῶν* (1499). Παράλληλα, συμμετεῖχε στὴν πραγμάτωση τοῦ ὁράματος τοῦ ν ικόλαου Βλαστοῦ καὶ τοῦ Ζαχαρία Καλλιέργη νὰ ἑδραιώ-

Χάρτα, I, 318-342

Ferreri, *Musuro*, 112-131

Ferreri, *Musuro*, 93-234

σουν ἕνα ἀποκλειστικὰ ἑλληνικὸ τυπογραφεῖο στὴν Ἰταλία. Στὴν πρώτη μνημειώδη ἔκδοσή τους, τὸ *Μέγα Ἐτυμολογικόν* (1499), προτάσσονται δύο σημειώματα τοῦ μ ουσούρου.

Χάρτα, Ι, 379

Τὸν Ἰούλιο τοῦ 1499 ὁ μ ουσοῦρος διέκοψε τὴ συνεργασία του μὲ τὰ τυπογραφεῖα τοῦ Ἄλδου καὶ τῶν Βλαστοῦ - Καλλιέργη καὶ ταξίδεψε στὴ Φερράρα γιὰ νὰ συναντήσει τὸν Niccolò Leoniceno, ξακουστὸ θεράποντα τῆς ἰατρικῆς ἐπιστήμης καὶ κάτοχο σημαντικῆς συλλογῆς χειρογράφων. Σκοπός του ἦταν νὰ διαπιστώσει τὶς προθέσεις τοῦ Leoniceno γιὰ τὴν πώληση ἑνὸς χειρογράφου τῆς *Θεραπευτικῆς* τοῦ Γαληνοῦ, ποὺ θὰ χρησίμευε ὡς πρότυπο γιὰ τὴν ἔκδοση τὴν ὁποία προγραμμάτιζαν ὁ Βλαστὸς καὶ ὁ Καλλιέργης.

μ ανούσακας, Πατρινέλης, *Αλληλογρ.*, 181-184 (ἀρ. 10, 11)

Ὁ μ ουσοῦρος παρέμεινε στὴ Φερράρα περίπου τρεῖς μῆνες καὶ στὴ συνέχεια, χωρὶς προφανὴ λόγο, ἀντὶ νὰ ἐπιστρέψει στὴ Βενετία, ἐγκαταστάθηκε στὴν κοντινὴ πόλη Κάρπι (1499 ἢ ἀρχὲς τοῦ 1500). Ἐκεῖ ἄλλαξε τελείως τρόπο ζωῆς, ἐγκατέλειψε τὸν κόσμο τοῦ τυπογραφείου καὶ ἀνέλαβε παιδαγωγός, πνευματικὸς σύντροφος κατὰ κάποιον τρόπο, τοῦ πρίγκιπα Alberto Pio – θέση τὴν ὁποία κατεῖχε παλαιότερα ὁ Ἄλδος. Ὁ μ ουσοῦρος στὸ νέο του περιβάλλον διῆγε ἥσυχο βίο, καθὼς τὰ καθήκοντά του δίπλα στὸν πρίγκιπα τὸν ἀπασχολοῦσαν λίγες ὧρες τῆς ἡμέρας καὶ ἔτσι διέθετε χρόνο γιὰ νὰ διεκπεραιώνει τρέχοντα διαχειριστικὰ ζητήματα τοῦ κτήματος ποὺ τοῦ εἶχε δωρίσει ὁ ἡγεμόνας τοῦ Κάρπι. Παράλληλα ὅμως ἀσχολιόταν μὲ τὴ μελέτη καὶ ταξινόμηση τῆς πλούσιας βιβλιοθήκης τοῦ Alberto Pio, ἡ ὁποία, ἐμπλουτισμένη μὲ σπάνιους ἑλληνικοὺς κώδικες τῆς συλλογῆς τοῦ Giorgio Valla, παρουσίαζε ἰδιαίτερο φιλολογικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν Κρήτα φιλόλογο.

τ ὸ φιλόδοξο πρόγραμμα τοῦ Ἄλδου νὰ ἐκδώσει ὅσο τὸ δυνατὸν περισσότερα ἔργα τῆς ἑλληνικῆς κλασικῆς γραμματείας, σὲ χρονικὸ διάστημα ποὺ ἄγγιζε τὰ ὅρια τοῦ ἀνέφικτου, πρέπει νὰ δημιούργησε ἀπὸ νωρὶς τὴν ἀνάγκη οὐσιαστικῆς ὀργάνωσης τοῦ τυπογραφείου του.[12] τὸ πρόβλημα δὲν ἐπικεντρωνόταν μόνο στὰ πολλαπλὰ φιλολογικὰ προβλήματα, ποὺ ἀπαιτοῦσαν ταχεία καὶ ἔγκυρη λύση, ἀλλὰ καὶ στὸν συντονισμὸ στοιχειοθετῶν, διορθωτῶν καὶ τεχνικῶν ποὺ χειρίζονταν τὶς πρέσες. Ἔτσι ὁ Ἄλδος συγκρότησε μία ἐπιτροπή, μέλη τῆς ὁποίας ἦταν κυρίως λόγιοι ποὺ ἐργάζονταν κοντά του.

τ ὸ τυπογραφεῖο τοῦ Ἄλδου λειτουργοῦσε ὑποδειγματικά, καὶ ἡ προσωνυμία «ν εακαδημία» ἀπέβλεπε μᾶλλον στὸ νὰ δοθεῖ ἀκαδημαϊκὴ ταυτότητα στὸν τρόπο λειτουργίας του. Ἐξάλλου, ἡ ἀξιοπιστία τῶν ἐκδόσεών του καὶ ἡ ἔγκυρη φιλολογικὴ ἐπιμέλεια τῶν κλασικῶν κειμένων προσείλκυσαν, ὅπως ἦταν φυσικό, πλῆθος στοχαστῶν γύρω του. ε ἶχε γίνει πλέον κοινὸς τόπος ὅτι ἀκόμη καὶ μιὰ σύντομη παραμονὴ στὸ ἐκδοτικὸ κέντρο τοῦ Ἄλδου ἦταν ἀπαραίτητη ἐμπειρία γιὰ ὅσους ἐπιθυμοῦσαν νὰ γνωρίσουν τὸν κόσμο τῆς τυπογραφίας καὶ τοὺς ἐκδοτικοὺς μηχανισμοὺς τῆς κυκλοφορίας ἀξιόπιστων ἀντιτύπων ἔργων τῆς κλασικῆς γραμματείας. Κατὰ τὴν ἰταλικὴ Ἀναγέννηση ὁ ὅρος «ἀκαδημία» εἶχε μεγάλη ἀπήχηση στὸ καλλιεργημένο κοινὸ καὶ σχετιζόταν ἔντονα μὲ τὴν ἰδανικὴ ἀτμόσφαιρα καὶ τὸ ὕφος τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Πλάτωνα. Ἔτσι, ὁ Ἄλδος προσέδιδε ἀκαδημαϊκὸ κύρος στὶς ἐκδόσεις του καὶ ἔκανε εὐρύτερα γνωστὴ τὴν ποιότητα τῶν ἐργασιῶν του, ἐνῶ παράλληλα προετοίμαζε τὸ ἔδαφος γιὰ τὴ μελλοντικὴ ἐπέκταση τῶν δραστηριοτήτων του.

Ἡ ὕπαρξη τῆς ν εακαδημίας γίνεται γνωστὴ πρώτη φορὰ ἀπὸ

τὸν Πρόλογο τῶν *Τραγωδιῶν* τοῦ Σοφοκλῆ (1502), καὶ νὰ τονίσουμε ἐδῶ ὅτι ἡ λειτουργία της ἀφοροῦσε θέματα ποὺ εἶχαν νὰ κάνουν μὲ τὴν ἑλληνικὴ γραμματεία καὶ μόνο, καθὼς σὲ καμιὰ λατινικὴ ἔκδοση, δὲν γίνεται μνεία της. Ὁ Ἄλδος ἀπευθυνόμενος στὸν Ἰανὸ λ άσκαρη, γράφει:

> ὅταν τὰ ὁμιχλώδη κρύα βράδια ἔβρισκαν τὰ μέλη τῆς ν εακαδημίας καθισμένα σὲ ἡμικύκλιο γύρω ἀπὸ τὸ τζάκι, κι ἀνάμεσά μας καὶ ὁ μ ουσοῦρος [ὁ μ ουσοῦρος κατοικοῦσε τότε στὸ Κάρπι], συχνὰ γινόταν λόγος γιὰ σένα…

OAME, I, 61-62

Στὸν κολοφώνα ἐπίσης τῆς ἴδιας ἔκδοσης ἀναγράφεται «Venetiis in Aldi Romani Academia», καὶ ἔκτοτε, γιὰ δύο περίπου χρόνια

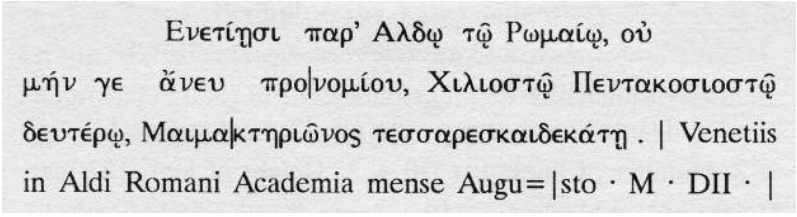
Ενετίῃσι παρ' Αλδῳ τῷ Ρωμαίῳ, οὐ
μήν γε ἄνευ προ|νομίου, Χιλιοστῷ Πεντακοσιοστῷ
δευτέρῳ, Μαιμα|κτηριῶνος τεσσαρεσκαιδεκάτῃ . | Venetiis
in Aldi Romani Academia mense Augu=|sto · M · DII · |

27. UCLA, I, 68(48).

(ὡς τὸ 1504) ὅλα τὰ βιβλία του φέρουν τὸ διακριτικὸ τῆς ν εακαδημίας, καὶ ἀργότερα περιστασιακά, ὅπως ἡ ἔκδοση τῶν *Ὠδῶν* τοῦ Πινδάρου τὸ 1513. Ὑπάρχει βέβαια ὁ κανονισμός της (ν ε α Κα Δη - μ Ια Σ ν ο μ ο Σ), ποὺ δὲν φωτίζει ὅμως καθόλου τὸ σχετικὸ ζήτημα. Στὸ μοναδικὸ αὐτὸ ντοκουμέντο καταγράφονται τὰ ἑπτὰ ἱδρυτικὰ μέλη καὶ ἡ ὑποχρέωσή τους νὰ μιλοῦν ἑλληνικά –ὁρίζοντας μάλιστα καὶ πρόστιμο γιὰ κάθε παράβαση–, ἐνῶ δηλώνεται ὅτι νέα μέλη εἶναι εὐπρόσδεκτα ἐφόσον συμμορφώνονται μὲ αὐτὸν τὸν ὅρο. Ἀνεξάρτητα ὅμως ἀπὸ τὴν ὕπαρξη τῆς ν εακαδημίας καὶ τὸν τρόπο λειτουργίας της, ὁ κανονισμὸς δὲν ἐπιτρέπει νὰ συμπεράνουμε ὅτι

Lowry, *Aldus*, 199-201

ἀποτελεῖ ὁτιδήποτε ἄλλο πέρα ἀπὸ τὴν ἔκφραση ἐνθουσιασμοῦ μιᾶς μικρῆς παρέας μὲ ζωηρὴ διάθεση: «ἀλλ᾽ ἀνδράσι πρεπόντως τοῖς τήν νεακαδημίαν ὀνειροπολοῦσιν ἤδη καὶ πλατωνικῶς μικροῦ δεῖν καὶ κατασκευάσασιν αὐτήν».

Ὁ *Νεακαδημίας Νόμος* διασώζεται σὲ ἕνα μοναδικὸ ἀντίτυπο τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης, τὸ ὁποῖο παραθέτουμε παρακάτω. Ἱδρυτικὰ μέλη της ἀναφέρονται ὁ Ἄλδος, μὲ τὴν ἐπωνυμία «Καθοδηγητής»· ὁ Scipione Forteguerri, «φυλῆς Ἀναγνωστίδος»· ὁ Ἰωάννης ὁ Κρητικός, «φυλῆς Διορθωτίδος» (πιθανότατα πρόκειται γιὰ τὸν Ἰωάννη Γρηγορόπουλο, δὲν ἀποκλείεται ὅμως νὰ εἶναι ὁ Ἰωάννης ὁ Ρῶσος)· ὁ Giovanni Battista Egnazio, «φυλῆς Ἱεροπρεπίδος»· ὁ Paolo Canal, «φυλῆς ε ὐγενετίδος», ἐξαιτίας τῆς εὐγενικῆς καταγωγῆς του· ὁ Hieronymo Menocchio, «φυλῆς Θεραπευτίδος», ἐξαιτίας τῶν ἰατρικῶν γνώσεών του, καὶ ὁ Francesco Rosetto, «φυλῆς Διδασκαλίδος».

Μέλη τῆς Ἀκαδημίας

Alde, 441-470

Ὁ Firmin-Didot ἔχει καταρτίσει ἕναν κατάλογο ἀπὸ τριάντα, τουλάχιστον, τακτικὰ μέλη ποὺ πλαισίωσαν τὴ ν εακαδημία, ἐνῶ σὲ πολλὲς περιπτώσεις, ὅπως ὑποστηρίζει, διακεκριμένοι λόγιοι ἀνακηρύσσονταν ἐπίτιμα μέλη καὶ εἶχαν ἔτσι τὴ δυνατότητα νὰ παρακολουθοῦν τὶς συνεδριάσεις. Ὡστόσο οὔτε στὸν *Νεακαδημίας Νόμο* οὔτε ἀλλοῦ ὑπάρχουν ἀποχρῶσες ἐνδείξεις ποὺ νὰ ἐπιτρέπουν ἀνάλογες ὑποθέσεις. Ὁ Ἄλδος φιλοδοξοῦσε ἡ Ἀκαδημία του νὰ ἑδραιωθεῖ ὡς πνευματικὸς θεσμὸς στὴ Βενετία καὶ στὸν Βορρὰ γενικότερα καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἀπευθύνθηκε στὸν αὐτοκράτορα μ αξιμιλιανὸ α΄ , προκειμένου νὰ ἐπικυρώσει τὴ λειτουργία της μὲ αὐτοκρατορικὴ βούλλα. Ὡστόσο κάτι τέτοιο δὲν συνέβη ποτὲ καὶ μετὰ τὸν θάνατό του, τὸ 1515, ἡ ν εακαδημία διαλύθηκε.

Donati, *Seconda*

Ἀναστολὴ τῆς λειτουργίας τῶν ἐργασιῶν τοῦ Ἄλδου

ο ί ἐπεκτατικὲς τάσεις τῆς Βενετίας στὸν ἰταλικὸ χῶρο ὑποχρέωσαν πολλὲς ἀπειλούμενες πόλεις, ὅπως τὸ μ ιλάνο, ἡ φ ερράρα καὶ τὸ Κάρπι, νὰ συνάψουν συμμαχίες γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν αὐτονομία τους. Ἔτσι, δημιουργήθηκε ἕνας πανευρωπαϊκὸς συνασπισμὸς στὸν ὁποῖο συμμετεῖχε ἡ Γαλλία, ἡ Ἱσπανία, ἡ Ἁγία Ρωμαϊκὴ α ὐτοκρατορία, ἡ φ λωρεντία καὶ τὸ Βατικανό. Ἡ συμμαχία αὐτὴ ἀπειλοῦσε οὐσιαστικὰ πλέον τὴ Γαληνοτάτη καὶ τὴν ἀνάγκασε νὰ στραφεῖ, ἀποκλειστικὰ σχεδὸν, στὴν προετοιμασία τῆς πολεμικῆς της μηχανῆς. λ όγω τῆς ἐκρηκτικῆς καὶ ἀνασφαλοῦς ἀτμόσφαιρας ποὺ δημιουργήθηκε, ὁ Ἄλδος ἐγκατέλειψε τὴ Βενετία τὸν μ άιο τοῦ 1509, ἀποσύρθηκε στὴ φ ερράρα καὶ ἄφησε πίσω του ὡς διαχειριστὴ τοῦ τυπογραφικοῦ του οἴκου, καὶ ὄχι μόνο, τὸν πεθερὸ τοῦ Andrea Torresani. τ ὴν ἴδια χρονιὰ ἔκλεισε καὶ τὸ Πανεπιστήμιο τῆς Πάντοβας καὶ ὁ μ ουσοῦρος ἀναγκάστηκε νὰ ἐγκαταλείψει τὴν πόλη (Ἰούνιος 1509) καὶ νὰ βρεῖ ἀσφαλέστερο καταφύγιο στὴ Βενετία. Ὁ Ἄλδος ἐπιχείρησε νὰ μεταφέρει τὸν ἐκδοτικό του ο ἶκο καὶ τὴν Ἀκαδημία του στὴ Βιέννη, ἀνεπιτυχῶς ὅμως, καὶ ἔτσι, προκειμένου νὰ διασφαλίσει τὴν κτηματική του περιουσία ἀπὸ τοὺς ἐπιδρομεῖς, ἔφυγε τελικὰ ἀπὸ τὴ Βενετία, ὅπου δὲν ἐπανῆλθε παρὰ τὸ 1512.

Ἐπαναλειτουργία τοῦ Οἴκου του

τ ὸ 1512, ἔπειτα ἀπὸ σύντονες πιέσεις καὶ μὲ τὴν ἐπιμονὴ κυρίως τοῦ Andrea Navagero, τοῦ Giovanni Giocondo καὶ τοῦ μ ουσούρου, ὁ Ἄλδος πείστηκε τελικὰ νὰ ἐνεργοποιήσει καὶ πάλι τὸν ἐκδο-

τικό του ο ἶκο. μ ὲ τὴν ἐπιστροφή του στὴ Βενετία, ἐντυπωσιάζεται ἀπὸ τὴ βαθιὰ ἀφοσίωση καὶ προσήλωση ποὺ ἔδειξαν οἱ πολίτες τῆς Γαληνοτάτης Δημοκρατίας στὶς τέχνες καὶ τὶς ἐπιστῆμες, ἀκόμη καὶ κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ πολέμου, καὶ μιλώντας μὲ θαυμασμὸ γιὰ τὴν πόλη τῶν δόγηδων, δὲν δίστασε νὰ τὴν ἀποκαλέσει «μία ἄλλη Ἀθήνα».

Ὁ μ ουσοῦρος ἐπανακάμπτει στὸν οἶκο τοῦ Ἄλδου, καὶ ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὶς τέσσερις σημαντικὲς καὶ χρονοβόρες ἐκδόσεις ποὺ τοῦ ἐμπιστεύτηκε (*Ἀλέξανδρος Ἀφροδισιεύς*, 1513· *Πλάτων*, 1513· *Ἡσύχιος*, 1514, καὶ *Ἀθήναιος*, 1514), χωρὶς νὰ ὑπολογίζουμε ὅσες ἦταν σὲ προπαρασκευαστικὸ στάδιο καὶ κυκλοφόρησαν μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Ἄλδου, ὅπως τὸ *Ἑλλάδος Περιήγησις* τοῦ Παυσανία, πρέπει νὰ ἐργάστηκε μὲ πρωτοφανὴ ἐνεργητικότητα.

28. Ὁ Andrea Navagero, ξυλογραφία ἀπὸ τὴν ἔκδοση: N. Reusner, Icones sive Imagines viuae…

τ ὸν φ εβρουάριο τοῦ 1515 ὁ Ἄλδος ἀποβιώνει σὲ ἡλικία 63 ἐτῶν καὶ ὁ πνευματικὸς κόσμος τῆς Δύσης χάνει τὸν κυριότερο καὶ ἀξιότερο ἐκπρόσωπο τῆς διάδοσης τῆς ἑλληνικῆς σκέψης μέσω τῆς τυπογραφίας. Ἡ βιβλιοθήκη του πρέπει νὰ ἦταν πλουσιότατη, ἰδίως σὲ ἑλληνικοὺς κώδικες, καὶ θὰ περιεῖχε βέβαια ὅλες τὶς ἐκδόσεις του, καθὼς καὶ προγενέστερες. Ὁ Ἔρασμος ἀποκάλεσε τὸ ἐργαστήρι τοῦ Ἄλδου «σπίτι θησαυρό», ἀναφερόμενος προφανῶς καὶ στὴ βιβλιοθήκη τῶν ἄλλων λογίων ποὺ διέτριβαν ἐκεῖ. μ ία εἰκόνα γιὰ τὴ συλλογὴ τοῦ Ἄλδου μποροῦμε νὰ σχηματίσουμε ἀπὸ τὰ λόγια τοῦ πρέσβη τῆς μ άντοβας, ὁ ὁποῖος τὸ 1580 δήλωσε: «μίλησα σή-

μερα τὸ πρωὶ μὲ τὸν Master Aldo Manuzio, ὁ ὁποῖος, σύμφωνα μὲ τὰ λεγόμενά του, ἔχει μία ἀπὸ τὶς σπουδαιότερες βιβλιοθῆκες ποὺ θὰ ἐπιθυμοῦσε κάθε λόγιος, ἀκόμη καὶ πρίγκιπας». Χαρακτηριστικά, ὅταν πέθανε ὁ Ἄλδος ὁ νεότερος, τὸ 1597, ἡ συλλογή του ἀριθμοῦσε 343 χειρόγραφα καὶ 1.564 ἐκδόσεις, ὡστόσο δὲν γνωρίζουμε πόσα ἀπὸ τὰ βιβλία αὐτὰ ἀνῆκαν στὸν Ἄλδο.

Bertolotti, *Varietà*

Lowry, *Aldus*, 60-61

Cataldi-Palau, *Asola*

τ ὸ τυπογραφεῖο τοῦ Ἄλδου συνέχισε τὴ λειτουργία του ὑπὸ τὴν καθοδήγηση τοῦ συνεταίρου καὶ πεθεροῦ του Andrea Torresani d'Asola. Ὁ Torresani d'Asola, μὲ περγαμηνὲς στὸν κόσμο τῆς τυπογραφίας καὶ μὲ ἐπιτυχημένο παρελθὸν γύρω ἀπὸ τὰ ἐκδοτικὰ προγράμματα, συνέχισε στὸ ἴδιο πνεῦμα τὸ ἔργο τοῦ προκατόχου του, χωρὶς ὅμως οἱ ἐκδόσεις του νὰ ἔχουν τὴν αἴγλη τῶν ἀντίστοιχων τοῦ Ἄλδου, ἐνῶ διαφοροποίησε καὶ τὸν ἐκδοτικό του προσανατολισμό. τ ὸν ἀπασχολοῦσε κυρίως ἡ ἐμπορικὴ ἀπήχηση τῶν ἐκδόσεών του καὶ προσανατολίστηκε σὲ θέματα ποὺ θὰ τοῦ ἐξασφάλιζαν μεγάλα «τραβήγματα» καὶ ἄμεση ἀπορρόφηση τῶν βιβλίων του ἀπὸ τὴν ἀγορά. τ ὸν ν οέμβριο τοῦ 1515 ὁ μ ουσοῦρος, ἐκπληρώνοντας τὴν ἐπιθυμία τοῦ Ἄλδου, ἐξέδωσε τὴν ἑλληνικὴ γραμματικὴ ποὺ ὁ τελευταῖος εἶχε συντάξει. φ όρος τιμῆς λοιπὸν πρὸς τὸν Ἄλδο, ποὺ στάθηκε πιστὸς φίλος τοῦ μ ουσούρου καὶ ἰδεώδης συνεργάτης του γιὰ εἴκοσι περίπου χρόνια, ἡ *Γραμματικὴ* κυκλοφόρησε μὲ ἑλληνικὰ σχόλια καὶ ἕναν Πρόλογο ποὺ ἀπευθυνόταν στὸν διάσημο Γάλλο συλλέκτη βιβλίων Jean Grolier.

29. Τυπογραφικὸ σῆμα τοῦ Federico Torresano, ἀπὸ τὴν ἔκδοση: Ἐμμανουὴλ Χρυσολωρᾶς, Ἐρωτήματα, *Βενετία 1539.*

Ἡ τυπογραφικὴ παράδοση τῆς Βενετίας

Ὅταν ὁ Ἄλδος ἄρχισε νὰ συγκεντρώνει ὑλικό, γιὰ νὰ ξεκινήσει τὴ συστηματικὴ ἔκδοση ἑλληνικῶν καὶ λατινικῶν βιβλίων, δὲν εἶχε τὰ ἀπαιτούμενα οἰκονομικὰ μέσα καὶ σίγουρα δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ ὑπολογίσει τὸ τεράστιο κόστος τῆς φιλολογικῆς ἐργασίας ποὺ ἀπαιτοῦσε ἡ ἔκδοση τῶν ἑλλήνων καὶ βυζαντινῶν συγγραφέων κυ-

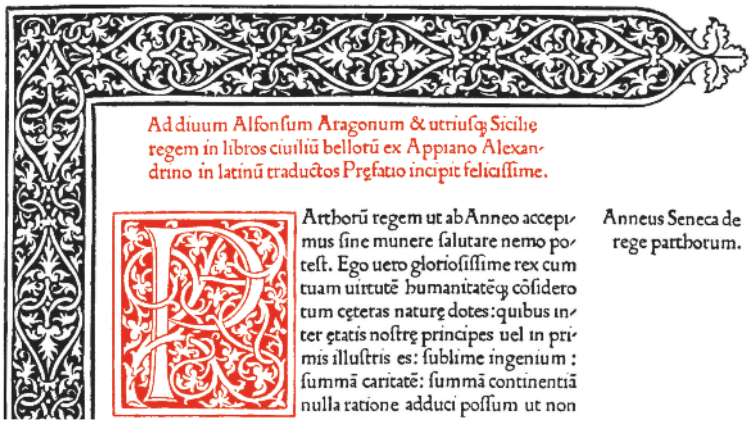
Ad diuum Alfonſum Aragonum & utriuſq; Sicilię regem in libros ciuiliū bellorū ex Appiano Alexandrino in latinū traductos Prefatio incipit feliciſſime.

Arthorū regem ut ab Anneo accepimus ſine munere ſalutare nemo poteſt. Ego uero glorioſiſſime rex cum tuam uirtutē humanitatēq; cōſidero tum ceteras nature dotes: quibus inter ętatis noſtrę principes uel in primis illuſtris es: ſublime ingenium: ſummā caritatē: ſummā continentiā nulla ratione adduci poſſum ut non

Anneus Seneca de rege parthorum.

30. Appianus, Historia Romana, *Βενετία 1477.*

ρίως, προκειμένου νὰ ἔχουν τὰ ἐχέγγυα τῆς ἀξιοπιστίας. Ὑπὸ τὸ πρίσμα αὐτό, δὲν τὸν ἀπασχολοῦσαν οἱ «πολυτελεῖς» ἐκδόσεις οὔτε προτίθετο νὰ συνεχίσει ἢ νὰ ἀνταγωνιστεῖ παλαιότερους τυπογραφικοὺς οἴκους τῆς Βενετίας, ποὺ εἶχαν νὰ ἐπιδείξουν λαμπρὰ ἐκδοτικὰ ἐπιτεύγματα καὶ ἀπὸ καλλιτεχνικῆς πλευρᾶς. Χαρακτηριστικά, νὰ σημειώσουμε ἐδῶ τὶς παρασελίδιες διακοσμήσεις καὶ τὰ πρωτογράμματα τῶν Erhard Ratdolt καὶ Petrus Loslein, ποὺ κοσμοῦν τὴ *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία* (*Historia Romana*) τοῦ Ἀππιανοῦ (1477) ἢ τὴν ἀναγεννησιακοῦ τύπου κορνίζα ποὺ πλαισιώνει τὸ *De arte grammatica* τοῦ Διομήδη, τοῦ Christophorus de Pensis (Βε-

Ongania, *Venetian*, 49, 88

νετία, 1491). τ ὸν Ἄλδο πρωτίστως ἐνδιέφερε νὰ παραδώσει στὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ ἀξιόπιστες φιλολογικὰ ἐκδόσεις, ἀντιβάλλοντας ἐξαντλητικὰ ὅσο τὸ δυνατὸν περισσότερα χειρόγραφα τοῦ αὐτοῦ ἔργου.

Στὴ Βενετία ὡς τὰ τέλη τοῦ 15ου αἰώνα εἶχαν λειτουργήσει περίπου 140 τυπογραφικὰ καταστήματα, πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ περιστασιακὰ καὶ ἄλλα γιὰ μικρὸ χρονικὸ διάστημα. Ἕνα μεγάλο τμῆμα τοῦ τυπογραφικοῦ ὑλικοῦ οἱ τυπογράφοι τὸ ἀγόραζαν ἢ τὸ δανείζονταν ἀπὸ συναδέλφους τους. τ ὸ εἰκαστικὸ ὑλικό κυρίως, κοσμήματα, συμπλέγματα, γιρλάντες καὶ ἀραβουργήματα, ὅπως καὶ οἱ εἰκονογραφήσεις κόστιζαν ἀκριβά, ἐφόσον ἦταν πρωτότυπες καὶ γι᾽ αὐτὸ πολλοὶ τυπογράφοι δανείζονταν ἢ ἀγόραζαν εἰκονογραφικὰ μοτίβα ἀπὸ τυπογραφικοὺς οἴκους, ὅταν αὐτοὶ εἶχαν παύσει τὴ λειτουργία τους. Ἔτσι, παρατηρεῖται τὸ φαινόμενο ἐπίτιτλα, πρωτογράμματα ἢ παραστάσεις (ξυλογραφίες κυρίως), ποὺ χαρακτηρίζουν ἔντυπα τυπογραφικῶν οἴκων, νὰ ἐπαναλάμβονται κατὰ μεγάλα χρονικὰ διαστήματα. μ ὲ δεδομένο, μάλιστα, ὅτι πολλοὶ τυπογράφοι δὲν ἦταν ἐγκατεστημένοι μόνιμα σὲ τυπογραφικὰ κέντρα τῆς Ἰταλίας, ἀλλὰ μεταπηδοῦσαν ἀπὸ πόλη σὲ πόλη, ἀνάλογα μὲ τὶς τοπικὲς ἀνάγκες τῆς κοινωνίας ἀλλὰ καὶ τῶν πανεπιστημιακῶν σχολῶν, προσαρμόζοντας τὸ ὕφος τῶν ἐκδόσεών τους σύμφωνα μὲ τὴν τοπικὴ τυπογραφικὴ παράδοση.

Scholderer, *Venice*

Ἡ αἰσθητικὴ παράδοση τοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου

Ἡ αἰσθητικὴ εἰκόνα τῶν ἑλληνικῶν ἐκδόσεων τοῦ Ἄλδου δὲν εἶναι μακριὰ ἀπὸ τὴν τυπογραφικὴ παράδοση τῶν ἑλληνικῶν βιβλίων, ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 1470 καὶ μετά. Κανένα ἔντυπο ἑλληνικὸ βιβλίο

δὲν κοσμεῖται ἀπὸ πρωτογράμματα ἢ ἐπίτιτλα, μολονότι διαφοροποιεῖται ἡ θέση τοῦ ἀρχιγράμματος κάθε κεφαλαίου σὲ ἐπίπεδο στοιχειοθεσίας. μ οναδικὴ ἐξαίρεση διακόσμησης ἑλληνικοῦ ἀρχέτυπου μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε τὴν ἐρυθροτυπία ποὺ χρησιμοποίησε ὁ Δημήτριος Δαμιλᾶς, ὅπως τὸ ε ΙΔυ λ Ιο ν • α • Κυ Κλ ΩΨ, στὴν ἔκδοση Θεόκριτου *Εἰδύλλια* (μ ιλάνο, γύρω στὸ 1480).

τ ὸ ζήτημα τῆς ἀπουσίας πρωτογραμμάτων καὶ ἐπιτίτλων στὶς ἐκτυπώσεις ἑλληνικῶν βιβλίων πρὸ τοῦ Ἄλδου δὲν ἀφοροῦσε τὰ οἰκονομικὰ δεδομένα τῶν τυπογραφικῶν οἴκων, ἀλλὰ ἀποτελοῦσε ἄποψη ὅτι τὰ ἑλληνικὰ ἀρχέτυπα ἔπρεπε νὰ διακρίνονται γιὰ τὴν λιτότητά τους, ὅπως ἀκριβῶς τὰ ἀρχαῖα κείμενα καὶ οἱ ἐπιστήλιες ἐπιγραφές. α ὐτὴ ἄλλωστε ἦταν καὶ ἡ ἀντίληψη τοῦ Ἰανοῦ λ άσκαρη, τόσο στὴν *Παλατινὴ Ἀνθολογία* (φ λωρεντία, 1494), ὅσο καὶ στὶς φλωρεντινὲς editio princeps τῶν *Τραγωδιῶν* τοῦ ε ὐριπίδη, τῶν *Ἀργοναυτικῶν* τοῦ Ἀπολλώνιου Ρόδιου, ἀλλὰ καὶ σὲ ὅλες ἀνεξαιρέτως τὶς ἐκδόσεις του στὸ τυπογραφεῖο τοῦ Ἑλληνικοῦ Κολλεγίου τῆς Ρώμης (1517-1521). Ἡ ἀρχικὴ πρόθεση τοῦ λ άσκαρη ἦταν νὰ ἐκδώσει δείγματα τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γραμματείας χρησιμοποιώντας κεφαλαιογράμματη (καπιταλάκια) καὶ μόνο γραφή, κάτι ποὺ ὅμως θεωρήθηκε ἀνέφικτο, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἔπρεπε τὸ ἀρχαῖο κείμενο νὰ συνοδεύεται καὶ ἀπὸ ἀρχαῖα σχόλια.

Χάρτα, I, 265-283

Τὸ εἰκαστικὸ ὑλικὸ τοῦ ἀλδινοῦ τυπογραφείου

τ ὰ εἰκαστικὰ στοιχεῖα ποὺ κοσμοῦν τὶς ἑλληνικὲς ἐκδόσεις τοῦ Ἄλδου, ἐπίτιτλα, πρωτογράμματα καὶ εἰκόνες, ἀπὸ ὅσο γνωρίζω δὲν ἔχουν ἀποτελέσει ποτὲ ἀντικείμενο ξεχωριστῆς εἰδικῆς μελέτης, ἀναφορικὰ μὲ τὸ σχεδιαστικό τους ὕφος, τὰ πρωτότυπα καὶ τὴ

χρήση τους. Ἑπομένως, δὲν ἔχει γίνει οὔτε καὶ σύγκριση μὲ τὴν καλλιτεχνικὴ παράδοση τῶν βενετικῶν ἐκδόσεων, ἀπὸ τὸ 1470 καὶ μετά. Ἀντίθετα, ἀντικείμενο ἐξονυχιστικῆς μελέτης ἔγιναν ἀπὸ τὸν Harry George Fletcher III οἱ ποικιλόμορφες ἀπεικονίσεις τῆς ἀλδινῆς ἄγκυρας, στὶς ἑλληνικὲς καὶ λατινικὲς ἐκδόσεις του. τ ὶς ἑλληνικὲς ἐκδόσεις τοῦ Ἄλδου, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἐπίτιτλα καὶ τὰ πρωτογράμματα, κοσμοῦν καὶ ἑπτὰ ξυλογραφίες.

Fletcher, *Aldine*

Τυπογραφικὸ σῆμα

Ὁ Ἄλδος ἄρχισε νὰ κοσμεῖ συστηματικὰ τὶς ἐκδόσεις του μὲ τυπογραφικὰ σήματα ἑπτὰ περίπου χρόνια μετὰ τὴν κυκλοφορία τῶν πρώτων βιβλίων του, δηλαδὴ ἀπὸ τὸ 1501. τ ὸ 1499 εἶχε ἐπιλέξει

Fletcher, *Aldine*, 43-44

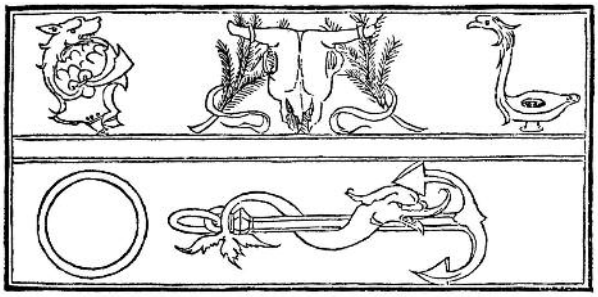

Da laltra parte tale elegãte ſcalptura mirai. Vno circulo. Vna ancora Sopra la ſtangula dillaq̃le ſe rouoluea uno Delphino. Et q̃ſti optimamẽti cuſi io li iterpretai. ΑΕΙ ΣΠΕΥΔΕ ΒΡΑΔΕΩΣ. Semp feſtina tarde.

31. Τὸ «Πρωτότυπο» σχέδιο τοῦ Τυπογραφικοῦ Σήματος τοῦ Ἄλδου ἐμφανίζεται στὴν Ὑπνερωτομαχία τοῦ Πολίφιλου, *Βενετία 1499.*

τὸ ἔμβλημα τοῦ ἐκδοτικοῦ του οἴκου καὶ εἶχε γνωστοποιήσει τὸ ἀπόφθεγμα ποὺ θὰ τὸ συμπλήρωνε ὄχι μόνο στοὺς στενοὺς συνεργάτες του ἀλλὰ καὶ στὸ εὐρύτερο ἀναγνωστικὸ κοινό του, μέσα

Σουητώνιος, *Αὔγουστος*, 25, 4

ἀπὸ τὴν ἔκδοση *Opera* (1499) τοῦ Ἄγγελου Πολιτιανοῦ. Πρόκειται γιὰ τὴ ρήση «festina lente» (*σπεῦδε βραδέως*), ἡ ὁποία ἀποδίδεται, κατὰ τὴν παράδοση, στὸν αὐτοκράτορα Αὔγουστο. Ἡ ἀπεικόνιση τοῦ γνωμικοῦ αὐτοῦ, ὅπως καὶ ἡ σύνθεση μὲ τὴν ἄγκυρα καὶ τὸ δελφίνι, σχεδιασμένη ὀριζόντια, ἐμφανίστηκαν γιὰ πρώτη φορὰ στὴν *Hypnerotomachia* (φ. d7[2]).

Τὸ τυπογραφικὸ σῆμα τοῦ Ἄλδου Μανούτιου εἶναι τὸ πιὸ γνωστὸ καὶ χαρακτηριστικὸ στὸν κόσμο τῆς τυπογραφίας καὶ συμβολίζει: μὲ τὸ δελφίνι τὴ δραστηριότητα καὶ μὲ τὴν ἄγκυρα τὴ σταθερότητα. Ὁ «κλασικὸς» τρόπος ἀπεικόνισής του ἐμφανίζεται γιὰ

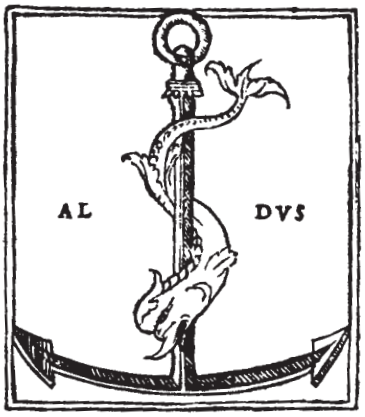

32. Τὸ τυπογραφικὸ σῆμα τοῦ Ἄλδου Μανούτιου, στὴν ἔκδοση: Poetae Christiani Veteres, 2ος τόμ., Βενετία 1501.

πρώτη φορὰ στὸν δεύτερο τόμο τῆς λατινικῆς ἔκδοσης *Poetae Christiani Veteres* (1501) καὶ γιὰ πρώτη φορὰ σὲ ἑλληνικὸ βιβλίο στὶς *Τραγωδίες* τοῦ Σοφοκλῆ (1502). Ἔκτοτε, τὸ σῆμα χαρακτηρίζει ὅλες σχεδὸν τὶς ἐκδόσεις τοῦ Ἄλδου, μὲ διάφορες παραλλαγές, ὡς πρὸς τὸ μέγεθος κυρίως.

Ἑκατέρωθεν τοῦ κορμοῦ τῆς ἄγκυρας εἶναι τυπωμένα, κατὰ περίπτωση, τὰ ἀρχικὰ AL καὶ DVS ἢ ALDVS MA[nutius]. RO[manus]. τ ὸ σύμπλεγμα αὐτὸ τυπωνόταν συνήθως μὲ μαύρη μελάνη, ἐκτὸς ἀπὸ ἐλάχιστες περιπτώσεις ποὺ τυπώθηκε καὶ μὲ ἐρυθρά, ὅπως στὸ *Libri lectionum* τοῦ Ludovicus Caelius Rhodiginus (1516) καὶ στὸ *Sacrae Scripturae Veteris novae'que omnia* (*Πάντα τὰ κατ' ἐξοχὴν καλούμενα Βιβλία Θείας, δηλαδὴ Γραφῆς Παλαιᾶς τε, καὶ Νέας*), τὸ 1518.

Στάικος, *Σήματα*, 13-14

33. Τὸ τυπογραφικὸ σῆμα στὴν ἔκδοση Ἀνθολογία διαφόρων ἐπιγραμμάτων, *Apud Aldi filios [Παῦλος Μανούτιος], Βενετία 1550.*

μ ετὰ τὸν θάνατο τοῦ Ἄλδου, τόσο ὁ κληρονόμος του Andrea d'Asola ὅσο καὶ οἱ γιοὶ τοῦ Ἄλδου καὶ τοῦ Andrea d'Asola ἐξακολούθησαν νὰ χρησιμοποιοῦν ὡς τυπογραφικὸ σῆμα τὴν ἀλδινὴ ἄγκυρα, διαφοροποιημένη ἐνίοτε σχεδιαστικά, πλαισιωμένη μάλιστα, κατὰ περίπτωση, μὲ τοὺς προσδιορισμούς: ALDI FILII καὶ Aldus Iunior.

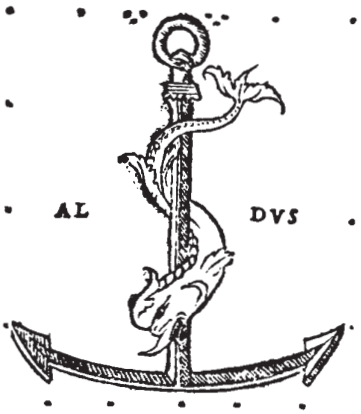

34.

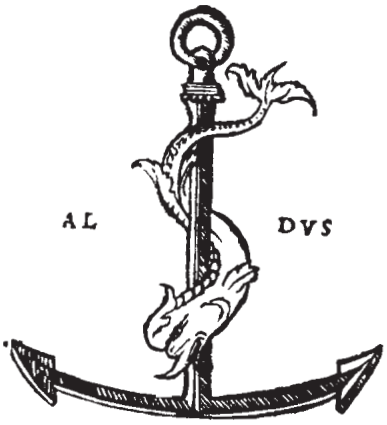

35.

36.

37.

38.

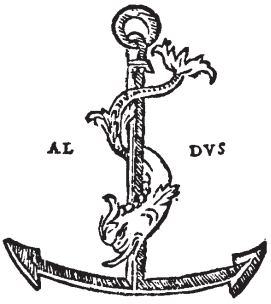

39.

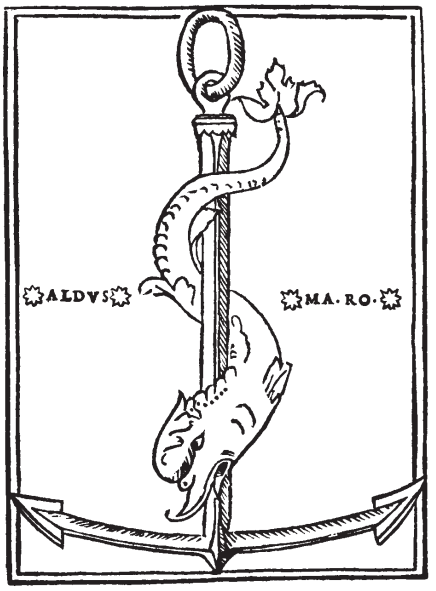

40.

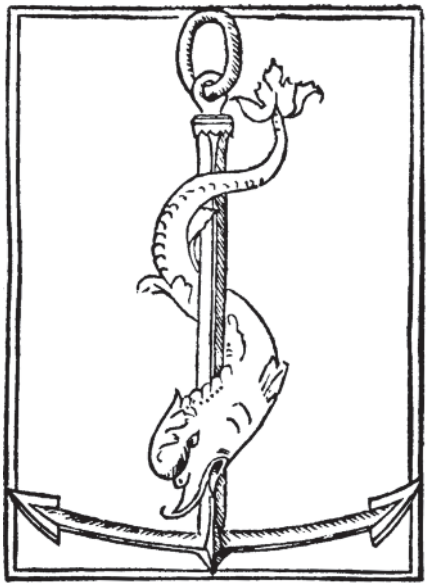

41.

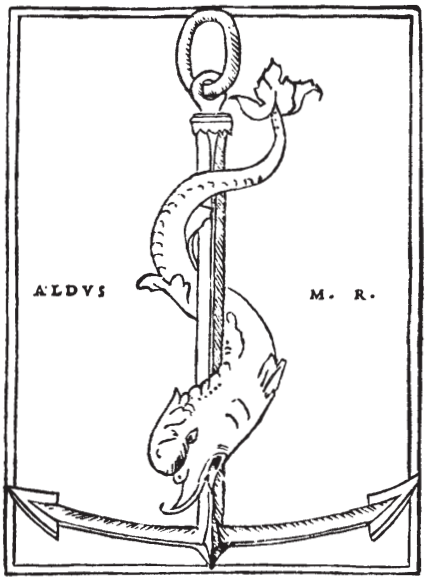

42.

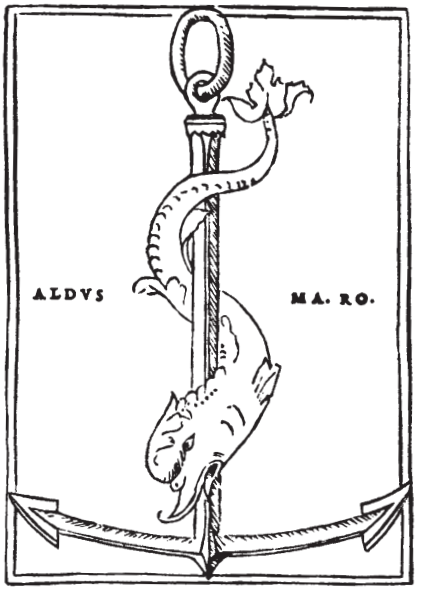

43.

34. Σοφοκλῆς, *Τραγωδίαι*, Βενετία, 1502.

Βιβλ.: Renouard, 34 (6). Firmin-Didot, 212-213. Adams, S 1438. OAME, I, 61-62 (XXXVIII). UCLA, I, 68 (48). *Le Edizioni di Testi Greci*, 68-69 (14). *Manuzio*, 62 * ΤΣ: Kristeller, 66-67 (174-178). Vaccaro, 299 (εἰκ. 392). Fletcher, 45 (2). Στάικος, *Σήματα*, 10.

35. Ἡρόδοτος, *Ἱστορίαι*, Βενετία, 1502.

Βιβλ.: Renouard, 35 (8). Kristeller, 67 (174). Firmin-Didot, 216-218. Adams, H 394. OAME, I, 64-65. UCLA, I, 70 (50) * ΤΣ: Zappella II, 38. Fletcher, 46 (2a). *Le Edizioni di Testi Greci*, 70-71 (15). *Manuzio*, 64. Στάικος, *Σήματα*, 11.

36. Λουκιανός, *Διάλογοι*, Βενετία, 1503.

Βιβλ.: Renouard, 39-40 (3). Firmin-Didot, 243-244. Adams, L 1602. UCLA, I, 81 (57). *Le Edizioni di Testi Greci*, 74-75 (17). *Manuzio*, 75 * ΤΣ: Kristeller, 67 (178). Fletcher, 53 (fl). Στάικος, *Σήματα*, 12.

37. Μάξιμος Πλανούδης, *Ἀνθολογία*, Βενετία, 1503.

Βιβλ.: Renouard, 42 (9). Firmin-Didot, 251-254. Adams, A 1181. UCLA, I, 87 (62). *Le Edizioni di Testi Greci*, 80-81 (20). *Manuzio*, 81 * ΤΣ: Fletcher, 47 (3). Στάικος, *Σήματα*, 13.

38. *Horae in Laudem Beatissimae Virginis*, Βενετία, 1505.

Βιβλ.: Renouard, 49 (3). Firmin-Didot, 227. OAME, I, 91 (LXVIII). UCLA, I, 101 (74). *Manuzio*, 92 * ΤΣ: Fletcher, 47 (4). Στάικος, *Σήματα*, 14.

39. Πλούταρχος, *Opuscula*, Βενετία, 1509.

Βιβλ.: Renouard, 55 (1). Firmin-Didot, 317-321. Adams, P 1634. OAME, I, 99-101 (LXVI). UCLA, I, 117 (84). B. Hilyard, «Girolamo Aleandro Editor of Plutarch's *Moralia*», *Bibliothèque d' Humanisme et Renaissance* 36 (1974), 517-531. *Le Edizioni di Testi Greci*, 100-101 (27). *Manuzio*, 103 * ΤΣ: Fletcher, 54 (f2). Στάικος, *Σήματα*, 15.

40. Κωνσταντῖνος λ άσκαρης, *Ἐπιτομὴ τῶν ὀκτὼ τοῦ λόγου μερῶν*, Βενετία, 1512.

Βιβλ.: Renouard, 58 (1). Firmin-Didot, 329-330. *BH* I/3, 180-181 (54). Adams, L 228. ΠΑΠ I, 253 (3427). OAME, I, 105-106 (LXXI). UCLA, I, 123 (90). *Manuzio*, 107 * ΤΣ: Fletcher, 47 (3), χωρὶς τὸ AL DVS. Στάικος, *Σήματα*, 16.

41. Ἐμμανουὴλ Χρυσωλορᾶς, *Ἐρωτήματα*, Βενετία, 1512.

Βιβλ.: Renouard, 59 (2). Firmin-Didot, 328-329. *BH* I/3, 98-99 (1680). Adams, C 1506. ΠΑΠ I, 124 (1680). UCLA, I, 121 (88). OAME, I, 104 (LXX). *Le Edizioni di Testi Greci*, 102-103 (28). *Manuzio*, 108 * ΤΣ: Fletcher, 48 (5). Στάικος, *Σήματα*, 17.

42. Πλάτων, *Ἅπαντα* [ἔκδοση τοῦ μ άρκου μ ουσούρου], Βενετία, 1513.

Βιβλ.: Renouard, 62 (4). Firmin-Didot, 342-351. *BH* I/1, 100-112 (39). Adams, P 1436. ΠΑΠ I, 363 (4857). *Manuzio*, 116. UCLA, I, 136 (97/1). OAME, I, 120-123 (LXXVIII). *Le Edizioni di Testi Greci*, 106-107 (30) * ΤΣ: Kristeller, 67 (177). Fletcher, 54 (f4). Στάικος, *Σήματα*, 18.

43. Ἀριστοτέλης, *De natura animalium* (μετάφραση τοῦ Θεόδωρου Γαζῆ), Βενετία, 1513.

Βιβλ.: Renouard, 65 (11). Firmin-Didot, 367. *BH* I/3, 186-188 (159). Adams, A 1765. ΠΑΠ I, 46 (589). UCLA, I, 129 (94). OAME, I, 76-77 (XLVIII). *Manuzio*, 112 * ΤΣ: Fletcher, 54 (f3). Στάικος, *Σήματα*, 19.

α . *Τὰ πρωτογράμματα καὶ τὰ ἐπίτιτλα*

τ ὰ πρωτογράμματα, ὅπως καὶ τὰ ἐπίτιτλα διακρίνονται μὲν γιὰ τὴν ἁπλότητα τοῦ σχεδιασμοῦ τους, ὄχι ὅμως καὶ γιὰ τὴν πρωτοτυπία τους, καὶ πάντως ὑστεροῦν οὐσιαστικὰ ἀπὸ ἀνάλογα κοσμήματα καὶ παρασελίδιες συνθέσεις ἄλλων τυπογράφων ποὺ ἐργάστηκαν στὴν Βενετία, ὅπως τοῦ Bernardinus Benali καὶ τοῦ Johannes Emericus de Spira καὶ βέβαια τοῦ Erhard Ratdolt, πολὺ πρὶν ὁ Ἄλδος θέσει σὲ λειτουργία τὸν τυπογραφικὸ ο ἶκο του.

α. *Τὰ πρωτογράμματα*

Ὁ κορμὸς τοῦ γράμματος εἶναι ἀρχαιοπρεπῶς σχεδιασμένος, χωρὶς ὅμως νὰ διαφέρει ἀπὸ τὸ σχεδιαστικὸ ὕφος κεφαλαίων γραμμάτων ἄλλων βενετσιάνων τυπογράφων, ὅπως τοῦ Erhard Ratdolt ἢ τοῦ Herbort de Seligenstadt.[13] Ὅλα αὐτὰ τὰ ἀρχιγράμματα ἔχουν ὡς σκελετὸ μιὰ ἁπλὴ ἀπεικόνιση τοῦ γράμματος γύρω ἀπὸ τὴν ὁποία περιπλέκονται φυτικὲς συνθέσεις κυρίως, στυλιζαρισμένα φυλλώματα, ἀνθέμια καὶ ρόδακες. Ὁρισμένα πρωτογράμματα, σὲ ἐλεύθερη σύνθεση, σχεδιάστηκαν ἔτσι ὥστε ἡ διακοσμητικὴ ταινία, ποὺ περιελίσσεται γύρω ἀπὸ τὸν κορμὸ τοῦ στοιχείου, μοιάζει νὰ ἀποτελεῖ ἑνιαῖο σύνολο. Πρωτογράμματα παρόμοιου ὕφους μὲ τοῦ Ἄλδου ἦταν σὲ χρήση σὲ τυπογραφεῖα τῆς Βενετίας ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1480, ὅπως αὐτὰ ποὺ χρησιμοποιήθηκαν ἀπὸ ἄγνωστο τυπογράφο, τὸ 1482, στὴν ἔκδοση Alexander de Villa Dei, *Doctrinale*, μὲ σχόλια τοῦ Ludovicus de Guaschis. Ἐνίοτε οἱ συνθέσεις αὐτὲς εἶναι ἐγγεγραμμένες σὲ ὀρθογώνια ἢ τετράγωνα πλαίσια καὶ ἡ σχεδίασή τους σὲ μαῦρο φόντο.[14]

Ongania *Venetian*, 49 κ.ἑ.

BMC V 585

44. Α, Αθήναιος, Δειπνοσοφιστές *(π. 1496-1497). 45. Ἀριστοτέλης,* Περὶ οὐρανοῦ *(1497). 46-47. Alexander de Villa Dei,* Doctrinale *(1498). 48. Ἀριστοφάνης,* Πλοῦτος *(1498). 49. Κ. Λάσκαρης,* Ἐπιτομὴ τοῦ ὀκτὼ τοῦ λόγου μερῶν *(1495).*

44.

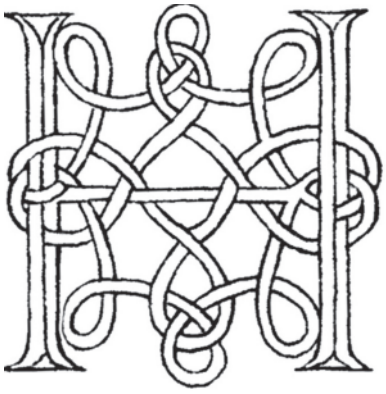

45.

46.

47.

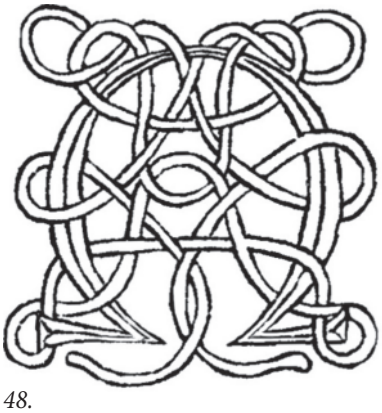

48.

49.

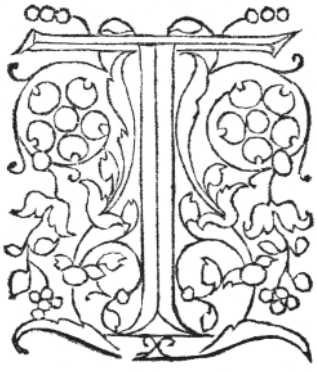

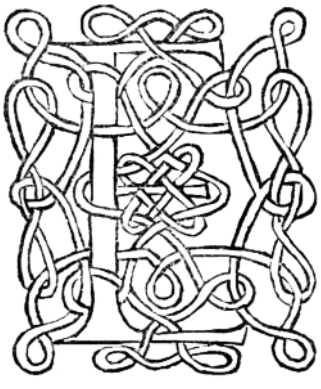
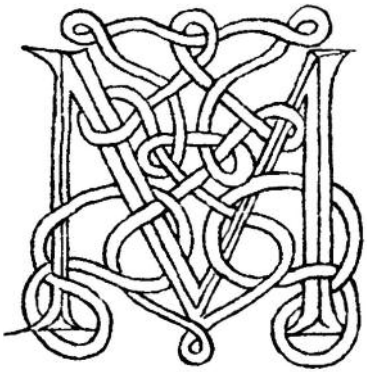

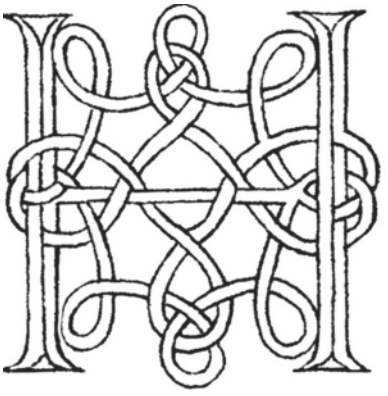

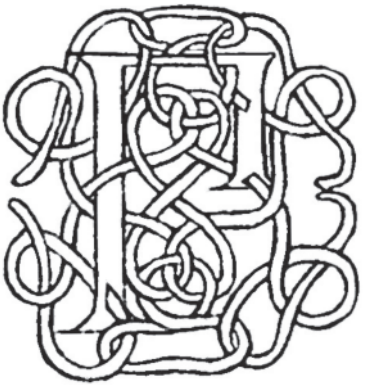

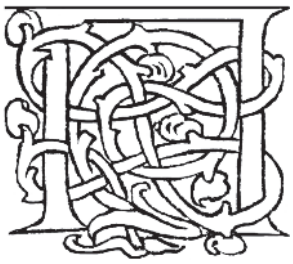

ΚΗΡΙΟΚΛΕΓΤΗΣ.

Τὸν κλέπταν πρ τέρωτα κακὰ κέντασε μέ
λισσα,
Κηρίον ἐκσίμβλων συλεύμενον ἄκρα δὲ
χειρῶν
Δάκτυλα πάντυ πένυξεν· ὁ δ' ἄλγεε καὶ χεῖρ ἐφύσσει·
Καὶ τὰν γᾶν ἐπάταξε· καὶ ἅλατο· τᾷ δ' ἄφροδίτα,
Δεῖξε τάν ὀδύναν· καὶ μέμφετο ὅττι γε τυτθὸν
Θηρίον ἐν τὶ μέλισσα· καὶ ἁλίκα τραύματα ποιεῖ·
Χἄ μάτηρ γε λάξασα, τὶ δοῦ κῖσον ἐσσὶ μελίσσαις,

Σ ἀργαλέοι· ὁ θε-
ράπ δυσφορεῖς τι
δεσπότου ἐπομέ
νου τυφλῷ ἀνδρί· τοῦ δὲ
ὦς, πέπλεκται ἡ διάνοια
ἐκ τοῦ θαύματος καὶ σχετλι
ασμοῦ· τὸ γὰρ ὦσε ἐπίῤῥη-
μα, ἐπαμφοτερίζει· ἢ ἐν
ταῦθα εἴλυπται, ὧν τὰ σεως
δηλωτικὴ· ἀπαυδᾷ δὲ οὐδὲ
ἀ τὴν μάχην, ἀλλὰ διὰ τὸ
ἐπαχθὲς τῶν δεσποτῶν· τὸ δ'

Ὕτοσ τί πάσχεις·
προλοιδοῦσι δύο
οἰκέται, ἀπόδυς πε
τοῦντες πρὸς τὴν φυλακτὴ
τοῦ γέρεντος δεσπότου· κα-
ταὐτὴν δ', στιχηρίαμβοι τρί-
μετροι ἀκατάληκτοι, σκθ.
ὧν τελευταῖος· πολλῶν δι-
καστῶν σφηκιὰν διασκε-
δῶ· φυλακὴν καταλύειν·
οὐ τὸ λέγουσι τὸ ὧν νυστάζειν
ὧν τῆς φυλακῆς, φυλακτὴ

β. *Τὰ ἐπίτιτλα*

τ ὰ ἐπίτιτλα, σχεδιάστηκαν ἀκριβῶς στὴ γραμμὴ τῶν πρωτογραμμάτων, ἢ ἀντίστροφα, καὶ κατανέμονται σὲ δύο κυρίως κατηγορίες: τὰ σύνθετα καὶ τὰ γραμμικά.

Essling, *Figures*, Ip, II/1, 210-211 (747)

τ ὰ σύνθετα ἀποτελοῦνται ἀπὸ φυτικὲς συνθέσεις, συμμετρικὰ ἀναπτυσσόμενες γύρω ἀπὸ ἕνα κεντρικὸ μοτίβο, μία μάσκα φέρ᾽ εἰπεῖν, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ξεπηδᾶνε ἀνθισμένα κλαδιὰ καὶ φυλλωσιὲς μὲ ρόδακες καὶ καρπούς. Πρότυπο τῆς σύνθεσης αὐτῆς τοῦ Ἄλδου εἶναι τμῆμα τῆς κορνίζας ποὺ περιβάλλει τὴ σελίδα τίτλου τῆς ἔκδοσης: λ ουκιανός, *De viris narrodionibus*, Βενετία, Simon Bevilacqua, 1494.

Essling, *Figures*, Ip, II/1, 230, 234

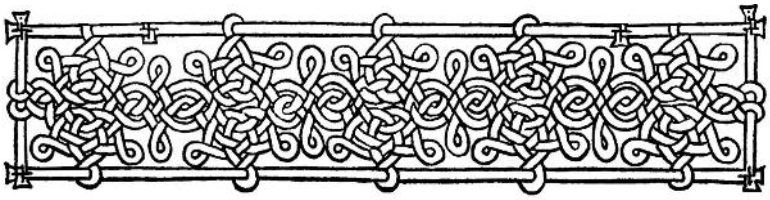

τ ὰ γραμμικὰ εἶναι ἐμπνευσμένα, κόπιες μᾶλλον, ἀπὸ τὴν παρασελίδια ξυλογραφία ποὺ περικλείει τὸ κείμενο *Somma de Aritmetica geometria*, τοῦ Luca Paciolo, τὸ ὁποῖο κυκλοφόρησε ἀπὸ τὸν τυπογραφικὸ οἶκο τοῦ Paganino de Paganini, τὸ 1494. Ὁ Ἄλδος συνήθιζε νὰ δὲνει ἁρμονικὰ τὸ ἐπίτιτλο μὲ τὸ ἀρχίγραμμα στὴν

BMC V 457

ΗΡΩΔΙΑΝΟΥ ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΑΡΙΘΜΩΝ:~

50. Ἡρωδιανός, Περὶ τῶν ἀριθμῶν, *στὸ Θ. Γαζῆς*, Γραμματικῆς ε ἰσαγωγή, *Βενετία, Ἄλδος Μανούτιος, 1495.*

ἀρχὴ τοῦ κειμένου, ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ δοκιμίου *Περὶ τῶν Ἀριθμῶν*, τοῦ Ἡρωδιανοῦ (1495) καὶ τῶν *Κωμωδιῶν* τοῦ Ἀριστοφάνη (1498).[15]

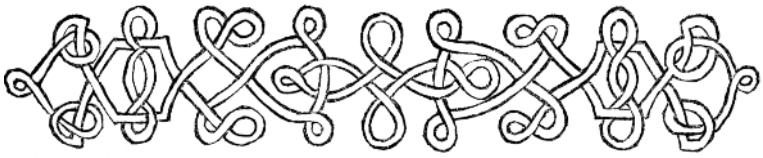

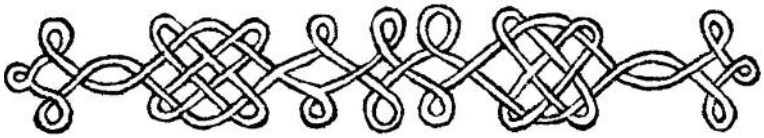

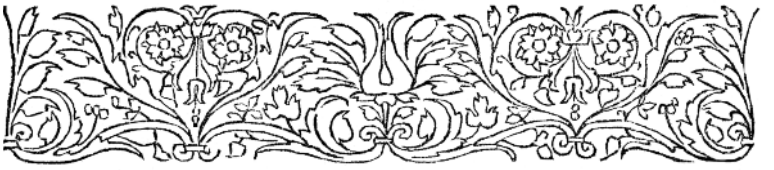

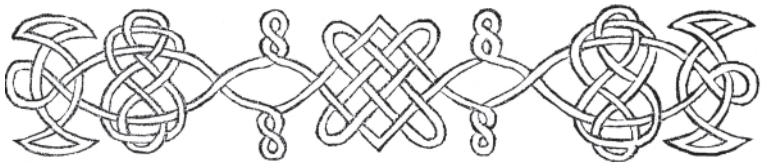

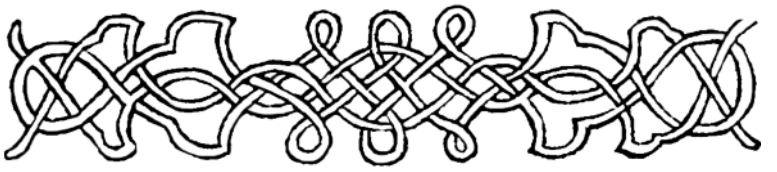

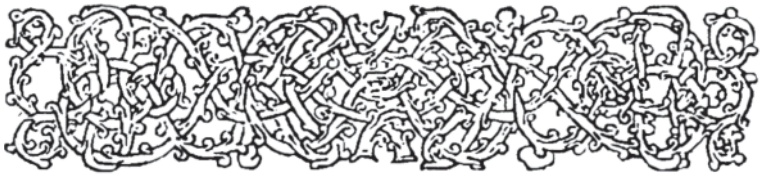

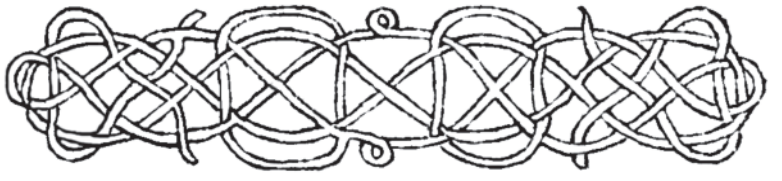

Β. *Εἰκονογράφηση*

τ ὸ ἀρχέτυπο *Τὰ κάθ᾽ Ἡρὼ καὶ Λέανδρον* τοῦ μ ουσαίου, μὲ τὶς δύο ξυλογραφίες ποὺ τὸ κοσμοῦν, ἀντιπροσωπεύει τὸ πρῶτο ἑλληνικὸ εἰκονογραφημένο βιβλίο. Πρόκειται γιὰ «λαϊκότροπες» ξυλογραφίες, ποὺ ἐμφανίζονται γιὰ πρώτη καὶ μοναδικὴ φορὰ καὶ ἀπεικονίζουν τὶς πόλεις Σηστὸ καὶ Ἄβυδο καὶ τὸν Ἑλλήσποντο. Ἡ Ἡρὼ παρακολουθεῖ τὸν διάπλου τοῦ στενοῦ ἀπὸ τὸν λ έανδρο καὶ μετὰ τὴν ἀτυχὴ ἔκβασή του ρίχνεται ἀπὸ τὸ παράθυρο, καθὼς ἀντικρίζει τὸν λ έανδρο νεκρὸ στὴν παραλία. Στὴν κεφαλὴ τῶν δύο ξυλογραφιῶν χαράχθηκε ἕνα ἐπίγραμμα τοῦ Ἀντίπατρου ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη, στὸ πρωτότυπο καὶ στὴ λατινική του μετάφραση. Ἡ αὐτὴ παράσταση, ἀλλὰ σὲ μικρότερη διάσταση, κοσμεῖ καὶ τὴν ἐπανέκδοση τοῦ μ ουσαίου ἀπὸ τοὺς κληρονόμους τοῦ Ἄλδου τὸ 1517, στὴν ὁποία ὁ χαράκτης ἐργάστηκε μὲ πρότυπο τὴν παλαιότερη, ὡστόσο εἶναι εὐδιάκριτο πὼς πρόκειται γιὰ διαφορετικὸ χέρι ξυλογλύπτη.

51. Ξυλογραφία ἀπὸ τὴν ἔκδοση: Ὧραι τῆς Ἀειπαρθένου μ αρίας, *Βενετία, Ἄλδος Μανούτιος, 1497.*

Essling, *Figures*, Ip, I, [407]

τ ὸ μικρὸ βιβλίδιο, ποὺ τύπωσε ὁ Ἄλδος τὸ 1497 μὲ τὸν τίτλο *Ὧραι τῆς Ἀειπαρθένου Μαρίας*, κοσμεῖται στὴν πίσω ὄψη τῆς σελίδας τίτλου μὲ μία εἰκόνα ποὺ ἀναπαριστᾶ τὸν ε ὐαγγελισμὸ τῆς Θεοτόκου. Ἡ ξυλογραφία εἶχε χρησιμοποιηθεῖ, ἀρχικά, ἀπὸ τὸν Johannes Hamman de Landoia στὴν ἔκδοση *Officia Beate Marie secundum usum Romanae ecclesie*, Βενετία, 14[93], καὶ στὴ συνέχεια στὴ λατινικὴ ἔκδοση τοῦ *Horologium* (*Horae*), τὸ 1505. Ὁ ε ὐαγ-

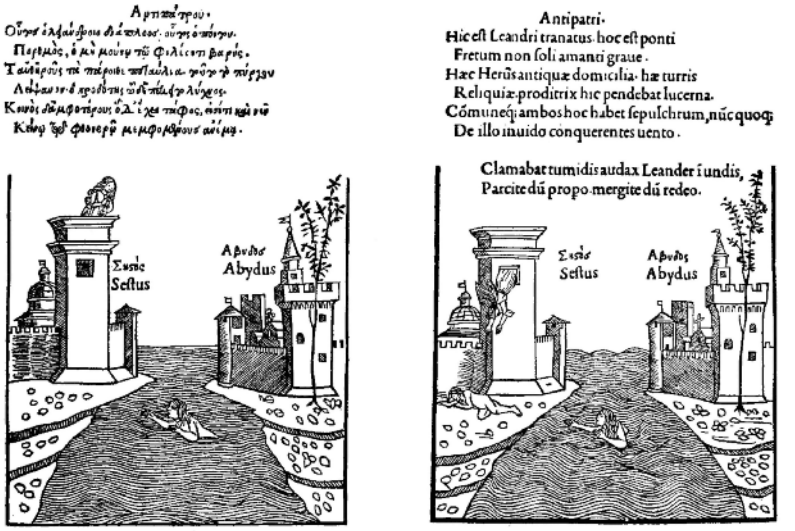

52. Ξυλογραφίες ἀπὸ τὴν ἔκδοση τοῦ Μουσαίου, τ ὰ καθ᾽ Ἡρὼ καὶ λ έανδρον *(π. 1495), ποὺ ἀντιπροσωπεύει καὶ τὴν πρώτη εἰκονογράφηση ἑλληνικοῦ βιβλίου.*

53. Ξυλογραφίες ἀπὸ τὴν ἔκδοση τοῦ Μουσαίου τοῦ 1517, μὲ πανομοιότυπη σχεδίαση ἀπὸ τὴν πρώτη ἔκδοση τοῦ Ἄλδου (π. 1495).

γελισμὸς τῆς Θεοτόκου κοσμεῖ, ἐπίσης, μία ἀχρονολόγητη ἔκδοση τοῦ Ἄλδου, ποὺ κυκλοφόρησε γύρω στὸ 1497, μὲ τὸν τίτλο: *Breussima introductio ad litteras graecas*.

Ἡ ἀρχικὴ σελίδα τοῦ κειμένου τοῦ *Ψαλτηρίου* εἶναι ἡ πλουσιότερα διακοσμημένη ἀπὸ ὅλα τὰ ἑλληνικὰ βιβλία ποὺ τύπωσε ὁ Ἄλδος καὶ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν περίτεχνη ξυλογραφία ἀλλὰ καὶ τὴν ἐκτεταμένη χρήση ἐρυθροτυπίας, σὲ ὅλες τὶς σελίδες τοῦ κειμένου, κάτι ποὺ παρατηρεῖται γιὰ πρώτη καὶ μοναδικὴ φορά. τ ὴν παρασελίδια διακόσμηση ἐν εἴδει κορνίζας συνθέτουν: μία σειρὰ ἀπὸ γραμμικὲς ἀνισόπαχες συνθέσεις, ποὺ θυμίζουν ἀραβουργήματα, στὶς ὁποῖες παρεμβάλλονται δύο εἰκόνες: ὁ Δαβὶδ, παίζοντας τὴ λύρα καὶ ἕνα κουνέλι. Ἀπὸ ὅσο γνωρίζω, καμία ἀπὸ τὶς δύο αὐτὲς εἰκόνες δὲν κοσμεῖ κάποιο παλαιότερο ἑλληνικὸ ἢ ξενόγλωσσο ἀρχέτυπο.

Ἡ αἰσθητικὴ τῶν ἑλληνικῶν ἐκδόσεων

Ἀναφορικὰ μὲ τὴ χρήση πλουμισμάτων στὶς ἑλληνικὲς ἐκδόσεις τοῦ Ἄλδου, δηλ. πρωτογράμματα, ἐπίτιτλα καὶ εἰκόνες, νὰ τονίσουμε ἐδῶ μιὰ ὑφολογικὴ διαφορὰ ποὺ τὶς διακρίνει σὲ δύο ἑνότητες. Ἕως τὸ 1499, ὅλες οἱ editio princeps, καὶ μή, κοσμοῦνται μὲ πρωτογράμματα καὶ ἐπίτιτλα, μὲ ἐξαίρεση τὸν *Θησαυρό, Κέρας Ἀμαλθείας καὶ Κῆποι Ἀδώνιδος* (1496) καὶ τὸ *Dictionarium graecum* (1497), ποὺ κοσμεῖται μόνο μὲ ἕνα ἀρχίγραμμα (199a), ἐνῶ ἀπὸ τὸ 1499 καὶ μετά, μὲ ἀφετηρία τὴν ἔκδοση *Ἐπιστολαὶ διαφόρων, φιλοσόφων*..., ἀπαλείφεται ὁποιοδήποτε εἶδος διακόσμησης καὶ ἡ θέση τοῦ πρωτογράμματος παραμένει στὴ στοιχειοθετημένη σελίδα κενὴ καὶ ἐνίοτε ὑποδεικνύεται μὲ πεζὰ στοιχεῖα τὸ πρῶτο γράμμα τῆς λέξης *α* | *βαια* (Πολυδεύκης, *Ὀνομαστικόν*, 1512).

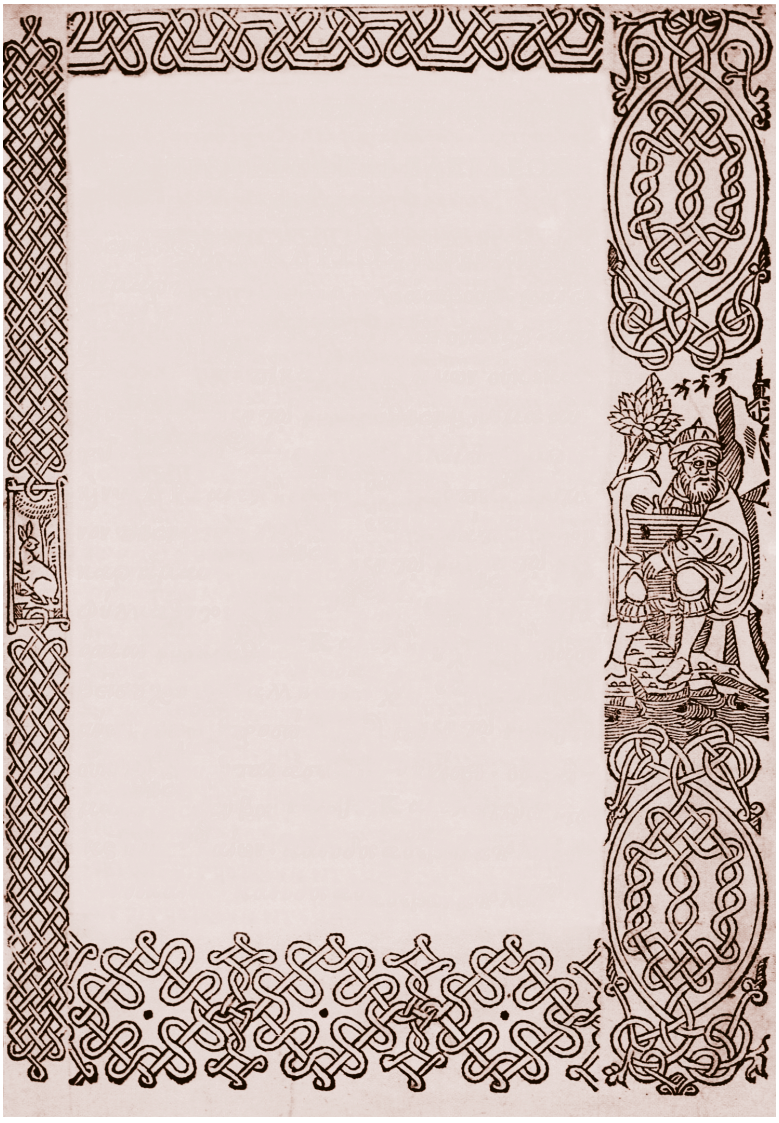

54. Τὰ διακοσμητικὰ στοιχεῖα στὴν πρώτη σελίδα τοῦ κειμένου τοῦ Ψαλτηρίου *(π. 1497), ἔκδοση ποὺ ἐπιμελήθηκε ὁ Ἰουστίνος Δεκάδυος.*

Ὁ λόγος τῆς ἀπογύμνωσης τῶν ἑλληνικῶν ἐκδόσεων τοῦ Ἄλδου ἀπὸ διακοσμητικὰ στοιχεῖα ὀφείλεται μᾶλλον στὴν προσπάθεια μείωσης τοῦ κόστους, ἐνῶ στὸ πλαίσιο τῆς ἴδιας προσπάθειας χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴ στοιχειοθεσία μιὰ νέα γραμματοσειρὰ μὲ μικρότερο ὀφθαλμὸ καὶ ἐπίσης μικρότερα διάστιχα, σὲ σχέση μὲ ἐκδόσεις, ὅπως τὰ *Εἰδύλλια* τοῦ Θεόκριτου καὶ ἡ *Γραμματικὴ* τοῦ Γαζῆ.

ν ὰ ἐπισημάνουμε ἐδῶ ὅτι καὶ στὶς ἐκδόσεις του ἕως τὸ 1499 παρατηρεῖται ἐνίοτε ἀνακολουθία ἀναφορικὰ μὲ τὴ διακόσμηση, δηλαδὴ πρωτογράμματα καὶ ἐπίτιτλα. Στὴν ἔκδοση, λόγου χάριν, τοῦ Ἀριστοφάνη, στὴ σελίδα (ν), ὅπου παρατίθεται ἡ *Ὑπόθεσις τῆς Εἰρήνης*, ὑπάρχουν τρεῖς παράγραφοι ποὺ στοιχειοθετήθηκαν μὲ τέτοιον τρόπο ὥστε νὰ τοποθετηθοῦν πρωτογράμματα καὶ ἐνῶ τὴν πρώτη παράγραφο κοσμεῖ τὸ *H*, οἱ ἄλλες δύο ξεκινοῦν μὲ στοιχεῖα κάσας (*Φ* καὶ *T*). Ὁ λόγος δὲν εἶναι ἡ οἰκονομία τοῦ χρόνου, καθὼς ἡ κατάληξη τῆς *Εἰρήνης* ἔχει κωνικὴ μορφὴ, κάτι ὁπωσδήποτε πολὺ πιὸ χρονοβόρο.

Ἀναχώματα στὰ ἐκδοτικά του σχέδια

ο ἱ ἀφιερωτικοὶ Πρόλογοι τοῦ Ἄλδου στὶς ἑλληνικὲς ἐκδόσεις, καὶ κυρίως, αὐτοὶ ποὺ ἀπευθύνονται στοὺς χορηγοὺς καὶ ὑποστηρικτὲς τοῦ ἐγχειρήματός του, ἀποτυπώνουν μὲ ἐνάργεια τὶς δυσκολίες ποὺ ἀντιμετώπιζε, ὄχι μόνο ἀπὸ τὴν ἔλλειψη ἀξιόπιστων χειρογράφων καὶ χρημάτων, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν φθόνο κακοπροαίρετων συμπολιτῶν καὶ ἀνταγωνιστῶν του. Ἂς σημειώσουμε ἐδῶ ὅτι ὡς τὰ μέσα τῆς τελευταίας δεκαετίας τοῦ 15ου αἰώνα κανένας ἐκδοτικὸς οἶκος τῆς Ἰταλίας δὲν εἶχε ἀποτολμήσει νὰ κυκλοφορήσει συστηματικὰ τὰ σπουδαῖα ἔργα τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητας, καὶ ἔτσι τὸ ἔδαφος τοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου στὶς πανεπιστημιακὲς σχολὲς ἦταν παρθένο.

Ὁ Ἄλδος ἐπεδίωκε, πέρα ἀπὸ τὴν ὑπερπήδηση τῶν συνεχῶν ἐμποδίων, νὰ παρακινήσει μεγάλο μέρος τοῦ λόγιου κοινοῦ τῆς Ἰταλίας καὶ τοῦ Βορρᾶ νὰ καλλιεργήσει τὴν ἑλληνικὴ γλώσσα, ὥστε νὰ εἶναι σὲ θέση νὰ διαβάζει ἀπὸ τὸ πρωτότυπο. Ἀπευθυνόμενος στὸν κατεξοχὴν χορηγό του, τὸν πρίγκιπα τοῦ Κάρπι Alberto Pio, τοῦ ἐπισημαίνει ἀπὸ τὸν λατινικὸ Πρόλογο τοῦ *Ὀργάνου* τοῦ Ἀριστοτέλη ὅτι καὶ ὁ «Ρωμαῖος Κάτων», ἀκόμη καὶ σὲ μεγάλη ἡλικία, δὲν ἐγκατέλειψε ποτὲ τὴν ἰδέα νὰ σπουδάσει τὴν ἑλληνικὴ γλώσσα. Καὶ συνεχίζει λέγοντας ὅτι μπορεῖ ἡ νεολαία νὰ διδάσκεται στὰ σχολεῖα τὰ ἑλληνικὰ ἰσότιμα μὲ τὰ λατινικά, αὐτὸ ὅμως δὲν πρέπει νὰ ἐφησυχάσει τοὺς ἡλικιωμένους, οἱ ὁποῖοι ὀφείλουν νὰ ἀκολουθήσουν τὸ παράδειγμα τοῦ Κάτωνα. α ὐτός, ἄλλωστε, εἶναι κυρίως ὁ λόγος ποὺ ὁ Ἄλδος ἀφιερώνει ἐπανειλημμένα ἐκδόσεις ἀρχαίων ἑλλήνων συγγραφέων σὲ δασκάλους ποὺ ἔχουν ὡς κύριο μέλημα τὴ διδασκαλία τῶν ἑλληνικῶν σὲ σχολὲς ἀκόμα καὶ ἀπόμακρων ἰταλικῶν πόλεων τῆς Βενετικῆς ἐπικράτειας, ὅπως λ.χ. ὁ Daniele Clario στὴ Ραγούσα, ποὺ τοῦ ἀφιέρωσε τὴν editio princeps τῶν *Κωμωδιῶν* τοῦ Ἀριστοφάνη (1498), καὶ ὁ Cordus Urceus, δάσκαλος στὸ Γυμνάσιο τῆς μ πολόνιας (*Ἐπιστολαί*, 1499).

μ ὲ τὰ ἀφιερωτικὰ αὐτὰ προλογικὰ σημειώματα, ὁ Ἄλδος ἐπιτύγχανε δύο στόχους: ἀφενὸς ἐπιβράβευε τοὺς ἰταλοὺς ἑλληνιστὲς γιὰ τὴ διδακτική τους πρακτικὴ καὶ ἀφετέρου διαφήμιζε τὶς ἐκδόσεις του στὸ εὐρύτερο ἀναγνωστικὸ κοινὸ καὶ σὲ πόλεις μὲ δύσκολη πρόσβαση καὶ ἐπικοινωνία, ὅπως ἡ Ραγούσα ποὺ προαναφέραμε, ἀλλὰ καὶ σὲ πόλεις πέρα ἀπὸ τὶς Ἄλπεις, τὸ Παρίσι φέρ᾽ εἰπεῖν, ὅπου πρωταγωνιστεῖ στὴ διάθεση τῶν ἀλδινῶν ἐκδόσεων ὁ Girolamo Aleandro.

μ ολονότι ὁ Ἄλδος εἶχε τὴν ὑποστήριξη σημαντικῶν ἀνθρώπων τοῦ πνεύματος, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ μέλη τῆς Βενετικῆς Γερουσίας, εἶχε δημιουργήσει μὲ τὶς ἐκδοτικὲς πρωτοβουλίες του

καὶ ἀντιπάλους, κυρίως λόγω τῆς εὐρείας κυκλοφορίας τῶν βιβλίων του. Τὸ ἐμπόριο τοῦ βιβλίου γιὰ τὴ Βενετικὴ Δημοκρατία ἦταν ἰσχυρὸς οἰκονομικὸς μοχλὸς καὶ ἕνα διαβατήριο μὲ κύρος στὶς πολυάριθμες ἑλληνικὲς κτήσεις της. Ἡ πρωτοβουλία τοῦ Ἄλδου νὰ προσφέρει στὴ βιβλιαγορὰ ἀξιόπιστες ἑλληνικὲς ἐκδόσεις καὶ ἐπιπλέον προσιτὲς οἰκονομικά, μικρόσχημες καὶ εὔχρηστες, τὰ βιβλία «τσέπης (ἔκδοση τῶν *Τραγωδιῶν* τοῦ Σοφοκλῆ, 1502), διεύρυνε ἐντυπωσιακὰ τὸ ἀγοραστικό του κοινὸ καὶ στὸν χῶρο τῆς σπουδάζουσας νεολαίας. Ἐνδεικτικά, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς κυκλοφορίας τῶν *Τραγωδιῶν* τοῦ Σοφοκλῆ, οἱ ἐκδόσεις του τυπώνονται σὲ 2.000 ἀντίτυπα, καὶ ὁ ἴδιος ὑποστηρίζει ὅτι θέτει στὴ διάθεση τοῦ ἀγοραστικοῦ κοινοῦ, 1.000 τόμους κατὰ μήνα!

OAME, I, XLVI

Ἡ ἐκπαίδευση κατὰ τὴν παλαιολόγεια ἐποχὴ

Ὁ Ἄλδος γιὰ τὸν προγραμματισμὸ τῶν ἑλληνικῶν ἐκδόσεών του εἶχε ὡς ὁδηγὸ τὴ διδακτέα ὕλη ποὺ εἶχε καθιερωθεῖ στὶς βυζαντινὲς σχολὲς κατὰ τὴν παλαιολόγεια περίοδο. Πρόκειται γιὰ τὸ ἐκπαιδευτικὸ ὀργανόγραμμα ποὺ εἶχαν ἐπιβάλει οἱ Μ. Ἀξιμος Πλανούδης, Θωμᾶς Μ. Ἀγιστρος, Μ. Ανουὴλ Μ. Οσχόπουλος καὶ Δημήτριος Τρικλίνος. Τὸ ἐκπαιδευτικὸ αὐτὸ σύστημα περιελάμβανε δύο σκέλη: ἀφενὸς τὴν ἐμπέδωση τῆς γραμματικῆς τέχνης καὶ ἀφετέρου τὴν ἀνάλυση, σὲ φιλολογικὸ ἐπίπεδο, λογοτεχνικῶν κυρίως ἔργων τῆς ἀρχαίας γραμματείας.[16]

Ἡ διδασκαλία τῆς γραμματικῆς τέχνης βασιζόταν ἀκόμα στὴν *Τέχνη γραμματικὴ* τοῦ Διονύσιου τοῦ Θρακός (2ος π.Χ. αἰ.), ἀλλὰ καὶ σὲ βυζαντινὰ γραμματικὰ ἐργαλεῖα, ὅπως τὸ *Περὶ σχεδῶν* τοῦ Μ. Ανουὴλ Μ. Οσχόπουλου καὶ σὲ ἄλλα ἐλάσσονα γραμματικὰ ἐγχειρίδια, μέσα ἀπὸ τὰ ὁποῖα οἱ βυζαντινοὶ δάσκαλοι ἐπιδίωκαν νὰ γί-

νουν κατανοητὲς οἱ βαθύτερες ἔννοιες τῆς ἀρχαίας γραμματείας. μ ὲ τὰ γραμματικὰ αὐτὰ ἐργαλεῖα, τοὺς κανόνες καὶ τὶς μεθόδους τους,τὸ σπουδαστικὸ κοινὸ διδασκόταν τὴ σημασία τῶν λέξεων, τὴν ἐτυμολογία τους, ὅπως καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ καὶ τὶς ἰδιαιτερότητες τῆς κάθε διαλέκτου. Στὴ συνέχεια ὁ δάσκαλος, γιὰ νὰ ἑδραιώσει τὴ διδασκαλία τῆς γραμματικῆς τέχνης, χρησιμοποιοῦσε παραδείγματα, δηλαδὴ ἐκτεταμένα ἀποσπάσματα καὶ χωρία ἀπὸ κλασικὰ καὶ μετακλασικὰ κείμενα, ἀλλὰ καὶ ἔργα χριστιανῶν συγγραφέων. Πρόκειται γιὰ πρακτικὴ ποὺ ἔλκει τὴν καταγωγή της ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Γεώργιου Χοιροβοσκοῦ (6ος-7ος μ.Χ. αἰ.).

Ἀκολούθως, κατέχοντας τὰ ἀπαραίτητα γραμματικὰ ἐφόδια, κάθε σπουδαστὴς ἦταν σὲ θέση νὰ παρακολουθήσει καὶ νὰ κατανοήσει τὰ λογοτεχνικὰ κείμενα. τ ὸ κατεξοχὴν σχολικὸ ἐγχειρίδιο ἦταν ὁ Ὅμηρος καὶ κυρίως ἡ *Ἰλιάδα*, ἕνας ὠκεανὸς σοφίας ὅπως πρέσβευαν, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἀντλοῦσαν ἐρεθίσματα καὶ γνώσεις ὅλοι ὅσοι ἐπιδίωκαν νὰ θεραπεύσουν τὰ ἑλληνικὰ γράμματα. Στὴ συνέχεια, ἡ ἐκπαίδευση περνοῦσε στὴν ἀνάλυση τῶν τριῶν, κυρίως, τραγωδιῶν τοῦ Σοφοκλῆ: *Αἴας*, *Ἠλέκτρα* καὶ *Οἰδίπους Τύραννος*. τ ὰ ἔργα τοῦ Σοφοκλῆ εἶχαν ἐπιλεγεῖ καὶ προβάλλονταν τόσο ὡς λογοτεχνικὸ πρότυπο, ὅσο καὶ γιὰ τοὺς ἠθικοὺς κανόνες καὶ τὰ μηνύματα ποὺ περιεῖχαν.

Γιὰ τὸ ἑπόμενο στάδιο τῆς ἐκπαίδευσης τῶν μαθητῶν εἶχαν ἐπιλεγεῖ ὡς διδακτικὴ ὕλη ἔργα συγγραφέων τῆς κλασικῆς ἐποχῆς κυρίως, ποὺ ἦταν ὑποδειγματικὰ ὅσον ἀφορᾶ τὴν πλοκή, τὶς συμβολικὲς ἀξίες, τὴν ποιητικὴ φόρμα, τὴν καθαρότητα τῆς γλώσσας, τοὺς κανόνες ρητορικῆς κ.ἄ. Ἀναφέρονται, σὲ κάθε σχεδὸν περίπτωση, τὰ ὀνόματα τοῦ α ἰσχύλου, τοῦ Ἀριστοφάνη, τοῦ Ἡσίοδου, τοῦ Πίνδαρου, τοῦ Ὀππιανοῦ, τοῦ Θέογνη, τοῦ φ ιλόστρατου, τοῦ λ ιβάνιου, τοῦ Δημοσθένη, τοῦ Θεόκριτου, τοῦ ν ίκανδρου, τοῦ μ ένανδρου (*Γνῶμαι*), τοῦ λ υκόφρονα κ.ἄ. Χωρὶς ἀμφιβολία ἡ δι-

δασκαλία τῆς λογοτεχνίας, ποίησης καὶ πεζογραφίας, σὲ συνάρτηση μὲ τὴ γραμματικὴ τέχνη, ἀποτελοῦσε τὴν πλέον ἐνδεδειγμένη μέθοδο γιὰ τὴ βαθύτερη κατανόηση κάθε κειμένου.

Ἡ διδασκαλία τῆς ἑλληνικῆς στὴν Ἰταλία. Ἡ παλαιολόγεια παράδοση ἐγκαινιάστηκε μὲ τὸ ποὺ ὁ Χρυσολωρᾶς διορίστηκε στὴν ἐπίσημη ἕδρα τῶν ἑλληνικῶν στὸ Studium, τὸ 1397, καὶ πρέπει νὰ θεωροῦμε βέβαιο ὅτι ὅσοι ἕλληνες λόγιοι δίδαξαν ἔκτοτε ἑλληνικὰ στὴν Ἰταλία, ὅπως ὁ Θ. Γαζῆς, ὁ Γ. τ ραπεζούντιος, ὁ Ἀνδρόνικος Κάλλιστος, ὁ Ἰανὸς καὶ ὁ Κ. λ άσκαρης, ἀκολούθησαν τὴν ἐκπαιδευτικὴ αὐτὴ γραμμή. Ἀπόδειξη τῶν ὅσων ὑποστηρίζουμε προσφέρει τὸ ἐκδοτικὸ ἐγχείρημα τοῦ Buono Accorsi, ποὺ στηρίχθηκε πιθανότατα στὸν Ἀνδρόνικο Κάλλιστο, ὁ ὁποῖος εἶναι ὁ πρῶτος ποὺ ἱδρύει οὐμανιστικὴ σχολὴ στὴν Ἰταλία μὲ σκοπὸ τὴ διδασκαλία τῆς ἑλληνικῆς γραμματείας, ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἐξάσκησης τῆς τυπογραφίας στὴν ἰταλικὴ χερσόνησο καὶ μετά (1465).

55. Ὁ Τραπεζούντιος, ξυλογραφία ἀπὸ τὴν ἔκδοση: N. Reusner, Icones sive Imagines viuae...

Ὁ Accorsi, ποὺ γεννήθηκε πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 15ου αἰώνα, πιθανότατα διδάχθηκε φιλολογία καὶ ἑλληνικὰ στὸ μ ιλάνο ἀπὸ τὸν φ ραγκίσκο φ ίλελφο καὶ τὸ 1456 βρίσκεται στὴν Παβία καὶ τελειοποιεῖ τὰ ἑλληνικά του δίπλα στὸν Ἀνδρόνικο Κάλλιστο, μὲ τὸν ὁποῖο συνδέθηκε φιλικά. Ἀπὸ τὸ 1460 ἀσχολεῖται μὲ τὴν κωδικογραφία καὶ ἀπὸ τὸν ἑπόμενο χρόνο μὲ προτροπὴ τοῦ φ ίλελφου ταξιδεύει στὴ φ λωρεντία καὶ περιλαμβάνεται στοὺς προστατευόμε-

νους τοῦ Πιέτρο τῶν μ εδίκων, ἐνῶ ἀργότερα ἀνοίγει σχολὴ στὴν Πίζα, ὅπου τὸν ἐπισκέπτεται τὸν μ άρτιο τοῦ 1469 ὁ Δημήτριος Καστρηνός. Ὁ Καστρηνός, σημαντικὸς λόγιος ποὺ γεννήθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη, δὲν εὐτύχησε νὰ συμπεριληφθεῖ σὲ κάποιον λόγιο ἢ ἡγεμονικὸ κύκλο τῆς Ἰταλίας, παρόλο ποὺ τελοῦσε ὑπὸ τὴν προστασία τοῦ φ ίλελφου, καὶ πέρασε ἕνα χρονικὸ διάστημα στὴν αὐλὴ τοῦ Δούκα τοῦ Urbino, Federico da Montefeltro.

Γύρω στὸ 1474 ὁ Accorsi ἐπανέρχεται στὸ μ ιλάνο, ἱδρύει κάποιας μορφῆς ἰδιωτικὴ σχολή, ἐπικεντρωμένη στὰ ἑλληνικὰ γράμματα καὶ στὴ ρητορικὴ ἰδίως καὶ ἔρχεται σὲ ἐπαφὴ μὲ τυπογράφους τῆς πόλης. τ ὸ 1476, μαζὶ μὲ τὸν Giovanni Francesco della Torre ἀγοράζουν τὴ συλλογὴ χειρογράφων τοῦ Ἀνδρόνικου Κάλλιστου, προκειμένου ὁ τελευταῖος νὰ ταξιδέψει στὸ Παρίσι. τ ὸ χειρόγραφο ὑλικὸ τοῦ Κάλλιστου τὸν βοήθησε νὰ βελτιώσει τὰ διδακτικά του προγράμματα ἀλλὰ καὶ τὰ ἐκδοτικά του σχέδια. Ἔχοντας ὡς προηγούμενο τὴν ἔκδοση τῆς *Ἐπιτομῆς τῶν ὀκτὼ τοῦ λόγου μερῶν* τοῦ Κ. λ άσκαρη, ποὺ τυπώθηκε μὲ στοιχεῖα ποὺ ἔχυσε καὶ χάραξε ὁ ἴδιος ὁ Δημήτριος Δαμιλᾶς, τὸ 1476, ὁ Accorsi καταπιάνεται μὲ τὴν ἔκδοση ἑλληνικῶν, δίγλωσσων μάλιστα, βιβλίων (ἑλληνικὰ - λατινικά), ποὺ σκοπὸ ἔχουν νὰ ὑποστηρίξουν τὶς ἐργασίες στὴ σχολή του, ὅπως καὶ σὲ ἄλλα πνευματικὰ κέντρα τῆς Ἰταλίας ἴσως. Ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 1476-ἀρχὲς τοῦ 1477 ἕως τὰ τέλη τοῦ 1481 κυκλοφόρησαν γιὰ λογαριασμὸ τοῦ Accorsi πολλὲς ἐκδόσεις, ὅπως τὸ *Λε-*

56. Ὁ Θ. Γαζῆς, ξυλογραφία ἀπὸ τὴν ἔκδοση: N. Reusner, Icones sive Imagines viuae...

Χάρτα, I, 146-150

ξικὸ τοῦ Crastoni, οἱ *Μύθοι* τοῦ α ἰσώπου, ἡ ἐπανέκδοση τῆς *Γραμματικῆς* τοῦ Κ. λ άσκαρη, τὰ *Εἰδύλλια* τοῦ Θεόκριτου, τὰ *Ἔργα καὶ Ἡμέραι* τοῦ Ἡσίοδου καὶ ἡ πρώτη ἔκδοση τοῦ *Ψαλτηρίου*.

Ὁ Accorsi δὲν περιορίστηκε στὴν ἔκδοση ἑλληνικῶν ἔργων μόνο, ἀλλὰ κυκλοφόρησε ἐπίσης δοκίμια τῆς λατινικῆς γραμματείας καὶ τῆς σύγχρονης τῆς οὐμανιστικῆς λογοτεχνίας, ὅπως τὸ *Epistolae ad familiares* τοῦ Κικέρωνα καὶ τὸ *Elegantiolae* τοῦ Agostino Dati, φιλοσόφου, ἱστορικοῦ καὶ ἱδρυτῆ τῆς ρητορικῆς σχολῆς στὴ Σιέννα. Γιὰ τὴν ἐκτύπωση τῶν ἑλληνικῶν καὶ λατινικῶν ἐκδόσεών του, ὁ Accorsi συνεργάστηκε μὲ διάφορα τυπογραφικὰ ἐργαστήρια τοῦ μ ιλάνου, ὅπως τοῦ Philippo de Lavagnia καὶ τοῦ Antonio Zaroto κ.ἄ., πάντως τὰ ἑλληνικὰ κείμενα πιθανότατα τὰ στοιχειοθέτησε ὁ Δαμιλᾶς σὲ κάποιο τυπουργεῖο τοῦ μ ιλάνου.

Οἱ ἐκδοτικές του δημιουργίες

Ὁ Ἄλδος ἐξέδωσε τὴν ἐποχὴ τῆς τυπογραφικῆς δραστηριότητάς του 136 τίτλους ἔργων (χρονολογημένους καὶ μή), ἀπὸ τὸ 1494/5 ὡς τὸ 1515, ἑλλήνων καὶ λατίνων συγγραφέων ὅπως καὶ οὐμανιστῶν, σὲ ὁρισμένους μάλιστα τόμους συμπεριλαμβάνονται καὶ πολλὲς ἄλλες διατριβές, μικρότερης ἔκτασης, ρητορικοῦ καὶ ποιητικοῦ χαρακτήρα κυρίως, τῆς ἑλληνολατινικῆς γραμματείας, ὅπως καὶ Κατάλογοι βιβλίων του καὶ τυπογραφικὰ δοκίμια.

ο ἱ ἑλληνικὲς ἐκδόσεις τοῦ Ἄλδου ἀριθμοῦν στὶς ἑξήντα τέσσερις, ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ εἴκοσι μία, στὶς ὁποῖες ἀναφερόμαστε διεξοδικὰ παρακάτω, κυκλοφόρησαν πρὶν ἀπὸ τὸ 1500. Ὁ Ἄλδος ὅμως ἐξέδωσε καὶ ἑλληνικὰ συγγράμματα στὴ λατινική τους μετάφραση, ὅπως τὰ σχόλια στὸν Ἀριστοτέλη τοῦ Ἀβερρόη, *In Analytica Priori Aristotelis* (1497), τοῦ Ἰάμβλιχου, *De mysteriis* (1497), στὴ μετά-

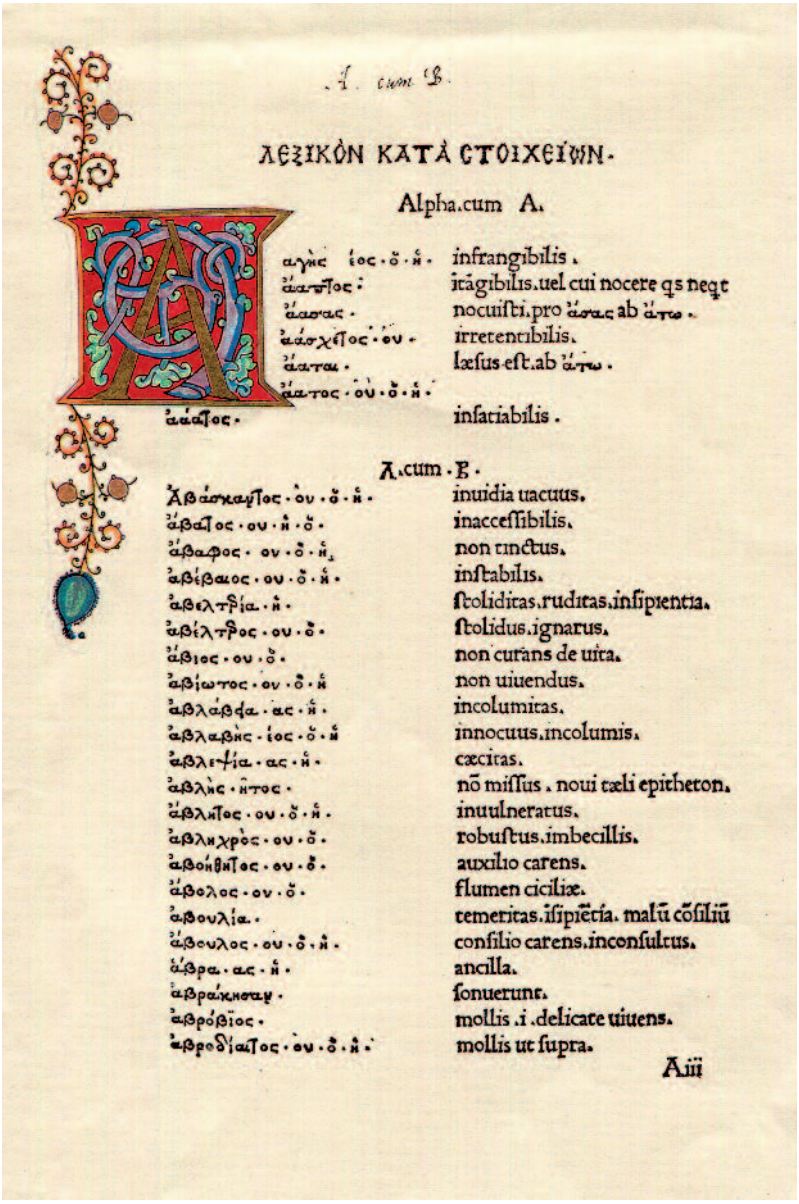

A. cum B.

ΛΕΞΙΚΟΝ ΚΑΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ.

Alpha.cum A.

αγὴς ἑος · ὁ · ἡ ·	infrangibilis.
ἄαπτος ·	itãgibilis.uel cui nocere qs neqt
ἄασας ·	nocuisti.pro ἄσας ab ἄτω.
ἀάσχετος · ου ·	irretentibilis.
ἄαται ·	læsus est.ab ἄτω.
ἄατος · ου · ὁ · ἡ ·	
ἀάατος ·	insatiabilis.

Λ.cum · B ·

Ἀβάσκαντος · ου · ὁ · ἡ ·	inuidia uacuus.
ἄβατος · ου · ἡ · ὁ ·	inaccessibilis.
ἄβαφος · ου · ὁ · ἡ ·	non tinctus.
ἀβέβαιος · ου · ὁ · ἡ ·	instabilis.
ἀβελτρία · ἡ ·	stoliditas.ruditas.insipientia.
ἀβέλτρος · ου · ὁ ·	stolidus.ignarus.
ἄβιος · ου · ὁ ·	non curans de uita.
ἀβίωτος · ου · ὁ · ἡ	non uiuendus.
ἀβλάβεια · ας · ἡ ·	incolumitas.
ἀβλαβὴς · ἑος · ὁ · ἡ	innocuus.incolumis.
ἀβλεψία · ας · ἡ ·	cæcitas.
ἀβλὴς · ἦτος ·	nõ missus. noui tæli epitheton.
ἄβλητος · ου · ὁ · ἡ ·	inuulneratus.
ἀβληχρὸς · ου · ὁ ·	robustus.imbecillis.
ἀβοήθητος · ου · ὁ ·	auxilio carens.
ἄβολος · ου · ὁ ·	flumen ciciliæ.
ἀβουλία ·	temeritas.ĩsipiẽtia. malũ cõsiliũ
ἄβουλος · ου · ὁ · ἡ ·	consilio carens.inconsultus.
ἄβρα · ας · ἡ ·	ancilla.
ἀβράκησαν ·	sonuerunt.
ἀβρόβιος ·	mollis .i .delicate uiuens.
ἀβροδίαιτος · ου · ὁ · ἡ ·	mollis ut supra.

Aiii

57. Crastoni, Giovanni, Dictionarium graeco-latinum, *Μιλάνο, [Δημήτριος Δαμιλᾶς], γιὰ λογαριασμὸ τοῦ Buono Accorsi [ὄχι μετὰ τὸ 1478].*

φραση τοῦ μ . Ficino, τοῦ καρδινάλιου Βησσαρίωνα, *In calumniatorem Platonis* (1503), τοῦ Ὠριγένη, *Ὁμιλίες* (1503/4), στὴ μετάφραση τοῦ ἁγίου Ἱερωνύμου, τοῦ ε ὐριπίδη, *Ἑκάβη* καὶ *Ἰφιγένεια ἐν Αὐλίδι* (1507), σὲ λατινικὴ ἀπόδοση τοῦ Ἔρασμου, καὶ τοῦ Ἀριστοτέλη, *De natura animalium*, στὴν ἱστορικὴ μετάφραση τοῦ Θ. Γαζῆ, τοῦ 1504, ποὺ ἀνατυπώθηκε τὸ 1514.

Ὁ ἐκδοτικὸς προσανατολισμὸς τοῦ Ἄλδου κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς ἀρχετυπίας εἶναι διαφορετικὸς ἀπὸ αὐτὸν ποὺ ἀκολούθησε ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 16ου αἰώνα. Ἀπὸ τοὺς σαράντα ἕναν ἀρχέτυπους τίτλους του, οἱ εἴκοσι ἕνας εἶναι, ὅπως εἴπαμε, ἑλληνικοὶ καὶ πρόκειται γιὰ ἐκδόσεις ποὺ ἀπαίτησαν πολὺ φιλολογικὸ μόχθο καὶ χρόνο, ὅπως ἡ πεντάτομη ἔκδοση τοῦ ἀριστοτελικοῦ corpus, ἡ editio princeps τῶν *Κωμωδιῶν* τοῦ Ἀριστοφάνη, μὲ τὰ ἀρχαῖα σχόλια, τὸ *Περὶ φυτῶν ἱστορίαι* τοῦ Θεόφραστου καὶ τὸ *Περὶ ὕλης ἰατρικῆς* τοῦ Διοσκουρίδη. Συγκρίνοντας τὶς ἑλληνικὲς μὲ τὶς λατινικὲς ἐκδόσεις τοῦ Ἄλδου, ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενό τους, ἡ διαφορά τους ἔγκειται στὸ ὅτι οἱ λατινικὲς ἐκδόθηκαν χωρὶς κάποιο συγκεκριμένο πρόγραμμα. Ὁρισμένες ἀπὸ αὐτὲς κυκλοφόρησαν χάρη στοὺς δεσμοὺς φιλίας ποὺ διατηροῦσε ὁ Ἄλδος μὲ οὐμανιστικοὺς κύκλους, ὄχι μόνο τῆς Βενετίας, ἀλλὰ καὶ τῆς Πάντοβας, τῆς φ ερράρας κ.ἄ. λ όγου χάρη, ἀπὸ τὰ συγγράμματα τῆς ρωμαϊκῆς λογοτεχνίας ὁ Ἄλδος ἐξέδωσε τὸ *Περὶ φύσεως* (1500) τοῦ λ ουκρήτιου μόνο, μὲ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ σπουδαίου οὐμανιστῆ Girolamo Avanzi, καὶ τὸ *Astronomicon* τοῦ φ ίρμικου μ ατέρνου, ποὺ περιλαμβάνεται μὲ ἄλλα ἀστρονομικοῦ περιεχομένου δοκίμια στὸ *Scriptores astronomici* (1499). Ἐδῶ πρέπει νὰ προσθέσουμε τὴν πολύτιμη ἔκδοση μὲ τὰ *Ἅπαντα* (*Opera*) τοῦ Ἄγγελου Πολιτιανοῦ, τὴν ὁποία ἐπιμελήθηκε ὁ Lorenzo Sarti καὶ τυπώθηκε τὸ 1498: ἐμπεριέχει ὅλη τὴν ἀλληλογραφία του μὲ πρωτεργάτες τῆς οὐμανιστικῆς σκηνῆς τῆς Ἰταλίας καὶ πολλὲς μεταφράσεις καὶ σχολιασμοὺς ἑλληνικῶν

καὶ λατινικῶν φιλοσοφικῶν καὶ λογοτεχνικῶν δοκιμίων, ὅπως τὸν διάλογο *Charmides* τοῦ Πλάτωνα.

Manuzio, 57-58(27)

Ὁ μεγαλύτερος ἀριθμὸς ἀρχέτυπων λατινικῶν ἐκδόσεων τοῦ Ἄλδου ὅμως ἀφορᾶ ἐκδοτικὰ δοκίμια λογίων ποὺ συνδέονται φιλικὰ μαζί του, ὁρισμένοι ἀπὸ τοὺς ὁποίους τοῦ ἐμπιστεύονταν πολύτιμα χειρόγραφα μὲ σκοπὸ νὰ τὰ ἐκδώσει, ὅπως ὁ Niccolò Leoniceno (*Da*

58. Χαρακτικὸ ἀπὸ τὴν ἔκδοση: Hypnetoromachia Poliphili*, Βενετία, Ἄλδος Μανούτιος, 1499.*

epidemia [1497]). ν ὰ μνημονεύσουμε ἐπίσης ἐδῶ καὶ τὸ μεγάλο ἐκδοτικὸ ἐπίτευγμα τοῦ Ἄλδου, τὴν ἐποχὴ τῆς ἀρχετυπίας, δηλαδὴ τὴν *Hypnetoromachia* τοῦ «Πολύφιλου», τοῦ Francesco Colonna, ποὺ κυκλοφόρησε τὸ 1499 γιὰ λογαριασμὸ τοῦ Leonardo Grassi.

Ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 16ου αἰώνα ὅμως ὁ Ἄλδος καὶ οἱ στενοὶ συνεργάτες του ἀντιλήφθηκαν ὅτι πολλὰ ἔπρεπε νὰ ἀλλάξουν, ὥστε νὰ διατηρηθεῖ μὲν ὁ ἐκδοτικὸς προσανατολισμὸς τοῦ ἀλδινοῦ οἴκου, χωρὶς νὰ ἐξαρτᾶται ὅμως, σχεδὸν ἀπόλυτα, ἀπὸ γενναίους χορηγούς. Ὄχι μόνο τὸ ἐκδοτικὸ πρόγραμμα ἀναμορφώθηκε ἀλλὰ καὶ τὸ σχῆμα τοῦ βιβλίου καὶ ἡ τυπογραφική του εἰκόνα. Σὲ αὐτὸ συνέτεινε, πιθανότατα, καὶ ἡ ὀργάνωση τοῦ τυπογραφικοῦ οἴκου σὲ ἐπίπεδο Ἀκαδημίας, πάντως ἀπὸ τὸ 1502 ἐγκαινιάζονται οἱ μικρόσχημες ἑλληνικὲς ἐκδόσεις, τὰ ἔργα τῆς ρωμαϊκῆς λογοτεχνίας πολλαπλασιάζονται καὶ γιὰ νὰ συμπιεστεῖ τὸ κόστος τους ἐκτυπώνονται κατὰ κανόνα χωρὶς ἐπίτιτλα καὶ πρωτογράμματα ἢ ἄλλα διακοσμητικὰ στολίδια, ὅπως εἴπαμε. α ὐτὸ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα οἱ μικρόσχημες ἐκδόσεις τοῦ Ἄλδου, ἑλληνικὲς καὶ λατινικές, νὰ γίνουν προσιτὲς καὶ στὶς πανεπιστημιακὲς σχολὲς τῆς Πάντοβας, τῆς φ ερράρας κ.ἄ. καὶ νὰ μὴν περιορίζονται στοὺς εὔρωστους οἰκονομικὰ συλλέκτες καὶ τοὺς ἡγεμονικοὺς κύκλους τῆς Ἰταλίας καὶ τοῦ Βορρᾶ.

Ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 16ου αἰώνα ὣς τὸν θάνατό του ὁ Ἄλδος κυκλοφόρησε ἐνενήντα ἕναν αὐτοτελεῖς καὶ σύμμικτους τόμους μὲ ἔργα τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς καὶ χριστιανικῆς γραμματείας κυρίως. Ἀπὸ αὐτοὺς οἱ τριάντα πέντε εἶναι ἀμιγῶς ἑλληνικοί. Ἐπιπλέον, πρέπει νὰ ὑπολογίσουμε τὸ τρίγλωσσο μονόφυλλο τυπογραφικὸ δοκίμιο τῆς *Παλαιᾶς Διαθήκης* (1501) καὶ τὴ συλλογὴ τοῦ Ἔρασμου μὲ ἑλληνικὲς καὶ λατινικὲς ρήσεις καὶ ἀποφθέγματα, ποὺ ἐκδόθηκε μὲ τὸν τίτλο *Adagia* (1508), καὶ τοὺς δύο Καταλόγους του βέβαια.

ν ὰ ἐπισημάνουμε τέλος ἐδῶ τοὺς ἐξαντλητικοὺς ρυθμοὺς ἐργασίας στὸ τυπογραφεῖου τοῦ Ἄλδου: σὲ διάστημα δύο ἐτῶν καὶ μόνο (1501-1502), κυκλοφόρησαν ἀπὸ τὶς πρέσες του 28 τίτλοι.

Οι Ελληνικες Εκδοσεις του Αλδου

ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ - ΣΧΟΛΙΑ

Οἱ ἑλληνικὲς ἐκδόσεις τοῦ Ἄλδου Μανούτιου

(π. 1494-1515)

Ἀχρονολόγητα:

1. *Γαλεομυομαχία* (π. 1494-5)
2. Μουσαῖος, *Τὰ καθ' Ἡρὼ καὶ Λέανδρον* (π. 1495)
3. *Ψαλτήριον* (π. 1497)
4. *Νεακαδημίας Νόμος* (π. 1501)

Χρονολογημένα:

5. Κ. Λάσκαρης, *Ἐπιτομὴ* (1495)
6. Ἀριστοτέλης, *Εἰς Ὄργανον* (1495)
7. Θ. Γαζῆς, *Γραμματικὴ Εἰσαγωγὴ* (1495)
8. Θεόκριτος, *Εἰδύλλια* (1495-6)
9. *Θησαυρός…*, *Κῆποι Ἀδώνιδος* (1496)
10. Θεόφραστος, *Περὶ φυτῶν ἱστορίας* (1497)
11. I. Crastonus, *Dictionarium graecum* (1497)
12. *Ὧραι τῆς Ἀειπαρθένου Μαρίας* (1497)
13. U. Bolzanius, *Institutiones Graecae grammatices* (1497/8)
14. Ἀριστοτέλης, *Φυσικὴ ἀκρόασις* (1497)
15. Ἀριστοτέλης, *Περὶ ζώων ἱστορίας* (1497)
16. Ἀθήναιος, *Δειπνοσοφιστῶν Προλεγόμενα* (1498)
17. Ἀριστοτέλης, *Ἠθικὰ Νικομάχεια* (1498)

18. Ἀριστοφάνης, *Κωμωδίαι ἐννέα* (1498)
19. Κατάλογοι τῶν ἐκδόσεων τοῦ Ἄλδου
20. *Ἐπιστολαὶ διαφόρων, φιλοσόφων…* (1499)
21. Διοσκουρίδης, *Περὶ ὕλης ἰατρικῆς* (1499)
22. Ἄρατος, *Φαινόμενα* (1499)
23. Νόννος Πανοπολίτης, *Μεταβολή* (1501)
24. *Bibbia* (1501)
25. *Poetae Christiani Veteres*, 1ος τόμος (1501)
26. *Poetae Christiani Veteres*, 2ος τόμος (1502)
27. Λάσκαρης, Κωνσταντῖνος, *De octo partibus orationis* (1501-1503)
28. Στέφανος Βυζάντιος, *Περὶ πόλεων καὶ δήμων* (1502)
29. Ι. Πολυδεύκης, *Ὀνομαστικὸν* (1502)
30. Θουκυδίδης, (*Ἱστορία*) (1502)
31. Σοφοκλῆς, Τραγωδίες (1502)
32. Ἡρόδοτος, *Λόγοι ἐννέα…* (1502)
33. Εὐριπίδης, *Τραγωδίαι* (1503)
34. Λουκιανός, *Ἅπαντα* (1503)
35. Ἀμμώνιος Ἑρμείου, *Ὑπόμνημα* (1503)
36. Οὐλπιανός, *Προλεγόμενα* (1503)
37. Ξενοφῶν, *Παραλειπόμενα* (1503)
38. Μ. Πλανούδης, *Ἀνθολογία διαφόρων ἐπιγραμμάτων* (1503)
39. Ἰωάννης Γραμματικός (Φιλόπονος), *Εἰς τὰ ὕστερα…* (1504)
40. Φλάβιος Φιλόστρατος, *Εἰς τὸν Ἀπολλωνίου…* (1504)
41. Γρηγόριος Ναζιανζηνός, *Carmina ad bene…* (1504)
42. Ὅμηρος (1504)
43. Δημοσθένης, *Λόγοι* (1504)
44. *Horae in laudem…* (1505)
45. Κόιντος Σμυρναῖος, *Παραλειπόμενα Ὁμήρου* (1504-1505)

46. Αἴσωπος (1505)
47. Ἔρασμος, *Adagiorum* (1508)
48-49. Ἕλληνες ρήτορες (2 τόμοι) (1508-1509)
50. Πλούταρχος, *Opuscula* (1509)
51. Μ. Χρυσολωρᾶς, *Ἐρωτήματα* (1512)
52. Κ. Λάσκαρης, *Ἐπιτομὴ* (1512)
53 Πίνδαρος (1513)
54. *Λόγοι τουτωνὶ τῶν ρητόρων…* (1513)
55. Ἕλληνες ρήτορες (1513)
56. Πλάτων, *Ἅπαντα* (1513)
57. Ἀλέξανδρος Ἀφροδισιεύς, *Εἰς τὰ Τοπικὰ* (1513[4])
58. *Σουίδας* (1514)
59. Ἡσύχιος, *Λεξικό* (1514)
30. Ἀθήναιος, *Δειπνοσοφισταί* (1514)
61. *Γραμματικὴ* τοῦ Ἄλδου (1515)

1. [Θεόδωρος Πρόδρομος], *Γαλεομυομαχία* (ἔκδοση τοῦ Ἀρσένιου Ἀποστόλη), Βενετία [Ἄλδος Μανούτιος;], π. 1494-1495 (χωρὶς κολοφώνα).

4ο. 122 φύλλα.

Βιβλ.: *HC* 7432 * *BH* I(9) * *BMC* V 553 * *Census* G 40 * Firmin-Didot, 56-58 * Rhodes, G 2 * UCLA, I, 3(3) * *Χάρτα*, I, 324-326 * *Manuzio*, 2.

Ἀντίτυπο: Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἑλλάδος (Κοκ. 114).

Ἡ *Γαλεομυομαχία* ἢ *Κατομυομαχία*, ὅπως ἀποδίδεται ὁ τίτλος τοῦ πρωτοτύπου, εἶναι μία παρωδία ἀπὸ 384 στίχους, ὅπου ἐξιστορεῖται ὁ πόλεμος μιᾶς γάτας μὲ ποντικούς. Τὸ στιχούργημα ἔγραψε ὁ Θεόδωρος Πρόδρομος, ὁ λεγόμενος Πτωχοπρόδρομος, ποὺ ἔδρασε στὴν Κωνσταντινούπολη τὸν 12ο αἰώνα μ.Χ., δηλαδὴ στὰ χρόνια τῶν Κομνηνῶν. Ἡ ἔκδοση αὐτή, ἂν καὶ ἐνίοτε περιλαμβάνεται στὰ προϊόντα τοῦ τυπογραφικοῦ οἴκου τοῦ Ἄλδου, παρουσιάζει πολλὲς ἐκδοτικὲς καὶ τυπογραφικὲς ἀνακολουθίες, σὲ σχέση μὲ ὅλες τὶς ὑπόλοιπες ἐκδόσεις του.

Τὸν ἑλληνικὸ Πρόλογο ὑπογράφει ὁ Ἀρσένιος Ἀποστόλης καὶ ἀπευθύνεται πρὸς τοὺς ἀναγνῶστες, προσκαλώντας τους νὰ σπουδάσουν δείγματα τῆς κωμωδίας, ὅπως εἶναι καὶ ἡ *Βατραχομυομαχία*, ποὺ τότε ἀποδιδόταν ἀκόμη στὸν Ὅμηρο. Ὁ Ἀρσένιος ἀναγέλλει ἐπίσης τὴν ἔκδοση τῆς *Ἰωνιάδος*, ποὺ συγκρότησε ὁ πατέρας του Μιχαὴλ Ἀποστόλης, ἡ ὁποία ὅμως κυκλοφόρησε τελικὰ τὸ 1521 ἀπὸ τὸ τυπογραφεῖο τοῦ Ἑλληνικοῦ Κολλεγίου τῆς Ρώμης. Στὴν πρώτη σελίδα τῆς ἔκδοσης, ἐν εἴδει τίτλου, ὑπάρχει μόνο ἡ λέξη *Γαλεομυομαχία* καὶ ἀκολουθεῖ ὁ Πρόλογος τοῦ Ἀποστόλη, ἐνῶ ἀναφορὰ στὸν Ἄλδο δὲν ὑπάρχει πουθενά.

Ὑπάρχουν πολλὰ ἀναπάντητα ἐρωτήματα ἀναφορικὰ μὲ τὴν ἔκδοση αὐτή: ἀποτελεῖ ἡ *Γαλεομυομαχία* prova generale τῆς ἐκδοτικῆς δραστηριότητας τοῦ Ἄλδου; Ὑπῆρξε ποτὲ θέμα συνεργασίας τοῦ Ἄλδου μὲ τὸν Ἀποστόλη; Πάντως δὲν γνωρίζουμε ἀπολύτως τίποτα. Ὡστόσο, ὁ Ἀποστόλης δὲν εἶχε καμία συμμετοχὴ ἢ συνεργασία στὶς ἀλδινὲς ἐκδόσεις καὶ

τὸ ὄνομά του ἀναφέρεται μόνο σὲ ἕνα ἐπίγραμμα ποὺ συνέταξε ὁ ἴδιος καὶ κοσμεῖ τὴν ἔκδοση τοῦ *Θησαυροῦ. Κέρας Ἀμάλθειας καὶ Κῆποι Ἀδώνιδος* (1496):

Ἀριστόβουλου τοῦ Ἀποστολίδου.
Σπουδαίων ἕνεκεν Γωαρίνος ἦλυθε κῆπον,
Εὐσταθίου κ᾽ ἄλλων ἄνθεα δρεψάμενος,
Λείρια δ᾽ ἱμερόεντα πονήσας εἵλετο ταῦτα,
Ἃ προτιθεὶς γε λέγει πᾶσιν· Ὀδμὴν λάβετε!

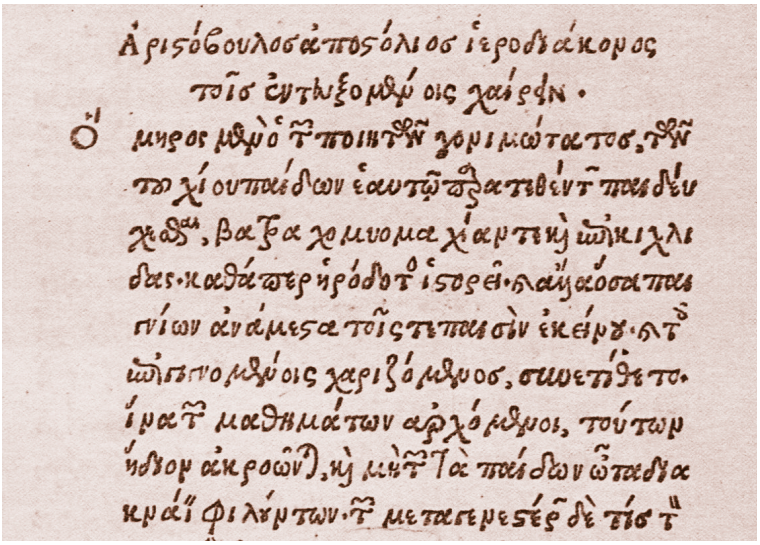

Ἡ ἔκδοση τῆς *Γαλεομυομαχίας* δὲν ξανακυκλοφόρησε ἔκτοτε, οὔτε ἀπὸ τὸ τυπογραφεῖο τοῦ Ἄλδου οὔτε ἀπὸ κανέναν ἄλλον ἐκδοτικὸ οἶκο τῆς Ἰταλίας ἢ τοῦ Βορρᾶ. Ἀνατυπώθηκε ὡστόσο τὸ 1832, σὲ πανομοιότυπη σχεδὸν μορφή, στὸ τυπογραφεῖο τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς τῆς Φλωρεντίας. Τὴ σελίδα τίτλου κοσμεῖ τὸ τυπογραφικὸ σῆμα τοῦ Ἄλδου, ποὺ δὲν ὑπῆρχε στὴν ἔκδοση τοῦ Ἀποστόλη, ἀφοῦ πρωτοεμφανίστηκε στὶς *Τραγωδίες* τοῦ Σοφοκλῆ τὸ 1502.

2. [Μουσαῖος], *Τὰ καθ' Ἡρὼ καὶ Λέανδρον* (μὲ τὴ λατινικὴ μετάφραση ποὺ ἀποδίδεται στὸν Μάρκο Μουσούρο), Βενετία, Ἄλδος Μανούτιος [π. 1495].

4ο. 10 φύλλα καὶ δύο ξυλογραφίες.

Βιβλ.: *HC* 11653 * *BH* I(10) * *BMC* V 552-553 * *Census* M 880 * Firmin-Didot, 53-56 * *OAME*, I, 5 * UCLA, I, 2(2) * Rhodes, M 8 * Bühler, *Musaeus* * Sicherl, *Musaios* * Ferreri, *Musuro*, 235-243 * *Manuzio*, 3.

Ἀντίτυπο: ΕΒΕ (Κοκ. 71).

Τὸ ποιημάτιο τοῦ Μουσαίου *Τὰ καθ' Ἡρὼ καὶ Λέανδρον* τυπώθηκε ταυτόχρονα μὲ τὸν Ἄλδο καὶ ἀπὸ τὸν Ἰανὸ Λάσκαρη στὴ Φλωρεντία, γύρω στὸ 1494/5. Ἡ ἔκδοση τοῦ Λάσκαρη περιλαμβάνεται στὸ βιβλίο ποὺ φέρει τὸν τίτλο *Γνῶμαι μονόστιχοι ἐκ διαφόρων ποιητῶν*.

Ὁ Ἄλδος συμπλήρωσε τὸ κείμενο καὶ μὲ τὴ λατινικὴ μετάφραση τοῦ Μουσούρου. Παράλληλα, ἡ ἔκδοση αὐτὴ ἀντιπροσωπεύει τὸ πρῶτο ἑλληνικὸ ἔντυπο βιβλίο ποὺ κοσμεῖται ἀπὸ ξυλογραφίες: στὴ μία ὁ Λέανδρος διασχίζει κολυμπώντας τὸν Ἑλλήσποντο, ὑπὸ τὸ βλέμμα τῆς Ἡρῶς, μεταξὺ τῶν πόλεων Σηστοῦ καὶ Ἀβύδου, καὶ στὴν ἄλλη, ὁ Λέανδρος κείτεται νεκρὸς στὴν ἀκτὴ καὶ ἡ Ἡρὼ ρίχνεται στὸ κενὸ ἀπὸ τὸ παράθυρο. Τὸ ἴδιο θέμα ἐμπλουτίζει καὶ τὴν ἐπανέκδοση τοῦ ἔργου, ποὺ τυπώθηκε καὶ πάλι ἀπὸ τὸν οἶκο τῶν κληρονόμων τοῦ Ἄλδου, τὸ 1517, μὲ μόνη διαφορὰ ὅτι οἱ ξυλογραφίες εἶναι μικρότερου σχήματος καὶ μὲ πιὸ φροντισμένο σχεδιαστικὸ ὕφος.

Ὁ Ἄλδος ἀνακοινώνει στοὺς ἀναγνῶστες του ὅτι τὸ ποίημα τοῦ Μουσαίου ἀποτελεῖ προάγγελο γιὰ τὴν ἔκδοση πραγματειῶν τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ ἄλλων ἔργων φιλοσόφων, καὶ συνεχίζει προσκαλώντας τὸ καλλιεργημένο κοινὸ νὰ ἀνταποκριθεῖ στὸ ἐκδοτικό του ἐγχείρημα, ἀγοράζοντας ἀντίτυπα τοῦ Μουσαίου, ὥστε μὲ τὰ χρήματα αὐτὰ νὰ κατορθώσει νὰ ὑλοποιήσει τὸ ὅραμά του: *Καθὼς χωρὶς χρήματα, θὰ μποροῦσα ποτὲ νὰ ἱκανοποιήσω καὶ τὶς πιὸ ἀκραῖες ἐπιθυμίες σας; Ὡς πρὸς ἐμέ, δεσμεύομαι*

νὰ ὁλοκληρώσω τὰ σχέδιά μου χωρὶς νὰ φείδομαι οὔτε κόπου οὔτε χρημάτων. Ἔρρωσθε.

Τὶς ξυλογραφίες τοῦ Μουσαίου στέφει τὸ Ἐπίγραμμα τοῦ Ἀντίπατρου (Sidonius) ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη (Ἑλλ. ἀνθ. 7.666), στὰ ἑλληνικὰ καὶ στὴ λατινική του μετάφραση:

> *Αὐτὸ εἶναι τὸ πέρασμα τοῦ Λέανδρου, αὐτὸς τοῦ πόντου*
> *ὁ πορθμὸς ποὺ δὲν εἶναι σφοδρὸς μόνο γιὰ κεῖνον ποὺ ἀγαπᾶ.*
> *Αὐτὸ εἶναι τὸ παλιὸ ὑποστατικὸ τῆς Ἡρῶς, τοῦτο τὸ λείψανο*
> *τοῦ πύργου. Ἐδῶ βρισκόταν ὁ προδότης λύχνος.*
> *Τοῦτος ὁ τάφος, κοινός, τοὺς ἔχει καὶ τοὺς δύο, ποὺ ἀκόμη*
> *καὶ τώρα κακίζουν ἐκεῖνον τὸν φθονερὸ ἄνεμο.*

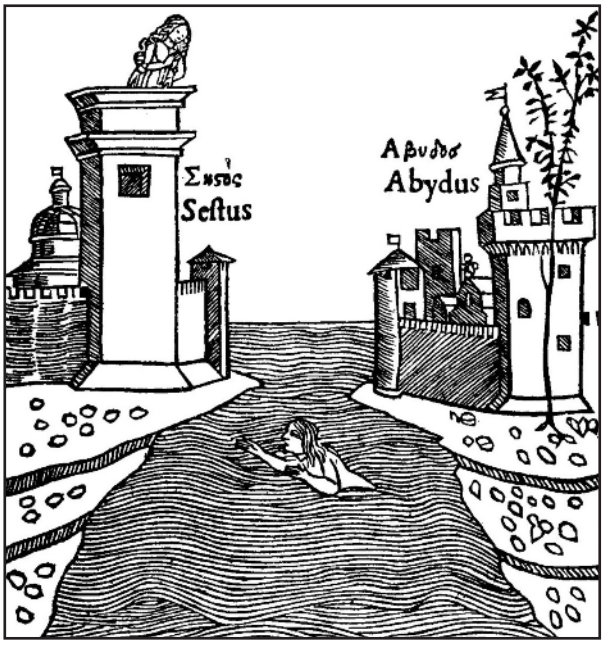

59. Ξυλογραφία ἀπὸ τὴν ἔκδοση τοῦ Μουσαίου, Τὰ Καθ' Ἠρὼ καὶ Λέανδρον *(π. 1495)*

3. *Ψαλτήριον* (ἔκδοση τοῦ Ἰουστίνου Δεκάδυου), Βενετία, Ἄλδος Μανούτιος [π. 1497].

4º. 154 φύλλα.

Βιβλ.: *HCR* 13452 * *BH* I(11) * *BMC* V 563 * *Census* P 1033 * Firmin-Didot, 58-61 * Rhodes, P 28 * UCLA, I, 24-25(19) * *Χάρτα*, I, 326-327 * *Manuzio*, 29.

Ἀντίτυπο: Συλ. Α. Οἰκονομόπουλου - Βιβλ. Ἱδρ. Αἰκατερίνης Λασκαρίδη * ΕΒΕ (Κοκ. 98) * ΜΕΤ * ΓΒ.

Τὸ *Ψαλτήριον* τοῦ Ἄλδου ἀντιπροσωπεύει ἀφενὸς ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ περίτεχνα βιβλία ποὺ βγῆκαν ἀπὸ τὸν ἐκδοτικό του οἶκο καὶ ἀφετέρου ἕνα ἀπὸ τὰ ὡραιότερα ἑλληνικὰ ἀρχέτυπα, μαζὶ μὲ τὸ *Μέγα Ἐτυμολογικὸν* καὶ τὴ *Θεραπευτικὴ* τοῦ Γαληνοῦ, ποὺ κυκλοφόρησαν ὅμως ἀπὸ τὸν οἶκο τῶν Ν. Βλαστοῦ καὶ Ζ. Καλλιέργη. Ἡ ἰδιαίτερη αἰσθητικὴ τοῦ βιβλίου προκύπτει ἀπὸ τὴν ἐρυθροτυπία ποὺ διακρίνει κάθε σελίδα του καὶ ἀπὸ τὶς ξυλογραφίες ποὺ περιβάλλουν τὴν πρώτη σελίδα τοῦ κειμένου.

Ἡ ἔκδοση τοῦ *Ψαλτηρίου* δὲν ἀποτελεῖ τὴν editio princeps, καθὼς εἶχαν προηγηθεῖ οἱ ἐκδόσεις: τοῦ Accorsi (καὶ μὲ λατινικὴ μετάφραση), ποὺ τυπώθηκε ἀπὸ τὸν Δ. Δαμιλᾶ, στὸ Μιλάνο γύρω στὸ 1481, καὶ τῶν Κρητῶν Λαόνικου καὶ Ἀλέξανδρου, στὴ Βενετία, τὸ 1486. Τὴν ἐπιμέλεια τῆς παρούσας ἔκδοσης εἶχε ὁ Ἰουστίνος Δεκάδυος, ὁ ὁποῖος συνεργάστηκε μὲ τὸν Ἄλδο στὴν ἔκδοση τῆς ἑλληνικῆς γραμματικῆς τοῦ Bolzanio (1497), ὅπως καὶ στὸ *Dictionarium graecum* (1497). Πρόκειται γιὰ τὸ τελευταῖο ἀχρονολόγητο ἑλληνικὸ βιβλίο τοῦ Ἄλδου, γιὰ τὸ ὁποῖο ὑπάρχουν εἰκασίες γιὰ τὸν χρόνο ἐκτύπωσής του, ἀπὸ τὸ 1495 ὡς τὸ 1497.

Ὁ Δεκάδυος ὑπογράφει ἕνα προφητικὸ σημείωμα γιὰ τὰ σχέδια τοῦ Ἄλδου. Συνειδητοποιώντας ὅτι τὸ ἔντυπο ἑλληνικὸ βιβλίο εἶχε ἀρχίσει νὰ ξεπερνᾶ τὶς πρῶτες δυσκολίες μαζικῆς παραγωγῆς, προσκαλεῖ τοὺς ἁπανταχοῦ Ἕλληνες νὰ στηρίξουν τὰ σχέδια τοῦ Ἄλδου ὥστε νὰ ἐκδοθοῦν λειτουργικὰ βιβλία, ὅπως: *Μηναῖα*, *Εὐαγγέλια*, *Τριώδια*, *Παρακλητικὲς* κ.ἄ.

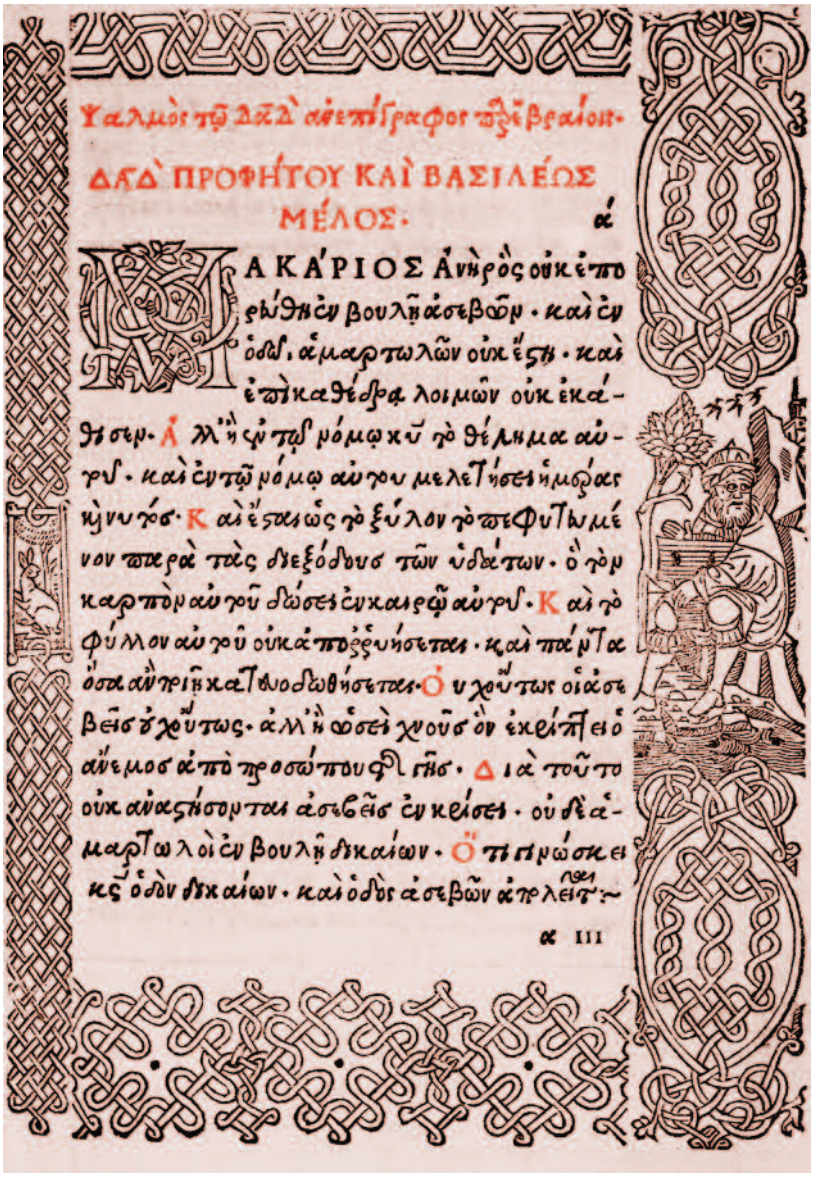

Ψαλμὸς τῷ Δᾱδ ἀνεπίγραφος πρὸς ἑβραίοις·

ΔΑΔ ΠΡΟΦΗΤΟΥ ΚΑΙ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΕΛΟΣ·

α

ΜΑΚΑΡΙΟΣ Ἀνὴρ ὃς οὐκ ἐπορεύθη ἐν βουλῇ ἀσεβῶν· καὶ ἐν ὁδῷ ἁμαρτωλῶν οὐκ ἔστη· καὶ ἐπὶ καθέδρᾳ λοιμῶν οὐκ ἐκάθισεν· Ἀλλ' ἢ ἐν τῷ νόμῳ κυ τὸ θέλημα αὐτοῦ· καὶ ἐν τῷ νόμῳ αὐτοῦ μελετήσει ἡμέρας καὶ νυκτός· Καὶ ἔσται ὡς τὸ ξύλον τὸ πεφυτευμένον παρὰ τὰς διεξόδους τῶν ὑδάτων· ὃ τὸν καρπὸν αὐτοῦ δώσει ἐν καιρῷ αὐτοῦ· Καὶ τὸ φύλλον αὐτοῦ οὐκ ἀποῤῥυήσεται· καὶ πάντα ὅσα ἂν τρίῃ κατευοδωθήσεται· Οὐχοὕτως οἱ ἀσεβεῖς οὐχοὕτως· ἀλλ' ἢ ὡσεὶ χνοῦς ὃν ἐκρίπτει ὁ ἄνεμος ἀπὸ προσώπου τῆς γῆς· Διὰ τοῦτο οὐκ ἀναστήσονται ἀσεβεῖς ἐν κρίσει· οὐδὲ ἁμαρτωλοὶ ἐν βουλῇ δικαίων· Ὅτι γινώσκει κς ὁδὸν δικαίων· καὶ ὁδὸς ἀσεβῶν ἀπολεῖται·

α III

60. Ἡ πρώτη, ἀπὸ τὶς δύο συνολικά, εἰκονογραφημένη σελίδα τοῦ Ψαλτηρίου.

4. *Νεακαδημίας Νόμος*

Βιβλ.: Morelli, *Aldi* ⁎ Renouard, 499-503 ⁎ Firmin Didot, 435-470.
Ἀντίτυπο: Βατικανὴ Βιβλιοθήκη (Vat. lat. 1, f. 32)

Ὁ Ant. Aug. Renouard, στὸ προδρομικὸ βιβλιογραφικὸ σύγγραμμά του γιὰ τὶς ἐκδόσεις τοῦ Ἄλδου Μανούτιου καὶ τῶν συνεχιστῶν του: *Annales de l'Imprimerie des Aldes, ou Histoire des Trois Manuce* (Paris, Chez Jules Renouard, Libraire, 1839), ἀναφερόμενος στὸ *ΝΕΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΝΟΜΟΣ*, μᾶς πληροφορεῖ καὶ γιὰ τὴ λατινικὴ μετάφρασή του. Πρόκειται γιὰ πρωτοβουλία τοῦ ἀββᾶ Marini, ὁ ὁποῖος μετέφρασε τὸν Νόμο γαλλικὰ καὶ λατινικά, διορθωμένο καὶ συμπληρωμένο, σὲ σχέση μὲ τὴ μετάφραση ποὺ ἐξέδωσε ὁ Renouard στὸ συμπλήρωμα τῶν *Annales*, τὸ 1812.

Τὸ μοναδικὸ αὐτὸ ντοκουμέντο διασώζεται στὴ Βατικανὴ Βιβλιοθήκη καὶ εἶναι ἐπικολλημένο στὸ πίσω μέρος τοῦ καπακιοῦ τῆς στάχωσης ἑνὸς τόμου ποὺ περιέχει τὸ *Μέγα Ἐτυμολογικόν*, Βενετία, Νικόλαος Βλαστὸς καὶ Ζαχαρίας Καλλιέργης, 1499 καὶ τὴ *Θεραπευτικὴ* τοῦ Γαληνοῦ, Βενετία, Νικόλαος Βλαστός, 1500.

Εὐχαριστοῦμε τὸν Riccardo Luongo, ποὺ εὐγενικὰ παραχώρησε τὸ μοναδικὸ διασωθὲν ἀντίτυπο τοῦ Νόμου, τὸ ὁποῖο περιλαμβάνεται στὶς ἐκδόσεις: *Aldo Manuzio e l'ambiente veneziano 1494-1495*, ἐπιμ. Suzy Marcon - Marino Zorzi, il Cadro, 1994· Martin Davies, *Aldus Manutius. Ἐκδότης καὶ τυπογράφος στὴ Βενετία τῆς Ἀναγέννησης*, Ἀθήνα, LIBRO, 1995.

© Biblioteca Apostolica Vaticana -Stamp.Barb.AAA.IV.13 Risguardia ant. ☞

Ἐὰν πειδὴ τοῦ λλὰ καὶ ὠφέλιμα τοῖς περὶ παιδείαν ἐσπουδακόσι παραγίνεσθαι πέφυκεν ἐκ τῆς ἑλληνικῆς ὁμιλίας, δέδοκται κοινῇ τοῖς ζηλοῦσιν ἡμᾶς, Ἄλλῳ τῷ ῥωμαίῳ, Ἰωάννῃ τῷ κρητὶ, καὶ Ζίτῳ ἐμοὶ Σκυθίωνι τῷ ῥαφτεροπλάκτῃ, νόμον θέσθαι, μὴ ἄλλως ἐξεῖναι ἀλλήλοις ὁμιλεῖν, εἰμὴ τῇ ἑλλάδι φωνῇ. εἴ τισ᾽ ἄλλως διαλέξοιτο σὺν ἡμῖν, ἢ ἐξεπίτηδες, ἢ μὴ προνοούμενος, ἢ κὴ αὐτοῦ ζοῦ νόμου ἐπιλαθόμενος, ἢ κατ᾽ ἄλλω τινὰ τύχην, ζημιούσθω ἀργυρίδιον οὗ, ὁ τῶν σπάνιν αὐτύχη τοῦτο τῶν ἰδίων. συλλογισμὰς δὲ μὴ κείσθω ζημία, εἰμὴ ἀρά τίς ἐστιν ἡδονὴ ἐξαμαρτάνοντι καὶ ζοῦτο. κατα βαλέτω δὲ ὁ ἐξαμαρτὼν τὸ ἐπιτίμιον αὐθωὺ, μὴ δ᾽ ἀναβαλέσθω ἕωσ᾽ αὔριον, ἕωσ᾽ οἴνου ῥίψιν, μὴ ἀποτίσας δὲ, δικαστάριον ὀφλέτω, μὴ δοὺς δὲ κὴ τοῦτο, τριπλασιαστάριον, καὶ κατὰ λόγον ἀεὶ τῆσ ὑστερήσεωσ ἐσ προπέσθω. ὀλιγωρῶν δὲ τοῦ νόμου, ἢ καὶ ζοῦ ἐκτίνων ὑπερεώων, τοῦ κοινοῦ τῆ ἑλληνιδῶν ἀπελαυνέσθω, κὴ τῆς τῶν σπουδαίων ὁμιλίασ ἀπαλλοτριούσθω, καὶ ὁ ἀφ᾽ ζούτου, ἀπορφανὸσ νομιζέσθω τοῦ ζοιούτου ἀπάντημα. ἐμβεβλήσθω δὲ τὸ κατα βαλλόμενον ἀργυρίδιον ἐκάστοτε ἐσ βαλαύστιον, ἢ κὴ νὴ δία πυξίδα, ἐσ ζοῦτο μόνον ἐκτεζησαυριζόμενον, αὖτη δὲ παραδιδόσθω ἐσ φυλακιῶ, ἢ ἡμῶν τινι, ἢ τῷ χειροτόνητι ἡμῶν ἀρχοντι, ὑφ᾽ ἡμῶν αἱρεθέντι, καὶ ἀξίῳ κειμένῃ, ἐπικεκλεισμένῃ πρόσωπον ἐπιμελῶς, κὴ ἐπεσφραγισμένῃ ἐσ τὸ ἀσφαλέστατον. ὅταν δὲ αἱ σχῆναι δοκῇ, εἰσ τὸ μέσον προτιθέσθω, κὴ διαιρεθήσθω τὸ νόμισμα, καὶ ἐ μὲν ἱκανὸν ἢ εἰς συμποσίου τιμὴν τε, κὴ δαπάνημα, ἐγκειρείσθω Ἄλλῳ τῷ κυρίῳ, ἀφ᾽ ὧν ἡμᾶς ἐκεῖνοσ ἑστιάτω λαμπρῶσ, κὴ οὐ κατὰ φύσ ὠνταῦθα, ἀλλ᾽ αὐθράσι πρεπόντωσ τοῖς τῆ νεακαδημίαν ἀνδροπολοῦσιν ἥδη, κὴ πλατωνικῶς μικρᾶ δεῖν κατασκευάσασιν αὐτήν. εἰ δ᾽ μήτωι ἱκανὸν ἀργύριον εἰς τὸ συμποσίον, ἵνα πωλεθέσθω πάλιν ἐσ τὴν πυξίδα, κὴ ἀναφερέσθω ἕωσ οὗ τοσοῦτον ἐνέγκῃ κὴ ἐγγύοιτο, ὅσον ἐξαρκεῖν ἐσ τὴν ἑστασιν. ἐξέστω δ᾽ μηδενί ἀνθρώπων ἡμῖν συμποσίαν παραλαβεῖν, πλὴν εἰ αὖθ᾽ ἅρα τῆ φιλελλήνων τινὰ, οὐκ ἀναξίαν τῆ χορᾶ, ζυτύσιν, οὐκ ἄμουσον, οὐκ ἄμοιρον τῆσ ἑλληνικῶν. καὶ τὸ μέγιστον, τῆς νεακαδημίασ οὐκ ἀλλόζιον, οὐκ ἄπειρον, οὐδ᾽ ἀμύητον τῶν ἡμετέρων. εἰ δέ τισ ξένοσ, ἢ τὴν ἔξωθεν (διαφιλεῖ ἀφίκοιτό ποτε, κὴ ἀδημονοίη σὺν ταῦθα κατάλυσιν χρείαν, εἰ μὲν πεπαιδευμένοσ, κὴ τῶν ἑλλήνων ἐπισήμων, καὶ αὐτὸσ ἀσκῶν ἔστω τοῖς ἀναγκαιοτάτοις, αὐτὸ πείνων ἢ ῥιγόμενος, ἢ σαπρὸν ἱματίου ἔνδυμα ἔχων συγγνώμησ, μηδὲ ἀσχολίας τινὸς, ὅτῳ μᾶλλον δικαιοῦσθαι κατάλυσιν, καὶ τῆσ νεακαδημίασ ἐνδεδιώχθω αὐτός. ἐὰν δ᾽ αὖ τις μὴ ἐσθῶν τὰ ἑλληνικὰ, ὡς μήτωι ζούτων ἡμμένος, ἢ μὴ ἔχων ὅσον ζῆν, ὡς θ᾽ ἑλλήνιζεν δύνασθαι, ἀλλ᾽ αὖ τοῦτο ζητῶν παιδεύσασθαι, κὴ παιδεύεσθαι προθυμούμενος, κὴ ζῆλος αὐ ἡμῖν ἐξεταθείς, ἐπιζέσθω κὴ αὐτὸσ κατὰ μικρὸν τὰ ὅμοια ἡμῖν ἑλληνίζειν, ἀτακτήσασα, ἢ κὴ νηδία κατατελέσθω τῆς Διζήσεως, ἀπὸ κλείσθω τῆ λοιποῦ, μηδ᾽ αὖθις τῆσ σωουδάσαι ἀξιούσθω, μήδ᾽ αὖ πάνυ δέοιτο. Εἰσηγήσατο τὸν νόμον Σκυθίων καρτερόμαχος, Φυλῆσ αὐαγνωσίδου. ἐπεψήφισεν, Ἄλλου ῥωμαῖοσ, ὁ τῆσ νεακαδημίασ ἀρχηγέτησ, καὶ Ἰωάννησ κρὴσ φυλῆς λιορθωλίδου, πρυτανεύοντεσ. ἐπεχειροτόνησαν ὁ οἱ νεακαδημαϊκοὶ πάντες, ὧν βαπτισθῆς πρόσθ᾽ Εὐτέρου, Φυλῆσ ἰδροπετίδου, κὴ Παῦλος ὀλεγὸς, Φυλῆσ δυκεφάλιδοσ, καὶ Ἰδρώνυμοσ λευκαέος Ἰαλδὸς, Φυλῆσ θρασπευλίδοσ, καὶ φράγκισκος ῥόσσετοσ Σιφωναῖος, φυλῆς λιδασκαλίδου, καὶ ἄλλοι συχνοὶ μαθηταὶ ὄντες ἤδη, καὶ τῆς νεακαδημίασ ἐπιθυμοῦντεσ, ὀνόματι μόνον προσχήμενοι. Εἴη δ᾽ εὐτυχεῖν ταύτην εἰς ἅπαντα, καὶ ζοὺς αὐτῆς ἐχομένους.

AAA.IV.13

5. **Κωνσταντῖνος Λάσκαρης,** *Ἐπιτομὴ τῶν ὀκτὼ τοῦ λόγου μερῶν*, Βενετία, Ἄλδος Μανούτιος, 8 Μαρτίου 1495.

4º. 173 φύλλα.

Βιβλ.: *H* 9924 * *BMC* V 552 * *Census* L 68 * Firmin-Didot, 62-65 * Rhodes, L 4 * *OAME*, I, 3-4 * UCLA, I, 1-2(1) * *Manuzio*, 1.

Ἀντίτυπο: ΕΒΕ (Κοκ. 66) * ΓΒ.

Ἀπὸ τὰ βασικότερα ἐργαλεῖα γιὰ τὴν ἐκμάθηση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, μαζὶ μὲ τὰ *Ἐρωτήματα* τοῦ Μανουὴλ Χρυσολωρᾶ, ἦταν ἡ *Γραμματικὴ* τοῦ Κ. Λάσκαρη. Ὁ Λάσκαρης ὑπῆρξε ἴσως ὁ καλύτερος δάσκαλος τῆς ἑλληνικῆς γραμματικῆς τέχνης στὴν ἐποχή του καὶ οἱ παραδόσεις του στὴ Μεσσήνη ἔγιναν ξακουστὲς σὲ ὅλη τὴν Ἰταλία. Ὁ πολὺς μάλιστα Pietro Bembo, ποὺ ἔχαιρε γενικῆς ἐκτίμησης γιὰ τὴν τελειοθηρία του, ταξίδεψε στὴ Μεσσίνα γιὰ νὰ παρακολουθήσει τὶς παραδόσεις του.

Ἡ *Ἐπιτομὴ τῶν ὀκτὼ τοῦ λόγου μερῶν* συντάχθηκε γύρω στὸ 1465, ὑπὸ μορφὴν ἐρωταποκρίσεων, γιὰ λογαριασμὸ τῆς κόρης τοῦ δούκα τοῦ Μιλάνου Francesco Sforza, τῆς Ἱππολύτης, ἡλικίας μόλις δεκαπέντε χρόνων. Ἡ πρώτη ἔκδοση κυκλοφόρησε τὸ 1476 στὸ Μιλάνο, τυπώθηκε μὲ τυπογραφικοὺς χαρακτῆρες ποὺ χάραξε ὁ Δημήτριος Δαμιλᾶς καὶ ἀντιπροσωπεύει τὸ πρῶτο χρονολογημένο ἑλληνικὸ βιβλίο. Παράλληλα, σηματοδοτεῖ τὶς ἀπαρχὲς τῆς ἐνασχόλησης τῶν Ἑλλήνων μὲ τὴν ἔκδοση ἑλληνικῶν βιβλίων καὶ δὲν ἀποκλείεται ὁ Ἄλδος, γιὰ νὰ τιμήσει τὸ γεγονὸς αὐτό, νὰ ἄρχισε τὴν ἐκδοτική του δραστηριότητα μὲ τὴν *Ἐπιτομή*. Ἡ ἔκδοση τοῦ Λάσκαρη ἀπὸ τὸ ἀλδινὸ τυπογραφεῖο ἐμπλουτίστηκε μὲ δύο προλογικὰ σημειώματα, ποὺ ἀπευθύνονται στοὺς *Studiosi*: Στὸ πρῶτο ὁ Ἄλδος ἐνημερώνει τοὺς ἀναγνῶστες του ὅτι ἐξέδωσε τὴν *Ἐπιτομὴ* μὲ βάση τὸ χειρόγραφο καὶ τὶς διορθώσεις τοῦ ἴδιου τοῦ Λάσκαρη, καὶ στὸ δεύτερο πλέκει τὸ ἐγκώμιο τῆς *Ἐπιτομῆς* καὶ κλείνει μὲ ἕνα ἀπόφθεγμα τοῦ Κάτωνα: «ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου εἶναι συγκρίσιμη μὲ τὸ σίδερο· ὅσο χρησιμοποιεῖται, ἀστράφτει· ἂν δὲν χρησιμοποιεῖται σκουριάζει».

ἘΠΙΤΟΜῊ ΤΩ̂Ν ὀΚΤὸ ΤΟΥ̂ ΛΌΓΟΥ ΜΕΡΩ̂Ν ΚΑῚ ΆΛΛΩΝΤΙΝΩ̂Ν ΆΝΑΓΚΑΊΩΝ ΣΥΝΤΕΘΕΙ̂ΣΑ ΠΑΡᾺ ΚΩΝΣΤΑΝΤΊΝΟΥ ΛΑΣΚΆΡΕΩΣ ΤΟ̂Υ ΒΥΣΑΝΤΊΟΥ.

Περὶ διαιρέσεως τῶν γραμμάτων.

βιβλίον πρῶτον.

Γράμμα ἐστὶ μέρος ἐλάχιστον φωνῆς ἀδιαιρέτον. εἰσὶ δὲ γράμματα εἰκοσιτέσσαρα. α β γ δ ε ζ η θ ι κ λ μ ν ξ ο π ρ σ τ υ φ χ ψ ω. Τούτων φωνήεντα μὲν ἑπτὰ α ε η ι ο μικρὸν υψιλὸν καὶ ω μέγα. Σύμφωνα δὲ δεκαεπτὰ β γ δ ζ θ κ λ μ ν ξ ϖ ρ σ τ φ χ ψ. Τῶν δὲ φωνηέντων μακρὰ μὲν δύο η καὶ ω μέγα. Βραχέα δὲ δύο ε ψιλὸν καὶ ο μικρὸν. Δίχρονα δὲ ζ ι α α ι υ. Ἐξ ὧν δίφθογγοι κιρίως μὲν ἐξ γίνονται αι αυ οι ευ ει ου. Καταχρηστικῶς δὲ τέσσαρες α η ω υ

Αριστοτελης

Ἡ editio princeps τοῦ Corpus Aristotelicum

Ἡ ἔκδοση τῶν διδακτικῶν πραγματειῶν τοῦ Ἀριστοτέλη, ὅπως καὶ τμῆμα ἔργων τοῦ Θεόφραστου, ἀπὸ τὸν Ἄλδο, σὲ μιὰ περίοδο μάλιστα ποὺ συμπίπτει μὲ τὶς ἀρχὲς τῆς ἐκδοτικῆς σταδιοδρομίας του, ἦταν ἐγχείρημα φιλόδοξο καὶ μὲ μεγάλο ρίσκο. Τὸ πρῶτο πράγμα ποὺ ἔπρεπε νὰ ἐξασφαλίσει ἦταν μία γενναία χρηματοδότηση, τὴν ὁποία τελικὰ τοῦ προσέφερε ὁ μαθητής του καὶ πρίγκιπας τοῦ Κάρπι Alberto Pio, στὸν ὁποῖο καὶ ἀπευθύνει τὸν Πρόλογο τοῦ πρώτου τόμου τῆς πεντάτομης ἔκδοσης τοῦ ἀριστοτελικοῦ corpus: Ἀριστοτέλης, *Ὄργανον* (1495). Δύο ἀκόμη ἐμπόδια ἔπρεπε νὰ ὑπερπηδήσει ὁ Ἄλδος, ἀλληλένδετα μεταξύ τους: ἀφενὸς νὰ ἐπιλέξει τοὺς κατάλληλους συνεργάτες (ἑλληνιστές, παλαιογράφους καὶ διορθωτές) καὶ ἀφετέρου νὰ ἐξασφαλίσει τὰ κατάλληλα χειρόγραφα ποὺ θὰ ἀποτελοῦσαν τὰ πρότυπα τῆς ἔκδοσης.

Ἀπὸ τὸν Πρόλογο τοῦ *Ὀργάνου*, ὁ ἴδιος μνημονεύει πολλοὺς συνεπίκουρους καὶ κυρίως τὸν Alessandro Bondini ἢ Bondeno (*Ἀγαθήμερος – Εὐήμερος* κατὰ τὸν Ζαχαρία Καλλιέργη), ποὺ ἔπαιξε καθοριστικὸ ρόλο στὴν κατάταξη τῶν πραγματειῶν τοῦ Ἀριστοτέλη (Firmin-Didot, 65-70). Νὰ ἐπισημάνουμε ἐδῶ ὅτι ἡ ἔκδοση τῶν *Ἁπάντων* (*Opera*) τοῦ Ἀριστοτέλη σὲ λατινικὴ μετάφραση εἶχε κυκλοφορήσει ἀπὸ τυπογραφεῖα τῆς Βενετίας πέντε συνολικὰ φορές, ἤδη ἀπὸ τὸ 1482 (Filippo di Pietri, *GW* 2336). Στὸν ἀφιερωτικὸ Πρόλογο τοῦ δεύτερου τόμου τῶν πραγματειῶν τοῦ Σταγειρίτη (1497), ὁ Ἄλδος ἀποτίει φόρο τιμῆς στοὺς λόγιους τῆς Πάντοβας καὶ τῆς Βενετίας, ποὺ στάθηκαν ἀρωγοὶ στὸ ἐγχείρημά του καὶ χάρη στοὺς ὁποίους ἀπέκτησε γνώσεις γύρω ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ γλώσσα καὶ φιλολογία. Κατονομάζει, ἐπίσης, τὸν Ἄγγλο Thomas Linacre, μαθητὴ τοῦ Χαλκοκονδύλη καὶ τοῦ Πολιτιανοῦ στὴ Φλωρεντία,

γιὰ τὴ συμβολή του στὴν ἔκδοση τοῦ Corpus Aristotelicum. Ἂς σημειώσουμε ἐδῶ ὅτι ὁ Linacre, ἐπανερχόμενος στὴν Ὀξφόρδη, ἔφερε μαζί του καὶ τοὺς πέντε τόμους τοῦ Ἀριστοτέλη, τυπωμένους σὲ περγαμηνή, τὴ μοναδικὴ διασωθείσα πλήρη σειρά (1495-1498), ποὺ θησαυρίζεται στὴ Βοδληιανὴ βιβλιοθήκη.

Στὸ μεγάλο αὐτὸ ἐγχείρημα τοῦ Ἄλδου, γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ Ἀριστοτέλη, ἐπίκουροι ὑπῆρξαν καὶ ἄλλοι, ὅπως ὁ Francesco Caballi (Firmin-Didot, 96-101), ἰατροφιλόσοφος, ποὺ δίδασκε στὴν Πάντοβα καὶ ἀνέλαβε νὰ βάλει σὲ τάξη τὶς ἀριστοτελικὲς πραγματεῖες, ὁ Niccolò Leoniceno, περιώνυμος δάσκαλος στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Φερράρα καὶ κάτοχος σπουδαίας βιβλιοθήκης χειρογράφων (ἡ *Θεραπευτικὴ* τοῦ Γαληνοῦ, Βενετία, Ν. Βλαστὸς καὶ Ζ. Καλλιέργης [1500] βασίστηκε σὲ δικό του χειρόγραφο) καὶ ὁ Lorenzo Maioli, δημόσιος καθηγητὴς τῆς φιλοσοφίας στὴ Φερράρα, τοῦ ὁποίου ὁ Ἄλδος ἐξέδωσε τὸ 1497 μία συλλογὴ μὲ τὸν τίτλο *Ἐπιφυλλίδες* (*Epiphyllides*), ποὺ ἀντιπροσωπεύει ὑλικὸ τὸ ὁποῖο τοῦ ἐμπιστεύθηκε ὁ δούκας Ercole d'Este, μὲ σκοπὸ νὰ ἐκδοθεῖ. Στὴν ἔκδοση τοῦ Ἀριστοτέλη πρέπει νὰ συνεισέφεραν καὶ οἱ μόνιμοι συνεργάτες τοῦ Ἄλδου, Ἕλληνες κυρίως, ὅπως ὁ Ἰουστίνος Δεκάδυος καὶ ὁ Μουσοῦρος, ὅπως ἴσως καὶ ἄλλοι ποὺ δὲν μνημονεύονται.

Τὰ χειρόγραφα ποὺ χρησιμοποίησε ὁ Ἄλδος γιὰ τὴν ἐν λόγω ἔκδοση ἔχουν, σὲ μεγάλο βαθμό, ταυτιστεῖ, χάρις στὶς ἔρευνες τοῦ Martin Sicherl, μὲ κώδικες ποὺ θησαυρίζονται σὲ μεγάλες εὐρωπαϊκὲς βιβλιοθῆκες. Σημαντικὸ ρόλο στὴν ἐκδοτικὴ προπαρασκευὴ ἔπαιξαν τὰ πολύτιμα χειρόγραφα τῆς συλλογῆς τοῦ καρδινάλιου Βησσαρίωνα, ὅπως καὶ κώδικες ποὺ ἀνῆκαν στὶς βιβλιοθῆκες τῶν: Palla Strozzi, Niccolò Leoniceno καὶ Andrea Torresani, ὁ ὁποῖος, σημειωτέον, χρησιμοποιοῦσε τὸν Μιχαὴλ Ἀποστόλη γιὰ τὴν ἀντιγραφὴ κωδίκων.

6. Ἀριστοτέλης, *Εἰς Ὄργανον: Ἀναλυτικὰ πρότερα, Ἀναλυτικὰ ὕστερα, Τοπικά, Σοφιστικοὶ ἔλεγχοι* καὶ *Εἰσαγωγὴ* τοῦ Πορφύριου, Βενετία, Ἄλδος Μανούτιος, 1η Νοεμβρίου 1495.

Folio. 242 φύλλα.

Βιβλ.: Renouard, 7(5) * *BMC* V 553 * *Census*, A 959 * Firmin-Didot, 65-71 * Rhodes, A 15 * *OAME*, I, 5-7 * UCLA, I, 3-5(4) * *Manuzio*, 4.

Ἀντίτυπο: Συλ. Α. Οἰκονομόπουλου - Βιβλ. Ἱδρ. Αἰκατερίνης Λασκαρίδη * ΕΒΕ (Κοκ. 13) * ΔΒΖ * ΙΒΣΛ * ΒΜΠ * ΜΜΛ.

Ἡ editio princeps τῶν διδακτικῶν ἔργων τοῦ Ἀριστοτέλη ἐγκαινιάσθηκε μὲ τὴν κυκλοφορία τοῦ *Ὀργάνου*, δηλαδὴ μὲ τὶς πραγματεῖες ποὺ συνθέτουν τὴ *Λογική*, καὶ ἀφιερώθηκε, ὅπως ἀναφέραμε, στὸν Alberto Pio, πάτρωνα καὶ χορηγὸ τοῦ Ἄλδου σὲ πολλὲς ἐκδόσεις. Τὸ ἐγχείρημα ἦταν ἐξαιρετικὰ ἐπίμοχθο καὶ ἀπὸ φιλολογικὴ ἄποψη τιτάνιο ἔργο. Τὰ χειρόγραφα ποὺ εἶχε στὴ διάθεσή του ὁ Ἄλδος ἦταν ἀφενὸς δυσανάγνωστα καὶ ἀφετέρου μὲ πολλὰ λάθη ἀπὸ τὶς ἐπανειλημμένες ἀντιγραφὲς ἀναξιόπιστων γραφέων. Μὲ ὅλο αὐτὸ τὸ ὑλικό, χωρὶς καμία πραγματεία τοῦ Ἀριστοτέλη νὰ ἔχει ἐκδοτικὸ προηγούμενο στὸ πρωτότυπο, ὥστε νὰ ὑπάρχει ἡ δυνατότητα σύγκρισης, τὸ ἐγχείρημα τοῦ Ἄλδου ἐξελίχθηκε σὲ πραγματικὸ ἐφιάλτη.

Στὴν ἀφιέρωσή του πρὸς τὸν πρίγκιπα τοῦ Κάρπι, ὁ Ἄλδος δηλώνει πὼς γιὰ τὴν ἔκδοση εἶχε τὴ συμπαράσταση πολλῶν ἑλληνιστῶν καὶ πρωτίστως τοῦ Alessandro Bondini (Ballistreri, *Bondino*), ποὺ ὑποστήριζε τὴν ὑπεροχὴ τῆς περιπατητικῆς φιλοσοφίας, χωρὶς τὴν ὁποία εἶναι ἀδύνατον νὰ κατακτηθεῖ ἡ ἀρετή. Στὴ σελίδα τίτλου τοῦ πρώτου τόμου τῆς ἐν λόγω ἔκδοσης, τυπώθηκαν τρία ἑλληνικὰ ἐπιγράμματα: τὸ πρῶτο εἶναι ἀρχαῖο καὶ παραμένει ἀνώνυμο (Stornazolo, *Codices*)· τὸ δεύτερο εἶναι τοῦ Σκιπίωνα Καρτερομάχου (ἐξελληνισμένο ὄνομα τοῦ Scipione Forteguerri) καὶ τὸ τρίτο τοῦ Ἄλδου, στὸ ὁποῖο ἐκφράζεται ὑμνητικὰ πρὸς τὶς Μοῦσες καὶ τοὺς φίλους τῆς ἀρετῆς.

ΕΙΣ ΟΡΓΑΝΟΝ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ.
ΑΝΩΝΥΜΟΝ.

Ἤδη βίβλος Ἀριστοτέλους λοιπικῆς παιδείης.
Ὄργανον ἣν ἐκάλεσαν σοφίης, εἰδήμονες ἄνδρες.
Ἀλλάμιν αἰθομένῳ πυρὶ λαμπετόωντι ἐΐσκω.
Φῶς γὰρ ἀληθείης παρέχει. ψεῦδος πιμπρᾷ δέ.

ΣΚΙΠΙΩΝΟΣ ΚΑΡΤΕΡΟΜΑΧΟΥ.

Γαίης ἐκ μυχάτων, τὸν πρίν ποτε κόσμον ἀπολλύς.
Καὶ μικροῦ δὲ φθαρεὶς, ἦλθεν Ἀριστοτέλης.
Τὸν δ' αὖ τοσούτου μετὰ καίρεος Ἄλδος ἔφυνες,
Ὡς βασίλειον νῦν, δαιμόνιόν τε δοκεῖν.

ΑΛΔΟΥ ΜΑΝΟΥΚΙΟΥ ΒΑΣΙΑ
ΝΕΟΣ ΕΙΣ ΦΙΛΟΥΣ

Μουσάων φίλοι, ἠδ' ἀρετῆς, καὶ ἐμεῖο φίλ' Ἄλδου,
Χαίρετ'. ἰδοὺ ὑμῖν δῖος Ἀριστοτέλης.
Αὐτίκ' Ἀλέξανδρος, κἀμμώνιος εἰς ἄρα κεῖνος.
Καίτοι Ἰωάννης ἔσσετο γραμματικός.
Ἐνδόξους ταύτους δώσω φίλοι, εἴρα φυλάσσει,
Χρυσοῦν τὴν δὲ πολύμοι μίτον ἡ Λάχεσις.

ΕΡΡΩΣΘΕ.

Joannis Alexandri Brassicani
Philosophi ac Iure Consulti.

7. **Θεόδωρος Γαζῆς,** *Γραμματικὴ Εἰσαγωγή. Περὶ μηνῶν. Βίος Ἀπολλωνίου Ἀλεξανδρέως τοῦ γραμματικοῦ. Ἀπολλωνίου περὶ Συντάξεως. Ἡρωδιανοῦ περὶ τῶν ἀριθμῶν*, Βενετία, Ἄλδος Μανούτιος, 25 Δεκεμβρίου 1495.

Folio. 202 φύλλα.

Βιβλ.: *H* 7500 * *BH* I(17) * *BMC* V 553 * *Census* G 110 * Firmin-Didot, 71-74 * Rhodes, G 3 * *OAME*, I, 7-9 * UCLA, I, 5-6(5) * *Manuzio*, 5.

Ἀντίτυπο: Συλ. Α. Οἰκονομόπουλου - Βιβλ. Ἱδρ. Αἰκατερίνης Λασκαρίδη * Βιβλιοθήκη τοῦ Ἱδρύματος Α. Ὠνάση (ἀρ. κατ. 5) * ΕΒΕ (Κοκ. 50) * ΜΙΘΠ * ΠΒΘ * ΔΒΖ * ΙΒΣΛ.

Τὰ μόνα ἀπὸ τὰ συγγράμματα τοῦ Θεόδωρου Γαζῆ ποὺ τυπώθηκαν στὰ ἑλληνικὰ εἶναι ἡ *Γραμματική* του καὶ τὸ *Περὶ μηνῶν*. Τὴ *Γραμματικὴ Εἰσαγωγὴ* τὴ συνέταξε πιθανότατα κατὰ τὸ διάστημα ποὺ δίδασκε στὴ Φερράρα καὶ εἶναι ἡ τέταρτη κατὰ σειρὰν μεταξὺ αὐτῶν ποὺ συντάχθηκαν ἀπὸ ἕλληνες λογίους τῆς Ἀναγέννησης: Μ. Χρυσολωρᾶ, Κ. Λάσκαρη καὶ Δ. Χαλκοκονδύλη.

Ὁ Ἄλδος ἀφιερώνει τὸν Πρόλογό του στοὺς ἀναγνῶστες, ἐπισημαίνοντας τὴ σπουδαιότητα τῆς ἔκδοσης. Ὁμολογεῖ ὡστόσο καὶ τὶς δυσκολίες ποὺ παρουσιάζονται στὴ μελέτη αὐτῆς τῆς γραμματικῆς καὶ τὴν πολυπλοκότητά της. Συνεχίζοντας, γνωστοποιεῖ ὅτι ἀντέβαλε πολλὰ χειρόγραφα τοῦ *Περὶ συντάξεως* τοῦ Ἀπολλωνίου, ἀλλὰ δὲν κατόρθωσε νὰ βγάλει συμπέρασμα γιὰ τυχὸν παραβλέψεις ἢ προσθῆκες τῶν ἀντιγραφέων καὶ κλείνει τὸν Πρόλογό του μὲ τὴν ἰσοκρατικὴ ρήση: *Ἐὰν ᾖς φιλομαθής, ἔσῃ πολυμαθής*. Ὁ Ἄλδος συνέταξε πρὸς τιμὴν τοῦ Γαζῆ τὸ κάτωθι ἐπιτάφιο ἐπίγραμμα:

Κεῖτ᾽ ὁ μέγας ποτ᾽ ἀγὼν Γαζῆ Θεοδώροιο ἀμφὶ
Μούσαις τ᾽ Αὐσονίαις ἠδ᾽ Ἑλικωνιάσι…

ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗΣ ΕΙΣΑΓΩΓΗΣ ΤΩΝ ΕΙΣ ΤΕΣΣΑΡΑ ΤΟ ΠΡΩΤΟΝ.

ΤΩΝ Τεσσάρων καὶ εἴκοσι γραμμάτων, φωνήεντα μὲν ἑπτὰ · ᾱ · ῑ · ῆ · ῑ · ō · ῶ · ῡ Σύμφωνα δὲ τὰ λοιπὰ, ἑπτακαίδεκα. Τῶν δὲ φωνηέντων, μακρὰ μὲν · ῆ · ῶ · βραχέα δὲ · ε̄ · ō · δίχρονα δὲ · ᾱ · ῑ · ῡ · Ἐξ ὧν δίφθογγοι κυρίως μὲν · αῑ · αῡ · εῑ · εῡ · οῑ · οῡ · καταχρηστικῶς δὲ · ᾳ · ῃ · ῳ · ῃ

Τῶν δὲ συμφώνων, τὰ μὲν, ἡμίφωνα · οἷον · ζ̄ · ξ̄ · ψ̄ · λ̄ · μ̄ · ν̄ · ρ̄ · σ̄ · ὧν δὲ πλᾶ μὲν · ζ̄ · ξ̄ · ψ̄ · Ἀμετάβολα δὲ καὶ ὑγρὰ · λ̄ · μ̄ · ν̄ · ρ̄ · Τὰ δὲ, ἄφωνα · οἷον · β̄ · γ̄ · δ̄ · κ̄ · π̄ · τ̄ · θ̄ · φ̄ · χ̄ · ὧν ψιλὰ μὲν · κ̄ · π̄ · τ̄ · δασέα δὲ · θ̄ · φ̄ · χ̄ · μέσα δὲ, β̄ · γ̄ · δ̄ · Ἐκ δὲ τῶν εἰρημένων τῶνδε γραμμάτων, αἱ συλλαβαί · ὅθεν αἱ λέξεις, ἐξ ὧν ὁ λόγος. Τοῦ δὲ λόγου μέρη μὲν ὄνομα, ῥῆμα, μετοχὴ, ἄρθρον, ἀντωνυμία, πρόθεσις, ἐπίρρημα, σύνδεσμος.

ΠΕΡΙ ΠΡΟΣΩΔΙΩΝ.

Προσῳδίαι δὲ ὀξεῖα · βαρεῖα · περιπωμένη · δασεῖα · ψιλὴ · ἀπόστροφος · ὑφὲν — διαστολή · Περὶ ἄρθρου.

Ἄρθρον δὲ, τὸ μὲν τοι προτακτικόν, οἷον ὁ · τὸ δὲ ὑποτακτικὸν, οἷον ὅς, τὸ μὲν ἀρσενικόν · οἷον ὁ · τὸ δὲ θηλυκὸν, οἷον ἡ, τὸ δὲ οὐδέτερον, οἷον τὸ · ἔχει δὲ καὶ ἀριθμὸν, καὶ πτῶσιν ἐπόμενα, ἀριθμὸν μὲν ἑνικὸν, δυικόν · πληθυντικόν, πτῶσιν δὲ, εὐθεῖαν γενικὴν, δοτικὴν αἰτιατικήν · Κλίσις δὲ τοῦ μὲν προτακτικοῦ τοιαύτη. Ἡ εὐθεῖα ὁ · ἡ γενικὴ τοῦ · ἡ δοτικὴ τῷ · ἡ αἰτιατικὴ τὸν · ἡ εὐθεῖα, καὶ αἰτιατικὴ τὼ · ἡ γενικὴ καὶ δοτικὴ τοῖν · ἡ εὐθεῖα οἱ · ἡ γενικὴ τῶν · ἡ δοτικὴ τοῖς · ἡ αἰτιατικὴ τοὺς · ἑνικὰ · θηλυκὰ · ἡ εὐ-

8. **Θεόκριτος,** *Εἰδύλλια* (περιλαμβάνει ἐπίσης δοκίμια καὶ διατριβές, διδακτικὰ ἔπη κ.ἄ. τῶν: Θέογνη, Κάτωνα, Πυθαγόρα, Ἡσίοδου καὶ Φωκυλίδου, Μόσχου καὶ Μάξιμου Πλανούδη), Βενετία, Ἄλδος Μανούτιος, Φεβρουάριος 1495-6.

Folio. 144 φύλλα.

Βιβλ.: *HC* 15477 * *BMC* V 554 * *Census* T 144 * Firmin-Didot, 74-77 * Rhodes, T 3 * *OAME*, I, 9-10 * UCLA, I, 7-9(7) * Gallavotti, *Teocrito* * Ferreri, *Théocrite* * *Manuzio*, 7.

Ἀντίτυπο: Συλ. Α. Οἰκονομόπουλου - Βιβλ. Ἱδρ. Αἰκατερίνης Λασκαρίδη * ΕΒΕ (Κοκ. 112).

Τὰ *Εἰδύλλια* τοῦ Θεόκριτου, ὅπως καὶ τὰ ἐπιγράμματα τοῦ Καλλίμαχου, εἶχαν μεγάλη ἐπίδραση στοὺς λόγιους κύκλους τῆς Ἀναγέννησης καὶ συνάμα ἀποτελοῦσαν ἐγχειρίδιο γιὰ τὴ διδασκαλία τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας. Ὁ Πολιτιανός, λόγου χάρη, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ δημόσια μαθήματα ποὺ παρέδιδε γιὰ τὸν Ὅμηρο καὶ τὸν Ἡσίοδο, ἔδινε διαλέξεις καὶ γιὰ τὴν ποίηση τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων, τὸν Θεόκριτο ἐν προκειμένῳ. Χαρακτηριστικά, προτοῦ ἐκδοθοῦν ἀπὸ τὸν Buono Accorsi τὰ *Βουκολικά* (Μιλάνο, π. 1482) καὶ ἀπὸ τὸν Ἄλδο τὰ *Εἰδύλλια* (1495/6), εἶχαν μεταφραστεῖ καὶ κυκλοφορήσει τὰ *Idyllia septem* στὴ λατινικὴ μεταφράση τοῦ Martinus Phileticus (Ρώμη, Eucharius. Silber, 1482).

Ἀπὸ τὸν Πρόλογό του ὁ Ἄλδος, ἀπευθυνόμενος πρὸς τὸν δάσκαλό του τῶν λατινικῶν Battista Guarini (Firmin-Didot, 74-79), ἀναφέρεται στὶς δυσκολίες γιὰ τὴν ὁλοκλήρωση πρώτων ἐκδόσεων ἑλληνικῶν ἔργων, καθὼς τὰ διαθέσιμα χειρόγραφα, ἐξαιτίας τῶν φυσικῶν φθορῶν ἀλλὰ καὶ τῶν πολλαπλῶν λαθῶν ἀπὸ τοὺς ἀντιγραφεῖς, θὰ ἦταν δύσκολο νὰ τὰ ἀναγνωρίσουν ἀκόμη καὶ οἱ συγγραφεῖς τους (468-469). Μνημονεύει ἐπίσης καὶ εὐχαριστεῖ τὸν νεαρό θεράποντα τῶν γραμμάτων Francesco Roscio γιὰ τὴν πληροφορία σχετικὰ μὲ τὴν ὕπαρξη χειρογράφων τοῦ Θεόκριτου στὴ Βερόνα.

ΘΕΟΚΡΙΤΟΥ ΘΥΡΣΙΣ Η ̓ ΩΔΗ ΕΙΔΥΛΛΙΟΝ ΡΡΩΤΟΝ.

ΘΥΡΣΙΣ Η ̓ ΩΔΗ.

Δύπτι τὸ ψιθύρισμα καὶ ἀπὸ τᾶς αἰπόλε τήνα,
Ἀ πτὶ ταῖς παγαῖσι μελίσδεται· ἀδὺ δὲ καὶ τὺ
Συρίσδες· μετὰ πᾶνα τὸ δεύτερον ἆθλον ἀρῆσαι·
Αἴκα τὴν Θρύαλλιν ἀροτρεύσῃ κρατὸν ἰάλγον·
αἶγα τὺ λαμβάνες· αἶγα τὸ λαμπρόν.
Αἰ δ' αἶγα λάβῃ τήνος γέρας· ἐς σὲ κατέξει
Ἀ χίμαρος· χιμάρῳ δ' οὐκ ἀλλὸν κρῆς ἔτεκ' ἀμέλξαις.
ΑΙ. Ἄδιον ὦ ποιμὰν τὸ σὸν μέλος ἢ τὸ κατ' ἄκρας
Τὰν ἀπὸ τᾶς πίτυος κατὰ τὰ λείβηθρα ὑψόθεν ὕδωρ.
Αἰ κατὰ μῶσαι τὰν οἰϊδαδώρων ἄρξωνται·
Ἄρνα τὺ σακίταν λαμβάνες· αἰδὲ μὰ ῥέσχῃ
Τήναις ἄρνα λαμεῖν· τὺ δὲ τὰν ὄϊν ὕστερον ἄξεις.
Θ. Λῆς ποτὶ τὰν νυμφᾶν λῆς αἰπόλε τᾶνδε καθίξας
Ὡς τὸ κατ' ἔρτις τοῦτο γεωλόφοις ἄτι μυεῖται,
Συρίσδην, τὰς δ' αἶγας ἐγὼν ἐν τῶδε νομεύσω;
ΑΙ. Οὐθέμις ὦ ποιμὰν τὸ μεσαμβρινόν· οὐθέμις ἄμμιν
Συρίσδην· τὸν Πᾶνα δεδοίκαμες· ἢ γὰρ ἀπ' ὤρας
Ταὶ μεσαμεριναὶς ἀμπαύεται ἐν τίσι πικρὸς
Καὶ οἱ ἀεὶ δριμεῖα χολὰ ποτὶ ῥινὶ κάθηται.
Ἀλλὰ τὺ γάρ δὴ θύρσοι τε δάφνιδος ἄλγε' ἔασδε
Καὶ τὰν ὠχολικᾶς ὠδὶ τὸ πλέον ἰκέο μώσας·

9. ***Θησαυρός.*** *Κέρας Ἀμαλθείας, καὶ κῆποι Ἀδώνιδος*, Βενετία, Ἄλδος Μανούτιος, Αὔγουστος 1496.

Folio. 286 φύλλα.

Βιβλ.: *H* 15493 ⁕ *BMC* V 555 ⁕ Firmin-Didot, 79-84 ⁕ *OAME*, I, 10-13 ⁕ UCLA, I, 9-11(8) ⁕ *Manuzio*, 9.

Ἀντίτυπο: ΕΒΕ (Κοκ. 115) ⁕ ΜΜΛ ⁕ ΜΙΘΠ.

Ὁ *Θησαυρός. Κέρας Ἀμαλθείας, καὶ κῆποι Ἀδώνιδος* εἶναι ἕνα ἐγκυκλοπαιδικὸ ἀρχέτυπο λεξικογραφικοῦ χαρακτήρα καὶ ἀντιπροσωπεύει τὴν πλουσιότερη ἔκδοση τοῦ Ἄλδου σὲ Προλόγους καὶ ὑμνητικὰ ἐπιγράμματα: δύο λατινικοὶ Πρόλογοι, τοῦ Ἄλδου καὶ τοῦ Ἄγγελου Πολιτιανοῦ, καὶ δύο ἑλληνικοί, τοῦ Σκιπίωνα Καρτερομάχου καὶ τοῦ Guarino Favorino, καθὼς καὶ τέσσερα ἐπιγράμματα στὰ ἑλληνικά, τῶν Πολιτιανοῦ, Καρτερομάχου, Ἀρσένιου Ἀποστόλη καὶ Ἄλδου.

Στὸν Πρόλογό του πρὸς τοὺς *Studiosi* ὁ Ἄλδος, σὲ μία ἐποχὴ πολιτικῆς ἀστάθειας στὴν Ἰταλία, ἐν ὄψει τῆς ἀπειλούμενης εἰσβολῆς τοῦ βασιλιᾶ Κάρολου Η΄ τῆς Γαλλίας (Firmin-Didot, 81-84), ἀναφέρεται στὴν κοπιώδη ἐργασία ποὺ ἀπαιτεῖται γιὰ ἀξιόπιστες ἐκδόσεις καὶ θεωρεῖ παρήγορο ὅτι οἱ ἀναγνῶστες του ἔχουν ἀρχίσει νὰ κατανοοῦν τὴ σημασία τῆς ποιότητας τῶν βιβλίων του, ἀφοῦ ἀκόμη καὶ οἱ *βιβλιοτάφοι* δὲν εἶναι πλέον τόσο ἐπιφυλακτικοὶ καὶ συχνὰ φανερώνουν καὶ τοῦ ἐμπιστεύονται κρυμμένους χειρόγραφους θησαυρούς. Τὸ ὑλικὸ τοῦ *Θησαυροῦ* (Miani, *Antinori*) συγκεντρώθηκε ἀπὸ τὸν Favorino (μαθητὴ τοῦ Πολιτιανοῦ) καὶ τὸν Carlo Antenori καὶ συντάχθηκε κατὰ ἀλφαβητικὴ τάξη μὲ τὴ συμβολὴ τοῦ Πολιτιανοῦ. Στὴ συνέχεια ὁ Ἄλδος, μετὰ ἀπὸ προσεκτικὴ ἀντιβολὴ μὲ ἄλλα χειρόγραφα, προσέθεσε καὶ διόρθωσε πολλὰ λήμματα, ἐνῶ στὴν τελικὴ φάση συνεργάστηκε μὲ τὸν Urbano Bolzanio, βαθὺ γνώστη τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω. Ἡ ἐπιλογὴ τοῦ τίτλου ἔγινε ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Ἄλδο καὶ ἔχει σαφῶς ἀρχαιοπρεπὴ χαρακτήρα.

ἘΚ ΤΩΝ ΕὐΣΤΑΘΙΟΥ ΚΑΙ ἌΛΛΩΝ ἘΝΔΟΞΩΝ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΩΝ, ΒΑΡΙΝΟΥ ΚΑΜΗΡΤΟΣ ἘΚΛΟΓΑΙ ΚΑΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙΟΝ.

ΑΤΘ. Ἄνω ἄτης, ὀδύνη ἀβλαβής· δηώσας ἢ νὴ ἄ ὁ χαλεπὸς ⟨ἐ⟩ βλαβερὸς ἀλιούσθω. ἴσως καὶ αὐτὸ τὸ ἀτίω, ὠτίσεις τοῦ ᾱ· ὁ δὲ Μεθόδιος οὕτως· ἀπὸ τοῦ ἄωτο βλάπτω, ἄσω· ἄγος· καὶ ἄαα „γος, „ἄγχιδηΐ μοι ὅμοστον ἀάατον συγὸς ὕδωρ·

Ἀασάμην ἐβλάβην, ἀπὸ τοῦ ἄωτο βλάπτω· ὁ μέλλων, ἄσω, ὁ ἀ- „όησος, ἄσα, „ἄσάμενος ἀϊδέμονος ἀΐσσα κακὴ, ἢ ἀθέσφατος οἶνος· ἀσάμην· ⟨ἐ⟩ πλεονασμῷ τοῦ δ̓ ἐν τέρου ᾱ, ἀασάμην·

„Ἀάσχετον, „μὴ ξύσητο μέν οἱ αἰὲν ἀάσχετον ἕκ ἐπιφυτ· ἀπὸ τοῦ ἄλυτα τάσχετον, ἀλυτα κρατητον· μέτα· ἀπὸ τοῦ χῶ· χῶμι, ἐχέμην, ἐχέμεν, ἐχέσαι, ἐχέτην, χητὸς ἢ ἀχετος, νὴ πλέον ασμῷ τοῦ ᾱ, ἀάσχητος·

Ἄατος, ὁ τε μὴ γοι χεῖρ ἀάατους ἐφείω, παρὰ τὸ ἄω, ἄπτω, ἀπτος· ἀάατους· ἢ γουν τὰ ἄγαν ἀπομένας, ἢ ὧν ἕκ ἀφῆται ἄλαγρ, οἱ ον νεὶ ἀπροσήτους· ἀπροσατελέστους· ὁδὲ Ἡρῳδιανὸς τὰς μὴ δυναμένας φθαρῆναι λέγει σημαίνειν τὸ ὄνομα, καταδοκιμάζων οὐ τὸ ὁπωσδήποτε ζῶον ἑαυτὸν τε ξύλα, καὶ ἐλλίνεται ἱματίσ· ἐκ τούτου γίνεται ξύμα ἱάπτω, ὀξυτόνου ὄνομα ξύματος ἐλον ἱάπτους, καὶ κλί „σεσιν αἱ ἁπτήσεις, ⟨ἐ⟩ κατὰ μάψιν τὸ ἁπτήσεις, τὸ δὲ „καθαπτοὺς ἐν πέυκησι βαλέουσ᾽ ὡς Εὐριπίδης, ἐλιτὸν καθάπτω γέγονε καθαπτός, οὕτω Φίλωνος·

Ἀβάλιησαν ἀπὸ τοῦ ἠγνόησαν, ὅτι δὲ ἡ λέξις ἐκ τοῦ ἐλιὰ, οἷον, „προ „ων κατὰ δυ πόλιν, οἱ δὲ βάκησαν, ἀπὸ τοῦ ἠγνόησαν· σημαίνει δὲ καὶ τὸ ἠσυνέτησαν· παρὰ μοῖρα δέ, τὸ ἠσύχασαν, ὅτι βάζω τὸ λέγω· ὁ πρὸ ἀπὸ τοῦ βοάζω καὶ τὰ συγκοπὴν γίνεται· οἷον, δὶ μὴν βαζουσι, τοῦτο δὲ παθητικὸς ἀφ᾽ οὗ μὴν βέβακται· οἷον ἐπος δεῖ τέρτι βέβακται, καὶ ὥσπερ παρὰ τὸ φυλάσω, πε- φύλακται, φυλακὸς, φυλακτέω φυλακτῶ· καὶ τέτακ-

10. **Θεόφραστος,** *Περὶ φυτῶν ἱστορίας*, *Περὶ φυτῶν αἰτιῶν*, Βενετία, Ἄλδος Μανούτιος, 1η Ἰουνίου 1497.

Folio. 527 φύλλα.

Βιβλ.: Renouard, 11(3) * *BMC* V 556-557 * *Census*, A 959 * Firmin-Didot, 87 * Rhodes, A 15 * *OAME*, I, 14-17 * UCLA, I, 17-18(13) * *Manuzio*, 11.

Ἀντίτυπο: Συλ. Α. Οἰκονομόπουλου - Βιβλ. Ἱδρ. Αἰκατερίνης Λασκαρίδη * ΕΒΕ (Κοκ. 13) * ΙΒΣΛ * ΔΒΚ * ΔΒΜ * ΒΜΠ.

Ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Θεόφραστου, τὸ *Περὶ φυτῶν ἱστορίαι* καὶ τὸ *Περὶ φυτῶν αἰτιῶν*, ἀντιπροσωπεύει τὴν πρώτη ἐπιστημονικὴ βοτανικὴ πραγματεία καὶ τὴ μόνη ποὺ ἦταν σὲ χρήση καθόλη τὴ διάρκεια τοῦ Μεσαίωνα. Ὁ Θεόδωρος Γαζῆς εἶχε καταπιαστεῖ μὲ τὴ λατινικὴ μετάφραση τῆς πραγματείας, *De historia et causis plantarum*, ποὺ ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν Giorgio Merula καὶ τυπώθηκε στὸ Treviso ἀπὸ τὸν Bartolomeo Confalonieri, τὸ 1483. Ἡ λατινικὴ αὐτὴ μετάφραση τοῦ Γαζῆ συμπεριλαμβάνεται σὲ σύμμικτους τόμους, ποὺ κυκλοφόρησαν μὲ τὸν τίτλο *Pharetra doctorum philosophorum* καὶ ἐκδόθηκαν, διαδοχικά, στὸ Στρασβοῦργο (γύρω στὸ 1472), στὴ Νυρεμβέργη (1473-74;) καὶ στὴν Κολονία (1479;).

Ὁ Ἄλδος, γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ Θεόφραστου (Firmin-Didot, 87-88), ὄχι μόνο δὲν εἶχε τὴν πολυτέλεια νὰ ἀντιβάλει διάφορα χειρόγραφα, ἀλλὰ βασίστηκε σὲ ἕνα καὶ μοναδικό, φθαρμένο μάλιστα καὶ ἀμφίβολης φιλολογικῆς ἀξιοπιστίας. Προφανῶς δὲν γνώριζε ὅτι διασώζονταν κώδικες τῶν πραγματειῶν αὐτῶν τοῦ Θεόφραστου στὴ Μαρκιανὴ Βιβλιοθήκη (Marcianus graecus, ἀρ. 208).

Κατὰ μία περίεργη σύμπτωση, τὸ χειρόγραφο καὶ τὸ ἀντίγραφο ποὺ χρησιμοποίησε ὁ Ἄλδος γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς στοιχειοθεσίας, διασώθηκαν καὶ ταυτίστηκαν ἀπὸ τὸν Sicherl μὲ τὸν κώδικα Graecus 2069 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Γαλλίας, ποὺ ἀνῆκε στὸ φίλο τοῦ Ἄλδου, Niccolò Leoniceno.

Τῶν ἐν τῇδε τῇ βίβλῳ περιεχομένων ὀνόματα καὶ τάξις.

Θεοφράστου περὶ φυτῶν ἱστορίας.	βιβλία δέκα.
Τοῦ αὐτοῦ περὶ φυτῶν αἰτιῶν.	βιβλία ἕξ.
Ἀριστοτέλους προβλημάτων.	Τμήματα τριάκοντα ὀκτώ.
Ἀλεξάνδρου ἀφροδισιέως προβλημάτων.	βιβλία δύο.
Ἀριστοτέλους μηχανικῶν.	βιβλίον ἕν.
Τοῦ αὐτοῦ τῶν μετὰ τὰ φυσικά.	βιβλία δεκατέσσαρα.
Θεοφράστου τῶν μετὰ τὰ φυσικά.	βιβλίον ἕν.

Eorum quæ in hoc libro continentur, nomina & ordo.

Theophrasti de historia plantarum,	libri decem.
Eiusdem de causis plantarum,	libri sex.
Aristótelis problematum,	sectiones duo de quadraginta.
Alexandri aphrodisiensis problematum,	libri duo.
Aristótelis mechanicorum,	liber unus.
Eiusdem metaphysicorum,	libri quatuordecim.
Theophrasti metaphysicorum,	liber unus.

(1497)

11. **Ioannes Crastonus,** *Dictionarium graecum . . . cum interpretatione latina* (Κύριλλου Ἀλεξανδρείας, *Opuscula* καὶ Ἀμμώνιου Ἑρμείου, *De differentia*), Βενετία, Ἄλδος Μανούτιος, Δεκέμβριος 1497.

Folio. 246 φύλλα.

Βιβλ.: Renouard, 13(7) * *BMC* V 558 * *Census*, C 960 * Firmin-Didot, 92-95 * Rhodes, C 14 * *OAME*, I, 22-24(18) * UCLA, I, 22-24(18) * *Manuzio*, 18.

Ἀντίτυπο: Συλ. Α. Οἰκονομόπουλου - Βιβλ. Ἱδρ. Αἰκατερίνης Λασκαρίδη * ΒΙΑΩ * ΕΒΕ (Κοκ. 36).

Τὸ *Dictionarium graecum*, ποὺ ἐπιμελήθηκε ὁ Μάρκος Μουσοῦρος, ἀποτελεῖ μία προσπάθεια τοῦ οἴκου τοῦ Ἄλδου νὰ ἐκδώσει ἕνα λατινο-ἑλληνικὸ καὶ ἑλληνο-λατινικὸ λεξικό. Τὸ πρῶτο τμῆμα ἀντιπροσωπεύει μία ἀναπαραγωγὴ τοῦ *Λεξικοῦ* τοῦ Giovanni Crastoni, στὸ ὁποῖο προστέθηκαν, κατὰ ἀλφαβητικὴ τάξη, λατινικὲς λέξεις ποὺ ἀντιστοιχοῦν σὲ ἑλληνικές. Τὸ *Λεξικὸ* τοῦ Crastoni εἶχε τυπωθεῖ γιὰ πρώτη φορὰ στὸ Μιλάνο, γύρω στὰ 1480, ἀπὸ τὸν Δ. Δαμιλᾶ, γιὰ λογαριασμὸ τοῦ Buono Accorsi καὶ στὸ πλαίσιο τῆς λειτουργίας τῆς οὐμανιστικῆς σχολῆς του.

Ὁ Ἄλδος, ἀπευθυνόμενος στοὺς *Studiosi* (Firmin-Didot, 93-94), τοὺς ἐνημερώνει ὅτι συγκέντρωσε πλούσιο ὑλικὸ γιὰ νὰ συγκροτήσει ἕνα πιὸ ὁλοκληρωμένο λεξικὸ σὲ σχέση μὲ ὅ,τι κυκλοφοροῦσε. Συμπληρώνει ὅμως πὼς χρειάζεται τὴ συμπαράσταση περισσότερων φιλολόγων, ὥστε νὰ μπορέσει νὰ ἀποδώσει κάθε λέξη «κατὰ κυριότητα». Ἀναρωτιέται ὁ Ἄλδος: «πῶς ἄραγε νὰ ἐπιτύχουμε ἕνα τέτοιο ἐγχείρημα, τὴ στιγμὴ ποὺ ἀπουσιάζουν ἑλληνικὲς ἐκδόσεις μὲ βοτανολογικό, ἰατρικὸ καὶ τῶν ἑπτὰ ἐλευθέριων τεχνῶν περιεχόμενο; Πρέπει νὰ ἀναμένουμε τὴν ἔκδοση τῶν μεγάλων λεξικῶν τῆς ἀρχαιότητας καὶ τῶν βυζαντινῶν χρόνων, ὅπως τοῦ *Μεγάλου Ἐτυμολογικοῦ*, τῆς *Σούδας*, τοῦ Ἰούλιου Πολυδεύκη, τοῦ Στέφανου τοῦ Βυζάντιου κ.ἄ., ποὺ σύντομα θὰ κυκλοφορήσουν ἔντυπα ἀπὸ ἐδῶ».

Aldus Manutius Romanus ſtudioſis omnibus.S.P.D.

Conſtitueram τὰ τῶν ἑλλήνων λεξικὰ, quæ dictionaria latine poſſumus dicere,nō prius publicare excuſa typis noſtris,q̄ copioſiſſima,emendatiſſimaq; haberem.uerū cum id perq̄ difficile eſſe cognoſcerem,non mihi ſolum negociis familiaribus ipe dito,& re impreſſoria,ſed etiā expeditiſſimo cuiq;,atq; utriuſq; linguæ, et liberalium artium,medicinæq; & ſcientiarum omnium doctiſſimo,mutaui ſententiā.Quādoq; dem & noſſe cuncta oportet,& dictiones omneis κατὰ κυριότητα interpretari,qđ neſcio an quiſq̄ præſtare noſtro tempore præter unum aut alterū poſſit,quo &græ cæ & latinæ literæ licet meliuſcule ſeſe habeāt q̄ multis anteactis annis,tamē adhuc iacent.Quis enim bene nouit liberales artes?quis ē ſimplicium rerum,quibus i me dicina opus eſt,doctiſſimus?heu heu pudet dicere,uix lactucas.braſſicas, &quæ uel cæcis ſe ipſam oſtendit herbam cognoſcimus.quod ego cum cogito,& ſi nō poſ ſum non dolere uehementer,tamē non ſolum non ſuccumbo dolori,ſed ſic accī gor nocte dieq; ad ſuccurēdum nullo deuitato labore,ut ſperē breui futurū ,quo& bonas artes omneis, & medicinam ipſam calleant homines ætatis noſtræ , ualeatq; ſtudioſiſſimus quiſq;,niſi ſibi ipſe defuerit,cum antiquitate contendere.doleant, maledicant,obſtent.& quantum,& quandiu uelint,ſi qui ſunt iuuidi.indocti. & bat bari.ἔστω ἔστω καλῶς.accipite nunc igitur quod pro tempore damus duplex uno uolumine dictionarium.ubi quid ſit additum in fronte libri licet uidere.ſi qua itē facta ſint meliora,legentes cognoſcite.& expectate magnum etymologicum.Su dam.Pollucem.Pauſaniam.Stephanum.& cæteros bonos ,quos cura noſtra ipreſ ſos breui publicare eſt animus.expectate deiceps optimos quoſq; græcos .nūc æte noſtro decem Ariſtophanis comœdiæ cū optimis commentariis excudūtur . Su das item,omneſq; in uno uolumine doctiſſimos epiſtolæ.mox aggrediemur.Her mogenis rhetorica & Aphthonii progymnaſmata,& in eos ipſos,& i Ariſtotelē cō mentarios.nec non Galeni quæcunq; extant in medicina. Sed quāq̄ certo ſcio di cturos pleroſq;,cum noſtras has pollicitationes legerint ouidianum Illud.Pollici tis diues quilibet eſſe pōt,id tamen fero æquo animo,quādoquidem uolētē Chri ſto Ieſu Deo noſtro optimo.maximo,& hæc & multo maiora uidebunt , quæ pa ro,quæ molior. Veſtrum ē interea ſtudioſi & amici fautoreſq; prouinciæ noſtræ , ſi cupitis Aldum ueſtrum opem uobis & pereunti doctrinæ impreſſorio ære,facili us allaturæ,ære ueſtro emere libros noſtros,ne parcite ipēſæ. Sic.n.breui oia dabimꝰ. & mementote qđ præcepit optimus Poeta Heſiodus.

Καὶ δόμεν ὅς κεν δῷ.καὶ μὴ δόμεν ὅς κεν μὴ δῷ.
Δώτη μέν τις ἔδωκεν,ἀοῦ δ᾽ ἠδοῦτις ἔδωκεν. Hoc eſt
Da, tibi qui dederit,qui non dederit tibi,ne da.
Dantialiquis dedit,at non danti non dedit ullus.

ἔρρωσθε.

Σκιπίωνι τῷ καρτερομάχῳ.
Μείλιχον μύθοις ξείνοισι,ἑλληνίδος ἀνθέα γλώττης,
Ἡ βίβλος πολλὴν ἀφθονίαν παρέχει.
Λάμπων ὡς πολλοὶ θησαυρισμῷ ὄρτα λατίνους.
Ῥωλάκαμψ σ᾽ ἄλδος,δῶκε προχειροτάτην.

Μάρκου Μουσούρου τοῦ Κρητός.
Τῆσδ᾽ ἐπιειδὲς μαίμεσκε πηδνὰ τείρεα,πλασσῶν
Γλῶσσαν καὶ ἀθυρόστηρ αὐσονὶς ἀμφὶ βίβλου.
Τῆσι παλαιβίων ξυνταρρίων ὅπισθ᾽ ῥέοντος εἶδε
Ξυνὸν ἕλων ἀμφοῖν,τὸ κτέαρ Ἄλδοιο φέρει.

12. *Ὧραι τῆς Ἀειπαρθένου Μαρίας,* Βενετία, Ἄλδος Μανούτιος, 1497, συσταχωμένο μὲ τὸ *Breuissima introductio ad litteres graecas.*

Folio. 160 φύλλα.
Βιβλ.: Renouard, 15(13) * *IGI*, 4870 * Rhodes, H 5 * *Manuzio*, 19 * Layton, *Add.*, 3.
Ἀντίτυπο: Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

Τὸ μικρὸ αὐτὸ λειτουργικὸ βιβλίδιο εἶναι τὸ πρῶτο σχετικὸ χρονολογημένο βιβλίο τοῦ Ἄλδου καὶ ἐκδόθηκε, πιθανότατα, μὲ στόχο τὴ διάθεσή του στὸ οὐνίτικο ἑλληνικὸ κοινό. Ταυτόχρονα, ἀντιπροσωπεύει καὶ τὴν

editio princeps τοῦ κειμένου. Δὲν γνωρίζουμε τὸν ἐπιμελητή του, ἡ τυπογραφικὴ μορφοποίησή του ὅμως παραπέμπει στὸ *Ψαλτήριο*, ποὺ ἐξέδωσε ὁ Ἰουστίνος Δεκάδυος, ὁ ὁποῖος πιθανότατα ἀσχολήθηκε καὶ μὲ τὴν ἐν λόγω ἔκδοση. Γιὰ τὴν ἐκτύπωση χρησιμοποιήθηκε ἐκτεταμένη ἐρυθροτυπία, ἐπίτιτλα ποὺ πρωτοεμφανίζονται καὶ δὲν χρησιμοποιήθηκαν ἔκτοτε μᾶλλον, πολλῶν εἰδῶν καὶ διαστάσεων πρωτογράμματα, τὰ μικρότερα ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι ταυτόσημα μὲ αὐτὰ τοῦ *Ψαλτηρίου*. Κοσμεῖται ἐπίσης καὶ μὲ τὴν εἰκόνα τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου.

Τὸ μοναδικὸ καὶ χωρὶς ἀρίθμηση δεκαεξασέλιδο *Breuissima introductio ad litteres graecas*, ποὺ βρίσκεται συσταχωμένο μὲ τὸ *Ὧραι* στὸ ἀντίτυπο τῆς Morgan Library, βιβλιογραφήθηκε καὶ σχολιάζεται ἀπὸ τὴν Evro Layton.

13. **Urbanus Bolzanius,** *Institutiones Graecae grammatices*, Βενετία, Ἄλδος Μανούτιος, Ἰανουάριος 1497/8.

4º. 220 φύλλα.

Βιβλ.: Renouard, 11(4) * *BMC* V 558 * *Census*, U 66 * Firmin-Didot, 95-96 * Rhodes, U 1 * UCLA, I, 25-26(20) * *OAME*, I, 21-22 * *Manuzio*, 20.

Ἀντίτυπο: ΓΒ * ΔΠ.

Ἡ ἔκδοση *Institutiones Graecae* συντάχθηκε κατὰ παραγγελία τοῦ Ἄλδου ἀπὸ τὸν περιώνυμο ἑλληνιστὴ Urbano Bolzanio, τὸν ἐπονομάζομενο Belluno, μὲ σκοπὸ νὰ παρουσιαστοῦν γιὰ πρώτη φορὰ οἱ κανόνες τῆς ἑλληνικῆς γραμματικῆς μὲ παραδείγματα στὰ λατινικά. Ὁ Ἄλδος ἀφιέρωσε τὴν ἔκδοση σὲ ἕναν ἀπὸ τοὺς σπουδαιότερους καὶ πιὸ ἐμπνευσμένους ἰταλοὺς οὐμανιστές, τὸν πολὺ Giovanni Pico della Mirandola, τὸν ἀποκαλούμενο *Φοίνικα* τῆς ἐπιστήμης, λόγω τῆς ἀγάπης του γιὰ τὰ γράμματα καὶ τῆς γνώσης του γενικότερα. Μετὰ τὴν κυκλοφορία τῆς ἔκδοσης, κόπηκε ἀναμνηστικὸ μετάλλιο πρὸς τιμὴν τοῦ Bolzanio, ὡς ἀναγνώριση τῆς ἐξέχουσας σημασίας τοῦ γραμματικοῦ ἐγχειριδίου του.

Ὁ Bolzanio (= Urbano Dalle Fosse), ποὺ γεννήθηκε τὸ 1443 καὶ πέθανε τὸ 1524, σπούδασε στὴν Κωνσταντινούπολη, ἀκολουθώντας τὸν δόγη τῆς Βενετίας Andrea Gritti, καὶ ὁλοκλήρωσε τὶς σπουδές του στὴ Μεσσίνα δίπλα στὸν Κ. Λάσκαρη (Rosa, *Urbano*). Ὑπῆρξε λάτρης τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας καὶ ὡς ἐκ τούτου ἐπιδίωξε νὰ μεταγγίσει τὶς γνώσεις του σὲ ὅσους ἐπιθυμοῦσαν νὰ μάθουν τοὺς κανόνες τῆς γραμματικῆς καὶ τὸν ὀρθὸ τρόπο χειρισμοῦ τῆς ἑλληνικῆς. Χαρακτηριστικά, ἐπανερχόμενος ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη στὴ Βενετία, ἀφοῦ ἐπισκέφθηκε τὶς κυριότερες ἑλληνικὲς πόλεις καὶ τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου, ἄνοιξε ἰδιωτικὴ σχολὴ στὴ Βενετία, μὲ ἐπίκεντρο τὴ διδασκαλία τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας. Ἀπέκτησε φήμη ὡς δάσκαλος καὶ ἡ γραμματική του ἐπανεκδόθηκε στὴ Βενετία τὸ 1512 καὶ τὸ 1545.

14. Ἀριστοτέλης, *Φυσικὴ ἀκρόασις*, Βενετία, Ἄλδος Μανούτιος, Φεβρουάριος 1497.

Folio. 306 φύλλα.

Βιβλ.: Renouard, 7(5) * *BMC* V 553 * *Census*, A 959 * Rhodes, A 15 * *OAME*, I, 14-17 * UCLA, I, 13-15(11) * *Manuzio*, 23.

Ἀντίτυπο: Συλ. Α. Οἰκονομόπουλου - Βιβλ. Ἱδρ. Αἰκατερίνης Λασκαρίδη * ΕΒΕ (Κοκ. 13) * ΜΙΘΠ * ΒΚ * ΙΒΣΛ * ΒΜΠ.

Οἱ ἀριστοτελικὲς πραγματεῖες, οἱ ὁποῖες ἐντάχθηκαν στὸν δεύτερο τόμο τοῦ ἀριστοτελικοῦ corpus ποὺ ἐξέδωσε ὁ Ἄλδος, εἶχαν πρὸ πολλοῦ μεταφραστεῖ λατινικὰ καὶ εἶχαν ἐκδοθεῖ αὐτοτελῶς. Λόγου χάρη, ἡ ἔκδοση *Φυσικὴ ἀκρόασις* (*Physica*), μὲ σχόλια τοῦ Ἀβερρόη, εἶχε κυκλοφορήσει ἀπὸ τὸν Lorenzo Canozio στὴν Πάντοβα, μεταξὺ τοῦ 1472 καὶ τοῦ 1475. Ἡ πιὸ ἀξιόπιστη ὅμως λατινικὴ μετάφραση, σὲ σύγκριση μὲ τὸ πρωτότυπο, εἶναι αὐτὴ τοῦ Ἰωάννη Ἀργυρόπουλου (*Physica*), ποὺ τυπώθηκε στὴ Ρώμη, γύρω στὰ 1481, ἀπὸ τὸν Oliviero Servio.

Ἡ ἔκδοση τοῦ Ἄλδου τυπώθηκε σὲ δύο τμήματα καὶ θὰ μποροῦσε νὰ ἀποτελέσει δύο ἀνεξάρτητους τόμους. Ὁ ἕνας περιλαμβάνει τὸ *Περὶ φυτῶν ἱστορίαι* τοῦ Θεόφραστου καὶ ὁ ἄλλος τὰ προαναφερθέντα ἔργα καὶ τὰ *Προβλήματα*, τὴ *Μηχανικὴ* καὶ τὴ *Μεταφυσικὴ* τοῦ Ἀριστοτέλη.

Στὸν Πρόλογό του, ἀφιερωμένο στὸν μαθητή του Alberto Pio (Firmin-Didot, 97-98), ὁ Ἄλδος πλέκει τὸ ἐγκώμιο τῆς «φιλοσοφίας» καὶ ἐπιτίθεται κατὰ τῶν ψευδο-φιλοσόφων –ποὺ κατέχονται ἀπὸ ἄγνοια, δὲν ἀκολουθοῦν τοὺς κανόνες τῆς Ἐκκλησίας, προσομοιάζουν περισσότερο μὲ τὸ ζῶο παρὰ μὲ τὸν ἄνθρωπο καὶ δὲν ἔχουν καμία σχέση μὲ τὴν ἀρετή–, ἐπικαλούμενος τὰ λόγια τοῦ Πλάτωνα: *Μὴ καθαρῷ γὰρ καθαροῦ ἐφάπτεσθαι οὐχὶ θεμιτόν*.

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ ΒΙΟΣ ΕΚΤΩΝ ΛΑΕΡΤΙΟΥ.

ΑΡιστοτέλης Νικομάχου μὲν φασὶ πάππος, συγγρά-
φεως· ὁ δὲ Νικόμαχος ἰῶ ἀπὸ Νικομάχου τοῦ μα
χάονος τοῦ ἀσκληπιοῦ· καθάφησιν Ἑρμιππος
ἐν τῷ περὶ Ἀριστοτέλους· μὴ συγγενίω ἀμύν τα.
ὃς μακεδόνων ἐβασίλευσε· διαδοχὴν φιλοσοφείας ἔσ
χησεν ὧν τοιοῦτος τῶν Πλάτωνος μαθητῶν· πρᾶος λόγῳ τῷ φωνῇ, ὡς
φησι Τιμόθεος ὁ Ἀθηναῖος ἐν τῷ περὶ βίων· ἀλλὰ καὶ ἰχνογρα-
φῆσαι φασιν ἰῶ μὴ μικρόμματος· ἐάθη δέ τε τὴν ὄψιν μῶ χρῶ μῶνος
ἀδακτυλίοις ἀκαρᾶ· ἔσχε δὲ ἀγρὸν νικόμαχον ὀβολιαῖον τάλαν
τα λακκῆς ὡς φησι τιμόθεος· ἀπέσχε δὲ πλάτωνος ἔτι πρεσβύτερος·
ὥστε φασὶν ἐκεῖνον εἰπεῖν Ἀριστοτέλης ἡμᾶς ἀπελάκτισε κα-
θάπερ οἱ τὰ πώλαρια γλυκαινόμενα τὴν μᾶτέρα· φησὶ δ' Ἑρμιπ-
πος ἐν τοῖς βίοις· ὅτι πρωιβιώτους αὐτοῦ πρὸς φιλοσοφίαν ὑ-
πὲρ ἀθηναίων, χολαρχησ ἐγένετο φιλ ἐν ακαδημίᾳ ἀρχὰς ξε-
νοκράτης· ἐλθὼν τα δὲ αὐτὸν καὶ θεασάμενον ὑπ' ἄλλων τὴν πο
λιῶν, ἐλέσθαι πρῶτον τὸν ἐν λυκείῳ· καὶ μέχρι μὲν ἀλείμμα
τος ἀμακάμπτου τα τοῖς μαθηταῖς συμφιλοσοφεῖν· ὅθεν πε
ριπατητικὸν προσαγορευθῆναι· οἱ δ' ὅτι ἐκ πόσου πρὶν πατοῦν-
τα λεξάνδρῳ συμπορεύων διελέγετο ἀπίᾳ· ἐπεὶ δὲ πλείους
ἐγένοντο ἤδη, καὶ ἐκάθισεν, εἰ πῶς αἰσχρὸν σιωπᾶν, ξενοκράτη
δ' ἐᾶν λέγειν· καὶ πρὸς θέσιν συνεγύμναζε τοὺς μαθητάς, ἅ-
μα καὶ ῥητορικῶς ἐπισκῶν· ἔπεσε μὲν τοι ἀπῆρε πρὸς ἔρ

15. **Ἀριστοτέλης,** *Περὶ ζῴων ἱστορίας* (καὶ διατριβὲς τοῦ Θεόφραστου), Βενετία, Ἄλδος Μανούτιος, 1η Ἰουνίου 1497.

Folio. 472 φύλλα.

Βιβλ.: *HC* 1657 * *GW* 2334 * *BMC* V 555-556 * *IGI*, 791 * *Census* A 959 * Firmin-Didot, 96-101 * Rhodes, A 15 * *OAME*, I, 13-14 * UCLA, I, 15-17(12) * *Manuzio*, 22.

Ἀντίτυπο: ΣΑΟ-ΒΙΑΛ * ΕΒΕ (Κοκ. 13) * ΙΒΣΛ * ΔΒΚ.

Ὁ τρίτος τόμος τῆς ἔκδοσης τοῦ ἀριστοτελικοῦ corpus περιλαμβάνει 24 πραγματεῖες τοῦ Ἀριστοτέλη μὲ ποικίλες ἔρευνές του γύρω ἀπὸ τὸν κόσμο τῶν ζώων: *Περὶ ζῴων μορίων*, *Περὶ ψυχῆς*, *Περὶ ζῴων γενέσεως* κ.ἄ. Πραγματεῖες τοῦ Ἀριστοτέλη ποὺ συνθέτουν τὸ ἔργο *Περὶ ζῴων ἱστορίας* εἶχαν μεταφραστεῖ λατινικὰ ἀπὸ φιλοσόφους τῆς σχολαστικῆς σχολῆς τοῦ Μεσαίωνα καὶ ἐμπεριέχονται σὲ τόμους ποὺ ἐκδόθηκαν μὲ τὸν τίτλο Aristoteles, *Opera*, ὅπως αὐτὴ μὲ τὰ σχόλια τοῦ Petrus Antonius Sforzantes, ποὺ τυπώθηκε ἀπὸ τὸν Filippo di Pietro, στὴ Βενετία, τὸ 1482. Εἰδικά, ὅμως, τὸ *Περὶ ζῴων ἱστορίας* εἶχε μεταφραστεῖ λατινικὰ ἀπὸ τὸν Θεόδωρο Γαζῆ (*De animalibus*) καὶ εἶχε μάλιστα κυκλοφορήσει ἔντυπα ἤδη ἀπὸ τὸ 1476 στὴ Βενετία, στὴν ἔκδοση τοῦ Ludovico Podocatharo, ἀπὸ τὸν τυπογραφικὸ οἶκο τῶν Johann von Köln καὶ Johann Manthen. Πέντε ἀκόμη ἐκδόσεις τοῦ *De animalibus* τέθηκαν σὲ κυκλοφορία ἀπὸ τυπογραφεῖα τῆς Βενετίας, οἱ τέσσερις σὲ μετάφραση τοῦ Γαζῆ καὶ ἡ πέμπτη χωρὶς μνεία τοῦ μεταφραστῆ (1492, 1493, π. 1495 καὶ 1498).

Τὴν ἔκδοση αὐτή, ὁ Ἄλδος τὴν ἀφιερώνει καὶ πάλι στὸν Alberto Pio, πληροφορώντας τον πὼς ἡ κατάταξη τῶν διδακτικῶν συγγραμμάτων τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ τοῦ Θεόφραστου ἔγινε κατόπιν συμβουλῆς τοῦ Francesco Caballi ((†1540) ἀπὸ τὴν Μπρέσια, καθηγητῆ τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς ἰατρικῆς στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Πάντοβας (Thorndike, *Magical*).

ἈΡΙΣΤΟΤΈΛΟΥΣ ΠΕΡὶ ΖΩΩΝ ἸΣΤΟΡΊΑΣ

K. 1.

ΤΟ Α΄.

In quibus animalia inter se differunt: quibusve conveniunt: eorundemque naturae du

Ὧν ἐν τοῖς ζώοις μορίων, τὰ μὲν ἐστιν ἀσύνθετ' ὅσα διαιρεῖται εἰς ὁμοιομερῆ· οἷον σάρκες εἰς σάρκας· τὰ δὲ σύνθετα· ὅσα εἰς ἀνομοιομερῆ· οἷον ἡ χεὶρ, οὐκ εἰς χεῖρας διαιρεῖται· οὐδὲ τὸ πρόσωπον εἰς πρόσωπα· τῶν δὲ τοιούτων ἔνια, οὐ μόνον μέρη, ἀλλὰ καὶ μέλη καλεῖται· τοιαῦτα δ' ἐστὶν ὅσα τῶν μερῶν ὅλα ὄντα, ἕτερα μέρη ἔχει ἐν αὐτοῖς ἴδια· οἷον κεφαλὴ καὶ σκέλος· καὶ χεὶρ· καὶ ὅλος ὁ βραχίων καὶ ὁ θώραξ· ταῦτα γὰρ αὐτά τέ ἐστι μέρη ὅλα, καὶ ἐστὶν αὐτῶν ἕτερα μόρια· πάντα δὲ τὰ ἀνομοιομερῆ, σύγκειται ἐκ τῶν ὁμοιομερῶν· οἷον χεὶρ, ἐκ σαρκός· νεύρων, καὶ ὀστῶν· ἔχει δὲ τῶν ζώων, ἔνια μὲν, πάντα τὰ μόρια, τὰ αὐτὰ ἀλλήλοις· ἔνια δ' ἕτερα· ταῦτα δέ, τὰ μὲν, εἴδη τῶν μορίων ἐστίν· οἷον ἀνοῦρις καὶ ὀφθαλμός, ἀνοῦρι νὶ καὶ ὀφθαλμῷ· καὶ σαρκί, σὰρξ, καὶ ὀστῶ ὀστοῦν· τὸν αὐτὸν δὲ τρόπον καὶ ἵππων καὶ τῶν ἄλλων ζώων, ὅσα τῷ εἴδει, ταὐτὰ λέγομεν αὐτοῖς· ὁμοίως γὰρ ὥσπερ τὸ ὅλον ἔχει πρὸς τὸ ὅλον, καὶ τῶν μορίων ἔχει ἕκαστον πρὸς ἕκαστον· τὰ δὲ, ταὐτὰ μὲν ἐστι· διαφέρει δὲ καθ' ὑπεροχὴν καὶ ἔλλειψιν· ὅσον τὸ γένος ἐστὶ ταὐτὸν· λέγω δὲ γένος, οἷον ὄρνιθα καὶ ἰχθῦν, τούτων καὶ ἑκάτερον ἔχει διαφορὰν κατὰ τὸ γένος, καὶ πρὸς τὸ γένος· καὶ ἐστιν εἴδη πλείω ἰχθύων καὶ ὀρνίθων· διαφέρει δὲ, σχεδὸν τὰ πλείω τῶν μορίων ἐν αὐτοῖς, παρὰ τὰς τῶν παθημάτων ἐναντιώσεις, οἷον, χρώματος· καὶ σχήματος· τῷ τὰ μὲν, μᾶλλον

16. Ἀθήναιος, *Δειπνοσοφιστῶν Προλεγόμενα* [Βενετία, Ἄλδος Μανούτιος, πρὶν ἀπὸ τὶς 15 Ἀπριλίου 1498].

Folio. μονόφυλλο.
Βιβλ.: Bühler, *Athenaeus* * *Χάρτα*, I, 339 * *Manuzio* 24.
Ἀντίτυπο: Morgan Library (MA 1346-230).

Ἡ ἔκδοση τῶν *Δειπνοσοφιστῶν* τοῦ Ἀθήναιου εἶχε προγραμματισθεῖ νὰ κυκλοφορήσει ἀπὸ τὸν οἶκο τοῦ Ἄλδου ἀπὸ τὸ 1498-1499, ὅπως φαίνεται ἀπὸ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Giovanni Battista Palmiere ἀπὸ τὴν Μπολόνια: «Vidi in quodam Athenei principio versiculo decimo octravo Masurius non Munsurios scribendum est».

Ἡ ἔκδοση αὐτὴ κυκλοφόρησε τελικὰ δεκαπέντε περίπου χρόνια ἀργότερα, τὸ 1514. Παραταῦτα στοιχειοθετήθηκε ἕνα μονόφυλλο «ΤΩΝ ΑΘΗΝΑΙΟΥ ΝΑΥΚΡΑΤΙΤΟΥ ΔΕΙΠΝΟΣΟΦΙΣΤΩΝ ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ», τὸ ὁποῖο, τυπωμένο στὴ μία σελίδα μόνο, περιῆλθε στὴν κατοχὴ τοῦ Beatus Rhenanus καὶ φέρει ἰδιόχειρο κτητορικὸ σημείωμα: «Beati Rhenani sum. Nec muto dominis. AN. M. D. XIII, Basiliae».

Τὸ μονόφυλλο τοῦ Ἀθήναιου δὲν ἀποκλείεται νὰ τὸ δώρισε στὸν Rhenanus ὁ Johann Cuno, ὁ ὁποῖος ἐργαζόταν στὸ τυπογραφεῖο τοῦ Ἄλδου καὶ συνέλεγε τυπογραφικὰ δοκίμια ὅπως λ.χ. τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ τοῦ Θεόφραστου.

Ὁ λόγος τῆς καθυστέρησης τῆς ἔκδοσης ὀφείλεται, μᾶλλον, στὸ ὅτι ὁ Ἄλδος δὲν εἶχε ἐξασφαλίσει ἀντίγραφο τῶν *Δειπνοσοφιστῶν* γιὰ νὰ τὸ χρησιμοποιήσει ὡς τυπογραφικὸ πρότυπο. Ἄλλωστε γνωρίζουμε ὅτι ὁ Καρτερομάχος διαπραγματευόταν ἕνα χειρόγραφο τοῦ Ἀθήναιου γιὰ λογαριασμὸ τοῦ Ἄλδου τὸ 1505 καὶ τὴν ἄνοιξη τοῦ 1508 ὁ Paolo Canal εἶχε ἀντιγράψει ἕνα χειρόγραφο τῶν *Δειπνοσοφιστῶν* (*Palatinus Gr.* 47), ποὺ ἦταν στὴν κατοχὴ τοῦ Battista Egnazio καὶ τὸ ὁποῖο χρησιμοποίησε ὁ Μουσοῦρος ποὺ ἐπιμελήθηκε τὴν ἔκδοση τὸ 1514.

ΤΩΝ ΑΘΗΝΑΙΟΥ ΝΑΥΚΡΑΤΙΤΟΥ ΔΕΙΠΝΟΣΟΦΙΣΤΩΝ ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ.

Ἀθήναιος μὲν ὁ τῆς βίβλου πατὴρ ποιεῖται τὸν λόγον πρὸς Ἐπικράτη· δεῖπνοσοφιστὴς δὲ τὴν τοῦ ὀνόματος ὑπόκειται ὑπὸ τοῦ λόγου λαβόντος ῥωμαῖος ἀνὴρ τῇ τύχῃ περιφανὴς· τοὺς κατὰ πᾶσαν παιδείαν ἐμπειροτάτους ἑαυτοῦ δόκιμους μούσης ἱεροὺς οὐκ ἀδοξοῦντας καλλίστων ἐπιμανθάνοντες. ἰσχύσῃ γὰρ τῇ βίβλῳ ἐνίδετο καὶ τὸ τοῦτον χρείας· μὴ τὸ τῷ ὀνόματι ἀναπύθεσθαι· καὶ λαχανοπώλην ἴσην παντοῖα· καὶ ζώων παντοδαπῶν· καὶ ἀνθρακεῖας συμφορᾶτος μὴ ποιητάς· μὴ ὅλως σοφούς· ἔργαμα μουσικὰ καὶ σκεύη τῶν εἰθισμένα καὶ ἐκπώματα διάφορα πολυτελῶν βασιλέων δηλοῦται μακρὸν μεγάλη· ὅσα δ' ἄλλα οὐδὲν δύχρηστον ἀπομνημονεύσομαι ἢ ἐπιλέξομαι μικρὰ μαπεῖδος διερχόμενον. Καὶ ἔστιν ὁ τοῦ λόγου οἰκονομία μίμηματος τοῦ δείπνου πολυπλείας· ἅτε βίβλου διασκευὴ τῆς ἐντῷ λόγῳ περασκευῆς· τοιοῦτον θαυμαστὸν οὗτος τοῦ λόγου οἰκονόμος Ἀθήναιος ὑφέστηκε λογοδείπνου εἰσηγήσατο. πρὸ ἓξ ἑαυτοῦ νόμους ὥσπερ οἱ ἀθήνησι ῥήτορες ὑπὸ τῆς ἐν τῷ λέξει θερμότητος, πρὸς τὰ ἑπόμενα τῆς βίβλου βαθμηδὸν ὑπεραλλόμενοι· οἱδὲν τὴν δεῖπνον δώδεκα ἐπιβαλόμενοι δεῖπνοσοφιστεῖ, ὅσων Μασυρίου νόμων ἀληθὴς ὁ πόθος ἐστὶν ἀνδρὸς ἐπιμέλεσθαι μούσης μόνος πρὸς τὴν ἀνδρὸς τὰ ἄλλα πεπαίδευται ἀνὴρ μὴ κατὰ τὰ ἄλλα πεπαίδευται ἀνδρός· δύστερος· μὴ τὰ ἐγκύκλια σύμπαντα ἐξηλωκώς. εἰ μὲν γὰρ ὧν ἐπεδείκνυτο ὡς μόνον τοῦτο ἠσκηκὼς ὠφέλητο· οὐκ ἂν πολλὰ ἔχειν ἐπαίνων σωτρόπαλα βλέπων ἦν ποιητὴς οὐδενὸς δύστερος φασὶ μετὰ ῥαψῳδοὺς πρῶτος· πεζῇ δὲ Πλούταρχος Λεωνίδης ὁ Ἀλεξανδρεὺς Ἀριστίας ὁ Μιλήσιος Ἀνδρόμαχος ὁ μυρσύπος Ζωΐλος γραμματικῶν ὀκταετέστατος φιλοσόφων ἢ ῥητόρων Γοργίας Δημόκριτος οἰνίλου ἢ σοφὸς πολυμαθὴς πέμπτος ὑπερηλιορτικότατος· Φιλάδελφός τε ὁ πολυμαθὴς ἀνὴρ ἐμοῦσον σοφιστοῦ θεωρίᾳ τεθραμμένος· αἰνᾶ καὶ τὸν ἄλλον βίον ὀβριστομένος· τῶν δὲ κυνικῶν· ὃς ἦν ὁ κυνάλωπηξ καλεῖ· ᾧ οὐ μόνοι δυσὶ λύκοι ἀρκοῦσι ἐπιτρώσῃ τῷ Τηλεμάχῳ ἐκκλησιάζοντι, ἀλλὰ τῷ Ἀντίνοος πολὺ πλείονες. Ῥητορικὴ δὲ ἄγαν τῶν κυνικῶν οὐδὲν ἀπολαύσαντος μᾶλλον· ὧν κατὰ τρέχομεν τὰ ἄλλα ὅσοι τὴν ἐφθέγγοντο, Οὐλπιανὸς ὁ τύριος· ὃς διὰ τὰς συνεχεῖς ζητήσεις ἃς ἀνὰ πᾶσαν ὥραν ποιεῖται, ἐν τοῖς ἀγῶσι· περιπέπτωκε βιβλιοπώ-

Basilee.

17. **Ἀριστοτέλης,** *Ἠθικὰ Νικομάχεια, Πολιτικά, Οἰκονομικά, Ἠθικὰ μεγάλα, Ἠθικὰ Εὐδήμεια*, Βενετία, Ἄλδος Μανούτιος, Ἰούνιος 1498.

Folio. 337 φύλλα.

Βιβλ.: Renouard, 16(1) * *BMC* V 558-559 * *Census*, A 959 * Firmin-Didot, 103-105 * Rhodes, A 15 * *OAME*, I, 22-23 * UCLA, I, 26-27(21) * *Manuzio*, 25.

Ἀντίτυπο: Συλ. Α. Οἰκονομόπουλου - Βιβλ. Ἱδρ. Αἰκατερίνης Λασκαρίδη * ΕΒΕ (Κοκ. 13) * ΙΒΣΛ * ΔΒΜ * ΔΒΔ.

Τὰ *Ἠθικά* (*Ἠθικὰ Εὐδήμεια*, *Ἠθικὰ Νικομάχεια* καὶ *Ἠθικὰ Μεγάλα*), ὅπως ὅλα τὰ ἀριστοτελικὰ συγγράμματα ποὺ ἐξέδωσε ὁ Ἀνδρόνικος Ρόδιος τὸν 1ο π.Χ. αἰώνα, μεταφράστηκαν λατινικὰ σὲ διάφορες ἐποχὲς καὶ σχολιάστηκαν ἀπὸ ἐπιφανεῖς ἐκπροσώπους τῆς σχολαστικῆς παράδοσης. Γνωρίζουμε τουλάχιστον 28 αὐτοτελεῖς ἐκδόσεις τῶν πραγματειῶν αὐτῶν, περισσότερες ἀπὸ ὁποιαδήποτε ἄλλη θεματικὴ ἑνότητα τῶν λεγόμενων διδακτικῶν ἔργων τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἀπὸ αὐτὲς ξεχωρίζουν οἱ λατινικὲς ἀποδόσεις τοῦ Ἰωάννη Ἀργυρόπουλου, βασισμένες σὲ βυζαντινὰ χειρόγραφα ἄγνωστα στὴ Δύση, ὅπως καὶ οἱ ἑρμηνεῖες του σὲ ἐπιλεγμένα χωρία ποὺ εἶχαν διαστρεβλωθεῖ ἀπὸ τοὺς σχολιαστὲς καὶ ἀντιγραφεῖς κατὰ τὸν Μεσαίωνα. Χαρακτηριστικά, ἡ πρώτη ἔκδοση τοῦ Ἀργυρόπουλου (*Ethica*) κυκλοφόρησε στὴ Φλωρεντία, ἐκεῖ ποὺ δίδασκε, δηλαδὴ στὴν *Accademia Fiorentina*, γύρω στὸ 1480, ἀπὸ τὸν Niccolò di Lorenzo, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιπες ἐκδόθηκαν στὸ Παρίσι, στὸ πλαίσιο τῶν ἐργασιῶν τῆς σχολῆς τῆς Σορβόνης, καὶ μία τελευταία στὴ Ρώμη, τὸ 1492, ἀπὸ τὸν Eucharius Sibber.

Στὸν Πρόλογο τοῦ πέμπτου καὶ τελευταίου τόμου τῆς ἔκδοσης τοῦ ἀριστοτελικοῦ corpus, τὸν ὁποῖο ἀπευθύνει ὁ Ἄλδος καὶ πάλι στὸν Alberto Pio (Firmin-Didot, 103-104), ὁμολογεῖ ὅτι σκοπός του ἦταν νὰ συγκεντρώσει στὴν ἔκδοση αὐτὴ ὅλα τὰ ἀριστοτελικὰ κείμενα, τὰ ὁποῖα εἶχε μεταφράσει λατινικὰ ὁ Leonardo Bruni: «Γιὰ νὰ τὰ ἐντοπίσω», συνεχί-

ζει ὁ Ἄλδος, «τὰ ἀναζήτησα στὴ Ρώμη, στὴ Φλωρεντία, στὸ Μιλάνο, καὶ ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα ὣς τὴ Βρεταννία, τελικά, καὶ ποῦ δὲν ἔψαξα! Κυρίως ὅμως στὴ Βενετία ἐρεύνησα σὲ βάθος. Μετὰ τὴν ὁλοκλήρωση τοῦ τόμου, ἀνέμενα μάταια γιὰ ἕξι μῆνες, μὲ σκοπὸ νὰ ἐπισημάνω ἐλλείψεις. Οἱ κόποι αὐτοὶ εἶναι πειστικὰ κριτήρια, ἐλπίζω, τῶν ὅσων ἀντιμετώπισα, δηλαδὴ τὴν ἀγνωμοσύνη, τὴ ζήλεια καὶ τὴν κακοβουλία, στὴν προσπάθειά μου νὰ ἐκδώσω ἀξιόπιστα τὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη».

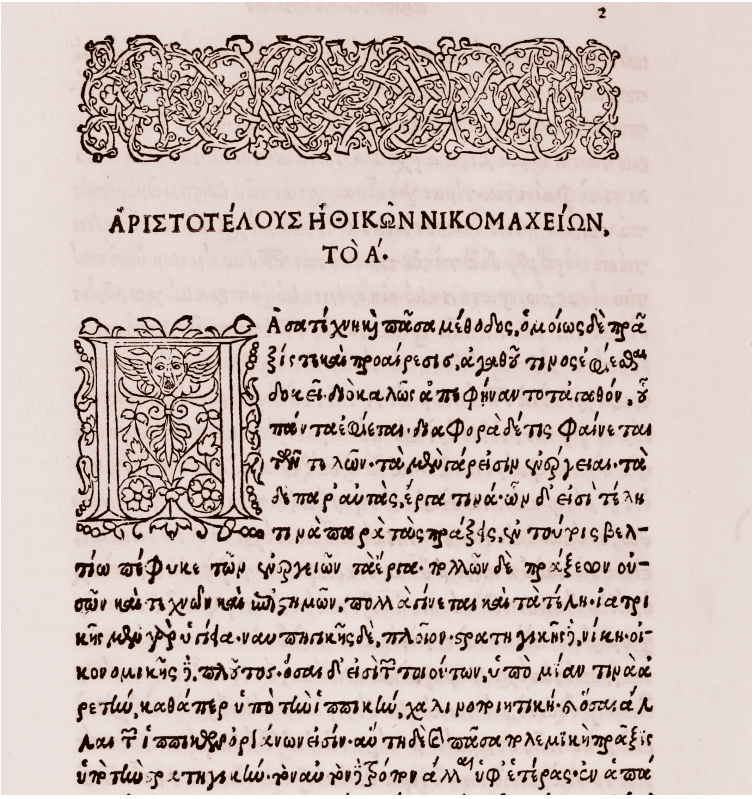
2

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ ΗΘΙΚΩΝ ΝΙΚΟΜΑΧΕΙΩΝ,
ΤΟ Α.

Καὶ πράγματι, μόνο δέκα χρόνια ἀργότερα, τὸ 1508, ὁ Ἄλδος ἐντόπισε τὰ κατάλληλα χειρόγραφα γιὰ νὰ ἐκδώσει τὴν *Ποιητικὴ* καὶ τὴ *Ρητορικὴ* τοῦ Ἀριστοτέλη, πραγματεῖες ποὺ συμπεριέλαβε στὴν ἔκδοση *Rhetores graeci* (*Ἕλληνες ρήτορες*), 1508-1509.

18. Ἀριστοφάνης, *Κωμῳδίαι ἐννέα* (μὲ ἀρχαῖα σχόλια καὶ φιλολογικὴ ἐπιμέλεια τοῦ Μάρκου Μουσούρου), Βενετία, Ἄλδος Μανούτιος, 15 Ἰουλίου 1498.

Folio. 350 φύλλα.

Βιβλ.: *HC* 1656 * *BH* I(21) * *GW* 2233 * *BMC* V 559 * *IGI*, 790 * *Census* A 958 * Firmin-Didot, 103-111 * Rhodes, A 14 * *OAME*, I, 23-24 * UCLA, I, 27-29(22) * Chantry, *Scholiain Plutum* * Ferreri, *Musuro*, 93-111 * *Manuzio*, 26.

Ἀντίτυπο: Συλ. Α. Οἰκονομόπουλου - Βιβλ. Ἱδρ. Αἰκατερίνης Λασκαρίδη * ΕΒΕ (Κοκ. 12) * ΜΜΛ * ΜΙΘΠ * ΔΒΚ * ΛΜΛ * ΒΠΜΔ * ΒΜΠ.

Τὴ φιλολογικὴ ἐπιμέλεια τῆς editio princeps τῶν *ἐννέα Κωμωδιῶν*, μὲ τὰ ἀρχαῖα σχόλια, ὁ Ἄλδος τὴν ἐμπιστεύτηκε στὸν Μάρκο Μουσοῦρο. Μὲ τὶς *Κωμωδίες* τοῦ Ἀριστοφάνη καταπιάστηκαν δύο μόνο λόγιοι κατὰ τὴν Ἀναγέννηση: Ὁ Leonardo Bruni, ποὺ ἀπέδωσε ἕνα ἀριθμὸ στίχων τοῦ *Πλούτου* σὲ πεζὸ λατινικὸ λόγο καὶ ὁ Rinucci (Rinuccius de Castiglione), γνωστὸς καὶ ἀπὸ τὴ λατινική του μετάφραση τῶν *Μύθων* τοῦ Αἰσώπου, ὁ ὁποῖος κατὰ τὸ διάστημα ποὺ δίδασκε στὴν Κρήτη (1416 ἢ 1417) διηγήθηκε στοὺς φίλους του μία ἱστορία ποὺ περιεῖχε μία παράφραση τοῦ *Πλούτου*, σύμφωνα μὲ τὸν ἀκροατή του Cristoforo Buondelmonti.

Ἡ ἔκδοση τοῦ Ἀριστοφάνη, ποὺ βασίστηκε σὲ κώδικα τῆς συλλογῆς τοῦ Βησσαρίωνα (Venetus V), περιλαμβάνει τὶς κωμωδίες: *Πλοῦτος*, *Νεφέλαι*, *Ἱππεῖς*, *Ἀχαρνεῖς*, *Βάτραχοι*, *Σφῆκες*, *Ὄρνιθες*, *Εἰρήνη* καὶ *Ἐκκλησιάζουσαι*. Τὰ σχόλια ποὺ συνοδεύουν τὴν ἔκδοση συγκέντρωσε ὁ Μουσοῦρος ἀπὸ διάφορα χειρόγραφα, ὁ ὁποῖος στὸν ἑλληνικὸ Πρόλογό του μαρτυρεῖ μεταξὺ ἄλλων τὸν ἐνθουσιασμὸ τῶν μελῶν τοῦ τυπογραφικοῦ οἴκου τοῦ Ἄλδου γιὰ τὴν ταυτόχρονη ἔκδοση τοῦ Ἀριστοφάνη καὶ τοῦ τελευταίου τόμου τῶν *Ἁπάντων* τοῦ Ἀριστοτέλη (1495-1498).

ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΟΥΣ, ΠΛΟΥΤΟΣ.

Ι Καρίων οἰκέτης.

Σ Ἀργαλέον πρᾶγμ' ἔσὴν
ὦ Ζεῦ καὶ θεοί
Δοῦλον γενέσθαι δυσφορον
τὸν δεσπότην.
Ἢν γὰρ τὰ βέλτιστα θνητὸς ὢν
λέξας τύχῃ.

Δόξῃ δέμοι δρᾶν ταῦτα τῷ κεκτημένῳ.
Μετίχειν ἀνάγκη τὸν θρασύπονον τ' ἀεὶ
Τὸ σῶμα σοῦ γὰρ οὐκ ἐᾷ τὸν κύριον
Κρατεῖν ὁδοιμῶν, ἀλλὰ τὸν ἐωνημένον.
Καὶ ταῦτα μὲν δή, ταῦτα· τῷ δὲ λοξίᾳ

Ι

Σ ἀργαλέ'. ὀθνείῳ δυσφορεῖ δεσπότου ἐπομένου τυφλῷ ἀνδρί. τοῦ δ' ὡς, πέπαλεκται ἡ διάνοια, εἰ τὸ θαύμαστος καὶ ἀγχίνους εἶναι τοῦ ἀνδρὸς τὸ τὰ ὡς ἐπὶ ῥᾳστα καὶ ἀπραγμονέστατα ζητεῖν καὶ πράττειν, ἢ τὸ ἐπιπόνως καὶ μετὰ πολλῶν πόνων καὶ ταλαιπωρίας ἐκπορίζειν τὰ δέοντα. ἐγὼ δὲ τὸν τοιοῦτον ἀεὶ τὸν μὲν χαῦνον, αἰσχρὸν δὲ καὶ τὸν ἐπαχθῆ καὶ δεσποτῶν. ἐγὼ δὲ ἀργαλέον, χαλεπόν. δύσκολον. δυσχερές. ἐρῶ τοι δὲ καὶ παραβολάς, ἀλγαλέον. καὶ ἰλαρὸν τὸ μὲν ἡδὺ τὸ λεῖον. ὡς καὶ ἀλγὰς καὶ ἀθυμίας. ἢ ἔργον ἀβάτοις καὶ ἀβρύτοις, τὸ δυσχερές. ἐκ τούτου παράγωγον ἀργαλέον. ὡς ἀπὸ τοῦ ἔαω ἀπύω.

Ὦ Ζεῦ. τὸν δίκαιον ἐλαύνει καὶ τὸ ἔχον τὸν αἰῶνα θεὸν ὡς τὸ Ζεῦ δὲ πεῖ ὄν ζῷα ἐστὶ τὰ ἔκτοπα νησιὰ πέλαγος καὶ ἠπείρους καὶ τὰ ἔκτοπα ὀνομάζων, καὶ τὸ ἔχον ἡδέως λέγει. Δοῦλον γενέσθαι. χαλεπὸν ὄντος φύσει τοῦ δουλεύειν, χαλεπώτερον γίνεται, ἐὰν καὶ ἀνόητός τις δεσπότης ὑπάρχῃ. Μὲν δρᾶν τοῦτο. οἱ γράφοντες τοῦτο, οὐκ ἀλῶς γράφουσιν. εὕρηται γὰρ σπανίως παλαιῶν αὐτὸ γράφων τὸ τοῦτο. καὶ ἔστι πρὸς ἦθος ἐκείνου. Μετίχειν ἀνάγκη. πρὸς τὸ ποιητικόν. Ἡμῖν γὰρ τὸ ἀναπαύεσθαι δύσκολον. Ζεὺς δὲ Ἄνεμος. δύσκολον μὲν ἰδεῖν τὸ δούλιον ἡμῖν ἔλεγον. τί γὰρ ἂν ἀκούσειεν τοῦ τὰ ἐναντία ἑαυτῷ διαπραττομένου, ἐν ᾧ μὴ πρὸς ἃ βούλεται φίλῳ ἄλλως καὶ φρονίμως αὐτῷ χρᾶται. Τῶν κακῶν. τῷ ἀφρόσυνον ὂν δεσπότης ἔχειν. ἡνίκα τὸ πλοῦτον, καὶ τοῖς ἀπειθοῦσι τοῖς δεσποτικοῖς ὀφείλοντι εὐπειθεῖσι δὲ οἱ ἀπὸ ἴκελοι τὰ ἄρθρα πολλοὺς ἔχειν. ὡς περ οὖν ἐκεῖ, τὰ βέλτιστα πεφυκότι ἰδεῖν ἀπὸ ἴκασι τὸ ἄρθρον, οὕτω καὶ τοῦθ' ὁ τῶν Θεσπιέων ἔξηγεῖτο, τὸ ὡς ἐνθεῖ. τὸ πολιόν. τὸ δὲ τοῦτο τὸ δεύτερον, ἀλλ' ἔστιν αὐτὶ τοῦ τοῦ. ἢ ὡς οἱονεὶ τοῦτο τὸν. ἀλλαὶ τοῦ τοῦτο πάλιν ἀπὸ ἴκασι. Τὸ σῶμα τοῦ γὰρ οἱονεὶ αὐτὸ μὲν ἑαυτοῦ τὸν δοῦλον οὐκ ἐᾷ μαστεύειν. μάλιστα δὲ κύριος τοῦ σώματος ἕκαστος αὐτὸς ἑαυτοῦ. Τὸν ἐωνημένον. αὐτὶ τοῦ τὸν ὠμπισμένον ἀπὸ τοῦ ὠνέομαι. λέγουσι δὲ διὰ τοῦ αὐτῆς φωνῆς πλάσεως τοῦ ῥήματος ἰλλίσεις. τοῦ δὲ ὀνόματος τὸ πλεῖστον ἔκ ἐστιν ὠνησάμενον. ὃ μεταβάλοντες αὐτὸ εἰς ἕτεραν φωνὴν πρὸς ἀμφοτέρους λέγουσιν αὐτοί. Καὶ τοῦτο μὲν δὴ τοῦτο. καὶ τοῦτο μὲν δὴ τοῦτον ἔχει τὸν τρόπον. ἔστι δὲ τὸ χρῆμα ἀποθετικὸν τῆς πρώτης διανοίας. Τῷ δὲ λοξίᾳ. τῷ ἀπόλλωνι. ἤτοι τῷ λοξίᾳ ἴσαν πέμπτη. λοξὰ γὰρ μαντεύεται ὁ θεός. ἢ τῷ λοξίᾳ πορείαν ποιοῦμεν. ὁ αὐτὸς γάρ ἐστι τῷ ἡλίῳ.

Hæc sunt græcorum uoluminum nomina, quæ in Thermis Aldi Romani Venetiis impressa sunt ad hūc usq; diem. ſ primum octobris. M.IID. Nam cū quotidie aliquis peteret, qui nam græci libri formis excusi sint, ac quanti ueneant ad minimū, quod uel ipse scire cuperet, uel ad amicos id cupide efflagitātes mitteret, pertædebat toties idem scribere occupatissimum hominem.

¶In grammatica.

Erotemata Cōstantini Lascaris e regione cū interpretatione latina. ¶Item de literis, ac diphthōgis græcis. ¶Eiſdē introductio quædam docens etiā sine magistro syllabas & dictiōes græcas posse legere, tā paruis q̄ maiusculis scriptas characteribus. ¶Item quo nam modo literæ & diphthōgi græcæ ad nos ueniant. ¶Item abbreuiationes q̄ plurimæ, quibus frequentissime græci utūtur. ¶Item Pater noſter. ¶Aue Maria. ¶Salue Regina. ¶Credo in unum deū patrem omnipotētem. ¶In pricipio erat uerbum. ¶Eiſdē aurea carmia Pythagoræ. ¶Eiſdē pcepta Phocylidæ utilissima. omnia cū expositione latina e regiōe i uno uoluminе. uēdunt marcellis quatuor.

Grammatica Vrbani utilissima ad declināda nomina, pronomia, & uerba omnia tā lingua cōi, q̄ aliis quatuor. Attica. Ionica. Dorica. Aeolica. cū regulis optimis & necessariis ita, ut nihil ferē sit prætermissum, quod introducere posse i græcam linguā usum fuerit. Vbi etiam copiose tractatur de cæteris orationis ptibus. Venditur nō minoris marcellis quatuor.

Canonismata quæ thesaurus & cornucopiæ appellātur dictionum difficilium, & maxime uerborum, quæ apud Homerum ex commentariis Eustathii, & aliorum grammaticorum per ordinem literarū. ¶Aelii Dionysii de indeclinabilibus uerbis. ¶Declinationes uerborū sum & eo, utilissimæ. ¶De iis quæ ſedere significant. ¶Quot sint quæ ire significant. ¶Ex scriptis Herodiani excerpta de magno uerbo scitu dignissima, & rara inuentu. ¶Ex scriptis eiusdē deductiones uerborum difficulter declinatorum. ¶Chœroboſci ad eos qui in omnibus uerbis regulas quærunt & similitudines. ¶Eiusdem in quibus ob malesonantiam attrahatur n litera. ¶De anomalis & æqualibus uerbis secūdum ordinem alphabeti. ¶Herodiani de inclinatis, & encliticis, & coenclinatis dictiunculis. ¶Ex scriptis Chœroboſci de iis quæ ſclinantur, enclitic ſq;. ¶Sine auctore de iis quæ inclinātur. ¶Ex scriptis Ioannis grammatici de idiomatis. ¶Eustathii de idiomatis quæ apud Homerū. ¶Eiſdē de idiomatis, ex iis quæ a Corintho decerpta. ¶De fœmininis noſibus, quæ desinunt in o magnum. oſa in unouolumine. Vendūtur minimo, nummo aureo & semis.

Grammatica doctissima & (pace aliorum dixerim) omnium utilissima Theodori Gazæ uiri ingenio & doctrina uel cum antiquissimis conferendi. ¶Eiusdem de mēsibus pulcherrimum opus. ¶Item quatuor libri Appollonii de cōstructiōe. Omnia i uno uolumine. Veneunt aureo nummo, nec minoris.

Dictionarium græcum copiosissimum secundum ordinem alphabeti cum interpretatione latina. ¶Cyrilli opusculum de dictionibus, quæ uariato accentu mutant significatum secundum ordinem alphabeti cum interpretatione latina. ¶Ammonius de differentia dictionum per literarum ordinem. ¶Vetus ſtructio & denominatiōes perfectorum militum. ¶Significata τῶν ā. ¶Signi ficata τῶν ω. ¶Index oppido q̄ copioſus per literas latinas ordinē, quod est loco dictionarii latini copiosissimi cum interpretatione græca. Docet n. latinas dictiōes ferē omneis græce dicere, & multas ét multis modis. Omnes in uno uoluminе minimum pretiū est aureus nummus.

¶In Poetica.

Theocriti eclogæ triginta. ¶Hesiodi theogonia. ¶Eiusdē scutum herculis. ¶Eiusdē georgicorum libri duo. ¶Maximi Planudæ ex latino libro qui Cato dicitur Sniæ parænetice distichi. ¶Caput De inuidia. Theognidis Megarēſis siculi sniæ elegiacæ. ¶Sniæ pulcherrimæ monoſtichi p capita ex uariis poetis. Aurea Carmia Pythagoræ. ¶Phocylidæ poema admonitoriū utilissimū. ¶Carmia Sibyllæ erythrææ de christo IESV. ¶Differētia uocū. Omnia in uno uoluminе. Venduntur non minoris marcellis octo.

Aristophanis cum antiquis commentariis Comœdiæ nouem. Plutus. Nebulæ. Ranæ. Equites. Acharnes. Vespæ. Aues. Pax. Cōtionatrices fœminæ. Minimum pretiū uenetiis, aurei nūmi duo & semis.

Musæi poetæ antiquissimi De Herone & Leandro amantibus cum interpretatione latina. uenditur, marcello.

¶In logica.

Logica Aristotelis i. organū. hoc est Porphyrii introductio siue uniuersalia liber unus. ¶Prædicamēta Aristotelis liber unus. ¶Perihermenias liber unus, siue sectiones sex. ¶Priora resolutoria libri duo. ¶Posteriora resolutoria libri duo. ¶Topica libri octo. ¶Elenchi libri duo. Oēs i uno uoluminе. uēdūtur aureo & semis.

In philoſophia. Primum uolumen.

Vita Aristotelis p Laertiū & philoponū & uita Theophrasti. ¶Aristotelis physicorū libri octo. ¶De cœlo libri quatuor. ¶De gnatiōe & corruptiōe libri duo. ¶Meteorologicorū libri quatuor. ¶De mūdo ad Alexādrū liber unus & Philōis iudæi de mūdo liber un⁹. ¶Theophrasti de igne liber unus. ¶De uētis liber unus. ¶De lapidibus liber unus. ¶De signis aquarū & uētorū ſcerti auctoris. Oēs i uno uoluminе. uēdūtur ad minimū nūmis aureis duobus.

¶Secundum uolumen.

Dehistoria aſalium libri octo. ¶De ptibus animaliū libri quatuor. ¶De gressu aſalium liber unus. ¶De aſa. libri tres. ¶De sensu liber unus. ¶De memoria liber unus. ¶De somno & uigilia liber unus. ¶De somniis liber unus. ¶De diuinatione per somnium, liber unus. ¶De motu aſalium liber unus. ¶De gnatione aſalium, libri qnq;. ¶De longitudine & breuitate uitæ liber unus. ¶De iuuentute & senectute, & respiratiōe, & uita & morte libri tres. ¶De spiritu liber unus. ¶De coloribus liber unus. ¶Physiognomicorum liber unus. ¶De mirabilibus auditiōibus liber unus. ¶De Xenophanis Zenonis. & Gorgiæ opſonibus, liber unus, ¶De idibilibus lineis, liber unus. ¶Theophrasti de piscibus liber unus. ¶De uertigine oculo liber unus. ¶De laboribus, liber unus. ¶De odoribus, liber unus. ¶De ſudoribus, liber unus. oēs in uno uoluminе. minimum pretium Venetiis nummi aurei duo & semis.

¶Tertium Volumen.

Theophrasti de historia plāta, libri decē. ¶Eiusdē de causis plantaꝝ libri sex. ¶Aristotelis problematum sectiōes duo de quadraginta. ¶Alexandri aphrodisiēſis problematū libri duo. ¶Aristotelis mechanicoꝝ liber unus. ¶Eiusdē metaphysicorū libri quatuordecim. ¶Theophrasti metaphysicoꝝ liber unus. Oēs in uno uoluminе. minimū pretium nummi aurei, tres.

¶Quartum Volumen.

Aristotelis magnoꝝ moraliū ad Nicomachū patrē libri duo. ¶Ethicoꝝ ad Eudemum discipulum libri octo. ¶Ethicoꝝ ad Nicomachum filium libri decē. ¶Oeconomicoꝝ libri duo. ¶Politicoꝝ libri octo. oēs i eodē uoluminе. mimum ptiū nūmi aurei duo.

Psalterium græcum. uenditur marcellis quatuor.

In ſacra ſcriptura.

Officium in honorē Beatissimæ uirginis cum psalmis penitentialibus e latino in græcum. uenditur Marcellis duobus.

19. Καταλογοι των Εκδοσεων του Αλδου

Βιβλ.: *OAME*, I, Πίνακες IX, X, XIV ⁕ *Manuzio*, 30, 74, 118.

Ὁ Ἄλδος κυκλοφόρησε συνολικὰ τρεῖς Καταλόγους μὲ τὶς ἑλληνικὲς καὶ λατινικὲς ἐκδόσεις του, τὸ 1498, τὸν πρῶτο καὶ τοὺς ἑπόμενους τὸ 1503 καὶ τὸ 1513. Πρόκειται οὐσιαστικὰ γιὰ ἀναγγελίες τῶν πρὸς πώληση βιβλίων του: *℄ LIBRI GRÆCI IMPRESSI* καὶ *LIBRI LATINI*. Στὸ τέλος τῶν Καταλόγων, ἐν εἴδει κολοφώνα, δημοσιοποιεῖται στὸ κοινὸ ὅτι τὰ βιβλία αὐτὰ τυπώθηκαν στὶς *Θέρμες* τοῦ Ἄλδου Ρωμάνου στὴ Βενετία.

Ὁ πρῶτος Κατάλογος εἶναι διαρθρωμένος κατὰ θεματικὲς ἑνότητες: *Γραμματική*, *Ποιητική*, *Λογικὴ* καὶ *Φιλοσοφία*, καὶ καταγράφονται ὅλες οἱ ἐκδόσεις του, ἀκόμη καὶ τὰ δύο λειτουργικὰ βιβλία ποὺ κυκλοφόρησε, τὸ *Ψαλτήριον* καὶ τὸ *Ὡρολόγιον τῆς Ἀειπαρθένου Μαρίας*, μολονότι δὲν ἀποτελοῦν ξεχωριστὴ ἑνότητα.

Ὁ δεύτερος Κατάλογος, τοῦ 1503, παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιατὶ διαφημίζει πρὸς πώληση καὶ ἑλληνικὲς ἐκδόσεις ἄλλων τυπογραφικῶν οἴκων, ποὺ λειτούργησαν ὄχι μόνο στὴ Βενετία ἀλλὰ καὶ στὸ Μιλάνο, οἱ ὁποῖες πρέπει νὰ ἦταν διαθέσιμες ἀπὸ τὸ βιβλιοπωλεῖο τοῦ Ἄλδου. Λόγου χάρη: *Μέγα Ἐτυμολογικόν* (Βενετία, Ν. Βλαστὸς καὶ Ζ. Καλλιέργης, 1499), Σιμπλίκιος, *Εἰς τὰς δέκα Κατηγορίας τοῦ Ἀριστοτέλους* (Βενετία, Βλαστὸς-Καλλιέργης, 1499), Ἀμμώνιος Ἑρμείου, *Ὑπόμνημα εἰς τὰς πέντε φωνὰς ἀπὸ φωνῆς Ἀμμωνίου Μικροῦ τοῦ Ἑρμείου* (Βενετία, Βλαστός, 1500) καὶ Ἀπολλώνιος Ρόδιος, *Ἀργοναυτικά*, κείμενο καὶ σχόλια (Φλωρεντία, ἔκδοση τοῦ Ἰανοῦ Λάσκαρη, 1496). Προφανῶς, πρόκειται γιὰ ἀδιάθετα ἀντίτυπα τυπογραφείων ποὺ εἶχαν ἀναστείλει τὴ λειτουργία τους, τὰ ὁποῖα ὁ Ἄλδος ὑπολόγιζε νὰ προωθήσει στὸ ἑλληνικὸ λόγιο καὶ καλλιεργημένο κοινὸ τῆς Βενετίας, καὶ ὄχι μόνο.

ALDVS STVDIOSIS. S.

LIBRORVM Et græcorum, & latinorum nomina, quot quot in hunc usq; diem excudendos curauimus, scire uos uo lumus. Vbi etiam quædam de libris singulis, tanquam eo rum argumenta dicuntur, ut inde quid singulo quoq; libro tractatur, facile cognoscatis. Quod ideo factum est, qa, cum undiq; ad nos scribatur, qui nam libri cura nostra excusi sint, sic satisfaciamus, cum aliter, propter summas occupationes nostras, non liceat.

LIBRI GRAECI.

Erotemata Constantini Lascaris tribus libris, in quibus hæc habentur, uidelicet. De quatuor grammaticæ, & octo orationis partibus. De formatione uerborum per tempora, & modos omnes. De accentibus, et punctis, & locis tonorum. De præpositionum constructione. De figuris. De anomalis uerbis. De aspiratione, & exilitate uocalium, & diphthongorum, hæc primo libro. De constructione uerborum, libro secundo. De nomine, & uerbo abunde admodum, libro tertio. De pronominibus secundum diuersas linguas, & quemadmodū eis poetæ utuntur. Quæ omnia habent latinam tralationem propter græcarum literarum rudes, sin tamen, ut & amoueri, & addi latinum queat pro cuiuscunq; arbitrio. In medio latinæ tralationis habetur Cebetis Thebani tabula, & oratio quædam ad Virginē tum græce, q̄ latine, ne charta, quæ super erat, periret. Inest & nostrum Opusculū de literis, & diphthongis græcis, ut possint, q præceptore carent, uel per se ipsos discere prima pia literarum græcarū. Item quēadmodum literæ, & diphthongi græcæ ad nos ueniant. Abbreuiationes etiam græcæ. Oratio dominica, & duplex salutatio ad B. Virginem. Symbolum Apostolorū. Euangelium diui Ioannis. Carmina aurea Pythagoræ. Phocylidis documenta. Omnia habent latinam interpretationē. Inest etiam perbreuis ad hebraicam linguā introductio. Nec non de Dialectis & græce, et latine, ubi multa digna lectu dicuntur.

Canonismata, quæ thesaurus, & Cornucopiæ appellatur dictionum difficilium, & maxime uerborum, quæ apud Homerum ex commentarijs Eustathij, & aliorum grammaticorum per ordinem literarum. Aelij Dionysij de indeclinabilibus uerbis. Declinationes uerborum sum, & eo, utilissimæ. De ijs, quæ sedere significant. Quot sint quæ ire significant. Ex scriptis Herodiani excerpta de magno uerbo scitu dignissima, & rara inuentu. Ex scriptis eiusdem deductiones uerborum difficulter declinatorum. Chæroboscī ad eos, q in omnibus uerbis regulas quærunt, & similitudines. Eiusdem in quibus ob male sonantiam attrahatur .r. litera. De anomalis, & inæqualibus uerbis secundum ordinem alphabeti. Herodiani de inclinatis, & encliticis, & cœncliticis dictiunculis. Ex scriptis Chæroboscī de ijs, quæ iclinantur, encliticisq;. Sine author de ijs, quæ iclinantur. Ex scriptis Ioānis grāmatici de idiomatis. Eustathius de idiomatis, quæ apud Homerū. Item de idiomatis, ex ijs, quæ à Corintho decerpta. De fœmininis nominibus, quæ desinunt in o magnum.

Grāmaticæ doctissima, & (pace aliorum dixerim) omnium utilissima Theodori Gazæ uiri ingenio, & doctrina uel cū antiquissimis conferendi. Eiusdem de mensibus pulcherrimū opus. Item quatuor libri Apollonij de constructione.

Dictionarium græcum copiosissimum secundum ordinem alphabeti cum interpretatione latina. Cyrilli opusculum de dictionibus, quæ uariato accentu, mutatę significatum, secundum ordinem alphabeti cum interpretatione latina. Ammonius de differentia dictionum p literarū ordinem. Vetus instructio, & denoīationes præfectorum multum. Significatiue τῦω. Significatiue τῦως. Index oppido q copiosus per literarum latinarum ordinem, quod est loco dictionarij latini copiosissimi cum interpretatione græca. Docet enim latinas dictiones fere omneis græce dicere, & multas etiam multis modis. Illud etiam significandum existimaui, plurima nuper emēdata, plurima item addita, tum ijs, quæ poetæ sunt .r. literam in fine additam.

Theocriti eclogæ triginta. Hesiodi theogonia. Eiusdem scutum Herculis. Eiusdē georgicorum libri duo. Maximi Planudæ ex latino libro, qui Cato dicitur, Sententiæ parænenticæ distichi. Caput De inuidia. Theognidis Megarensis Siculi sententiæ elegiacæ. Sententiæ perutiles monostichi per capita ex uarijs poetis. Aureæ Carmina Pythagoræ. Phocylidæ poema admonitorium utilissi, Carmina Sibyllæ erythrææ de Christo IESV. Differentia uocum.

Aristophanis cum antiquis commentarijs Comœdiæ nouem. Plutus. Nebulæ. Ranæ. Equites. Acharnes. Vespæ. Aues. Pax. Cōcionatrices fœminæ.

Musæi poetæ antiquissimi De Herone, & Leandro amantibus opusculum cum interpretatione latina.

Logica Aristotelis, qđ organum græce dicitur, ubi habentur hæc. Porphyrij introductionis, siue uniuersalium liber unus. Prædicamentorum Aristotelis liber unus. Perihermenias liber unus, siue sēchones sex. Priorum resolutoriorum, libri duo. Posteriorum resolutoriorum, libri duo. Topicorum, libri octo. Elenchorum, libri duo.

Primum uolumen in Philosophia.

Vita Aristotelis per Laertiū, & Philoponum, & uita Theophrasti. Aristotelis physicorum libri octo. De cœlo libri quatuor. De generatione, & corruptione libri duo. Meteorologicorum libri quatuor. De mundo ad Alexādrum liber unus. Philonis iudæi de mundo liber unus. Theophrasti de igne liber unus. De uentis liber unus. De lapidibus liber unus. De signis aquarum, & uentorum incerti authoris.

Secundum uolumen.

De historia animalium libri octo. De partibus animaliū libri quatuor. De gressu animalium liber unus. De anima libri tres. De sensu liber unus. De memoria liber unus. De somno, & uigilia liber unus. De somnijs liber unus. De diuinatione per somnū liber unus. De motu animalium liber unus. De generatiōe animalium libri quinq;. De lōgitudine, & brevitate uitæ liber unus. De iuuētute, & senectute, et respiratiōe, et uita, et morte libri tres. De spiritu liber unus. De coloribus liber unus. Physiognomicorū liber unus. De mirabilibus auditiōibus liber unus. De Xenophanis, Zenonis, & Gorgiæ opinionibus, liber unus. De indiuisibilibus lineis, liber unus. Theophrasti de piscibus liber unus. De uertigine oculorū liber unus. De laboribus liber unus. De odoribus liber unus. De sudoribus liber unus.

Tertium Volumen.

Theophrasti de historia plantarum, libri decem. Eiusdem

Gregorii Nazanzeni opusculum, ubi philosophaturiatq; enariatquæ in tota uita expertus est, heroicis. 620. ¶ Eiusdem utrginitatis carmen, heroicis. 70. ¶ Eiusdē documēta virginibus, heroicis. 634. Eiusdem ludus de suæ ipsius animæ passionibus, elegis. 110. ¶ Eiusdem commiseratinum de ipsius animæ affectibus, heroicis. 70. ¶ De uitæ stultitia & perfidia & communi omnium fine, heroicis. 60. ¶ Lamentatio suorum laborum & ad Christum oratio de solutiõe suæ uitæ, heroicis. 31. ¶ Ad se ipsum per interrogationem & responsionem, heroicis. 31. ¶ Insomnium de Anastasiæ ecclesiã, quam struxit in Constantinopoli, elegis. 104. ¶ De uitæ differentiis: & cõtra falsos sacerdotes, elegis. 108. ¶ Ad episcopos, heroicis. 117. ¶ Ad sacerdotes Constãtinopolis, & ipsam urbem, elegis. 16. ¶ De humana natura, elegis. 331. ¶ De extrinseca hominum uita, elegis. 162. ¶ De uitæ itineribus, heroicis. 40. ¶ Diuersarum uitarum beationes, elegis. 66. ¶ Iuramenta, uel promissiones per iusurandum, elegis. 30. ¶ Contra carnem, elegis. 60. ¶ Contra diabolũ, heroicis. 10. ¶ Cõtra tria erga Deum admonitio, heroicis. 16. ¶ Expulsio diaboli & Christi invocatio, elegis. 14. ¶ Luctus, elegis. 8. ¶ Ad animum suum, elegis. 6. ¶ De fatali humana natura, elegis. 12. ¶ Aliud epigramma, elegis. 21. ¶ De desyderio erga Deum, elegis. 14. ¶ Lamẽtabile pro sua anima, heroicis. 114. ¶ Luctus, elegis. 18. ¶ Supplicatorij, heroicis. 14. ¶ Funebris & compendium suæ uitæ, elegis. 13. ¶ Pœnitẽtiarium & hortatorium, elegis. 42. ¶ Cõtra diabolum, elegis. 4. ¶ De legitimis libris diuinitus inspiratæ scripturæ tum heroicis tum elegis tum iambicis. 39. ¶ Verbera ægypci, elegis. 12. ¶ Mosis dialogꝰ, heroicis. 10. ¶ De duodecim patriarchis, heroicis. 5. ¶ De duodecim Apostolis, heroicis. 4. ¶ De Christi genealogia, heroicis. 102. ¶ Christi miracula secũdum Matthæum, elegis. 35. ¶ Eiusdē parabolæ & ænigmata, elegis 18. ¶ Eiusdem miracula secũdum Ioannem [illegible] elegis.
dum Lucam, elegis. 20. ¶ Eiusdem parabolæ, iambicis. 11. ¶ Christi miracula secũdum Marcum, heroicis. 17. ¶ Parabolæ quatuor euãgelistarum, heroicis. 106. ¶ Ad monachos in communi uita, heroicis. 14. ¶ Ad græcos de monachis hortatorium, elegis. 168. ¶ Ad Iulianum, elegis. 30. ¶ A Nicobulo ad patrẽ, heroicis. 107. ¶ Nicoeli ad filium, heroicis. 134. ¶ Ad Vitalianum a filiis, heroicis. 151. ¶ In nobilẽ male moratum, elegis. 40. ¶ Itineraria, heroicis. 33. ¶ In silentiũ in ieiuniis, elegis. 105. ¶ Hymni ad Christum post silentium in pascha, elegis. 51. ¶ Admonitorium, heroicis. 111. ¶ Ad se ipsum post reditum ex Cõstantinopoli, elegis. 51. ¶ Ad se ipsum, heroicis. 11. ¶ In carpentẽ, solitariam uitam degentes, elegis. 50. ¶ In morbum, elegis. 118. ¶ Ad Nemesium, heroicis. 331. ¶ Sententiæ distichæ, elegis. 124. ¶ Cõtra mulieres ornatas, elegis. 334. ¶ In magnum Basilium duodecim epitaphia, elegis. 51. ¶ Sententiosa distticha, iambicis. 51. ¶ Sententiosa tetrasticha, iambicis. 111. ¶ Quæ ossa habẽt latinam tralationẽ: quæ & addi & amoueri potest pro legentis arbitrio. In medio quaternionum tralationis totius operis habetur historia euangelii secũdum Ioannem græce & latine.

Nonni poetæ Panopolitani Paraphrasis totius historiæ Euangelicæ secundum Ioannem carmine heroico excellẽti. Incipit enim sic. ἄγχιστα ὦ, ἀνίχνευτε αὐτὸν λόγε αὐχὲ. Ἰδιότης πατρὸς ὁμιλίας, υἱὸς ἀμίστως. καὶ λόγος ἐν προθύροις θεοῦ, φῶς ἐκ φωτὸς φάος. Sunt autem carminum tria millia: & trecenta: ac quinq; & triginta. habent latinam interpretationem e regione ad græcarum literarum rudium utilitatẽ: quæ tamen tralatio sicut libuerit seperare a græco, potest pro arbitrio suo. In medio tralationis latinæ in singulis quaternionibus habentur aliqd historiæ euãgelicæ secundum Ioannem, prosa oratione: & græce & latinene charta inibi: quæ superaverterit.

Dioscorides de materia medicinali, libri sex. ¶ Eiusdem de venenosis animalibus: ubi & de cane rabido: & signis eiꝰ: & de morsis ab eo, liber septimꝰ. ¶ Eiusdẽ de signis eorum, qui a uenenosis animalibus morsi fuit, liber octauus. ¶ Eiusdem de cura eorũ, qui a uenenosis animalibus morsi sunt, liber nonus. ¶ Nicãdri Colophonii poetæ theriaca cum commẽtariis. ¶ Eiusdem Alexipharmãca cum cõmentariis.

Leontii Mechanici de Sphæræ Arati cõstructione. ¶ Arati Solẽsis phænomena cũ commẽtariis Theonis. ¶ Procli Diadochi sphæra: & græce & latine.

Iulii Pollucis uocabulariũ, quod inscribit [illegible] de eodem dicit & de quo ratio methodicus singula appellentur. nõ fuit enim non tam multitudine, q̃ pulchri delectu. Totũ uero opus diuiditur in decem libros: nec per ordinem literarum uocabula denotantur. Sed sunt præposita capita rerum omniũ summatim ante singulos libros ab ipso autore. Sed ego, ut facilius iueniri omnia queant quæ in libris singulis ante id ipsum uolumen pertractantur: copiosiusq; & dilucidius: & latine: & græce imprimenda curaui, numeris anthmeticis annotata, quibus ad columnulã, i qua ideſt, quod quæritꝰ studiosus lector remittitur. quãdoquidem singulas quasq; libri totius columnulas iisdem numeris signandas curauimus.

Stephanus de urbibus opus per q̃ utile: maximeq; necessarium sis, qui humanitati incumbunt. nã & urbes multas: quæ apud historicos & poetas leguntur [illegible] docet & quo nam modo gentilia ab urbibus nomina deducãtur ostendit. Adde, q̃ huiusmodi nominum orthographiam, in qua plurimum errare solent græcarum literarum rudes ex Stephano operæpretium est discere.

Thucydides de bello inter Peloponnenses: & Athenienses, libri octo, quos hæc ſmãtunt. ¶ Aphthonii Sophistæ laudatio in Thucydidem ex ipsius in Rhetorica exercitamẽtis. ¶ Vita Thucydidis. ¶ Itẽ aliter Marcellini de uita Thucydidis, & ipsi orationis forma ex tota conscriptione extractio. ¶ Item aliter de Thucydide ex Suida. ¶ Dionysius Alicarnasseus de Idiomatis apud Thucydidem.

Herodoti libri nouem, quibus musarum Clius. Eutherpes. Thaliæ. Melpomenes. Therpsichores. Eratus. Polymniæ. Vraniæ. Calliopes indita ab eo nomina. Vbi notandum primum librum abundare a cæteris, quibus cum conferimus exemplar nostrum multis chartisque & in eo defuntq; a Laurentio Valla tralatus habetur, quod conferendo licet cognoscere.

Luciani opuscula. 171. quibus prout rerum varietatem, & copiam: & dicendi elegantiam & facilitatẽ, perbreui piacere quis græcis literis potest. ¶ Insunt & icones quinq; & sexaginta. Philostrati iidem imagines & species rerum quarundamq; in tabellis, in porticu quadam Neapoli erant depictæ: quas Philostratus hospitis sui filio enarraticum is admodum puer, discendi cupidus rogasset. Philostratus ut sibi eas depictas imagines declararet. ¶ Item eiusdem heroica. est enim dialogus in quo uinitor quidam cum Phœnice hospite suo multa cõmemorat: & iter cætera ideas & species heroum, qui apud Troiam pugnauerunt ipse a Protesilao didicit. alibiuiter docet. describit autem heroas tanum & urginti. ¶ Additur & cætera icones Iunioris Philostrati duodeuiginti. ¶ Itẽ enarrationes Callistrati in statuas quorundam. ¶ Necnon Philostrati uitæ sophistarum. 13. duobus libris. ¶ Index etiam duplex alter ante Luciani dialogos eorum, quæ in eo uolumine tractantur: alter post opuscula Philostrati eorum omnium: quæ habentur inibi.

Paralipomena xenophontis. i. historia græcarum rerum, quas prætermisit Thucydides libris septem. ¶ Gemistonis, qui & Pletho dicitur: historiæ græcæ derelictæ a xenophonte, duobus libris. ¶ Herodianus de imperio post Marcũ, libri octo: q̃ ab Angelo Politiano tralati, speciẽ habẽtes [illegible] Thucydidis. Ibanes, quidẽ, sed quæ difficillima quæq; fere enarrant. ptãres certe rem maximã, quæ absq; illis Thucydem intelligeret: effetq; mihi (ut ait poeta) magnus Apollo.

Philostrati de uita Apollonii Tyanei libri octo: in quibus mirabilia de eo Viro narrantur. ¶ Iidem libri latini Alemano Rinuccino Florentino interprete. ¶ Eusebius

20. *Ἐπιστολαὶ διαφόρων, φιλοσόφων, ρητόρων, σοφιστῶν* (ἔκδοση τοῦ Μάρκου Μουσούρου), Βενετία, Ἄλδος Μανούτιος, 17 Ἀπριλίου 1499.

4ο. 408 φύλλα.

Βιβλ.: *HC* 6659 * *GW* 9367 * *BMC* V 560 * *IGI*, 3707 * *Census* E 64 * Firmin-Didot, 119-123 * Rhodes, E 1 * *OAME*, I, 26 * UCLA, I, 30-33(24) * Belloni, *Lettere greche* * Ferreri, *Musuro*, 112-131 * *Manuzio*, 31.

Ἀντίτυπο: Συλ. Α. Οἰκονομόπουλου - Βιβλ. Ἱδρ. Αἰκατερίνης Λασκαρίδη * ΒΙΑΩ * ΕΒΕ (Κοκ. 44) * ΔΔΒ * ΔΒΛ * ΜΙΘΠ * ΜΜΛ * ΒΜΟΕ * ΔΒΚ * ΒΜΠ.

Ἡ ἐπιστολογραφία θὰ μποροῦσε νὰ χαρακτηρισθεῖ «παιδί» τῆς Ρητορικῆς, ποὺ καλλιεργοῦσε τὴν ἀνταλλαγὴ ἐπιστολῶν ὡς γυμνάσματα ὕφους. Ἡ συλλογὴ τῶν *Ἐπιστολῶν*, ποὺ συγκροτήθηκε ἀπὸ τὸν Μάρκο Μουσοῦρο, περιλαμβάνει σὲ δύο ξεχωριστὲς ἑνότητες τμῆμα τῆς ἀλληλογραφίας φιλοσόφων, σοφιστῶν καὶ ἐννέα ρητόρων. Διασώθηκε μεγάλος ἀριθμὸς ἐπιστολῶν, μὲ ποικίλο περιεχόμενο καὶ ἐνδιαφέρον (γιὰ τὸν ἔρωτα, τὴ γεωργία, τὴν ἁλιεία κ.ἄ.), ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἀντλοῦμε πολύτιμες πληροφορίες τόσο γιὰ τὸν βίο καὶ τὰ ἔργα τῶν ἴδιων τῶν ἐπιστολογράφων ὅσο καὶ γιὰ τὶς καθημερινὲς δραστηριότητες καὶ τὶς συνήθειες ὅλων τῶν κοινωνικῶν στρωμάτων στὴν Ἀθήνα.

Στὸ τέλος τοῦ πρώτου τμήματος τῆς ἔκδοσης, ποὺ φέρει τὴ χρονολογία Μάρτιος τοῦ 1499, ὁ Μουσοῦρος πληροφορεῖ τὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ ὅτι ἡ συναγωγὴ αὐτὴ δὲν ἀνταποκρίνεται ἀκριβῶς στὶς ἐπιθυμίες του, ἀλλὰ ἀκολούθησε ὑποχρεωτικὰ τὰ χειρόγραφα τῶν εἴκοσι ἕξι ἐπιστολογράφων ποὺ ἔφθασαν στὰ χέρια του, συχνὰ σὲ κακὴ κατάσταση, ὅπως αὐτὸ τοῦ Ἀλκίφρωνα. Τὸ δεύτερο τμῆμα τῆς ἔκδοσης ἀπευθύνεται ἀπὸ τὸν Ἄλδο στὸν Codro Antonio Urceo, διάσημο δάσκαλο τῶν ἑλληνικῶν στὸ Γυμνάσιο τῆς Μπολόνιας καὶ ἔχει χρονολογία 17 Ἀπριλίου 1499.

Επιστολικοὶ τύποι ὀνόματα τῶν συνταξαμένων τὰς ἐν τῇδε τῇ βίβλῳ περιεχομένας ἐπιστολάς.

Συνέσιος.	Διογένης.	Θεοφύλακτος.
Δημοσθένης.	Κρατης.	Αιλιανός.
Πλατων.	Ανάχαρσις.	Αινείας.
Αριστοτέλης.	Ευριπίδης.	Προκόπιος
Φίλιππος.	Θεανώ.	Διονυσιος.
Αλέξανδρος.	Μέλισσα.	Λυσις.
Ιπποκρατης.	Μῆα.	Αμασις.
Δημόκριτος.	Αλκίφρων.	Μουσώνιος.
Ηράκλειτος.	Φιλόστρατος.	τέλος.

Ἐπιστολῶν ἄθροισις ἀνδρῶν πανσόφων,
Οὓς ὁ πρὶν ἐβλάστησεν ὡς ῥόδα χρόνος,
Ὧν ῥεῖ μὲν ἄνθος, ἡ δὲ τοῦ μύρου χάρις,
Μένει δι' αρκῶς εἰς πνοὴν εὐωδίας.
Καὶ τῶν σοφῶν γὰρ, ἡ μὲν ἀκμὴ τοῦ βίου
Γτηνῶς παρῆλθεν. ἡ δὲ τῶν λόγων χάρις
Μένει δι' αρκῶς εἰς ἀείμνηστον κλέος.

21. **Διοσκουρίδης Ἀναζαρβεύς,** *Περὶ ὕλης ἰατρικῆς λόγοι ἓξ* καὶ Νίκανδρος, *Ἀλεξιφάρμακα*, Βενετία, Ἄλδος Μανούτιος, 8 Ἰουλίου 1499.

Folio. 178 φύλλα.

Βιβλ.: Renouard, 21(4) * *BMC* V 560-561 * *Census*, D 260 * Firmin-Didot, 123-124 * *OAME*, I, 30-31 * UCLA, I, 35-36(26) * *Manuzio*, 33.

Ἀντίτυπο: Βιβλιοθήκη τοῦ Ἱδρύματος Α. Ὠνάση.

Ἕνα ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα ἔργα ἀναφορικὰ μὲ τὴ φαρμακολογία, τὸ σημαντικότερο μᾶλλον, εἶναι τὸ *Περὶ ὕλης ἰατρικῆς*, ποὺ συνέταξε ὁ Διοσκουρίδης Πεδάνιος ἀπὸ τὴν Ἀναζαρβό (ἔδρασε τὸν 1ο μ.Χ αἰώνα), στὸ ὁποῖο καταγράφονται ὅλα τὰ γιατρικὰ καὶ φάρμακα ποὺ ὑπῆρχαν, ὅλα τὰ τρόφιμα καὶ τὰ ποτά, οἱ ἀλοιφὲς καὶ τὰ ὀρυκτά, ὅπως καὶ βοτανολογικὲς ἀλλὰ καὶ μαγικὲς συνταγὲς καὶ φυλακτά. Στὸν τόμο συμπεριλαμβάνονται καὶ τὰ *Ἀλεξιφάρμακα* τοῦ Νίκανδρου ἀπὸ τὴν Κολοφώνα, ποιητῆ τοῦ 2ου π.Χ. αἰώνα, ποὺ ἔγραψε σὲ 630 στίχους γιὰ τὰ φαρμακευτικὰ σκευάσματα κατὰ τῶν δηλητηριωδῶν δαγκωμάτων.

Τὴν editio princeps τῶν πραγματειῶν αὐτῶν ὁ Ἄλδος τὴν ἀφιερώνει σὲ ἕναν βενετὸ πατρίκιο, τὸν Girolamo Donato, καὶ τοῦ ἐξομολογεῖται ὅτι τὸν καταλαμβάνει πανικὸς ἀπὸ τὴν ταυτόχρονη ἐπεξεργασία τόσων πολλῶν ἐκδόσεων, ἐλπίζει ὅμως ὅτι μὲ τὴ βοήθειας τῆς Θείας Χάρης θὰ τὰ καταφέρει. Ὁ Ἄλδος ἐκφράζει στὸν Donato καὶ τὸ παράπονό του γιὰ τὴν ἀχαριστία τοῦ κόσμου καὶ τὰ δεινὰ τῆς ἐποχῆς: «ἐκτὸς ἂν συνεχίζει νὰ τὸν κατατρέχει ἡ δυστυχία ποὺ ἀκολουθεῖ τοὺς Ἕλληνες καὶ ὅσους προσπαθοῦν νὰ ὑποστηρίξουν τὸν ἑλληνισμό».

Τὸ *Περὶ ὕλης ἰατρικῆς* εἶχε μεταφραστεῖ στὰ λατινικὰ (*De materia medica*), μὲ σχόλια τοῦ Pietro de Abano, καὶ εἶχε τυπωθεῖ, ἤδη ἀπὸ τὸ 1478, στὴ μικρὴ ἰταλικὴ πόλη Colle ἀπὸ τὸν Johann von Medemblick.

ΓΕΝΟΣ ΝΙΚΑΝΔΡΟΥ.

ΝΙΚΑΝΔΡΟΝ Τὸν τριτῳ τῶν, Διονυσιος ὁ Φασηλίτης, ἐν τῳ περὶ Ἀντιμάχου ποιήσεως αὐτῶν λόν εἶναί φησι τὸ γένος. ἐν δὲ τῷ περὶ ποιητῶν, ἱερέα φησὶν αὐτὸν τοῦ Κλαρίου ἀπόλλωνος, ἐκ προγόνων τῶν ἱερωσύνην δεξάμενον, καὶ αὐτὸς δὲ ὑπὲρ αὐτοῦ ἐν τῷ τῶν Φλε-ίλου φησί, τὸν ἕβδομον Κλάρου νικῆσαι πολίχνη. Κλάρος δὲ τόπος ἐστὶν, ἀπόλλωνος ἱερός. ἔτι δὲ φησιν αὐτὸν δεκαετίαν οὕτω λέγων, μίνυσθα πολυ-μνήστου δεκαετίαν χρόνῳ δὲ ἐγήρασε κατὰ τὸν Ἄτταλον, πλούτῳ ἀρξάμενα περιά-μου. ὃς καταλυθὴ ὑπὸ ῥωμαίων. ᾧ προσφωνεῖ λέγων οὕτως. Τὸ δυθρασίφρης, ὃς κλῆρον ἀεὶ πολυτρώϊον ἴσχεις, Κίκλυθι. μὴ δάμνησο ἀπούατος ὕμνον ἐρύξης Ἄτταλικῆς στε-φάνου ἐπὶ λυσον ἀρκαλέος. Εἰσὶ τι λισιακῆς τε περὶ Φρυγος, ὧν πολυκτὶς Ἰασὺς μφα Φύλδυσεν, ὁ τὰ πόδος ἦρατο τιμῆ. βῆ τρίτα δὲ ἐν αὐτολίκα τειὸ πολίεντας χρόνους. ὡς φανερὸν ἐκ τῶν περὶ αὐτολίας συγγραμμάτων καὶ τῶν ἄλλων ποιήσεως, ἀπὸ μὲν τῶν περὶ αὐτολίαν καὶ τὸ τῶν τῶν ἐπεῖσέ τε καὶ ἄλλων διαφόρων δυνήσεως ἔτι δὲ καὶ τῶν φυτῶν ἰδιότητος.

ΝΙΚΑΝΔΡΟΥ ΘΗΡΙΑΚΑ.

ΡΕῖα πέτροι μορφάσ τε σὺν τὸ λοφώϊα θηρῶν
Ἀγροϊδῆ τύψαστα, λύσιν θέτ περαλπέα ἰωδεῖσ,
Φίλ ἔρμησιάναξ πολέων κυδ σύστε τακῶν,
Ἔμ πεδα φωνήσαιμι. σὲ δ' αὖ πολυεργὸν ἀροτρεῖ
Βουκεῖος πολέτρεφε, δῶτε καθύλλω
Ἢ καὶ ἀροτρόον τε βαλὰν ἐπὶ λοιδν ὀδόντα,
Τοῖα παραφραθέντος ἀλοξητῆρα νοῦσων.

Ὀνοῦσ. ῥαδίως στι τὰ εἴδη καὶ τὸ σ βλά βας τῶν φονδυπικῶν καὶ ὀλε θρίων θηρῶν, ἀπροόπτ ως ὁ ἀθρόως ἐλαπτούσας, τῶν τε ἄσιν καὶ θεραπείαν τῶν αὐ τιπαθῆ τοῦ πόνου, ὧν τ πλ-λῶν συγγενῶν ἐν δοξότατε ἐπ προσφιλέστατε ἑρμησιάναξ ἀσφαλῶσ στι καὶ ἀπριεῖως δυνήσεται. σὺν γὰρ τῷ ἐλαπτικὰ τύμματα τῷ θηρί-ων φησὶ, κατὰ περὶ Φρασιν τῶν θηρίων τὰ εἴδη καὶ τὰς ἐλάβας. ὀλοφώϊα δέ, φυτά ἐστι φῶ-τες ἀνθρώπων ἥκιστα αὐθρας ὀλλύοντα. ἐχόμενα δὲ ὧν ἔφη. ἐπεῖνος δ ὀλοφώϊα εἶφη τὰ ὀλέθρια. χρῶν ὀλοφώϊα ἐσθῶν. ἐπεραλπέα δὲ τῶν αὐτὶ τοῦ θῆ ἀλκὴν λέγ ὅτι μι χανὴν ἐναντίαν πρὸ τύφαστι, οἷον τῶν θεραπείαν ἐμποιοῦσαν τοῖς δήγμασι τῶν δακνόντων. ὡς τῷ ὄμηρος ἐπεραλκέα δῶκε μοι ἔχοντες. τὸ δὲ κηδεῖος, ἰωγιμον αὐτὶ τοῦ κηδευτ. σημαίνῃ δὲ τὸ κῆδος ἴσα. τῶν δὲ ἐπιχαμβρίας συγγένειαν. ἢ τῶν φροντίδα. ἢ τὸ καλὸν, ὡς ἐν τοῖς θα. Φίλ ἔρμησιάναξ. ὁ ἑρμησιάναξ φίλος ὢν Φιλητᾶ καὶ συνέρμησε λῶ. τούτου δὲ τὸ τῷ σικὰ μνήσαι, καὶ τὸ λεγόμενα σὸ τῶν ἑρμογένη. οὐδύνατται δὲ Νίκανδρος μνημο νεύειν τούτου διὰ Φιλοσοφωνήσεως, διὰ τὸ τὸν Φιλητᾶ πρεσβύτερον εἶναι Νικάνδρος ἢ αὐτὸς δὲ ὁ Νίκανδρος μέμνηται τοῦ ἑρμησιάνακτος ὡς πρεσβυτέρου, ἐν τῳ περὶ τῶν ἑλληνοφώνων ποιητῶν. ἔστιν οὖν οὗτος ὁ παῖρος Νικάνδρου, ὁ μώνυμος τῷ πρεσβυτέρῳ. δῆ λον δὲ ὅτι συγγενὴς αὐτοῦ ἦν. ὁ δ πατὴρ, σημαίνῃ τρία. τὸν τε Φίλον, καὶ τὸν συγγενῆ, ἔτι δὲ καὶ τὸν ἐπιχαμβρίας οἰκεῖον. ἔστι δὲ καὶ ὁ Νίκανδρος, ζηλωτὴς Ἀντιμάχου.

22. Ἄρατος, *Φαινόμενα* κ.ἄ., στὸ *Scriptores astronomici*, 2 τόμοι, Βενετία, Ἄλδος Μανούτιος, [17] Ὀκτωβρίου 1499.

folio. 1ος τόμ., 186 φύλλα, 2ος τόμ., 194 φύλλα.

Βιβλ.: *BMC* V 560 * *IGI*, 8846 * *GW* 9981 * Firmin-Didot, 128-131 * OAME, I, 26-28 * UCLA, I, 37-38(27/1-2) * *Manuzio*, 35.

Ἀντίτυπο: Συλ. Α. Οἰκονομόπουλου - Βιβλ. Ἱδρ. Αἰκατερίνης Λασκαρίδη * ΒΙΑΩ (ἀρ. κατ. 12).

Ὁ Ἄλδος ἐξέδωσε μόνο ἕνα σύγγραμμα μὲ ἀστρονομικὸ περιεχόμενο καὶ μάλιστα στὸν σύμμικτο τόμο, ποὺ κυκλοφόρησε μὲ τὸν τίτλο *Scriptores astronomici*. Στὴν ἔκδοση αὐτὴ ἐμπεριέχονται τὰ *Φαινόμενα* τοῦ Ἄρατου μὲ τὰ *Σχόλια* τοῦ Θέωνα καὶ ἡ *Σφαίρα* (*Sphaera graeca*) τοῦ Πρόκλου. Τὸ ἔργο τοῦ Ἄρατου ἀπὸ τοὺς Σόλους, τὸ ὁποῖο συνέγραψε μὲ προτροπὴ τοῦ Ἀντίγονου Γονατᾶ, εἶχε καθιερωθεῖ ὡς διδακτικὸ ἐγχειρίδιο στὶς μοναστηριακὲς σχολὲς ποὺ λειτουργοῦσαν κατὰ τὸν Μεσαίωνα στὴ Δύση. Ὁ Ἄρατος δὲν διέθετε εἰδικὲς γνώσεις γιὰ νὰ πραγματευτεῖ παρόμοια μετεωρολογικὰ ζητήματα, ἀλλὰ ἄντλησε σχετικὸ ὑλικὸ ἀπὸ συγγράμματα τοῦ Εὔδοξου ἀπὸ τὴν Κνίδο: περιγραφὴ τῶν ἀστερισμῶν (ἀπλανεῖς), ἀπαρίθμηση τῶν πλανητῶν καὶ χαρακτηριστικὰ σημάδια τοῦ καιροῦ.

Ἡ δημοτικότητα τοῦ συγγράμματος δὲν ὀφείλεται τόσο στὸ περιεχόμενό του ὅσο στὴν ποιητικὴ δύναμη τῆς γραφῆς του: ἀρχίζει μὲ ἕναν ὕμνο πρὸς τὸν Δία, παραπλήσιο τοῦ Ὕμνου τοῦ στωικοῦ φιλόσοφου Κλεάνθη, ἐνῶ γλωσσικά, ὁ Ἄρατος κάνει χρήση τῆς ἡσιόδειας γραφῆς. Φαίνεται πάντως ὅτι καὶ κατὰ τὸν 16ο αἰώνα εἶχε συμπεριληφθεῖ στὸ διδακτικὸ ὀργανόγραμμα τῶν πανεπιστημιακῶν σχολῶν καὶ ἡ ἀστρονομία, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὶς δεκαπέντε επανεκδόσεις ποὺ γνώρισε ἡ ἔκδοση αὐτή.

Ὁ Ἄλδος ἀπὸ τὸν Πρόλογό του ἀφιερώνει τὴν ἔκδοση στὸν δούκα τοῦ Οὐρμπίνο καὶ διάσημο συλλέκτη χειρογράφων Guido Ubaldo I, da Montefeltro (Franceschini, *Montefeltro*), πιθανότατα ἐπειδὴ τὸ πρωτότυπο χειρόγραφο ἀνῆκε στὴ συλλογή του.

ΠΡΟΚΛΟΥ ΣΦΑΙΡΑ.

Περὶ ἄξωνος καὶ πόλων.

Ξων καλεῖται τοῦ κόσμου ἡ διάμετρος αὐτοῦ, περὶ ἣν στρέφεται. τὰ δὲ πέρατα τοῦ ἄξωνος πόλοι λέγονται τοῦ κόσμου. τοῦ δὲ πόλων, ὁ μὲν λέγεται βόρειος, ὁ δὲ νότιος. βόρειος μὲν, ὁ διὰ παντὸς φαινόμενος, ὡς πρὸς τὴν ἡμετέραν οἴκησιν. νότιος δὲ, ὁ διὰ παντὸς ἀόρατος, ὡς πρὸς τὸν ἡμέτερον ὁρίζοντα. εἰσὶ μὲν τοιγάρτοι τινὲς ὧν φασι, ὅπου συμβαίνει τὸν περιμῖν πόλον τὸν ἀεὶ φανερὸν εἰκείνοις ἀόρατον εἶναι. τὸν δὲ παρημῖν πόλον ἀόρατον εἰκείνοις φανερὸν εἶναι. καὶ πάλιν, ἔστι τίς τόπος ἐπὶ φασιῆς ὅπου δύο πόλοι ὁμοίως ὧν τοῦ ὁρίζοντος κεῖνται.

Περὶ σφαίρας κύκλων.

Τῶν δὲν τῇ σφαίρᾳ κύκλῃ, οἱ μὲν εἰσι παραγήλοι, οἱ δὲ λοξοί. οἱ δὲ διὰ τοῦ πόλων. παραγήλοιμε, οἱ τοὺς αὐτοὺς πόλους ἔχοντες τῷ κόσμῳ. εἰσὶ δὲ παραγήλοι κύκλοι ε. ἀρκτικός. θερινὸς τροπικός. ἰσημερινός. χειμερινὸς τροπικός. ἀνταρκτικός. ἀρκτικὸς μὲν οὖν ἐστι κύκλος ὁ μέγιστος τοῦ ἀεὶ θεωρουμένων κύκλων ὁ ἐφαπτόμενος τοῦ ὁρίζοντος καθ' ἓν σημεῖον, καὶ ὅλος ὑπὲρ τῆν ἀπλαμβανόμενος. ἐν ᾧ τὰ κείμενα τοῦ ἄστρου, οὔτε δύσιν, οὔτ' ἀνατολὴν ποιεῖται, ἀλλὰ διὸ λοῦ φανυκτὸς περὶ τὸν πόλον στρεφόμενα θεωρεῖται. οὗτος δὲ ὁ κύκλος ἐν τῇ καθημῖν οἰκουμένῃ ὑπὸ τοῦ ἐμπροσθίου πόδος φαίνεται μεγάλ' ἄρκτου περιγραφεῖ. Θερινὸς δὲ τροπικὸς κύκλος ἐστὶν ὁ βορειότατος τοῦ ὑπὸ τοῦ ἡλίου γραφομένων κύκλων. ἐφ' οὗ γενόμενος ὁ ἥλιος τὴν θερινὴν τροπὴν ποιεῖται. ἐν ᾗ ἡ μεγίστη μὲν πασῶν τοῦ ἐν τῷ ἐνιαυτῷ ἡμέρα, ἐλαχίστη δὲ ἡ νὺξ γίνεται. μετὰ μέντοι τὴν θερινὴν τροπὴν, οὐκέτι πρὸς τὰς ἀρκτοὺς παροδεῦν ὁ ἥλιος θεωρεῖται, αὐξ ἐπὶ θάτερα μέρη τρέπεται τοῦ κόσμου. διὸ κέκληται τροπικός. Ἰσημερινὸς δὲ κύκλος ἐστὶν ὁ μέγιστος τοῦ πέντε παραγήλων κύκλων, ὁ διχοτομούμενος ὑπὸ τοῦ ὁρίζοντος, ὥστε ἡμικύκλιον μὲν ὑπὲρ τῆν ἀπλαμβάνεσθαι. ἡμικύκλιον δὲ ὑπὸ τὸν ὁρίζοντα. ἐφ' οὗ γενόμενος ὁ ἥλιος τὰς ἰσημερίας ποιεῖται, τὴν τε ἐρινὴν καὶ τὴν φθινοπωρινήν. Χειμερινὸς δὲ τροπικὸς κύκλος ἐστὶν ὁ νοτιώτατος τοῦ ὑπὸ τοῦ ἡλίου γραφομένων κύκλων. κατὰ τὴν ὑπὸ τοῦ κόσμου γινομένην περιστροφήν. ἐφ' οὗ γενόμενος ὁ ἥλιος τὴν χειμερινὴν τροπὴν ποιεῖται. ἐν ᾗ ἡ μεγίστη μὲν πασῶν τοῦ ἐν τῷ ἐνιαυτῷ νὺξ ὠτελεῖται, ἐλαχίστη δὲ ἡμέρα. μετὰ μέντοι τὴν χειμερινὴν τροπὴν, οὐκέτι πρὸς μεσημβρίαν παροδεύων ὁ ἥλιος θεωρεῖται, ἀλλ' ὧν θάτερα μέρη τρέπεται τοῦ κόσμου. διὸ κέκληται καὶ οὗτος τροπικός. Ἀνταρκτικὸς δὲ κύκλος ἴσος καὶ παράλληλος τῷ ἀρκτικῷ. καὶ ἐφαπτόμενος τοῦ ὁρίζοντος καθ' ἓν σημεῖον. καὶ ὅλος ὑπὲρ τῆν ἀπλαμβανόμενος, ἐν ᾧ τὰ κείμενα τοῦ ἄστρου διὰ παντὸς ἡμῖν ἐστιν ἀόρατα. τοῦ δὲ προειρημένων ε κύκλῃ, μέγιστος μὲν ἐστὶν ὁ ἰσημερινός. ἑξῆς δὲ τοῦ μεγέθεσιν οἱ τροπικοί, ἐλάχιστοι δὲ ὡς πρὸς τὴν ἡμετέραν οἴκησιν οἱ ἀρκτικοί. τούτοις δὲ τοὺς κύκλους δεῖ νοεῖν ἀπλατεῖς, λόγῳ θεωρητοὺς, ἐκ τοῦ τοῦ ἄστρων θέσεως καὶ τοῦ αὐτῆς διόπτρας θεωρεῖ, καὶ τοῦ ἡμετέρας ὠνοίας διατυπουμένους. μόνος γὰρ ἐν τῷ κόσμῳ κύκλος ἐστὶν αἰσθητὸς ὁ τοῦ γάλακτος. οἱ δὲ λοιποὶ λόγῳ εἰσὶ θεωρητοί.

Διὰ τί πέντε μόνον παραγήλοι ἐν τῇ σφαίρᾳ κύκλοι.

Γέντε δὲ παραγήλοι μόνοι καταγράφονται κύκλοι εἰς τὴν σφαῖρα. οὐ διὰ τὸ μόνον τούτους ἐν ᾧ κόσμῳ παραγήλους εἶναι. ὁ δὲ ἥλιος καθ' ἑκάστη ἡμέρα ὡς πρὸς αἴσθησιν κύκλῃ παραγήλῃ περι-

στρέφεται

23. Νόννος Πανοπολίτης (Nonus Panopolitanus), *Μεταβολὴ τοῦ κατὰ Ἰωάννην Ἁγίου Εὐαγγελίου* [Βενετία, Ἄλδος Μανούτιος, 1501].

4ο. 56 φύλλα.

Βιβλ.: Renouard, 261 (12) * Firmin-Didot, 186-190 * Adams B 1896 * UCLA, I, 98(70) * *Manuzio*, 53.

Ὁ Νόννος, ἀπὸ τὴν Πανόπολη τῆς Αἰγύπτου, εἶναι περισσότερο γνωστὸς ὡς ὁ συγγραφέας τοῦ τελευταίου μεγάλου ἔπους τῆς ἀρχαιότητας, τὰ *Διονυσιακά*, σὲ 48 βιβλία καὶ 25.000 δακτυλικοὺς ἑξάμετρους στίχους. Τὸ θέμα τοῦ ἔπους εἶναι ἡ νικηφόρος πορεία τοῦ θεοῦ Διόνυσου ἕως τὴν Ἰνδία. Ἀπὸ διασωθὲν τμῆμα του διαπιστώνεται ὅτι τὸ ὕφος τοῦ ποιήματος εἶναι ταυτόσημο μὲ αὐτὸ τῆς *Μεταβολῆς*, ποὺ συντάχθηκε ἐπίσης σὲ ποιητικὴ φόρμα.

Ἡ ἐπιλογὴ τοῦ Ἄλδου νὰ ἐκδώσει τὴ *Μεταβολὴ* (*Παράφραση*) τοῦ Νόννου προβληματίζει ἀκόμη περισσότερο, καθὼς δὲν ὑπάρχει ἡ λατινικὴ μετάφραση τοῦ κειμένου, οὔτε ἄλλες ποιητικὲς συνθέσεις ὅπως εἶχε ἀνακοινωθεῖ στὸν Κατάλογο τοῦ 1503. Ἐπιπροσθέτως, δὲν ὑπάρχει σελίδα τίτλου, Πρόλογος καὶ κολοφώνας μὲ τὴν ἀκριβὴ χρονολογία τῆς κυκλοφορίας τοῦ βιβλίου. Ἔχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι ἡ *Μεταβολὴ* τοῦ Νόννου ἀποτελεῖ τμῆμα τοῦ ἀνολοκλήρωτου τέταρτου τόμου τῶν *Poetae Christiani Veteres*.

Ὁ τίτλος αὐτός, παρόλο ποὺ ἀναγγέλθηκε ἀπὸ τὸν Ἄλδο ὅτι θὰ κυκλοφορήσει μὲ τὴ λατινική του μετάφραση, ἡ ἀναγγελία αὐτὴ ἔμεινε στὰ χαρτιά.

ΝΟΝΝΟΥ ΠΟΙΗΤΟΥ ΠΑΝΟΠΟΛΙΤΟΥ ΜΕΤΑΒΟΛΗ ΤΟΥ ΚΑΤΑ ΙΩΑΝΝΗΝ ΑΓΙΟΥ ΕΥΑΓΓΕΛΙΟΥ.

Χρόνος ἦν, ἀκίχητος, ὃν ἀῤῥήτῳ λόγῳ ἀρχή,
Ἴσος φυὴν ᾧ νιὸς ἦν ὁμήλικος, ἡδὲ ἀμήτωρ,
Καὶ λόγος αὐτοφυὴς θεοῦ, φῶς ἐκ φάους φῶς.
Παῖδος ἦν ἀμβρότοιο, ἀτόρμονι σώφρονος ἕδρῃ,
Καὶ θεὸς ὑψιχίτων ἦλθε λόγος. οὗτος ἀπ' ἀρχῆς
Ἀναλώσιμε λαμπε θεῷ, τεχνήμονι κόσμου.
Πρεσβυτόκος κόσμοιο, καὶ ἐσκέλθε πάντα δι' αὐτοῦ,
Ἄπνοα, καὶ πνείοντα. καὶ ὀρθρόου δίχα μύθου,
Οὐδὲν ἔφυ πρὸ ἔσκε. καὶ ἔμφυτος ἦεν οἱ αὐτῷ
Ζωὴ πᾶσι μέλουσα, καὶ ἀκυμόρων φάος αὐθρώπων.
Ζωὴ πάντοφος ἦεν. οἱ ἀχλυόεντι δὲ κόσμῳ,
Οὐρανίαις σελάπιζε βολαῖς γαιήοχος αἴγλη,
Καὶ ζόφος οὔμενε μᾶλλον. μελιηδέϊ δ' οἱ λόγῳ
Ἔσκε πατὴρ ἀρεσίφοιτος ὀρήμαλδος ἀστὸς ὀρίπνης,
Κήρυξ ἀρχεγόνου βαπτίσματος. ὄμμα δ' αὐτῷ,
Θεῖος Ἰωάννης, λιγυόδους. οὗτος ἐπέστη
Ἄγγελος ἐμπεδόμυθος, ὅπως φαέεσσι φανεὶς
Μαρτυρέῃ, ἵνα πάντες ἀνὰ κήρυκος ἀκούσῃ
Ὀρθῷ πίστιν ἔχωσιν, ἀτόρμονα, μηδὲ κόσμου.
Οὐμὸς κεῖνος ἦεν νοερὸν φάος, ἀλλ' ἵνα μοῦνον
Γάσιν ἀναπτύξῃσιν ἀμηχέρου ἀϊδρείαο,
Καὶ φάεος προκάλυμμα ἀκηρύκτοιο φανείῃ,
Ξωλὸν μαρτυρέω σὺν ἐπέεσσιν ἀθλέμονι λαῷ.
Καὶ γὰρ ἐοῦ μετὰ παῖδος ἐτήτυμον ἀρχέγονον φῶς
Μουνογενὴς λόγος ἦεν, ὃς αἰέρα πάντα καθαίρει,
Γνωμαλιηχοῖς ἀκτῖσι καταυγάζων φύσιν αὐθρώπων
Ἐρχομένων ἐπὶ γαῖαν. ἦλθε δ' οἱ ἀπειδέϊ κόσμῳ,
Ἄπροϊδής, καὶ κόσμος ἀπείρεσιος ἔσκε δι' αὐτοῦ.
Καὶ λόγον οὐ γίνωσκον ἐπήλυδα κόσμος ἀλήτης.

24. **Bibbia** [Βενετία, Ἄλδος Μανούτιος, 1501].

Folio. Μονόφυλλο.
Βιβλ.: Renouard, 261(12).
Ἀντίτυπο: Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Γαλλίας, Ms. Gr. 3064, c. 86-87.

Ὁ Ἄλδος ὑπῆρξε καινοτόμος σὲ πολλὰ καὶ διαφορετικὰ ἐκδοτικὰ ἐγχειρήματα, ὅπως ἡ συστηματικὴ ἔκδοση ἑλληνικῶν συγγραμμάτων τῆς ἀρχαίας γραμματείας καὶ ἡ καθιέρωση τοῦ μικροῦ σχήματος βιβλίου. Ἀνάμεσα στὶς πρωτοπόρες ἐνέργειές του συγκαταλέγεται καὶ ἡ ἐνασχόλησή του μὲ τὴν ἑβραϊκὴ τυπογραφία. Ἂς ἐπισημάνουμε ἐξαρχῆς ὅτι εἶναι ὁ πρῶτος καὶ μόνος τυπογράφος τῆς Βενετίας ποὺ τύπωσε ἑβραϊκὰ κείμενα καθόλη τὴ διάρκεια τῆς ἀρχετυπίας. Πρόθεσή του ἦταν νὰ ἐκδώσει μιὰ *Πολύγλωττο Βίβλο* στὶς τρεῖς βιβλικὲς γλῶσσες: ἑβραϊκά, ἑλληνικὰ καὶ λατινικά. Ἡ πρωτοβουλία του ἔμεινε σὲ ἐπίπεδο σχεδίου ἐργασίας καὶ ἡ πρώτη *Πολύγλωττος Βίβλος* ἐκδόθηκε χρόνια ἀργότερα στὴν Ἀλκαλὰ τῆς Ἰσπανίας, μὲ τὴν οἰκονομικὴ ὑποστήριξη τοῦ καρδινάλιου Ximenes de Cisneros, σὲ ἕξι τόμους (1514-1517).

Ἀπὸ *Ἐπιστολὴ* τοῦ Ἄλδου πρὸς τὸν Conrad Celtis, χρονολογημένη στὶς 7 Ἰουλίου τοῦ 1501, γνωρίζουμε ὅτι προετοίμαζε τὴν ἔκδοση τῆς *Πολυγλώττου* σὲ τρεῖς στῆλες, ἀρχίζοντας μὲ τὸ κείμενο τῆς Γένεσης, τοῦ ἔστειλε μάλιστα ὁ Ἄλδος τυπογραφικὰ δοκίμια τῆς στοιχειοθεσίας. Ἡ ἐνασχόληση τοῦ Ἄλδου μὲ τὴν ἑβραϊκὴ τυπογραφία διαφαίνεται ἀπὸ δύο ἐκδόσεις του καὶ τὸ ἐν λόγω μονόφυλλο (*Bibbia*). Ἑβραϊκὰ στοιχεῖα εἶχε χρησιμοποιήσει καὶ σὲ παραθέματα ποὺ ὑπῆρχαν στὸ ὑλικὸ τοῦ Πολιτιανοῦ, ποὺ κυκλοφόρησε μὲ τὸν τίτλο *Opera*, τὸ 1498, ὅπως ἀναφέραμε. Ἐπίσης λέξεις στὰ ἑβραϊκὰ ἐκτυπώθηκαν καὶ στὴν *Hypnerotomachia*. Τὸ 1501, τὴν ἴδια ἐποχὴ ποὺ ἔκανε σχέδια γιὰ τὴν ἔκδοση τῆς *Πολυγλώττου Βίβλου*, στὴν ἔκδοσή του *Rudimenta grammatices latinae linguae*, ποὺ εἶχε ὁ ἴδιος συντάξει, συμπεριέλαβε καὶ μιὰ εἰσαγωγὴ στὴν ἑβραϊκὴ γλώσσα: *Introductio perbrenis ad hebraicam linguam*.

Ἀναφορικὰ τώρα μὲ δίγλωσσα λειτουργικὰ κείμενα, ἑλληνικὰ καὶ λατινικά, ὁ Ἄλδος εἶχε ὡς προηγούμενο τὴν ἔκδοση τοῦ *Ψαλτηρίου*, ποὺ τυπώθηκε ἀπὸ τὸν Δημήτριο Δαμιλᾶ, γιὰ λογαριασμὸ τοῦ Buono Accorsi, στὸ Μιλάνο τὸ 1481. Ἡ ἔκδοση αὐτὴ δὲν εἶχε ἀμιγῶς θρησκευτικὸ-

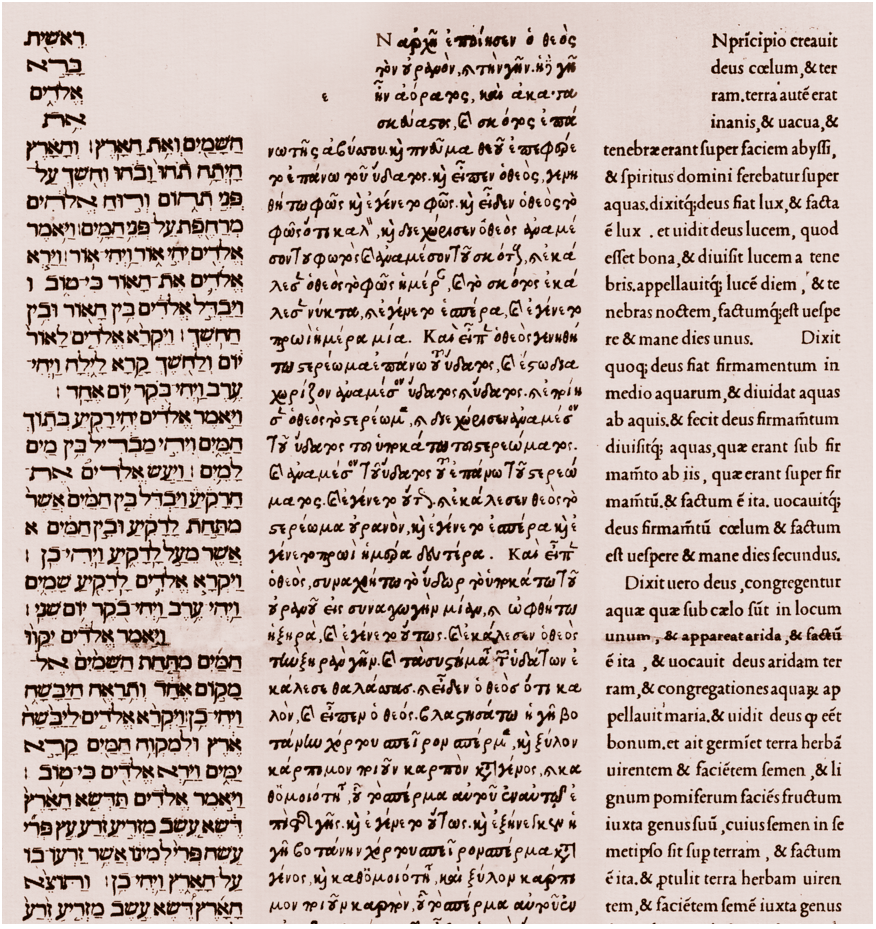

λειτουργικὸ χαρακτήρα, ἀλλὰ γραμματικὸ μᾶλλον, καθὼς τὸ *Ψαλτήριον* προσφερόταν γιὰ τὴν ἐκμάθηση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας κυρίως ἀπὸ ἄτομα ποὺ δὲν κατεῖχαν τὴν ἑλληνική.

25. *Poetae Christiani Veteres* (*Χριστιανοὶ Ποιητές*), 1ος τόμος, Βενετία, Ἄλδος Μανούτιος, Ἰανουάριος 1501.

4º. 236 φύλλα.

Βιβλ.: Renouard, 24(1) * Firmin-Didot, 186-190 * Adams, P 1685 * *OAME*, I, 34-36 * UCLA, I, 42-44(31) * *Manuzio*, 42.

Ἀντίτυπο: Συλ. Α. Οἰκονομόπουλου - Βιβλ. Ἵδρ. Αἰκατερίνης Λασκαρίδη.

Ὁ πρῶτος τόμος τῆς συλλογῆς αὐτῆς περιλαμβάνει ποιήματα τοῦ Προυδέντιου, ποὺ συντάχθηκαν μεταξὺ τοῦ 395 καὶ 405, τοῦ χριστιανοῦ θεολόγου Πρόσπερου, τοῦ Κυπριανοῦ, τοῦ Ἰωάννη Δαμασκηνοῦ (συνοδευόμενα ἀπὸ λατινικὴ μετάφραση), τοῦ Ἐπιφάνιου, τοῦ Κοσμᾶ Ἰνδικοπλεύστη, τοῦ ἐπισκόπου Μάρκου καὶ τοῦ Θεοφάνους.

Ὁ Πρόλογος τοῦ Ἄλδου ἀπευθύνεται στὸν Dianele Clario καὶ πάλι (Firmin-Didot, 187-188), στὸν ὁποῖο ἐκφράζει τὰ παράπονά του γιὰ τὶς κακόβουλες προθέσεις ὁρισμένων, ἐπειδή, ἀποφασίζοντας νὰ ἐκδώσει τὰ ποιήματα χριστιανῶν ποιητῶν καὶ προκειμένου νὰ ἀποκαταστήσει λαθεμένες ἑρμηνεῖες καὶ τὰ σχόλια, συμβουλεύτηκε τοὺς ὀρθόδοξους χριστιανοὺς καὶ τοὺς ἐνάρετους καὶ δὲν ἀπευθύνθηκε στοὺς κακεντρεχεῖς, ποὺ τόσοι ὑπάρχουν γύρω. Συνεχίζοντας ὁ Ἄλδος ἀναφέρει ὅτι τὸν ἀπείλησαν μὲ λιποταξία οἱ ἴδιοι οἱ τεχνίτες του, γεγονὸς ποὺ τὸν κατέβαλε ὁλοκληρωτικά, ἀλλὰ ἐντέλει, μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ ὕψιστου Θεοῦ, καὶ ἔχοντας προωθήσει στὶς πρέσσες του τὸν Προυδέντιο, τὸ χειρόγραφο τοῦ ὁποίου ἐντοπίστηκε καὶ τοῦ στάλθηκε ἀπὸ τὴ Μεγάλη Βρετανία (ὅπου γιὰ ἔντεκα αἰῶνες παρέμενε κρυμμένο), πιστεύει ὅτι θὰ εἶναι εὐπρόσδεκτος ὁ τόμος αὐτός ἀπὸ τοὺς χριστιανοὺς καὶ τοὺς κατοίκους τῆς Ραγούσας, ὅπου δίδασκε ὁ Clario.

Τὸν Μάρτιο τοῦ 1501, μέλη τοῦ Συμβουλίου, μεταξὺ τῶν ὁποίων οἱ A. Veneri καὶ M. Sanuto, παραχώρησαν στὸν Ἄλδο δεκαετὲς προνόμιο γιὰ τὴν ἐκτύπωση τῶν ποιητικῶν συνθέσεων χριστιανῶν συγγραφέων.

ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ ΕΙΣ
ΤΗΝ ΘΕΟΓΟΝΙΑΝ. ΟΥΗ
ΑΚΡΟΣΤΙΧΙΣ,

Εὐεπίησι μελέεσσιν ἐφυμνία ταῦτα λιγαίνει
Υἱα θεὸν, μόρφωσιν ἐείνετα πικτὸν ἀείδων
Ἐνχθονίοις, καὶ λύσσα τὸν λυσσώσα πάσματα κόσμου.
Ἀλλ' ἄγε, ῥητῆρος ἰὼν ἔο πῶνδε πόνοιο.

Σωσε λαὸν θαυμαστουργῶν δεσπότης,
Ὑγρὸν θαλάσσης κύμα χερσώσας πάλαι.
Ἐκὼν δὲ τεχθεὶς ἐκ κόρης, τείβον βατὴν
Πόλου λίθισιν ἡμῖν, ὃν κατ' ἔσσαν,
Ἴσόν τε πατρὶ, καὶ βροτοῖς, δοξαζόμην.
Ἤνεγκε γαστὴρ ἡγιασμένη, λόγον,
Σαφῶς ἀφλέκτως ζωγραφουμένη βαλίῳ,
Μιγέντα μορφῇ τῇ βροτησίᾳ θεὸν,
Ἕνα σὺ πάλαιναν νηδὺν ἀρᾶς τῆς πάλαι
Λύοντα πικρᾶς, ὃν βροτοὶ δοξαζόμεν.
Ἔλειξεν ἀστὴρ τὸν πρὸ ἡλίου λόγον,
Ἐλθόντα παῦσαι τὴν ἁμαρτίαν μαγῶν,
Σαφῶς πενιχρὸν εἰς σπόσον θεὸν συμπαθῆ
Σὲ παραγάνοις ἑλικτὸν, ὃν γεγηθότες,
Ἴδον τὸν αὐτὸν, καὶ βροτὸν, καὶ κύριον.
Νοῦσον πρὸς ὕμνους οἰκετῶν, οὐδὲν γύτα,
Ἐχθροῦ τὰ πεινῶν τὴν ἐπιρμένην ὀφρὺν,
Φόρων τε παντοδάπα τῆς ἁμαρτίας,
Ὑπόδρην ἀκλόνητον ἐσηγμένους
Μαγικῆς μελῳδοὺς, τῇ βάσει τῆς πίστεως.
Νύμφης παναγίου τὸν παντόλβιον τόκον,
Ἰδεῖν ἐπόθει νέον ἡλιωμένου χροός,
Ἀγραύλοις ἐκλυνεῖτο ᾧ ξενώσατο,
Ταῦτ' ἐν μελῳδοῦσάν τε τὴν ἀσωμάτων
Ἄνακτα χρίσον, ἀστόργως σαρκούμενον.
Ὑμνοις ἀναστων ἀρᾶν οὐ λαγχάνει,
Τελεῖ κἀθ' ἡμᾶς ὀξὺ ἀνυμφεύτου κόρης,

26. *Poetae Christiani Veteres* (*Χριστιανοὶ Ποιητές*), 2ος τόμος, Βενετία, Ἄλδος Μανούτιος, Ἰούνιος 1502.

4º. 222 φύλλα.

Βιβλ.: Renouard, 39(17) * Firmin Didot, 188-190 * Adams, P 1685 * UCLA, I, 63-65(46) * *Manuzio*, 61.

Ἀντίτυπο: Συλ. Α. Οἰκονομόπουλου - Βιβλ. Ἱδρ. Αἰκατερίνης Λασκαρίδη.

Στὸν τόμο αὐτὸ περιλαμβάνονται ποιήματα λατίνων κυρίως χριστιανῶν συγγραφέων, ὅπως τοῦ Σεδούλιου, τοῦ καρδινάλιου Aratoris, τῆς Πρόβης κ.ἄ., μὲ ἐξαίρεση τὸν *Βίο τοῦ ἁγίου Νικολάου* μὲ τὴ λατινική του μετάφραση.

Και στὸν τόμο αὐτόν ὁ Πρόλογος τοῦ Ἄλδου ἀπευθύνεται στὸν Daniele Clario καὶ πάλι, στὸν ὁποῖο ἐξηγεῖ: «παρόλη τὴν ἐπιθυμία μου, δὲν κατόρθωσα νὰ σοῦ ἀποστείλω ἐγκαίρως τὸν τόμο αὐτὸ τῶν χριστιανῶν ποιητῶν ποὺ τυπώθηκε στὶς *Θέρμες* μου ἐδῶ καὶ ἕνα χρόνο, καὶ ὁ λόγος εἶναι τὰ ἐμπόδια ποὺ ἀντιμετώπισα, τὰ ὁποῖα μὲ ὁδήγησαν νὰ πιστέψω ὅτι ὀφείλονται σὲ κακοὺς δαίμονες, ἐξαιτίας τῆς ἔμπνευσης ποὺ εἶχα νὰ καταπιαστῶ μὲ τὶς ποιητικὲς συνθέσεις τῶν χριστιανῶν ποιητῶν ἀντὶ γιὰ βιβλία πιὸ θελκτικά. Ἀλλά, τελικά, τὰ ἐμπόδια αὐτά ξεπεράστηκαν καὶ εὐχαριστῶ τὸν Θεὸ ποὺ μεσολάβησε ὥστε νὰ ἐκδοθοῦν τὰ ἅγια αὐτὰ βιβλία, κρυμμένα γιὰ χίλια χρόνια· θὰ μποροῦν, λοιπόν, ἀνεμπόδιστα νὰ διαβαστοῦν καὶ νὰ γίνουν εὐπρόσδεκτα ἀπὸ τὸ μαθητικὸ κοινό, κάτι ποὺ θὰ καταρρίψει τοὺς μύθους μὲ τοὺς ὁποίους τρέφονται τὰ παιδιὰ ἀπὸ τὴν πιὸ νεαρὴ ἡλικία τους, γιὰ τὰ πραγματικὰ γεγονότα …» (Firmin-Didot, 188).

QVAE HOC LIBRO CONTINENTVR.

Sedulii mirabilium diuinorũ libri quatuor carmine heroico.
Eiuſdem Elegia, in qua finis pentametri eſt ſimilis principio hexametri.
Eiuſdẽ hymnus de Chriſto ab incarnatione, uſq; ad aſcẽſionẽ.
Iuuenci de Euangelica hiſtoria libri quatuor.
Aratoris Cardinalis hiſtoriæ Apoſtolicæ libri duo.
Probæ Falconiæ cẽto ex Vergilio de nouo & ueteri teſtamẽto
Homerocentra, hoc eſt centones ex Homero græce cum interpretatione latina.
Opuſculum ad Annũtiationem beatiss. Virginis græce cum latino in medio quaternionum omnium.
Lactantii Firmiani de Reſurrectione Elegia.
Eiuſdem de paſſione Domini carmine heroico.
Cyprianus de ligno Crucis uerſu Heroico.
Tipherni deprecatoria ad Virginem Elegia.
Oratio ad eandem uerſu heroico.
Oratio matutina ad Deum uerſu heroico.
Sancti Damaſi de laudibus Pauli Apoſtoli uerſus hexametri.
Elegia in Hieruſalem.
Ode in natali die Saluatoris.
In die palmarum.
De paſſione Domini.
Ad Chriſtum ut perdat Turcas.
Epigramma ad beatiss. Virginem.
Vita. S. Martini epiſcopi a Seuero Sulpitio proſa oratione.
De miraculis. S. Martini Dialogus, ab eodem.
De tralatione S. Martini ab eodem.
Vita. S. Nicolai e græco in latinum a Leonardo Iuſtiniano patritio Veneto.

27. **Λάσκαρης Κωνσταντῖνος,** *De octo partibus orationis*, Βενετία, Ἄλδος Μανούτιος [1501-1503].

4º. 37 φύλλα.

Βιβλ.: Renouard, 262(15) * Firmin-Didot, 329-330 * Adams, L 227 * *OAME*, I, XXIV * UCLA, I, 53-55(39) * *Manuzio*, 54.

Ἀντίτυπο: Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

Ὁ Ἄλδος ἐνσωμάτωσε στὴ δεύτερη ἔκδοση τῆς *Ἐπιτομῆς τῶν ὀκτώ τοῦ Λόγου Μερῶν* τοῦ Κ. Λάσκαρη καὶ τέταρτη συνεχόμενη τοῦ ἴδιου συγγραφέα καὶ ἄλλα δοκίμια, πολιτικοῦ, θρησκευτικοῦ, φιλοσοφικοῦ καὶ γραμματικοῦ χαρακτήρα, ὅπως καὶ στὴν πρώτη του ἔκδοση τῆς *Γραμματικῆς* (1495). Πρόκειται γιὰ τὰ *Χρυσὰ Ἔπη* τοῦ Πυθαγόρα, ἕνα Χαιρετισμὸ στὴ Δέσποινα Παρθένο Μαρία, μιὰ εἰσαγωγὴ στὴν ἑβραϊκὴ Γραμματικὴ τέχνη κ.ἄ. Ἀνάμεσα σὲ αὐτὰ καὶ τὸ ποίημα τοῦ Φωκυλίδη (*Poema ad bene, beateq uimedum*).

Τὸ ποίημα αὐτὸ δὲν εἶναι βέβαια τοῦ ποιητῆ Φωκυλίδη ἀπὸ τὴ Μίλητο, ποὺ ἔδρασε τὸν 6ο π.Χ. αἰώνα, ἀλλὰ ἑνὸς πλαστογράφου τοῦ 1ου μ.Χ. αἰώνα, ποὺ μὲ τὸ ὄνομα τοῦ ἀρχαίου ποιητῆ δημοσίευσε ἕνα διδακτικὸ ποίημα μὲ 250 δακτυλικοὺς ἑξάμετρους στίχους καὶ θρησκευτικὸ περιεχόμενο. Ἡ ὑποδοχὴ ποὺ εἶχε τὸ στιχούργημα αὐτὸ τοῦ ψευδο-Φωκυλίδη ἦταν ἐντυπωσιακή, ἂν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὶς τουλάχιστον 40 ἐκδόσεις, αὐτοτελεῖς καὶ μή, ποὺ γνώρισε στὰ ἑλληνικὰ καὶ στὴ λατινικὴ μετάφρασή του ὡς τὰ τέλη τοῦ 16ου αἰώνα.

Σ᾽ ἕνα προλογικό του κείμενο πρὸς τοὺς ἀναγνῶστες, ἐξομολογεῖται ὅτι μὲ πολὺ κόπο κατόρθωσε νὰ ἀποδώσει τὴ λατινικὴ μετάφραση τῆς *Γραμματικῆς* τοῦ Λάσκαρη καὶ ὅτι προσέθεσε στὴν ἔκδοση τὸν *Πίνακα* τοῦ Κέβητα γιὰ νὰ δώσει κουράγιο στὴ σπουδάζουσα νεολαία (Firmin-Didot, 330).

Conſtantini Laſcaris Byzantini de octo partibus orationis Liber Primus.

Eiuſdem de Conſtructione Liber ſecundus.

Eiuſdem de nomine & uerbo Liber tertius.

Eiuſdem de pronomine ſecundum omnem linguã, & poeticũ uſum opuſculum.

Hæc omnia habent e regione latinam interpretationem aduerbum fere propter rudes, ita tamen ut & amoueri, & addi poſſit pro cuiuscunq; arbitrio.

Cebetis tabula & græca & latina, opus morale, & utile omnibus, & præcipue aduleſcentibus.

De literis græcis ac diphthongis & quẽadmodũ ad nos ueniat

Abbreuiationes, quibus frequentiſſime græci utuntur.

Oratio Dominica & duplex ſalutatio ad Beatiſs. Virginem.

Symbolum Apoſtolorum.

Euangelium diui Ioannis Euangeliſtæ

Carmina Aurea Pythagoræ.

Phocylidis Poema ad bene, beate q; uiuendum

Omnia hæc cum interpretatione latina.

Introductio perbreuis ad hebraicam linguam

28. **Στέφανος Βυζάντιος,** *Περὶ πόλεων καὶ δήμων* (*De Urbibus*), Βενετία, Ἄλδος Μανούτιος, 18 Μαρτίου 1502.

Folio. 182 φύλλα.

Βιβλ.: Renouard, 39(16) * Adams, C 1137 * Firmin-Didot, 238-239 * *OAME*, I, 55-56 * UCLA, I, 57-58(41) * *Manuzio*, 56.

Ἀντίτυπο: Συλ. Α. Οἰκονομόπουλου - Βιβλ. Ἱδρ. Αἰκατερίνης Λασκαρίδη.

Ἡ εὐρύτητα τῆς θεματικῆς ἐκδοτικῆς «φιλοσοφίας» τοῦ Ἄλδου γίνεται προφανὴς καὶ ἀπὸ τὴν ἔκδοση τοῦ Στέφανου Βυζάντιου (*Περὶ πόλεων καὶ δήμων*), γεωγράφου καὶ γραμματικοῦ τοῦ 6ου μ.Χ. αἰώνα. Πρόκειται γιὰ ἕνα λεξικὸ μὲ ἔντονη γλωσσικὴ-ἱστορικὴ χροιά, ὁ ἀρχικὸς τίτλος τοῦ ὁποίου ἦταν *Ἐθνικά*, ποὺ ἐκτεινόταν σὲ 51 βιβλία, ἕως τὸ γράμμα Σίγμα! Ἀπὸ αὐτὸ τὸ τεράστιο σύγγραμμα διασώθηκε μία ἐπιτομὴ μόνο, ποὺ σύμφωνα μὲ τὴ *Σούδα* τὴν ἐπιμελήθηκε ὁ γραμματικὸς Ἑρμόλαος καὶ τὴν ἀφιέρωσε στὸν αὐτοκράτορα Ἰουστινιανό. Ὁ Στέφανος συνέταξε τὸ λεξικό του βασιζόμενος σὲ ἀντίστοιχα λεξικογραφικὰ ἔργα, ὅπως τοῦ Δέξιππου καὶ τοῦ Διογενιανοῦ.

Ὁ Ἄλδος ἀφιέρωσε τὴν ἔκδοση στὸν Giovanni Taberio ἀπὸ τὴν Μπρέσια (Firmin-Didot, 239· *OAME*, II, 340), στὸν ὁποῖο ἐκμυστηρεύεται: «Δὲν βρίσκω λόγια γιὰ νὰ σοῦ ἐκφράσω τὴ χαρὰ ποὺ ἔνιωσα ὅταν πληροφορήθηκα ὅτι στὴ μεγάλη πόλη Μπρέσια οἱ πιὸ καλλιεργημένοι κάτοικοι ἔχουν ἐπιδοθεῖ μὲ πάθος στὴ μελέτη τῆς ἑλληνικῆς γραμματείας, ὑπὸ τὴν καθοδήγησή σου. Βλέπω πράγματι νὰ ξεπερνιοῦνται οἱ ἀρχικὲς ἐπιφυλάξεις ποὺ εἶχα, ὅταν ἀνέλαβα τὴν ἔκδοση ἑλληνικῶν ἔργων, καὶ συχνὰ μοῦ προκαλεῖ ἀπορία, ὅπως καὶ στοὺς φίλους μου, τὸ γεγονὸς ὅτι, ἐδῶ καὶ τόσα χρόνια ποὺ ἀντιμάχονται οἱ χριστιανοὶ τοὺς ἀπίστους, αὐτὸ δὲν ἐμπόδισε καθόλου τὴν καλλιέργεια τῆς κλασικῆς λογοτεχνίας, ὄχι μόνο στὴν Ἰταλία, ἀλλὰ καὶ στὴ Γερμανία, τὴ Γαλλία, τὴν Πανονία, τὴν Ἀγγλία καὶ τὴν Ἱσπανία».

Τὸ Ἄλφα μετὰ τοῦ Βῆτα.

α

βαι, ὡς Λις φωκικὴ, ἀπὸ Αὐθείας υἱοῦ τῆς Ἄβης. κέκληται δὲ ἀπὸ Ἥρωος Ἄβα. Ἡρωδιανὸς δὲ Φησὶν ὅτι ἡ Ἄβας, ὅτι ἔθνος σημαίνει, περὶ Προσυλλάβων κλίνεται Ἀβᾶ. ὅτε δὲ ἐστὶ νύμφιον, ποιεῖ ὁ σοσυλλάβως, καὶ περὶ Προσυλλάβως. ἔστι δὲ καὶ πόλις ἱππικὴ Λιός· ὡς οὖν ἀπὸ τοῦ ἀμύκλα ἀμύκλαι, οὕτως Ἄβα, Ἄβαι· Λυκόφρων, Ποσειδῶντος ἀμφισάντι, καὶ κλάδας Ἄβαος· ἢ κτητικὸν, Ἀβαῖος, καὶ ἡ ἐθνικόν· μισθὸς ἢ περίπολος ἰσάνδρου ἦτοι πρὸ Ἰλίου τῶν ἐθνικῶν Ἀβ. ἢ αὐόμοιον· δύρδις γὰρ φρούριον ἱππικὸν Λιός· ἡ δὲ ἐθνικὸν, Λιδίτης, καὶ δύρβαῖος, ὡς σιδήτης, καὶ πυλήτης, ὡς Λιδήτης τινὲς, ἀπὸ τοῦ σίδη, καὶ πύλη· ὡς καὶ Ἀλέα, ἡ ἐθνικὸν, Ἀλεαῖος· καὶ Ἀλύβη, ἡ δὲ ἐθνικὴ, Ἀλυβαῖος, μὴ Ἀλυβάδης. ἔστι θηλυκὸν, Ἀλυβίς· καὶ Ἀλυβίας· ἡ κτητικὸν· ὡς βασιλεὺς· ἀλλὰ μὴ Ἀλυβάδης, καὶ ἀρτάβη· καὶ ἀρτάκη, ἀφ' ἁρπακτὸς, οὐκ ἀφ' ἁρπαγίδος· αἱ δὲ Ἄβαι, πόλις Φωκέων· ἔνθα ἱερὸν Ἀπόλλωνος· ὧν ὁ τοῦτο μαντεῖον πρὸ τοῦ οἱ Δελφοῖς· ἔστι δὲ ἄλλη Ἄβα πόλις Ἠμαθίας, ὡς Ἡρωδιανὸς οἱ ἐν ὀγδόῳ βιβλίῳ· διὰ τοῦ Ἀ μὴ Ἀβᾶς· ὁ ἐθνικὸν, Λιῆς· ἦν εἰς Ἱππολύτου τῶν Θεσσαλῶν τύραννος, ὡς διέξεισι.

Α βακαλεῖον, πόλις σικελίας· οὐδετέρως, καὶ παροξυτόνως· καὶ ἡ παρακλήσεως ἕνεκα· διφθόγγῳ, ὡς Ἡρωδιανὸς οἱ δὲ σκαιδεκάτῳ περὶ οὐδετέρων· λέγει δ' εἶναι πόλιν Ἡμερικῶν, ὧν αὖθις οὐκ ἄδωμεν, ἐπιμελῶς σικελῶν δὲ μιᾶς τῆς ὄξι· ὁ ἐθνικὸν Ἀβακαινῖνος, ὡς ἄκρα Χανδῖνος, ὁ οὐκ ἄκλητος σικελῶν· μετὰ τὸν Τῖνος· Λεοντῖνος· Βρεττιῆνος· Τερμιτῖνος· Ἀξενῆτινος· Ἀστυκεῖνος· Ὑβλαῖος.

Α βαῖλις, ἡ βύβλια· ὡς ἡσίοδος οἱ Ἀλγ.

Λύτερφ περὶ Ἰούς, Νόσῳ οἱ Ἀβαλίδη Ἀλγ. πρὸ, περὶ Ἀβαντίδας κίσκλησιν θεοὶ αἰεὶ ἐόντες· πρὸ, τότε ἐπώνυμον βύβλιον Ζεὸς ὠνόμασεν νιν Ζῆνις· ἐν Ἀλγ. ἢ ὁ ἀπὸ Ἄβαντος τοῦ Ἀκρίσιου, ἢ τοῦ ὑοῦ ποσειδῶνος, καὶ Ἀρέθουσης, ὡς Ἀκεσανδρίδης· ἡ ἐθνικὸν ὁ μωνυμεῖ ὃ Ἥρωι, ὡς, Ἴων. Ἡσίοδος· ἀγχεσίου. Ζεὺς. Ὀδυσσεύς· λοκρός· ἡ ὁ πυκρὸς δηλαλκεῖν· δ' ἐλέγετο γάρ· ἡ κτητικὸν, Ἀβαντεῖος· ἡ κυρίου, ἢ τῶν Ἀβαντων· οὐ τὸ τοῦ Ἰλιὸς Ἀβαντίου, ὡς ἡ, βυζαντῖου, ἀλλ' ὡς Θάσος, Θασίτειος· ἡ δ' ὑαντίος ἐθνικὴν, συσελκει ἀπὸ Ἀπολλώνιος οἱ τῷ ὑαντίου ὀγχεσῖο· ἢ παρὰ λόγον, ὡς παύπιον ἀγλαὸν ὑόν· δοκεῖ δ' ἀπὸ τοῦ Ἀβαύλιος εἶναι ἡ Ἀβαντιὰς, ὡς ἀπὸ τοῦ Ἑλικώνιος, Ἑλικωνιάς. ὁ Ἀλύμπιος, Ὀλυμπιὰς· ὁ Ἅλιος, Ἁλιάς· ἡ δὲ Ἀβαύλιος, ἀπὸ τῆς Ἀβαντος γενικῆς, ὡς Ἑλικωνὶς, τῆς Ἑλικῶνος. Σίσωνος, Σισωνὶς· αὐσονος, αὐσονὶς· ἴσως δὲ καὶ ἡ Ἀβαυλιὰς, ἀπὸ τοῦ Ἀβαντὶς παρὰ τὸ Ἀβαυλὸς, ὡς ἀπὸ τοῦ Λέσβος, Λεσβὶς, Λεσβιὰς· ἀχαιὸς, ἀχαιὶς, ἀχαιὰς. Ἀχαιὰς ἀσὼν ἀπέσταλων· μαρτυρεῖ ὁ πρότερος λόγῳ ἀπὸ τῆς Ἀβαντος, Ἀβαντιὰς, ἡ Ἀβαυλία, Ἡλυκὸν· ὅπου καὶ Βουβαυλικὸν Τοσσὴν τοῦ βεὸς μ', ἀμαντία ἐκλή, Ἡ παρὰ αὐτὸν ὦ μακεδονικὴ περίοικησεν. ἡ μᾶλλον ὁ μαντίνλιος, ὡς Λεοντίνλιος αὐτὸν ἔφη· καὶ ἀμαυλίνλιος ὠκεῖαν ἐρικίνν.

Α βουβνος, πόλις καὶ χώρα ἄκρα τῆς Παιονίας· ἡρόδοτος δὲ οὐ τεττέρῃ Φησὶν ὅτι ἀβαρὶς λέγεται. ἀλλὰ καὶ εἰς ος· Ἀβαρνεῖς τοὺς ἡμιποικιλίτας· ὡς παρὰ τὸ Ἄλυρος, Ἀλυρτεῖς, πόλιμος, πολιμεῖς, ἅλος, ἁλιεῖς, πέλμιος, πελμιεῖς, περὶ ὧν ἐρήσεται· τὸ δ' Ἀβαρὶς, οὐ δύναται ἔχειν τὸ ἰοῦ τὸ ἐθνικόν· τὰ γὰρ εἰς η, ῐλικὰ ἔχει τῷ ιτης τύπῳ· ὡς μεμφή, μεμφίτης· τὸ ὁ μακεδών, μὴ χαλκηδών, μὴ χαλκιδίτης, ἀπὸ γενικῆς προσλήψεως· ἐκ τοῦ ος ὁ δημήλιος οἰκάσας περὶ ἡγήσεται, λαμβάκου ἀκρίλιν ἔνοα Φησιν. Φόρος δ' ἐν τῇ τεμπῇ ἡ λέγει κλεδίμ αὐτὸν ἀπὸ τῆς ἐν Φωκίδι Ἀβαρνίδος, ὑπὸ Φωκέων πρὸ λαμβάκου κτίζοντων· ἀπολλώνιος, Περικτίην δ' ἔχῃ τῇ, μὴ Ἀβαρνίδος ἥμασθαι ἤδονα· τοῦτο δὲ σοφοκλῆς ὑπομνήματίζων, ἰστορεῖ πρὸ ἀφροδίτην ἄμορφον ἐν λαμβάκῳ τεκοῦσαν· ἣν πρῶτα τὸν ἀπαρνήσασθαι, καὶ πρὸ χώραν ἀπαρνίδα κεκλέσται. ἢ κατὰ παραφθορὰν, καὶ Ἀβαρνὶς κεκλῆται. ἔστι δὲ καὶ πόλις, καὶ χώρα, καὶ ἄκρα. εὕρηται μὴ διὰ τοῦ π, Ἀβαρνὶς, ὡς παρὰ Ἀρτεμιδώρῳ τῷ γεωγράφῳ· τὸ ἐθνικὸν, Ἀβαρναῖος· καὶ Ἡλυκὸν, Ἀβαρναίη· ἀραβίαν· οὐραίους ἐν ἀραβικῶν ζίτῳ μετὰ τοὺς Ἀδαίους, χαλαμῶνται Ἀσσυρίοι· μὴ πολλὴν ἡ χώρη ἦ Σασινῶν συμβάλλω φέρει, καὶ ὄλον, καὶ θυμίαμα, καὶ κόσπον· τον τε ωρχοῦσι δὲ καὶ προφυλῶ πόλιν ἐκάλλω ἀμαλὶ τυρίου κολχίδο· ὁ τύπος ὀξὺς καὶ ἐπιχώριος τοῖς ἀραλιν· ὡς μυσίλιοι, ὀβροδηνοί, ἀσπίλιοι· ἀλλὰ καὶ τοῖς ἀσιανδὶς ἄποσιν, ὡς ἀπολλώνιος ὁ τε χωικῆς ἐν τῷ περὶ παρωνύμων Φησὶ, δ' ἐθνους εἰσὶ τοῦτα τοῖς ὧδε τοῖς ἀσίαος ἡμιποικοῦσιν· ἀλλοῖα δὲ τῶν βυρωπαίων· οὐ γὰρ ἀπὸ πόλεως, ἢ χώμου, ἡκτὰ τοῦτον ὠνόμασται τὸν τρόπον.

29. Ἰούλιος Πολυδεύκης, *Ὀνομαστικόν* (*Vocabularium*), Βενετία, Ἄλδος Μανούτιος, 11 Ἀπριλίου 1502.

Folio. 116 φύλλα.

Βιβλ.: Renouard, 32(1) * Adams, P 1787 * Firmin-Didot, 238-239 * *OAME*, I, 57-58 * UCLA, I, 58-59(42) * *Manuzio*, 57.

Ἀντίτυπο: Συλ. Α. Οἰκονομόπουλου - Βιβλ. Ἱδρ. Αἰκατερίνης Λασκαρίδη.

Πρόκειται γιὰ τὴν πρώτη ἔκδοση τοῦ λεξικοῦ τοῦ Ἰούλιου Πολυδεύκη (Pollux) ἀπὸ τὴ Ναύκρατη, ποὺ κυκλοφόρησε αὐτοτελῶς, μὲ τὸν τίτλο *Ὀνομαστικόν*, ἀλλὰ δεμένο καὶ σὲ ἕναν τόμο μὲ τὸ ἔργο τοῦ Στέφανου τοῦ Βυζαντίου *Περὶ Πόλεων* (ἀρ. 28).

Τὸ *Ὀνομαστικὸν* εἶναι μία συλλογὴ ἀττικῶν λέξεων μὲ μεγάλο πραγματολογικὸ ἐνδιαφέρον, ποὺ δὲν συντάχθηκε ἀλφαβητικὰ ἀλλὰ κατὰ θεματικὲς ὁμάδες. Ὁ Πολυδεύκης θήρευσε τὸ ὑλικό του ἀπὸ παλαιότερα λεξικογραφικὰ συγγράμματα, ὅπως τοῦ Ἀριστοφάνη τοῦ Βυζάντιου, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ πιὸ ἐξειδικευμένα λεξικά, ἰατρικοῦ, βοτανολογικοῦ, θεατρικοῦ περιεχόμενου κ.ἄ. Οἱ θεματικὲς ἑνότητες ποὺ ἀποτελοῦν τὸν σκελετὸ τοῦ λεξικοῦ εἶναι: ἡ ἐπιστήμη, τὸ δίκαιο, ἡ θρησκεία, ἡ πολεμικὴ τέχνη, ἀλλὰ καὶ τὰ ἀφορώντα στὶς ἰδιωτικὲς κατοικίες, τὰ ἤθη καὶ τὰ ἔθιμα, ὅπως γάμος, οἰκογένεια, μαγειρική, μουσικὴ κ.ἄ.

Ἡ ἔκδοση αὐτὴ τοῦ Ἄλδου, ὅπως καὶ τόσες ἄλλες editiones principes του, ἐπανεκδόθηκε ἀπὸ τὸν οἶκο τῶν Ἰούντα, τὸν Βερνάρδο πιὸ συγκεκριμένα, στὴ Φλωρεντία τὸ 1520. Ἔκτοτε καὶ γιὰ δύο αἰῶνες περίπου, τὸ *Ὀνομαστικὸν* δὲν ἐπανεκδόθηκε ἀπὸ εὐρωπαϊκὰ τυπογραφεῖα καὶ μόνο τὸ 1706 κυκλοφόρησε σὲ δύο τόμους, ἀπὸ τοὺς Jo. Hernicus Lederlinus καὶ Tiberius Hemsterhuis, στὸ Ἄμστερνταμ.

ΙΟΥΛΙΟΥ ΠΟΛΥΔΕΥΚΟΥΣ ΟΝΟΜΑΣΤΙΚΟΝ. ΒΙΒΛΙΟΝ ΠΡΩΤΟΝ.

Ἰούλιος Πολυδεύκης Κομμόδῳ καίσαρι χαίρειν.

Παῖ παῖδων ἀγαθῶν, παῖ φίλων θεῖ σι κτῆμα κατ' ἰσον βασιλεία τε καὶ σοφία. τῆς δὲ σοφίας, ἡ μὲν φυχῆς ἀρετῆ, ἡ δὲ, σὺν τῇ χρείᾳ τῆς φωνῆς. τῆς μὲν οὖν ἀρετῆς, ἔχεις ἡ μάθημα σὺν τῷ πατρί. τῆς δὲ φωνῆς, ἐμοὶ ἦλθεν αὐτὸς ἀσκεῖν, παρεῖχεν αἱ σοι ἡμῶν ἐλάχιστα διέβαζε. ἐπειδὴ δὲ ἐκεῖνος ἡ σωτηρία τῆς οἰκουμένης ἀφῆλεν, ἔτω· ἦν σὺν γε τί σοι πρὸς βίλαττίαν συμβαλλόμαι. ὀνομαστικὸν μοι ἦν βιβλίον ἐς Ἀδριανὸν αὐτοκράτορα. μιμοῦμαι δ' ἐκεῖνον

30. **Θουκυδίδης** (*Ἱστορία*), Βενετία, Ἄλδος Μανούτιος, 14 Μαΐου 1502.

Folio. 126 φύλλα.

Βιβλ.: Renouard, 33(4) * Adams, T 662 * Firmin-Didot, 209-210 * *OAME*, I, 60-61 * UCLA, I, 62(45) * *Manuzio*, 60.

Ἀντίτυπο: Συλ. Α. Οἰκονομόπουλου - Βιβλ. Ἱδρ. Αἰκατερίνης Λασκαρίδη.

Ἡ *Ἱστορία* τοῦ Θουκυδίδη εἶχε μεταφραστεῖ στὰ λατινικὰ ἀπὸ τὸν Lorenzo Valla ἤδη ἀπὸ τὰ μέσα περίπου τοῦ 15ου αἰώνα, κατὰ παράκληση τοῦ πάπα Νικόλαου Ε΄ καὶ στὸ πλαίσιο μιᾶς συστηματικῆς μεταφραστικῆς δραστηριότητας γιὰ τὴ γεφύρωση τῆς ἑλληνικῆς μὲ τὴ λατινικὴ γραμματεία. Μετὰ ἀπὸ πολύμοχθη ἐργασία πέντε ἐτῶν, ἡ μετάφραση ὁλοκληρώθηκε τὸ 1452. Τὸ ἔργο τοῦ Θουκυδίδη μάλιστα ἐπηρέασε τὸν Valla στὴ σύνταξη τοῦ δικοῦ του πονήματος μὲ τὸν τίτλο *Declamatio de facio eredita et emenita Constantini Donatione*. Ἡ μετάφραση τοῦ Valla ἐκδόθηκε γιὰ πρώτη καὶ μοναδικὴ φορὰ κατὰ τὸν 15ο αἰώνα, στὸ Treviso, ἴσως τὸ 1483, καὶ φέρει τὸν τίτλο *Historia belli Peloponnesiaci*.

Στὴν ἔκδοση τοῦ Ἄλδου προτάσσονται δύο βιογραφικὰ σημειώματα τοῦ Θουκυδίδη (ἀνωνύμου καὶ κάποιου ὀνόματι Marcellinus) καὶ μνημονεύονται ὁρισμένα στιγμιότυπα τῆς ζωῆς του, γραμμένα ἀπὸ τὸν Διονύσιο Ἁλικαρνασσέα, καὶ ἄλλα ποὺ περιλαμβάνονται στὸ λῆμμα τῆς *Σούδας*.

Ὁ Πρόλογος τῆς ἔκδοσης συντάχτηκε στὰ λατινικὰ καὶ ὑπογράφεται ἀπὸ τὸν Ἄλδο, ποὺ τὸν ἀφιέρωσε στὸν Daniele Rinieri, μέλος τῆς Νεακαδημίας καὶ γερουσιαστὴ τῆς Βενετικῆς Δημοκρατίας (Firmin-Didot, 209-210). Ὁ Ἄλδος τὸν εὐχαριστεῖ γιὰ τὴν ἀμέριστη συμπαράστασή του στὸ ἐκδοτικό του ἔργο καί, κυρίως, γιὰ τὰ ἑλληνικὰ καὶ λατινικὰ χειρόγραφα τῆς συλλογῆς του, τὰ ὁποῖα συχνὰ τοῦ ἐμπιστεύεται πρὸς ἔκδοση, σὲ ἀντίθεση μὲ ὅσους στεροῦν τὰ μοναδικά τους χειρόγραφα ἀπὸ τὸ οὐμανιστικὸ κοινό, δηλαδὴ τοὺς *βιβλιοτάφους*.

Library. 254.

Ουκυδίδης Ἀθηναῖος ξυνέγραψε τὸν πόλεμον τῶν Πελοποννησίων καὶ Ἀθηναίων, ὡς ἐπολέμησαν πρὸς ἀλλήλους, ἀρξάμενος εὐθὺς καθιστάμενου, καὶ ἐλπίσας μέγαν τε ἔσεσθαι, καὶ ἀξιολογώτατον τῶν προγεγενημένων, τεκμαιρόμενος ὅτι ἀκμάζοντές τε ἐς αὐτὸν ἦσαν ἀμφότεροι παρασκευῇ τῇ πάσῃ, καὶ τὸ ἄλλο Ἑλληνικὸν ὁρῶν ξυνιστάμενον πρὸς ἑκατέρους, τὸ μὲν εὐθύς· τὸ δὲ καὶ διανοούμενον. κίνησις γὰρ αὕτη μεγίστη δὴ τοῖς Ἕλλησιν ἐγένετο, καὶ μέρει τινὶ τῶν βαρβάρων· ὡς σχεδὸν εἰπεῖν, καὶ ἐπὶ πλεῖστον ἀνθρώπων· τὰ γὰρ πρὸ αὐτῶν, καὶ τὰ ἔτι παλαιότερα, σαφῶς μὲν εὑρεῖν διὰ χρόνου πλῆθος, ἀδύνατον ἦν· ἐκ δὲ τεκμηρίων, ὧν ἐγὼ μακρότατον σκοπῶν τί μοι πιστεῦσαι ξυμβαίνει, οὐ μεγάλα νομίζω γενέσθαι, οὔτε κατὰ τοὺς πολέμους, ὅτε ἐς τὰ ἄλλα. φαίνεται γὰρ ἡ νῦν Ἑλλὰς καλουμένη, οὐ πάλαι βεβαίως οἰκουμένη, ἀλλὰ μεταναστάσεις τε οὖσαι τὸ πρότερα, καὶ ῥᾳδίως ἕκαστοι πρὸς ἄλλων ἀναγκαζόμενοι ὑπὸ τινων ἀεὶ πολλῶν· τῆς γὰρ ἐμπορίας οὐκ οὔσης, οὐδὲ ἀμιγῶς τοῖς ἄλλοις ἀλλήλοις, ὅτε κατὰ γῆν, οὔτε θαλάσσης, νεμόμενοί τε τὰ αὐτῶν ἕκαστοι ὅσον ἀποζῆν, καὶ περιουσίαν χρημάτων οὐκ ἔχοντες, οὐδὲ γῆν φυτεύοντες, ἄδηλον ὂν ὁπότε τῆς ἐπελθὼν, καὶ ἀτειχίστων ἁμα ὄντων, ἄλλος ἀφαιρήσεται, τῆσί τε κατὰ μῆλα καὶ σώματα ἀναγκαίοις ζοφῆς πάντα χρῶ ἀνὴκόμενοι ἐπικρατεῖν, οὐ χαλεπῶς ἀπανίσταντο. καὶ διὰ ταῦτα, οὔτε μεγέθει πόλεων ἴσχυον, οὔτε τῇ ἄλλῃ παρασκευῇ. μάλιστα γὰρ τῆσι γῆσι ἀρίστη ἀεὶ τὰ σώματα μεταβολὰς τῶν οἰκητόρων ἔσχεν· ἥ τε νῦν Θεσσαλία καλουμένη, καὶ Βοιωτία, πέλοπόννησόν τε τὰ πολλὰ, πλὴν ἀρκαδίας. τῆς τε ἄλλης, ὅσα ἦν κράτιστα. δηλοῖ γὰρ ἀρετὴν γῆς, αἵ τε σωμάτων τὴν μείζους ἐπίγιγνόμεναι, καὶ σώσεις ἐνεπίουν, διὰ ὧν ἔφθειρόντο, καὶ ἅμα ὑπὸ ἀλλοφύλων μᾶλλον ἐπεβουλεύοντο· πλοῦτος γὰρ ἀπὶ ἰσχὺν ἐκ τοῦ ἐπιπολὺ ἐσῆν ἂν λεπτόγεων ἀσφαλέστερον διὰ, ἀνθρωποι ὠφέλιμοι οἱ αὐτοὶ ἀεὶ· καὶ τῆς ἀδικήματος τόδε λόγου οὐκ ἐλάχιστον ἦν, διὰ τὸ μετοικίσασθαι ἐς τὰ ἄλλα μὴ ὁμοίως αὐξήσεσθαι ἐκ γῆς τῆς ἄλλης ἐλάσσης οἱ πολέμῳ ἢ στάσει ἐκπίπτοντες, πολιτεύειν ἀθηναίους οἱ σωματοφύτορες, ὡς βέβαιον ὂν, αὖθις χώρουν· καὶ πολιτεύειν γιγνόμενοι διὰ τὸ ἀξιόπαλαιοῦ, μᾶζον ἔπι ἐποίησεν πλῆθος ἀνθρώπων πρὸ πόλιν· ὥστε καὶ ἐς ἰωνίαν ὕστερον, ὡς οὐχ ἱκανῆς οὔσης τῆς ἀττικῆς, ἀπῳκίσαν· διὰ δοκεῖ μοι καὶ τὰ δὲ τῶν παλαιῶν ἀδένεια οὐχήκιστα· πρὸ γὰρ τῶν ἰωνικῶν, οὐδὲν φαίνεται πρότερον κοινῇ ὀνομαζόμενον ἑλλάς. δοκεῖ δέ μοι οὐδὲ τοὔνομα ὅλον ἐξ ἁπάντων πω ἐπωνυμίαν πορίζεσθαι. ἑλλησ δὲ καὶ τὰ ἄλλα τε, καὶ ἐπελασγικὸν ἐπικληθὲν, ἀφ' ἑαυτῶν πω ἐποίησαν μίαν πορίζεσθαι. ἑλλησ δὲ καὶ τῶν ταύτῃσι ἰσχυσάντων, καὶ ἐπαμύνων αὐτοὺς ἐπωφελείᾳ ἐσ τὰς ἀλλαγὰς ταύτας, καθ' ἑκάστους μᾶλλον ἤδη τῇ ὁμιλίᾳ μᾶλλον καλεῖσθαι ἐλλησ. οὐ μέντοι πολλοῦ γε χρόνου ἤδυνατο καὶ ἅπασιν ἑκκικῆσαι· τεκμηριοῖ δὲ μάλιστα Ὅμηρος· πολλῶ γὰρ ὕστερον ἐπὶ καὶ τῶν Τρωικῶν γενόμενος, οὐδὲν μοῦ τῶν ξυμπάντων ὠνόμασεν, οὐ διὰ ἄλλους, ἢ ὅσ μετ' ἀχιλλέως ἐκ τῆσ Φθιώτιδος, οἱ πρῶτοι καὶ πρῶτοι ἑλλησὸν ἦσαν. δηνεικοῦς δὲ οὐ πάντες ἔστησι, καὶ ἀρχαίους, καὶ ἀχειοῦσ αὐανκαλεῖ. οὐ μὴν οὐδὲ βαρβάρους εἴρηκε, διὰ μὴ δὲ ἑλλησὰς πω, ὡς ἐμοὶ δοκεῖ αὐτὶ πάλαι, εἰς οὐ ὄνομα ἀποκεκρίσθαι. οἱ δ' οὕτω ὡς ἕκαστοι ἑλλησὸν κατὰ πόλας τε ὅσοι ἀλλήλων ξυνίεσαν, καὶ ξύμπαντες ὕστερον κλησθέντες, οὐδὲν πρὸ τῶν Τρωικῶν δι' ἀσθένειαν καὶ ἀμιξίαν ἀλλήλων ἀθρόοι ἔπραξαν, ἀλλὰ καὶ πομπήν πω στρατιᾶ, θαλάσσῃ ἤδη πολεῖσι χρώμενοι, ξυνέπλησαν. μίνωσ δὲ παλαίτατος ὧν ἀκοῇ ἴσμεν, ναυτικὸν ἐκτήσατο, καὶ τῆσ νῦν Ἑλλησικῆσ θαλάσσης ἐπεκράτησε, καὶ τῶν κυκλάδων νήσων ἦρξέ τε, καὶ οἰκιστὴς πολλῶν ἐγένετο πρώτος τῶν πολιτῶν ἐγκόσε, κράσασ ὀξελάσασ, καὶ τοὺς ἑαυτοῦ παῖδας ἡγεμόνασ ἐγκατέστησε, ὡ, τε λησικὸν ὡσ ἐκήσατο κατηθήρᾳ ἐκ τῆσ θαλάσσησ· ἐφόσον ἠδύνατο, τῷ τὸ προσοδώδεσ μᾶλλον ἐναι αὐτῷ. οἱ γὰρ ἑλλησὸν τοπολαι, καὶ τῶν βαρβάρων, οἵ τε οἰ τῇ ἠπείρῳ πειραθαλάσσιοι, καὶ ὅσοι νήσοις ἔκειν, ἐπειδὴ ἤρξαντο μᾶλλον πλωτεῖ

31. **Σοφοκλῆς,** *Σοφοκλέους Τραγωδίαι ἑπτὰ μετ᾽ ἐξηγήσεων.* Βενετία, *in Aldi Romani Academia*, Αὔγουστος 1502.

8ο. 200 φύλλα.

Βιβλ.: Renouard, 34-36 * Firmin-Didot, 212-213 * Adams, S 1438 * *OAME*, I, 61-62 * UCLA, I, 68-69(48) * Borza, *Sophocle* * *Manuzio*, 62.

Ἀντίτυπο: Συλ. Α. Οἰκονομόπουλου - Βιβλ. Ἱδρ. Αἰκατερίνης Λασκαρίδη.

Ἡ ἔκδοση τῶν ἑπτὰ *Τραγωδιῶν* τοῦ Σοφοκλῆ ἀπὸ τὸν Ἄλδο εἶναι ἡ πρώτη τοῦ μεγάλου τραγικοῦ καὶ βασίστηκε σὲ χειρόγραφο ποὺ ἀνῆκε σὲ ἕναν παθιασμένο ἑλληνιστή, τὸν Giorgio Valla. Ὁ Valla κατεῖχε τὴν ἑλληνικὴ γλώσσα ἐξίσου καλὰ μὲ τὴ λατινικὴ καὶ ἦρθε στὴ Βενετία ἔχοντας σπουδάσει στὸ Μιλάνο, κοντὰ στὸν Κωνσταντῖνο Λάσκαρη, μὲ τὴν ὑποστήριξη τοῦ Ermolao Barbaro.

Ὁ Valla δίδαξε ἑλληνικὰ στὴ Γαληνοτάτη μὲ ξεχωριστὴ ἐπιτυχία καὶ συγχρόνως, ὅπως μαρτυρεῖ ἡ ἀλληλογραφία του, παρέδιδε μαθήματα γιὰ τὸν Βιτρούβιο, τὸν Ἀρχιμήδη καὶ τὴν ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς ποίησης.

Μολονότι στὴν ἔκδοση τοῦ Σοφοκλῆ ἀναγγέλλεται, ἀπὸ τὸν τίτλο, ὅτι θὰ περιλαμβάνονται καὶ τὰ *σχόλια* στὶς *Τραγωδίες* ποὺ συνέλεξε ὁ Ἰανὸς Λάσκαρης, αὐτὰ πρωτοπαρουσιάστηκαν πολλὰ χρόνια ἀργότερα, στὴν ἔκδοση τοῦ Λάσκαρη στὴ Ρώμη πλέον, τὸ 1518. Ὁ Σοφοκλῆς εἶναι τὸ πρῶτο βιβλίο τοῦ Ἄλδου στὸ ὁποῖο γίνεται μνεία τῆς Νεακαδημίας: *Venetiis in Aldi Romani Academia.* Ὁ ἀφιερωτικὸς Πρόλογος τοῦ Ἄλδου πρὸς τὸν Λάσκαρη (Firmin-Didot, 212-213) ἀναδεικνύει μὲ ἰδιαίτερα παραστατικὸ τρόπο τὸ πάθος τοῦ κύκλου τοῦ Ἄλδου γιὰ τὴν ἀναζήτηση τοῦ ἀρχαίου κόσμου: «Κατὰ τὴ διάρκεια τῶν κρύων καὶ σκοτεινῶν [ἡμερῶν] ποὺ καθόμασταν γύρω ἀπὸ τὴ φωτιὰ σὲ ἡμικύκλιο, μὲ τὰ μέλη τῆς νέας ἀκαδημίας, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους παρευρισκόταν καὶ ὁ Μουσοῦρος, ὁ λόγος ἦρθε σὲ σένα…».

ΣΟΦΟΚΛΕΟΥΣ ΑΙΑΣ ΜΑΣΤΙΓΟΦΟΡΟΣ·

ΑΕὶ μὲν ὦ παῖ Λαρτίου δέδορ
κά σε
πεῖράν τιν' ἐχθρῶν ἁρπάσαι
θηρώμενον,
καὶ νῦν ἐπὶ σκηναῖς σε ναυτικαῖς ὁρῶ
Αἴαντος, ἔνθα τάξιν ἐσχάτην ἔχει,
πάλαι κυνηγετοῦντα, καὶ μετρούμενον
ἴχνη τἀκείνου νεοχάραχθ', ὅπως ἴδῃς
εἴτ' ἔνδον, εἴτ' οὐκ ἔνδον· εὖ δέ σ' ἐκφέρει
κυνὸς λακαίνης ὥς τις εὔρινος, βάσις·
ἔνδον γὰρ ἀνὴρ ἄρτι τυγχάνει, κάρα
στάξων ἱδρῶ τι, καὶ χέρας ξιφοκτόνους·
καί σ' οὐδὲν εἴσω τῆσδε παπταίνειν πύλης
ἔτ' ἔργον ἐστὶν, ἐννέπειν δ' ὅτου χάριν
σπουδὴν ἔθου τήνδ', ὡς παρ' εἰδείας μάθῃς·
ὀδ ὦ φθέγμ' Αθάνας φιλτάτης ἐμοὶ θεῶν,
ὡς εὐμαθές σου κἂν ἄποπτος ᾖς, ὅμως
φώνη μ' ἀκούω, καὶ ξυναρπάζω φρενὶ,
χαλκοστόμου κώδωνος ὡς τυρσηνικῆς·
καὶ νῦν ἐπέγνως εὖ μ' ἐπ' ἀνδρὶ δυσμενεῖ
βάσιν κυκλοῦντ' Αἴαντι τῷ σακεσφόρῳ·
κεῖνον γὰρ, οὐδὲν ἄλλον ἰχνεύω πάλαι·
νυκτὸς γὰρ ἡμᾶς τῆσδε, πρᾶγος ἄσκοπον
ἔχει περάνας, εἴπερ εἴργασται τάδε·
ἴσμεν γὰρ οὐδὲν τρανὲς, ἀλλ' ἀλώμεθα·
κἀγὼ θελοντὴς τῷδ' ὑπεξύγην πόνῳ·

32. Ἡρόδοτος, *Λόγοι ἐννέα, οἵπερ ἐπικαλοῦνται Μοῦσαι: Κλειώ, Εὐτέρπη, Θάλεια, Μελπομένη, Τερψιχόρη, Ἐρατώ, Πολύμνια, Οὐρανία, Καλλιόπη*, Βενετία, Ἄλδος Μανούτιος, Σεπτέμβριος 1502.

Folio. 144 φύλλα.

Βιβλ.: Renouard, 35(8) * Firmin-Didot, 216-219 * Adams, H 394 * UCLA, I, 70-71(50) * *Manuzio*, 64.

Ἀντίτυπο: Συλ. Α. Οἰκονομόπουλου - Βιβλ. Ἱδρ. Αἰκατερίνης Λασκαρίδη.

Ἡ editio princeps τοῦ Ἡροδότου (*Ἱστορίαι*) ἐκδόθηκε μὲν ἀπὸ τὸν Ἄλδο τὸ 1502, οἱ «Μοῦσες» του ὅμως ἦταν ἤδη γνωστὲς στὸ οὐμανιστικὸ κοινὸ ἀπὸ τρεῖς ἀρχέτυπες λατινικὲς μεταφράσεις τοῦ Lorenzo Valla: *Historiae*, Βενετία 1474, Ρώμη 1475 καὶ Βενετία πάλι τὸ 1494. Ὁ Valla εἶχε ἀναλάβει νὰ μεταφράσει Ἡρόδοτο, ὅπως καὶ Θουκυδίδη, κατὰ παράκληση τοῦ πάπα Νικόλαου Ε', στὸ πλαίσιο μιᾶς συστηματικῆς ἀπόδοσης στὰ λατινικὰ τῶν κυριότερων ἔργων τῆς ἑλληνικῆς κοσμικῆς καὶ χριστιανικῆς γραμματείας.

Ἡ ἔκδοση τοῦ Ἄλδου εἶναι ἀφιερωμένη (Firmin-Didot, 217· Albertini, *Calfurnio*) στὸν διάσημο καθηγητὴ τῆς λογοτεχνίας στὸ γυμνάσιο τῆς Πάντοβας, Giovanni Calpurnio, ἀπὸ τὴν Μπρέσια. Τὸν εὐγνωμονεῖ γιὰ τὴν ἀμέριστη συμπαράστασή του στὸ ἐπίπονο ἐκδοτικό του ἔργο, θέτοντας στὴ διάθεσή του πολύτιμα καὶ μοναδικὰ ἔργα ποὺ εἶχε στὴν κατοχή του, ὅπως οἱ *Ἐπιστολὲς* τοῦ Κικέρωνα πρὸς τὸν Ἀττικὸ καὶ τὸ ἑλληνικὸ χειρόγραφο τῆς *Περιήγησης* τοῦ Παυσανία: «Δὲν λησμονῶ ποτέ, ἀγαπητὲ σοφὲ Calpurnio, τὸ ἑλληνικὸ ρητό: *χεὶρ χεῖρα νίπτει*».

Ὁ Ἄλδος ἀπολογεῖται γιὰ λογαριασμὸ τοῦ Ἡροδότου, τὸν ὁποῖο οἱ σύγχρονοί του ἱστορικοὶ κατηγοροῦσαν γιὰ παραπληροφόρηση, γιατὶ κατηγορώντας τὸν Ἡρόδοτο, συνεχίζει ὁ Ἄλδος, εἶναι σὰν νὰ καταφέρεται κανεὶς κατὰ τῆς ἴδιας τῆς Ἑλλάδας: *τῆς μητέρας ὅλων τῶν ἀρετῶν καὶ ἀξιῶν καὶ τῆς «σχολῆς» τῆς καλλιέργειας ὅλης τῆς γνώσης.*

ΗΡΟΔΟΤΟΥ ΛΟΓΟΙ ΕΝΝΕΑ, ΟΙ ΓΕΡ ΕΡΙΚΑ ΛΟΥΝΤΑΙ ΜΟΥΣΑΙ.

HERODOTI LIBRI NOVEM: QVIBVS MVSARVM INDITA SVNT NOMINA.

ΜΟΥΣΩΝ ΟΝΟΜΑΤΑ.	MVSARVM NOMINA.
Κλειώ.	Clio.
Εὐτέρπη.	Euterpe.
Θάλεια.	Thalia.
Μελπομένη.	Melpomene.
Τερψιχόρη.	Terpsichore.
Ερατώ.	Erato.
Πολύμνια.	Polymnia.
Οὐρανίη.	Vrania.
Καλλιόπη.	Calliope.

33. **Εὐριπίδης,** *Τραγῳδίαι ἑπτακαίδεκα, ὧν ἔνιαι μετ᾽ ἐξηγήσεων: Ἑκάβη, Ὀρέστης, Φοίνισσαι, Μήδεια, Ἱππόλυτος, Ἄλκηστις, Ἀνδρομάχη, Ἱκέτιδες, Ἰφιγένεια ἐν Αὐλίδι, Ἰφιγένεια ἐν Ταύροις, Ῥῆσος, Τρωάδες, Βάκχαι, Κύκλωψ, Ἡρακλεῖδαι, Ἑλένη, Ἴων*, 2 τόμοι, Βενετία, Ἄλδος Μανούτιος, Φεβρουάριος 1503.

8ο. 1ος τόμ., 271 φύλλα, 2ος τόμ., 272 φύλλα.

Βιβλ.: Renouard, 43(10) * Firmin-Didot, 257-258 * Adams E 1030 * *OAME*, I, 73-74 * UCLA, I, 78-80(55/1-2) * Basta Donzelli, *Euripide. Electra* * Sicherl, *Euripides* * *Manuzio*, 71.

Ἀντίτυπο: Συλ. Α. Οἰκονομόπουλου - Βιβλ. Ἱδρ. Αἰκατερίνης Λασκαρίδη.

Ἡ ἔκδοση τῶν τραγωδιῶν τοῦ Εὐριπίδη ἀπὸ τὸν Ἄλδο μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ καὶ ὡς editio princeps, καθὼς ὁ Ἰανὸς Λάσκαρης εἶχε ἐκδώσει τέσσερις μόνο: *Μήδεια*, *Ἱππόλυτος*, *Ἄλκηστις* καὶ *Ἀνδρομάχη*, στὴ Φλωρεντία τὸ 1494 στὸ τυπογραφεῖο τοῦ Francesco Lorenzo de Alopa.

Ὅταν ὁ Ἄλδος ἄρχισε νὰ τυπώνει τὸν πρῶτο τόμο τῶν τραγωδιῶν τοῦ Εὐριπίδη, δὲν εἶχε ἀκόμη ἀνακαλύψει τὸν *Ἡρακλῆ Μαινόμενο* καὶ ἔτσι στὴ σελίδα τίτλου ἀναγράφεται *Τραγῳδίαι ἑπτακαίδεκα*, ἀλλὰ στὴν οὐσία ἐκδόθηκαν δεκαοκτώ. Ὁ δεύτερος τόμος ἀνοίγει μὲ τὴν τραγωδία *Ῥῆσος*.

Ἡ ἔκδοση ἀφιερώνεται στὸν Δημήτριο Χαλκοκονδύλη (Firmin-Didot, 257-258), ποὺ τότε ζοῦσε στὸ Μιλάνο, καὶ ὁ Ἄλδος ἀπὸ τὸν Πρόλογό του ἐκφράζει τὴν πικρία του γιὰ τὸν χαμὸ τόσων πολύτιμων χειρογράφων μὲ ἔργα τῆς κλασικῆς ἑλληνικῆς γραμματείας στὴν Ἰταλία, εἴτε ἐξαιτίας τῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων εἴτε λόγω ἀδιαφορίας καὶ ἐγκατάλειψης ἀπὸ τοὺς κατόχους τους. Εὐχαριστεῖ τὸν Θεό, ἐπειδὴ χάρη στὴν τυπογραφία τοῦ δίνεται ἡ δυνατότητα νὰ κυκλοφορεῖ κάθε μήνα 1.000 τόμους μὲ τὰ σπουδαιότερα ἔργα τῆς ἑλληνο-ρωμαϊκῆς λογοτεχνικῆς παράδοσης.

ΕΥΡΙΠΙΔΟΥ τραγῳδίαι ἑπταικαίδεκα· ὧν ἔνιαι μετ' ἐξηγήσεων· εἰσὶ δὲ αὗται·

Ἑκάβη	Ὀρέστης	Φοίνισσαι
Μήδεια	Ἱππόλυτος	Ἄλκηστις
Ἀνδρομάχη	Ἱκέτιδες	Ἰφιγένεια ἐν
Αὐλίδι	Ἰφιγένεια ἐν ταύροις	
Ῥῆσος	Τρῳάδες	Βάκχαι
Κύκλωψ	Ἡρακλεῖδαι	Ἑλένη
Ἴων		

EVRIPIDIS *tragœdiæ ſeptendecim, ex quib. quædam habent cœmmentaria. & ſunt hæ.*

Hecuba	Oreſtes	Phoeniſſæ
Medea	Hippolytus	Alcæſtis
Andromache	Supplices	Iphigeniaī
Aulide	Iphigenia in Tauris	
Rheſus	Troades	Bacchæ
Cyclops	Heraclidæ	Helena
Ion.		

34. **Λουκιανός,** *Ἅπαντα* (*Opera*). Φιλόστρατος, *Εἰκόνες, Ἡρωικὰ, Βίοι Σοφιστῶν,* Φιλόστρατος ὁ νεότερος, *Εἰκόνες* καὶ Καλλίστρατος, *Ἐκφράσεις*, Βενετία, Ἄλδος Μανούτιος, Ἰούνιος 1503.

Folio. 292 φύλλα.

Βιβλ.: Renouard, 39(3) * Firmin-Didot, 243-244 * Adams, L 1602 * UCLA, I, 81-83(57) * *Manuzio*, 75.

Ἀντίτυπο: Συλ. Α. Οἰκονομόπουλου - Βιβλ. Ἱδρ. Αἰκατερίνης Λασκαρίδη.

Τὰ ἔργα τοῦ Λουκιανοῦ εἶχαν τεράστια ἀπήχηση στὸν δυτικὸ κόσμο κατὰ τὴν Ἀναγέννηση, ἀπὸ τὶς 80 πραγματεῖες ὡστόσο ποὺ τοῦ ἀποδίδονται μεγαλύτερη ἀναγνωσιμότητα εἶχαν οἱ *Διάλογοι* (*Θέων*, *Νεκρικοί*, *Ἐνάλιοι* καὶ *Ἑταιρικοί*) καὶ ἡ *Ἀληθὴς Ἱστορία*.

Ἡ editio princeps τῶν *Διαλόγων* τυπώθηκε μὲ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ Ἰανοῦ Λάσκαρη στὴ Φλωρεντία τὸ 1496, τὴν περίοδο ποὺ εἶχε περιέλθει στὰ χέρια τῶν Γάλλων. Ὅλες οἱ ὑπόλοιπες ἀρχέτυπες ἐκδόσεις ἔργων τοῦ Λουκιανοῦ, 29 συνολικά, κυκλοφόρησαν σὲ λατινικὲς μεταφράσεις σπουδαίων ἑλληνιστῶν τῆς Ἀναγέννησης, ὅπως τῶν Giovanni Aurispa, Rinucci, Lilio Castellani κ.ἄ. Στὴν ἔκδοση τοῦ Ἄλδου συμπεριλαμβάνονται καὶ οἱ διατριβὲς τοῦ Φιλόστρατου, *Εἰκόνες*, *Ἡρωικὰ* καὶ *Βίοι Σοφιστῶν*, ὅπως καὶ οἱ *Εἰκόνες* τοῦ Φιλόστρατου τοῦ Νεότερου καὶ οἱ *Ἐκφράσεις* τοῦ Καλλίστρατου. Τὴν ἔκδοση ἀνοίγει ἕνα ἐπίγραμμα γιὰ τὶς διαφορετικὲς κρίσεις ποὺ ἐκφράζονται ἀναφορικὰ μὲ τὸ ἕνα καὶ αὐτὸ σύγγραμμα:

Λουκιανοῦ εἰς τὴν ἑαυτοῦ βίβλον

Λουκιανὸς τάδ᾽ ἔγραψε, παλαιὰ τὲ μωρὰ τὲ εἰδῶς. Μωρὰ γὰρ ἀνθρώποις καὶ τὰ δοκοῦντα σοφά. Οὐδὲν ἐν ἀνθρώποις διακριδὸν ἐστὶν νόημα, ἀλλ᾽ ὁ σὺ θαυμάζεις, ταυθ᾽ ἑτέροισι γέλως.

ΤΑΔΕ ΕΝΕΣΤΙΝ ΕΝ ΤΩΙΔΕ
ΤΩΙ ΒΙΒΛΙΩΙ.

ΛΟΥΚΙΑΝΟΥ.

Φιλοστράτου εἰκόνες.

Τοῦ αὐτοῦ ἡρωϊκά.

Τοῦ αὐτοῦ βίοι σοφιστῶν.

Φιλοστράτου νεωτέρου εἰκόνες.

Καλλιστράτου ἐκφράσεις.

QVE HOC VOLVMINE CON
TINENTVR.

Luciani opera.
Icones Philostrati.
Eiusdem Heroica.
Eiusdem uitæ Sophistarum.
Icones Iunioris Philostrati.
Descriptiones Callistrati.

ΛΟΥΚΙΑΝΟΥ ΕΙΣ ΤΗΝ
ΕΑΥΤΟΥ ΒΙΒΛΟΝ.

Λουκιανὸς τάδ' ἔγραψε, παλαιά τε, μωρά τε εἰδώς.
μωρὰ γὰρ ἀνθρώπεις καὶ τὰ δοκοῦντα σοφά.
Οὐδὲν ἐν ἀνθρώποισι διακριδόν ἐστι νόημα,
ἀλλ' ὃ σὺ θαυμάζεις, τοῦθ' ἑτέροισι γέλως.

35. Ἀμμώνιος Ἑρμείου, *Ὑπόμνημα εἰς τὸ περὶ ἑρμηνείας Ἀριστοτέλους* (*Commentaria in librum peri Hermenias*), Μαγεντήνος, Μητροπολίτης Μυτιλήνης, *Ἐξήγησις* στὸ ἔργο *Περὶ Ἑρμηνείας Ἀριστοτέλους*, Βενετία, Ἄλδος Μανούτιος, 17 Ὀκτωβρίου 1503.

Folio. 152 φύλλα.

Βιβλ.: Renouard, 40(4) * Firmin-Didot, 244-246 * Adams, A 989 * *OAME*, I, 77-78 * UCLA, I, 59-60(59) * *Manuzio*, 78.

Ἀντίτυπο: Συλ. Α. Οἰκονομόπουλου - Βιβλ. Ἱδρ. Αἰκατερίνης Λασκαρίδη.

Ἀπὸ τὰ συγγράμματα τοῦ Ἀμμώνιου ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια, γιοῦ τοῦ φιλοσόφου Ἑρμεία καὶ ἡγέτη τῶν πλατωνικῶν τῆς Ἀλεξάνδρειας, εἶχαν τυπωθεῖ ἀρχέτυπα τὰ *Σχόλιά* του *Εἰς τὰς πέντε φωνὰς* τοῦ Πορφύριου, στὴ λατινικὴ μετάφραση τοῦ Pomponio Gaurico (*In quinque voces Porphyrii commentarii*) στὴ Βενετία, τὸ 1494 (*Χάρτα*, I, 386-387). Στὸ γύρισμα τοῦ 15ου αἰώνα, τὸ 1500, κυκλοφόρησε ἡ editio princeps τοῦ ἔργου ἀπὸ τὸ τυπογραφεῖο τῶν Ν. Βλαστοῦ καὶ Ζ. Καλλιέργη στὴ Βενετία καὶ πάλι, μὲ τὸν τίτλο: *Ὑπόμνημα εἰς τὰς πέντε φωνὰς ἀπὸ φωνῆς Ἀμμωνίου Μικροῦ τοῦ Ἑρμείου*.

Ἡ ἔκδοση αὐτὴ τοῦ Ἄλδου, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν σχολιασμὸ τοῦ Ἀμμώνιου στὸ *Περὶ Ἑρμηνείας* τοῦ Ἀριστοτέλη, συμπεριλαμβάνει, χωρὶς νὰ ἀναγράφεται στὸν τίτλο τοῦ βιβλίου, καὶ τὴν παράφραση τοῦ *Περὶ ἑρμηνείας τοῦ Ἀμμωνίου Ἑρμείου*, *Εἰς τὰς Δέκα Κατηγορίας τοῦ Ἀριστοτέλους* ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Ψελλό. Ἀπὸ τὸν Πρόλογο ὁ Ἄλδος ἀπευθύνει χαιρετισμὸ γιὰ μία ἀκόμα φορὰ στὸν προστάτη καὶ μέγα χορηγό του, τὸν Alberto Pio, καὶ ἀναφέρει ὅτι καὶ αὐτὴ ἡ ἔκδοση κυκλοφόρησε ἀπὸ τὴ Νεακαδημία του.

ΑΜΜΩΝΙΟΥ ΤΟΥ ΕΡΜΕΙΟΥ ΥΠΟΜΝΗΜΑ ΕΙΣ ΤΟ ΠΕΡΙ ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ.

ΟΛΥΜΕΝ ΕΝ ΣΟΦΟΙΣΙ, καὶ ἀνώνυμον τὸ περὶ ἑρμηνείας τοῦ Ἀριστοτέλους βιβλίον, τῆς τε συνεκτικοῦ ἕνεκα τῶν ἐν αὐτῷ παραδιδομένων θεωρημάτων, καὶ τῆς περὶ τὸ λέγειν δυσκολίας· διὸ καὶ πολλῶν ἐξηγητῶν, πολλὰ περὶ αὐτὸ κατεβλήθησαν φροντίδες· εἰ δέ τι καὶ ἡμεῖς δυνηθεῖμεν εἰσενεγκεῖν περὶ τὸ βιβλίου σαφήνειαν, ἀπομνημονεύσαντες τὰ ἐξηγήσεων τοῦ θεοῦ ἡμῶν διδασκάλου Πρόκλου, τοῦ πλατωνικοῦ διαδόχου, τοῦ ἐς ἄκρον τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως τήν τε ἐξηγητικὴν τῶν δοκούντων τοῖς παλαιοῖς δύναμιν, καὶ τὴν ἐπιστημονικὴν τῆς φύσεως τῶν ὄντων κρίσιν ἀσκήσαντος, πολλὴν ἂν τῷ λογίῳ θεῷ χάριν ὁμολογήσαιμεν· Ἀρ

quinque fr
secunda in p
librorum

χὴ τοίνυν ἡμῖν γιγνέσθω τῆς ἐξηγήσεως, καὶ τῶν πέντε κεφαλαίων ἐξήγησις ἡ προλαμβάνεσθαι τῆς τοῦ ῥητοῦ σαφηνείας εἰωθότων· καὶ λέγομεν τίς τε ἡ πρόθεσις τοῦ περὶ ἑρμηνείας, καὶ τίνα ἔχει τάξιν πρὸς τὰ ἄλλα τῆς λογικῆς τοῦ Ἀριστοτέλους πραγματείας συγγράμματα, τίς τε ἡ αἰτία ταύτης αὐτῆς τῆς περὶ ἑρμηνείας ἐπιγραφῆς, καὶ ὁτιγνήσιόν ἐστι τὸ συγγραμμα τοῦτο τοῦ Ἀριστοτέλους· καὶ ἐπὶ πᾶσι, τίς ἡ ἐς τὰ κεφάλαια τοῦδε τοῦ βιβλίου διαίρεσις· τὸ δὲ ἐπιζητῶν πρὸς τί χρήσιμον ἂν ᾖη τῷ φιλοσοφῆσαι βουλομένῳ τὸ περὶ ἑρμηνείας βιβλίον, ἡ πρόθεσις αὐτοῦ φανεῖσα ἡμῖν, περιεργον ἐπιδείξει· τίς δὲ ἡ πρόθεσις αὕτη; τοῦτο δὲ ἀνάγκη πρὸ τοῦ ἄλλ' ἀφορίζεσθαι, καὶ πρὸς ταύτην, τὰ ἐφεξῆς ἅπαντα συνέρειν· ἵνα δὴ τοῦτο διορθρωμένως ἔλωμεν ἀναμνησθῆναι χρὴ τοῦ ἑρμηνεῖν ἐν τοῖς προλαμβανομένοις τῆς συναγωγῆς τῶν κατηγοριῶν· λέγω δή, ὅτι ἡ λογικὴ πραγματεία, τέλος ἔχει τὴν ἄφεσιν τῆς ἀποδείξεως· προηγεῖται δὲ ταύτης, ἡ τοῦ ἁπλῶς συλλογισμοῦ θεωρία· ταύτης δέ, ἡ κατάλυσις πασῶν κατὰ γένη τῶν ἁπλῶν φωνῶν, ἐξ ὧν ὁ ἁπλοῦς λόγος ἔχει τὴν γένεσιν· παραδοὺς τοίνυν ὁ Ἀριστοτέλης ἐν τῷ βιβλίῳ τῶν κατηγοριῶν τὴν περὶ τῶν ἁπλῶν φωνῶν πραγματείαν, ἐν τούτῳ προτίθεται παραδοῦναι ἡμῖν τοὺς ἁπλοῦς λόγους, τοὺς ἐκ τῆς συμπλοκῆς τῶν ἁπλῶν φωνῶν ἀποτελουμένους, καὶ ὡς προτεθειμένους ὑπὸ τοῦ συλλογίσασθαί τι βουλομένου τοῖς κοινωνοῖς τοῦ λόγου, προτάσεις ὑπὸ τῶν παλαιῶν ἰσομαχουμένους· ἀλλὰ τοῦ λόγου πέντε ὄντος εἰδῶν, τῶν τε κλητικοῦ, ὡς τὸ, Ὦ μάκαρ ἀτρέμα, καὶ τοῦ προστακτικοῦ, ὡς τὸ, Βάσκ' ἴθι ἴρι ταχέα, καὶ τῶν ἐρωτηματικοῦ, ὡς τὸ, Τίς, πόθεν εἰς ἀνδρῶν, καὶ τοῦ εὐκτικοῦ, ὡς τὸ, Αἴ κ' Ζεῦ τε πάτερ, καὶ ἐπὶ τούτοις τοῦ ἀποφαντικοῦ, καθ' ὃν ἀποφαινόμεθα περὶ ὁτουδὴ τῶν πραγμάτων, δῆλον, Θεοὶ σέθεν πάντα ἴασιν, πᾶσα ψυχὴ ἀθάνατος, ἡ περὶ πάντος ἀπλοῦ λόγου κατὰ τήνδε τὴν πραγματείαν διδάσκει ἡμᾶς ὁ Ἀριστοτέλης, ἀλλὰ περὶ μόνου τοῦ ἀποφαντικοῦ· καὶ τοῦτο εἰκότως· μόνον γὰρ τοῦτο τῶν εἰδῶν τοῦ λόγου, δεκτικόν ἐστιν ἀληθείας τε, καὶ ψεύδους· καὶ ὑπὸ τοῦτο τελοῦσιν αἱ ἀποδείξεις, ὑπὲρ ὧν ἡ λογικὴ πᾶσα πραγματεία τῷ φιλοσόφῳ συντίθεται· καὶ πᾶσι δὲ σωτικοὶ τὸ ἀποφαντικὸν λόγον, ἀξίωμα· τὸν δὲ ἀνδικὸν, ἀρατικὸν τὸν δὲ κλητικὸν, προσαγορευτικὸν, προστιθέντες τούτοις ἕτερα πέντε λόγου εἴδη, σαφῶς ὑπό τινα τῶν ἀπηριθμημένων ἀναφερόμενα· λέγουσι γὰρ τὸν μέν τι, ζητούμοτικὸν· οἷον, Ἰσως οὖν τόδε γε· τὸν δὲ, ἐνθετικὸν, οἷον, Ἔστω δὴ τρίγωνον ἡμῖν τὸ· τὸν δὲ, ὑποθετικὸν, οἷον, Ὑποκείσθω τὴν κέντρον εἶναι τῆς ἡλιοειδοῦς· τὸ δὲ, ὁμοιον ἀξιώματι, οἷον, Ὡς ὡραῖζεται ἡ τύχη ἐν τοῖς βίοις· ἅπερ ἅπαντα δεκτικὰ ὄντα ψεύδους τε, καὶ ἀληθείας, ὑπάγοντο ἂν τῷ ἀποφαντικῷ, διὰ τὸ ὁμοτικῆ, τὴν μαρτυρίαν τοῦ θεοῦ πλεοναζάντος τῆς ἀποφάνσεως· τὸν δὲ ὁμοίου τῷ ἀξιώματι, τὴν τὸ ὡς ἐπιτατικῆ ἐπιῤῥήματος προσθήκην· τέμπον δὲ τι πρὸς τούτοις ἔναι φασὶ τὸ ἐπαπορητικὸν· οἷον, Δάος πάρεστι, τίνος τ' ἀγγελῶν ἄρα· ὅπερ ἐναργῶς τῶν ὂν τυγχάνει τῷ ἐρωτηματικῷ, πλὴν ὅτι προστίθησι τὴν πρόταση τῆς ἐρωτήσεως· πάλιν δὲ τὸ ἀποφαντικὸν λόγου δύο ὄντων εἰδῶν, καὶ τὸ μὲν, καλουμένου κατηγορικοῦ, τὸ δὲ, ὑποθετικοῦ, κατηγορικὸν μὲν, τὸ σημαίνοντος τί τινι ὑπάρχει, ἢ οὐχ ὑπάρχει, ὡς ὅταν λέγωμεν, Σωκράτης περιπατεῖ, Σωκράτης οὐ περιπατεῖ, κατηγορεῖται μὲν γὰρ τὸ περιπατεῖν τοῦ Σωκράτους, ποτὲ μὲν, καταφατικῶς, ποτὲ δὲ, ἀποφατικῶς, ὑποθετικὸν δὲ, τοῦ σημαίνοντος τινὸς ὄντος, τί ἐστιν, ἢ ὅτι ἔστιν, ἢ τινος μὴ ὄντος, τί ἐστιν, ἢ τί ἐστιν, ὡς ὅταν εἴπωμεν, εἰ ἄνθρωπός ἐστι, ἢ ζῷόν ἐστιν, ἢ ἄνθρωπός ἐστι, λίθος δὲ οὐκ ἔστιν, εἰ μὲν ἔστιν ἡμέρα, νύξ ἐστιν, εἰ μὴ ἔστιν ἡμέρα, οὐκ ἔστιν ἥλιος ὑπὲρ γῆν, τὸ κατηγορικὸν μὲν ἡμῖν μόνον ἔδοξε τὸ ἀποφαντικὸν λόγου παραδίδωσιν ὁ Ἀριστοτέλης, ὡς αὐτοτελὲς, καὶ χρήσιμον πρὸς τὰς ἀποδείξεις· τὸ δὲ ὑποθετικὸν, ὡς ἐλλιπὲς ὄν, καὶ δεόμενον πάντως τῆς διὰ τὸ κατηγορικοῦ τελειότητος βεβαιώσεως προειρημένης ἀξιοῦμεν· οἱ δὲ ὑποθετικοὶ συλλογισμοὶ, τὴν καλουμένην μετάληψιν, ὅτοι πρόσληψιν ἀναποδείκτως λαμβά-

dimisio enunc
oronis

cur Ari· de sol
tacita forma
arinae oronis
facias

36. Οὐλπιανὸς ἀπὸ τὴν Ἀντιόχεια, *Προλεγόμενα εἴς τε τοὺς Ὀλυνθιακοὺς καὶ Φιλιππικοὺς Δημοσθένους λόγους…*, Βενετία, Ἄλδος Μανούτιος, Ὀκτώβριος 1503.

Folio. 180 φύλλα.

Βιβλ.: Renouard, 41(6) * Firmin-Didot, 247 * Adams, V 49 * UCLA, I, 85-86(60) * *Manuzio*, 79.

Ἀντίτυπο: Συλ. Α. Οἰκονομόπουλου - Βιβλ. Ἱδρ. Αἰκατερίνης Λασκαρίδη.

Ἔργα τοῦ Οὐλπιανοῦ, σοφιστῆ τοῦ 4ου μ.Χ. αἰώνα ἀπὸ τὴν Ἀντιόχεια, ἐκδόθηκαν γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν Ἄλδο. Ὁ σοφιστὴς αὐτός, ποὺ δίδασκε στὴν Ἔμεσα, ἔγραψε, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἐν λόγω *Προλεγόμενα* σὲ λόγους τοῦ Δημοσθένη, καὶ δοκίμια μὲ τὸν τίτλο *Διαλέξεις*. Ἡ ἔκδοση τοῦ Ἄλδου εἶχε μεγάλη ἀπήχηση στὸ λόγιο κοινὸ τῆς Ἰταλίας ἀλλὰ καὶ τοῦ Βορρᾶ. Ἀργότερα τὰ *Προλεγόμενα* ἐντάχθηκαν σὲ ἐκδόσεις μὲ *Λόγους* τοῦ Δημοσθένη καὶ κυκλοφόρησαν διαδοχικὰ ὡς τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰώνα (1570, 1572, 1604 καὶ 1607). Χαρακτηριστικά, ἡ ἐπανέκδοση τοῦ 1570 κυκλοφόρησε στὸ Παρίσι ἀπὸ τὸν σπουδαῖο ἐκδότη-τυπογράφο Guillaume Morel (Hoffman, III, 571).

Τὴν ἔκδοση τῶν *Προλεγόμενων* τοῦ Οὐλπιανοῦ συμπληρώνει ἡ editio princeps ἑνὸς ἰδιαίτερα σημαντικοῦ λεξικοῦ, ποὺ συντάχθηκε ἀπὸ τὸν Βαλέριο Μάξιμο Ἁρποκρατίωνα (γραμματικὸ τοῦ 2ου μ.Χ. αἰώνα), μὲ τὸν τίτλο: *Λέξεις τῶν δέκα ρητόρων*. Δὲν πρόκειται γιὰ ἕνα ἁπλὸ λεξικογραφικὸ ἔργο, ποὺ βασίστηκε σὲ παλαιότερες πηγὲς σχετικὰ μὲ τὴ ρητορικὴ γραμματεία, ἀλλὰ γιὰ ἐγκυκλοπαιδικοῦ χαρακτήρα πόνημα, τὸ ὁποῖο προσφέρει ἀξιόλογες πληροφορίες γιὰ σημαντικὰ πρόσωπα καὶ πράγματα. Πολύτιμες εἶναι οἱ περιγραφὲς γιὰ τοὺς κανόνες λειτουργίας τῶν ἀθηναϊκῶν δικαστηρίων καὶ οἱ ἀναφορὲς γύρω ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ πολιτισμὸ καὶ τὴν ἑλληνικὴ γλώσσα γενικότερα.

Ο ὑλπιανοῦ ῥήτορος, προλεγόμενα εἴς τε τοὺς ὀλυνθιακοὺς, καὶ φιλιππικοὺς δημοσθένους λόγους.

Ε ξήγησις ἀναγκαιοτάτη, εἰς δεκατρεῖς τοῦ δημοσθένους λόγους.

VIpiani commentarioli in olynthiacas, philippicas & Demosthenis orationes.

E narrationes saneq̃ necessariæ in tredecim orationes Demosthenis.

37. **Ξενοφῶν,** *Ξενοφῶντος Παραλειπόμενα ἅπερ καὶ ἑλληνικὰ ἐκάλεσε, Γεωργίου Γεμιστοῦ τοῦ καὶ Πλήθωνος, …* , Βενετία, Ἄλδος Μανούτιος, 14 Νοεμβρίου 1503.

Folio. 160 φύλλα.

Βιβλ.: Renouard, 41(7) * Firmin-Didot, 247-251 * *OAME*, I, 79-80 * UCLA, I, 86-87(61) * *Manuzio*, 80.

Ἀντίτυπο: Συλ. Α. Οἰκονομόπουλου - Βιβλ. Ἱδρ. Αἰκατερίνης Λασκαρίδη.

Ἡ editio princeps τῶν *Ἑλληνικῶν* τοῦ Ξενοφώντα, συνοδευόμενη ἀπὸ ἀποσπάσματα ἔργων τοῦ Πλήθωνα καὶ τοῦ Ἡρωδιανοῦ, ἀντιπροσωπεύει ὅσα κατόρθωσε νὰ συγκεντρώσει ὁ Ξενοφῶν γιὰ τὴ συνέχεια τῆς *Ξυγγραφῆς* τοῦ Θουκυδίδη.

Ἔργα τοῦ Ξενοφώντα εἶχαν βέβαια κυκλοφορήσει ἀρχέτυπα σὲ πολλὲς αὐτοτελεῖς ἐκδόσεις, ἐνῶ ἀποσπάσματά τους περιλαμβάνονται καὶ στὴν ἔκδοση τοῦ Petro Paolo Vergerio *De ingenuis moribus*. Μιὰ μεγάλη συλλογὴ ἔργων του, μὲ τὸν τίτλο *Opera Varia*, τυπώθηκε, ἄγνωστο πότε, στὸ Μιλάνο καὶ περιλαμβάνει διάφορες πραγματεῖες τοῦ Ἀθηναίου ἱστορικοῦ στὴ λατινικὴ μετάφραση διάσημων ἑλληνιστῶν, ὅπως τοῦ Ognibene Leoniceno, τοῦ Leonardo Bruni καὶ τοῦ Φραγκίσκου Φίλελφου. Ἡ συλλογὴ αὐτὴ ἐπανεκδόθηκε στὴ Βενετία, ἀχρονολόγητη, ἀπὸ τὸν Bernardinus de Vitalibus. Ἡ *Κύρου Παιδεία* (*Cyropedia*), στὴ λατινικὴ μετάφραση τοῦ Φίλελφου, τυπώθηκε ἀρχικὰ στὴ Ρώμη καὶ ἡ *Cyri testamentum* στὸ Μιλάνο, στὴν ἰταλικὴ μετάφραση τοῦ Andrea Magnanimo. Ὁ Adam de Ambergau, πάλι, κυκλοφόρησε τὸ *De tyrannide* στὴ λατινικὴ μετάφραση τοῦ Leonardo Bruni, στὴ Βενετία, χωρὶς χρονολογία, ἀλλὰ γύρω στὸ 1471.

Ὁ ἐκτενὴς Πρόλογος τοῦ Ἄλδου στὴν παρούσα ἔκδοση ἀπευθύνεται: *τῷ Γουίδῳ τῷ Φερετρίῳ*, Δούκα τοῦ Urbino, καὶ τοῦ ὑπενθυμίζει τὶς διαχρονικὲς ἀξίες ποὺ πρέπει καὶ ὁ ἴδιος νὰ ὑπηρετεῖ, ὅπως τὶς καταγράφει ὁ Ἰσοκράτης στὸν λόγο του *Ὑπὲρ Δημόνικου*.

Ξ ενοφῶντος παραλειπόμενα, ἅπερ καὶ ἑλληνικὰ ἐκάλεσε.

Γ εωργίου γεμιστοῦ τοῦ καὶ πλήθωνος, ἐκ τῶν Διοδώρου, καὶ Γλουτάρχου, περὶ τῶν μετὰ τὴν ἐν μαντινείᾳ μάχην, ἐν κεφαλαίοις διάληψις.

Η ρωδιανοῦ τῆς μετὰ Μάρκον βασιλείας ἱστοριῶν βιβλία ὀκτώ.

Σ χόλια παλαιὰ, καὶ ξενοπτικὰ ἐς ὅλον τὸν Θουκυδίδην, ὧν χωρὶς οὐκ εὐξένετος ὁ ξυγγραφεύς.

x enophontis omissa: quæ & græca gesta appellantur.

G eorgii Gemisti: qui & Pletho dicitur: ex Diodori: & Plutarchi historiis de iis: quæ post pugnam ad Mantineam gesta sunt: per capita tractatio.

H erodiani a Marci principatu historiarum libri octo: quos Angelus Politianus elegantissime latinos fecit.

E narrati unculæ antiquæ: & perbreues in totum Thucydidem: sine quibus autor intellectu est quamdifficillimus.

38. [Μάξιμος Πλανούδης], *Ἀνθολογία διαφόρων ἐπιγραμμάτων ἀρχαίοις συντεθειμένων σοφοῖς…*, Βενετία, Ἄλδος Μανούτιος, Νοέμβριος 1503.

8ο. 293 φύλλα.

Βιβλ.: Renouard, 42(9) * Firmin-Didot, 251-253 * Adams, A 1181 * UCLA, I, 87-89(62) * Ferreri, *Scoli Planudea* * *Manuzio*, 81.

Ἀντίτυπο: Συλ. Α. Οἰκονομόπουλου - Βιβλ. Ἱδρ. Αἰκατερίνης Λασκαρίδη.

Ἡ *Ἀνθολογία διαφόρων ἐπιγραμμάτων*, βιβλίο ἰδιαίτερα ἀγαπητὸ στοὺς Βυζαντινούς, εἶχε τὴν ἀντίστοιχη ὑποδοχὴ καὶ ἀπὸ τὸ λόγιο καὶ καλλιεργημένο κοινὸ τῆς Δύσης κατὰ τὴν Ἀναγέννηση. Πρόκειται γιὰ μία συλλογὴ ἐπιγραμμάτων κλασικῶν καὶ βυζαντινῶν συγγραφέων, ποὺ τὴν ἐπιμελήθηκε ὁ Μάξιμος Πλανούδης στὰ τέλη τοῦ 13ου ἢ στὶς ἀρχὲς τοῦ 14ου αἰώνα.

Ἡ πρώτη ἔκδοση τῆς *Ἀνθολογίας*, μὲ ἐπιμέλεια τοῦ Ἰανοῦ Λάσκαρη (Φλωρεντία, 1494), ἀποτελεῖ ὁρόσημο στὰ χρονικὰ τῆς ἑλληνικῆς τυπογραφίας γιὰ τὴν ἐκτύπωσή της μὲ κεφαλαῖα στοιχεῖα, τὰ γνωστὰ ὡς καπιταλάκια, ποὺ θυμίζουν τὶς ἀρχαῖες ἐπιγραφές. Ἀπὸ τὸν οἶκο τοῦ Ἄλδου καὶ τῶν διαδόχων του κυκλοφόρησαν τρεῖς ἐκδόσεις τῆς *Ἀνθολογίας* (1503, 1521 καὶ 1551). Ἡ ἔκδοση τοῦ Ἄλδου εἶναι πλουσιότερη ἀπὸ αὐτὴν τοῦ Λάσκαρη, καθὼς περιλαμβάνει δεκαεννέα ἄγνωστα ἐπιγράμματα ἀνωνύμου, ἕνα ποίημα τοῦ Παύλου Σιλεντιάριου, καὶ ἄλλα μικρότερα δοκίμια.

Γιὰ τὴν ἔκδοση τῆς *Ἀνθολογίας* ὁ A.A. Renouard (*Annales de l'Imprimerie des Aldes*, 412) μᾶς παρουσιάζει μία γοητευτικὴ ἱστορία ποὺ σχετίζεται μὲ τὴ διακίνηση καὶ τὴ σημασία τῶν παλαιοτύπων. Σημειώνει ὅτι ἔχει στὴν κατοχή του τὴν editio princeps τῆς *Ἀνθολογίας* τοῦ Λάσκαρη, γεμάτη χειρόγραφες σημειώσεις στὰ ἑλληνικὰ ἀπὸ τὸν Ἄλδο καὶ τὸν συνεργάτη καὶ γαμπρό του Francesco d'Asola. Πρόκειται, δηλαδή, γιὰ τὸ βιβλίο ποὺ χρησιμοποίησε ὁ Ἄλδος γιὰ τὴ δική του ἔκδοση, ποὺ περιέχει προσθῆκες καὶ ὑποδείξεις πρὸς τοὺς στοιχειοθέτες του.

FLORILEGIVM DIVERSORVM EPIGRAMMATVM IN SEPTEM LIBROS.

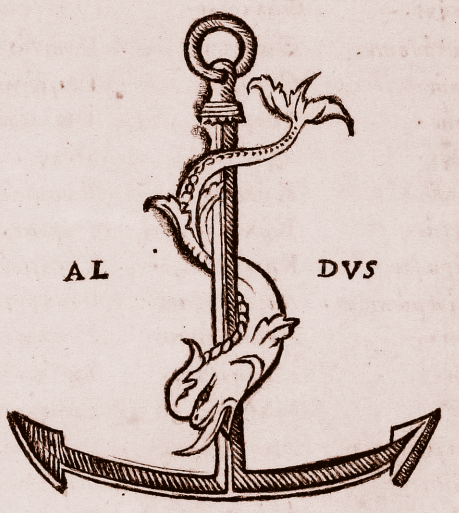

ΑΝΘΟΛΟΓΙΑ ΔΙΑΦΟΡΩΝ ΕΓΙ=
γραμμάτων, ἀρχαίοις συντεθειμένων σοφοῖς, ἐπὶ διαφό=
ροις ὑποθέσεσιν, ἑρμηνείας ἐχόντων ἐπίδειξιν, καὶ
πραγματων ἢ γενομένων, ἢ ὡς γενομένων ἀφή
γησιν· διαιρεῖται δ' εἰς ἑπτὰ τμή-
ματα τὸ βιβλίον· καὶ ταῦτα
εἰς κεφάλαια κατὰ στοι
χειον διεκτί=
θεται·

39. Ἰωάννης Γραμματικός (Φιλόπονος), *Εἰς τὰ ὕστερα Ἀναλυτικὰ Ἀριστοτέλους ὑπόμνημα…*, Βενετία, Ἄλδος Μανούτιος, Μάρτιος 1504.

Folio. 162 φύλλα.

Βιβλ.: Renouard, 45(1) * Firmin-Didot, 259-260 * Adams, P 1043 * *OAME*, I, 80-81 * UCLA, I, 91-92(64) * *Manuzio*, 82.

Ἀπὸ ὅλα τὰ ὑπομνήματα τοῦ Ἰωάννη Γραμματικοῦ (Φιλοπόνου) σὲ συγγράμματα τοῦ Ἀριστοτέλη, τὰ σχόλιά του στὰ *Ἀναλυτικὰ ὕστερα* ἐκδόθηκαν γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1504 ἀπὸ τὸν Ἄλδο. Κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς ἀρχετυπίας, ἡ μόνη διατριβὴ τοῦ Ἰωάννη ποὺ κυκλοφόρησε ἔντυπα εἶναι τὸ *De dialectis*, ἡ ὁποία περιλαμβάνεται σὲ ἔκδοση τοῦ Ἄλδου καὶ πάλι (*Thesaurus*, 1496). Στὴν παρούσα ἔκδοση ἐμπεριέχονται ἐπίσης πραγματεῖες τοῦ Ἀριστοτέλη στὸ πρωτότυπο καὶ σὲ λατινικὲς μεταφράσεις (*Problemata, De natura animalium, De partibus animalium*, *De generatione animalium*), τὸ *De historia et de causis plantarum* τοῦ Θεόφραστου καὶ τὸ ὑπόμνημα τοῦ Ἀλέξανδρου Ἀφροδισιέα στὰ *Προβλήματα* τοῦ Ἀριστοτέλη. Τὶς λατινικὲς αὐτὲς μεταφράσεις ἐπιμελήθηκε ὁ μέγας λατινιστὴς δάσκαλος Θεόδωρος Γαζῆς, καὶ ὁ Ἄλδος τὶς συστήνει σὲ ὅσους ἐπιθυμοῦν νὰ μάθουν ἑλληνικὰ μὲ τὴ μέθοδο τῆς «σύγκρισης». Τὸ ἰδιαίτερο χαρακτηριστικὸ τῆς ἔκδοσης αὐτῆς εἶναι ὅτι ὁ Ἄλδος ἀρίθμησε γιὰ πρώτη φορὰ ὅλες τὶς σελίδες τοῦ βιβλίου.

Ὁ τόμος ἀφιερώνεται ἀπὸ τὸν Ἄλδο στὸν Matthias Longius, ἐπίσημο γραμματέα τοῦ αὐτοκράτορα τῆς Αὐστρίας Μαξιμιλιανοῦ (Firmin-Didot, 260). Ὁ Longius, ἐπίσκοπος τοῦ Gurck καὶ ἀργότερα τῆς Καρθαγένης, χρίστηκε καρδινάλιος καὶ ἐπίσκοπος τοῦ Σάλτσμπουργκ καὶ εἶναι ὁ συγγραφέας καὶ ἐκδότης ἑνὸς ἰδιότυπου ὁδοιπορικοῦ ἀπὸ τὰ ταξίδια του στὴν Αὐστρία καὶ τὴν Οὐγγαρία: *Odeporicon D. Matthei cardinalis*, Βιέννη 1515.

Ioannis grammatici in Poſtenora reſolutoria Ariſtotelis Comentaria.

Ιωαννου τοῦ γραμματικοῦ, εἰς τὰ ὕστερα ἀναλυτικὰ Ἀριστοτέλους, ὑπόμνημα.

40. **Φλάβιος Φιλόστρατος,** *Εἰς τὸν Ἀπολλωνίου τοῦ Τυανέως βίον. Εὐσεβίου Καισαρέως τοῦ Παμφίλου, ἀντιῤῥητικὸς πρὸς τὰ Ἱεροκλέους* (μὲ τὴ λατινικὴ μετάφραση τοῦ Zanobio Acciaiuoli), Βενετία, Ἄλδος Μανούτιος, Μάιος 1504.

Folio. 149 φύλλα.

Βιβλ.: Renouard, 26(2) * Firmin-Didot, 261-262 * Adams, P 1067 * *OAME*, I, 41-48 * UCLA, I, 92-94(65) * *Manuzio*, 85.

Ἀντίτυπο: Συλ. Α. Οἰκονομόπουλου - Βιβλ. Ἱδρ. Αἰκατερίνης Λασκαρίδη.

Ἡ βιογραφία τοῦ Ἀπολλώνιου ἀπὸ τὰ Τύανα, ποὺ συντάχθηκε ἀπὸ τὸν Φιλόστρατο ἐνδεχομένως πρὶν ἀπὸ τὸ διάσημο σύγγραμμά του *Βίοι σοφιστῶν*, ἀναδεικνύει τὴ μορφὴ ἑνὸς ἰδιότυπου περιοδεύοντος ρήτορα καὶ θαυματοποιοῦ, ποὺ εἶχε θεοποιηθεῖ. Ὕστερα ἀπὸ τὴν περιγραφὴ τῆς «θείας» γέννησής του, γίνεται λόγος γιὰ τὶς περιηγήσεις τοῦ Ἀπολλώνιου σὲ ὅλη τὴν οἰκουμένη.

Ἡ ἐκτύπωση τῆς παρούσας ἔκδοσης ἄρχισε τὸ 1501, καὶ πράγματι ἡ ὁλοκλήρωση τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου φέρει τὴ χρονολογία Μάρτιος τοῦ 1501. Ἡ λατινικὴ μετάφραση ἔχει χρονολογία Φεβρουάριος τοῦ 1502, ἀλλὰ ἡ ἔκδοση κυκλοφόρησε μόλις τὸν Μάιο τοῦ 1504, ὁπότε χρονολογεῖται καὶ ὁ Πρόλογος τοῦ Zanobio Acciaiuoli, σπουδαίου ἑλληνιστῆ ἀπὸ τὴ Φλωρεντία, ὁ ὁποῖος, μὲ ἐντολὴ τοῦ πάπα Λέοντα Ι΄, τὸ 1518 ἀνέλαβε τὴν ἐποπτεία τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης, ἐνῶ ἐπιπλέον ἐργάσθηκε γιὰ τὴν κατάταξη τοῦ παπικοῦ ἀρχείου ποὺ θησαυριζόταν στὸ Καστέλο Sant' Angelo (Redigonda, *Zanobio*).

Ὁ Ἄλδος δικαιολογεῖ τὴν καθυστέρηση αὐτή, λέγοντας ὅτι διαπίστωσε ἰδίοις ὄμμασι ὅτι ἡ περιγραφὴ τοῦ Ἀπολλώνιου ἀπὸ τὸν Φιλόστρατο δὲν ἦταν παρὰ ἕνα συνονθύλευμα ψευδῶν πληροφοριῶν, παρόλο ποὺ ὁ ἅγιος Ἱερώνυμος ἔδινε πίστη σὲ ὅσα ὁ Φιλόστρατος παραδίδει γιὰ τὸν Ἀπολλώνιο.

Philoſtrati Athenienſis de Vita Apollonii Tyanenſis libri octo interprete Alemanno Rinnuccino florentino.

Euſebii Cæſarienſis epiſcopi opuſculum in Hieroclem Zenobio Acciolo florentino interprete.

41. **Γρηγόριος Ναζιανηνός,** *Carmina ad bene beatéque vivendum utilissima* (= *Poetae Christiani veteres*, 3ος τόμ.), Βενετία, Ἄλδος Μανούτιος, Ἰούνιος 1504.

4ο. 236 φύλλα.

Βιβλ.: Renouard, 46(4) * Firmin-Didot, 262-265 * Adams, P 685 * *OAME*, I, 81-82 * UCLA, I, 94-95(67) * *Manuzio*, 86.

Ἀντίτυπο: Συλ. Α. Οἰκονομόπουλου - Βιβλ. Ἱδρ. Αἰκατερίνης Λασκαρίδη * ΒΙΑΩ (ἀρ. κατ. 14).

Ὁ Γρηγόριος Ναζιανζηνός, ποὺ εἶναι γνωστὸς καὶ ὡς Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ θεολογικά του συγγράμματα ἔγραψε καὶ ἕναν μεγάλο ἀριθμὸ ποιημάτων, τὰ ὁποῖα χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς βασιλείας τοῦ Ἰουλιανοῦ: μιὰ περίοδο ποὺ ἡ καλλιέργεια τῆς ἐθνικῆς λογοτεχνίας εἶχε ἀπαγορευθεῖ στοὺς χριστιανούς. Τὰ ποιήματα ἔχουν ἠθικοπλαστικὸ χαρακτήρα καὶ εἶναι γραμμένα στὸ ὕφος τῆς ἑλληνιστικῆς ποίησης, ἐκφράζουν ὄνειρα καὶ στοχασμοὺς τοῦ Γρηγορίου καὶ ἀποτυπώνουν τὴν ὀμορφιὰ καὶ γαλήνη τῆς φύσης ἀλλὰ καὶ τὶς ἀγωνίες του.

Τὰ *Ποιήματα* τοῦ Γρηγορίου ἀποτελοῦν τὸν τρίτο τόμο μιᾶς συλλογῆς τοῦ Ἄλδου μὲ τὸν γενικὸ τίτλο *Poetae Christiani veteres* (οἱ δύο πρῶτοι κυκλοφόρησαν τὸ 1501 καὶ τὸ 1502· βλ. ἐδῶ ἀρ. 25 καὶ 26). Καὶ οἱ τρεῖς τόμοι συνοδεύονται ἀπὸ τὴ λατινική τους μετάφραση. Ὁ Ἄλδος ἀφιέρωσε τὴν ἔκδοση στὴν Ἰσαβέλλα, πριγκίπισσα τῆς Μάντοβας (Firmin-Didot, 262-263), τὴν ὁποία συγχαίρει καὶ ἐκθειάζει γιὰ τὴν ὑποστήριξή της πρὸς τοὺς ἐργάτες τῆς καλλιέργειας τῆς γνώσης, σημειώνοντας ὅτι ἀντιπροσωπεύει πρότυπο sanctis exornata moribus. Καὶ συμπληρώνει ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ *Ποιήματα* τοῦ Ναζιανζηνοῦ, τῆς ἀφιερώνει τὸ *Βίο τοῦ Ἀπολλώνιου* ἀπὸ τὰ Τύανα καὶ τὸ δοκίμιο τοῦ Εὐσέβιου, ἐπισκόπου Καισαρείας: *Eusebii contra Hieroclem*, ἔργα συνοδευόμενα καὶ ἀπὸ τὴ λατινική τους μετάφραση.

ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΝΑΖΙΑΝΖΟΥ ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΚΑΘ' ΕΑΥΤΟΝ ΕΠΗ. ΔΙ' ΩΝ ΓΑΡΟΞΥΝΕΙ ΛΕΛΗΘΟΤΩΣ ΗΜΑΣ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΕΝ ΧΡΙΣΤΩ ΒΙΟΝ.

ΡΙΣΤΕ ἄναξ, ὃς ἀγναῖσι ποτ' ἀειρομένοισι παλάμῃσι
Χ Σ ταυροτύποισι Μωσῆος ἐπ' οὔρεϊ ϛῦ θρασπόντος
Ε κλιναῖς Ἀμαλὴκ ὀλοὸν σθένος. ὅστε πατεῖσαι
Χ είρεσιν ἐν βόθρῳ Δανιὴλ ὕπο λῆνας λεόντων
Χ άσματα καὶ φίκτας ὀνύχων ἐπέδυσας ἀκωκάς.
Ο ν Ἰῶ καὶ μεγάλου ἀκρικήτοος ἔκθορε Ἰωνᾶς
Ε υδὲ μένος, καὶ χεῖρας ἐν ὠλάγχοισι τανύσας.
Ε νφλογίδ' ἀσυφέϊ σβεσιχρὸν νέφος ἀμφεκάλυψε
Θ αρσαλέους ζεῖς παῖδας, ἐπεὶ χέρας ὄξυ πέτασαν.
Ο σ πρὸ δ' ὅλως ξείνους ἐπείρατο πέλας ἐλθεῖν,
Κ υματα καὶ ἀνέμους μένος ἡνάσσας, ὥστε μαθητὰς
Ε κπελάγεις ὀρύσσας ὀρεινομένους ὑπ' ἀήτας.
Π ολλοῖς δ' αὖ ψυχάς τε καὶ ἄλγεα λύσας νούσων
Ο ἷα θεός. κρανθεὶς δὲ βροτὸς, θνητοῖσιν ἐμίχθης.
Ω ν δ' μὲν ἤδη πρῶτα, τὸ δ' ὕστερον ἄμμι φανήσῃς,
Ω ς με θεὸν τελέσειας, ἐπεὶ βροτὸς αὖθις ἐτύχθης.
Ω δε μάκαρ καὶ ἐμοὶ θεὸς ἵλαος, ὡς με σαώσῃς.
Ω δε μάκαρ καὶ ἐμοὶ θεὸς ἵλαος ἐλθὲ κελεύνῳ.
Ε λθ' ὑδὲ χεῖρα φέρων θεὸς ἵλαος, ὡς με σαώσῃς
Ε ν πολέμῳ, καὶ θηρσὶ, καὶ ὀφλητῇ, καὶ ἀνέμοισι
Τ φρόμενον, καὶ μοῦνον ἐς οὐρανὸν ὄμματα φέροντα.
Κ αὶ γὰρ δὴ θῆρές τε, καὶ ἄγριον εἶδμα θαλάσσης,
Κ αὶ δεῖσαι τονόεσσα, καὶ αἰθομένου πυρὸς ὁρμή,
Π άντα κακοὶ τελέθουσι βίου δυσλήμονος ἄσπορα.
Ο ἷα θεὸν φιλέοντας ἀπεχθαίρουσι μάλιστα.
Ο ὔτε δίκῃ ζομένοντες ἐσῴζετον αὐτόθεν,
Ο ὔτε βροτῶν ἀλέγοντες, ὅσοι συτέουσιν ἀλιτρόν.
Τ ὸν μὲ ἀποβλῆτε χρισὲ, καὶ ἀθυμέοντα φύλαττε

42. Ὅμηρος, *Ἰλιάς*, *Ὀδύσσεια*, *Βατραχομυομαχία*, *Ὕμνοι*, 2 τόμοι, Βενετία, Ἄλδος Μανούτιος, 31 Ὀκτωβρίου 1504.

8ο. 284 καὶ 311 φύλλα.

Βιβλ.: Renouard, 46(6) * Firmin-Didot, 266-268 * Adams, H 741 * *OAME*, I, 256-258 * UCLA, I, 95-96(68/1-2) * *Manuzio*, 88.

Ἀντίτυπο: Συλ. Α. Οἰκονομόπουλου - Βιβλ. Ἵδρ. Αἰκατερίνης Λασκαρίδη.

Ἡ παρούσα ἔκδοση ἀποτελεῖ οὐσιαστικὰ ἐπανέκδοση τῆς editio princeps τοῦ Ὁμήρου, ποὺ τυπώθηκε ἀπὸ τὸν Δημήτριο Δαμιλᾶ, μὲ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ Δημητρίου Χαλκοκονδύλη, στὴ Φλωρεντία τὸ 1488/89. Τὴν ἔκδοση ὁ Ἄλδος τὴν ἀφιερώνει στὸν Ἱερώνυμο Ἀλεάντρο.

Στὸν Πρόλογο τῆς *Ἰλιάδας*, ὁ Ἄλδος παραπονεῖται στὸν Ἱερώνυμο πώς ἄδικα δέχεται ἐπιθέσεις ἀπὸ διάφορους λόγιους καὶ μὴ κύκλους γιὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀφιερώνει τὶς ἐκδόσεις του σὲ φίλους καὶ προστάτες του, καθὼς τέτοιες χειρονομίες ἁρμόζουν μόνο στοὺς συγγραφεῖς καὶ σημειώνει: «Αὐτὴ τὴ στιγμή, ποὺ τὰ βιβλία ἀναγεννῶνται καὶ κυκλοφοροῦν ἀπὸ τὸ τυπογραφεῖο μου, μετὰ ἀπὸ μεγάλη φροντίδα καὶ ἐπίπονη ἐργασία, πιστεύω ὅτι ἔχω ὅλο τὸ δικαίωμα, συνειδητοποιώντας τὴν ἀνάσταση καὶ τὴν παλιγγενεσία ποὺ συντελεῖται, νὰ τὰ ἀφιερώνω σὲ ὅποιον θέλω» (Firmin-Didot, 266-268). Στὴ συνέχεια, ὅπως καὶ στὸν Πρόλογο τῆς *Ὀδύσσειας*, ὁ Ἄλδος ἐγκωμιάζει τὸν Ἀλεάντρο (Gaeta, *Nunzio*), ὁ πατέρας τοῦ ὁποίου ἦταν διάσημος φιλόσοφος καὶ γιατρός: «Ἔχεις μεγάλη εὐκολία νὰ ἐκφράζεσαι στὰ ἑλληνικὰ καὶ ἐντυπωσιακὴ ἱκανότητα νὰ διδάσκεις ἑβραϊκά, σὲ σημεῖο ποὺ νὰ πιστεύουν ὅτι εἶχες σπουδάσει κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους στὴν Ἀθήνα καὶ τὴν Ἱερουσαλήμ. Ποιές εἶναι ὅμως οἱ ἀπόψεις σου γιὰ τὴ λατινική μας γλώσσα σήμερα, στὴν ὁποία μὲ μεγάλη ἐκλεκτικότητα γράφεις ποίηση: λυρική, βουκολική, ἰαμβικὴ καὶ ἐπιγραμματική; Φυσιολογικὰ λοιπόν, ἐφόσον κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ ἐξισωθεῖ μαζί σου, ὀρθὰ σοῦ ἀφιερώνω τὰ ἔπη τοῦ Μέγιστου Ποιητῆ».

ΟΜΗΡΟΥ ΙΛΙΑΣ·

HOMERI ILIAS·

43. **Δημοσθένης,** *Λόγοι δύο καὶ ἑξήκοντα.* Λιβανίου σοφιστοῦ, *Ὑποθέσεις εἰς τοὺς αὐτοὺς Λόγοις. Βίος Δημοσθένους, κατ᾽ αὐτὸν Λιβάνιον. Βίος Δημοσθένους, κατὰ Πλούταρχον*, 2 τόμοι, Βενετία, Ἄλδος Μανούτιος, Νοέμβριος 1504.

Folio. 327 φύλλα.

Βιβλ.: Renouard, 47(7) * Firmin-Didot, 269-272 * Adams D 259 * *OAME*, I, 84-89 * UCLA, I, 96-98(69) * *Manuzio*, 89.

Ἀντίτυπο: Συλ. Α. Οἰκονομόπουλου - Βιβλ. Ἱδρ. Αἰκατερίνης Λασκαρίδη.

Πρὶν ἀπὸ τὴν editio princeps τοῦ Ἄλδου δὲν κυκλοφόρησε ἀρχέτυπα, οὔτε σὲ λατινική μετάφραση, αὐτοτελὴς ἔκδοση *Λόγων* τοῦ Δημοσθένη. Τὸ *Orationes duae* τοῦ «Δημοσθένη», ποὺ τυπώθηκε ἀπὸ τὸν Johann Reinhard (Ρώμη, 1475), εἶναι ψευδεπίγραφο. *Λόγοι* τοῦ Ἀθηναίου ρήτορα ἐμπεριέχονται σὲ ἀνθολογίες –ὅπως ἡ ἔκδοση μὲ τὸν τίτλο *Pharetra*, τὴν ὁποία ἐπιμελήθηκε ὁ Μουσοῦρος καὶ κυκλοφόρησε μὲ τὸν τίτλο *Ἐπιστολαὶ διαφόρων, φιλοσόφων, ρητόρων, σοφιστῶν* (1499)–, καὶ σὲ συλλογὲς *Ἐπιστολῶν* τοῦ Κικέρωνα καὶ τοῦ Σενέκα.

Ὁ λατινικὸς Πρόλογος τοῦ Ἄλδου (*OAME*, II, 258-261 καὶ 315), στὸ πρῶτο τμῆμα τοῦ βιβλίου, ἀπευθύνεται στὸν Daniele Clario, φιλόσοφο καὶ καθηγητὴ ἀπὸ τὴν Πάρμα, ἐνῶ στὸ δεύτερο τμῆμα ὁ Καρτερομάχος ἀπευθύνει, στὸν Clario καὶ πάλι, ἕναν Πρόλογο στὰ ἑλληνικά, ἐπισημαίνοντας τὴ σημασία ποὺ ἔχουν τὰ ρητορικὰ γυμνάσματα τοῦ Δημοσθένη. Συνεχίζοντας ὁ Ἄλδος, ἐπικαλεῖται τὸν Angelo Gabrieli, μέλος τῆς βενετσιάνικης ἀριστοκρατίας, ἄριστο γνώστη τῆς ἑλληνικῆς καὶ λατινικῆς γλώσσας, ποὺ ἔτρεφε μεγάλο θαυμασμὸ στοὺς *Λόγους* τοῦ Δημοσθένη.

Δημοσθένους λόγοι δύο καὶ ἑξήκοντα.
Λιβανίου σοφιστοῦ ὑποθέσεις εἰς τοὺς αὐτοὺς λόγους.
Βίος Δημοσθένους παρ' αὐτῷ Λιβανίου.
Βίος Δημοσθένους παρὰ τοῦ Πλουτάρχου.

Demoſthenis orationes duæ & ſexaginta.
Libanii ſophiſtæ in eas ipſas orationes argumenta.
Vita Demoſthenis per Libanium.
Eiuſdem uita per Plutarchum.

44. *Horae in laudem beatissimae Virginis secundum consuetudinem Romanae Curiae,* Βενετία, Ἄλδος Μανούτιος, Ἰούλιος 1505.

163 φύλλα.

Βιβλ.: Renouard, 49(3) * *OAME*, I, LVIII * UCLA, I, 101-102(74) * *Manuzio*, 92.

Ἀντίτυπο: Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

Πρόκειται γιὰ νέα ἔκδοση τοῦ *Ὡρολογίου*, σὲ σχέση μὲ τὴν editio princeps τοῦ 1497, καθὼς δὲν κοσμεῖται μὲ πρωτογράμματα καὶ ἐπίτιτλα, οὔτε μὲ τὴν εἰκόνα τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου. Ἡ μόνη τυπογραφική της συγγένεια εἶναι ἡ εὐρύτατη χρήση τῆς ἐρυθροτυπίας καὶ ὁ χαρακτηρισμὸς τῆς ἔκδοσης μὲ τὴν ἀλδινὴ ἄγκυρα καὶ μάλιστα τυπωμένη μὲ ἐρυθρὰ μελάνη: πρώτη καὶ μοναδικὴ φορὰ σὲ ἑλληνική του ἔκδοση.

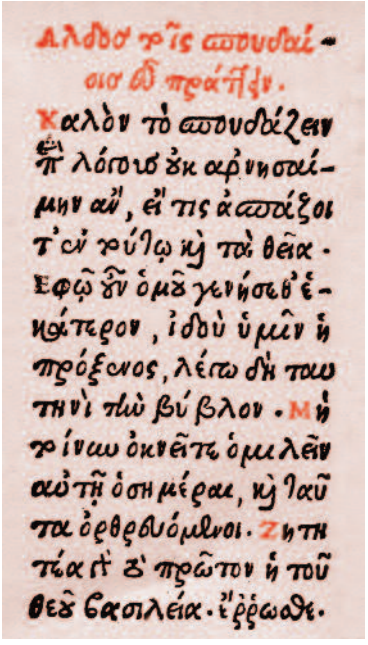
Αλδος τοῖς σπουδαί-
οις εὖ πράττειν.
Καλὸν τὸ σπουδάζειν
πὶ λόγους οὐκ ἀρνησαί-
μην ἄν, εἴ τις ἀσπάζοι
τ' ἐν τούτῳ καὶ τὰ θεῖα.
Εφῷ οὖν ὁμοῦ γενήσεσθ' ἑ-
κάτερον, ἰδοὺ ὑμῖν ἡ
πρόξενος, λέγω δὴ ταυ
τηνὶ τὴν βύβλον. Μὴ
τοίνυν ὀκνεῖτε ὁμιλεῖν
αὐτῇ ὁσημέραι, καὶ ταῦ
τα ὀρθρευόμενοι. Ζητη
τέα δὲ πρῶτον ἡ τοῦ
θεοῦ βασιλεία. ἔρρωσθε.

45. **Κόιντος Σμυρναῖος,** *Παραλειπόμενα Ὁμήρου* [Βενετία, Ἄλδος Μανούτιος, 1504-1505].

8ο. 174 φύλλα.

Βιβλ.: Renouard, 261(14) * Firmin-Didot, 272 * Adams, Q 77 * UCLA, I, 98-99(71) * *Manuzio*, 97.

Ἀντίτυπο: Συλ. Α. Οἰκονομόπουλου - Βιβλ. Ἱδρ. Αἰκατερίνης Λασκαρίδη.

Ὁ Κόιντος ἀπὸ τὴ Σμύρνη, ποιητὴς τοῦ 4ου μ.Χ. αἰώνα πιθανότατα, ἔγραψε ἕνα ἐκτενέστατο ἔπος σὲ 14 βιβλία ὡς συνέχεια τῶν ὁμηρικῶν ραψωδιῶν [*Τὰ μεθ' Ὅμηρον* (*Posthomerica*)] καὶ ἀκριβέστερα τῆς *Ἰλιάδος*.

Τὸ χειρόγραφο ποὺ χρησιμοποίησε ὁ Ἄλδος ἀνῆκε στὸν καρδινάλιο Βησσαρίωνα, ὁ ὁποῖος τὸ ἐντόπισε στὴν Καλαβρία, πιθανὸν σὲ κάποια ἀπὸ τὶς μονὲς τῶν Βασιλιανῶν, τὶς ὁποῖες ἐπόπτευε. Στὸ ἐν λόγω χειρόγραφο ὑπῆρχαν καὶ δύο ἀκόμη ποιητικὲς συνθέσεις: τοῦ Τριφιόδωρου ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο (ποιητῆ τοῦ 5ου μ.Χ. αἰώνα), τὸ *Ἰλίου ἅλωσις* καὶ τοῦ Κόλλουθου ἀπὸ τὴ Λυκόπολη τῆς Αἰγύπτου ἕνα σύντομο ἔπος μὲ τὸν τίτλο *Ἁρπαγὴ Ἑλένης*.

Ἡ ἀνακάλυψη τοῦ κώδικα αὐτοῦ, γνωστοῦ ὡς *Quintus Calaber*, ἦταν σημαντικὴ γιὰ τὸν κόσμο τῶν λογίων τῆς Βενετίας, οἱ ὁποῖοι πίστευαν ὅτι στὴν περιοχὴ τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος, καὶ ἰδιαίτερα σὲ βιβλιοθῆκες ἑλληνικῶν μοναστηριῶν, θὰ ἐντόπιζαν πολύτιμους θησαυροὺς τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς καὶ βυζαντινῆς γραμματείας, ἄγνωστους ἀπὸ ἀλλοῦ.

Στὸν Κατάλογο τοῦ Ἄλδου, τοῦ 1503, ποὺ θησαυρίζεται στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Γαλλίας, ὁ Renouard ἐντόπισε χειρόγραφες σημειώσεις τοῦ ἴδιου τοῦ Ἄλδου, γιὰ τὶς μελλοντικὲς ἐκδόσεις του: Δημοσθένη, Αἴσωπο, Pontanus, Augurellus, Ὅμηρο καὶ Κόιντο.

ΚΟΙΝΤΟΥ ΚΑΛΑΒΡΟΥ ΠΑΡΑΛΕΙ-
ΠΟΜΕΝΩΝ ΟΜΗΡΟΥ ΒΙΒΛΙΑ
ΤΕΣΣΑΡΕΣ ΚΑΙ ΔΕΚΑ.

QVINTI CALABRI DERELICTO
RVM AB HOMERO LIBRI
QVATVORDECIM.

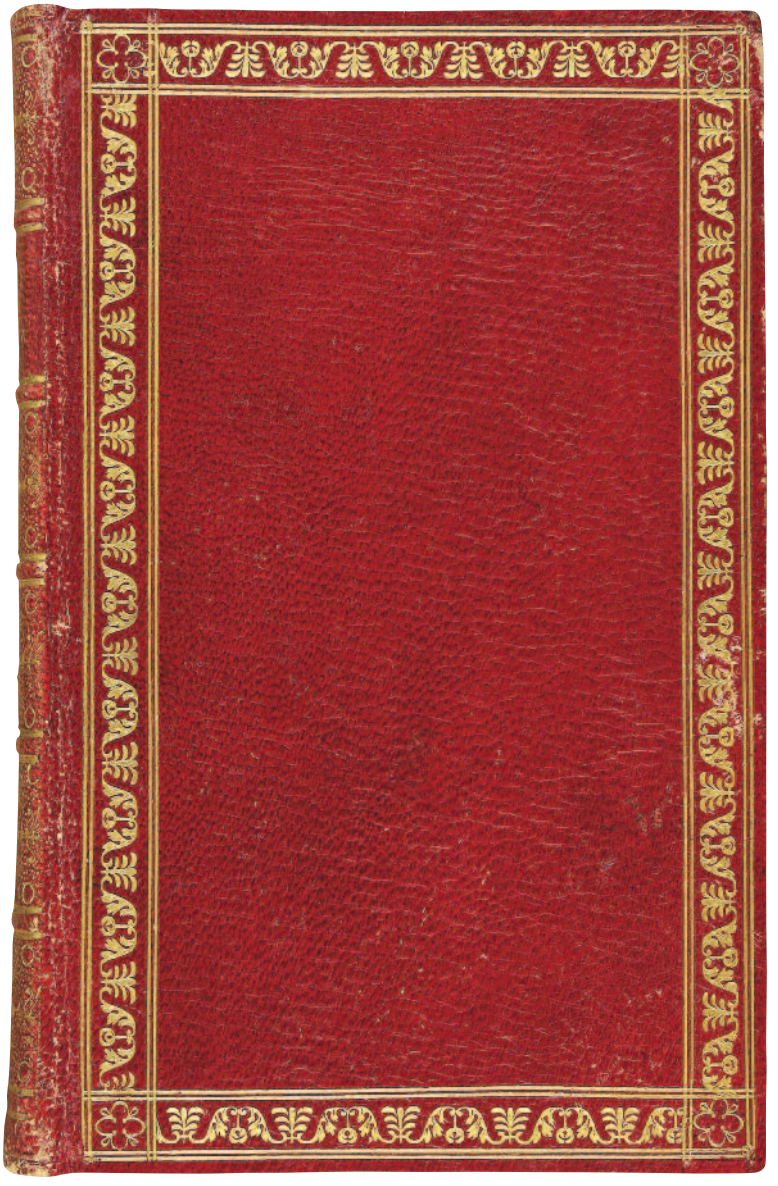

46. **Αἴσωπος,** *Μύθοι. Βίος Αἰσώπου. Μύθοι Γαβρία* καὶ *Ἱερογλυφικὰ τοῦ Ὡραπόλλωνα* (μὲ τὴ λατινικὴ μετάφραση), Βενετία, Ἄλδος Μανούτιος, Ὀκτώβριος 1505.

Folio. 152 φύλλα.

Βιβλ.: Renouard, 49(6) * Adams, A 278 * *OAME*, I, 92 * UCLA, I, 105-107(77) * *Manuzio*, 95.

Ἀντίτυπο: Συλ. Α. Οἰκονομόπουλου - Βιβλ. Ἱδρ. Αἰκατερίνης Λασκαρίδη.

Οἱ *Μύθοι τοῦ Αἰσώπου* γνώρισαν πλῆθος ἐκδόσεων στὴ λατινική τους μετάφραση κυρίως, ἐνῶ ἡ editio princeps, ποὺ χρονολογεῖται γύρω στὸ 1480, τυπώθηκε ἀπὸ τὸν Δημήτριο Δαμιλᾶ στὸ Μιλάνο, στὸ πλαίσιο τῆς λειτουργίας τῆς σχολῆς τοῦ Buono Accorsi. Ὁ Ἄλδος πρωτοεξέδωσε τοὺς *Μύθους* μὲ τὴν ἴδια μέθοδο ποὺ κυκλοφόρησαν τὰ *Carmina* τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, δηλαδὴ μὲ τὴ λατινικὴ μετάφραση τοῦ κειμένου νὰ ἀποτελεῖ ἀνεξάρτητο τμῆμα ἀπὸ τὸ ἑλληνικό.

Στὴν ἔκδοση προσέθεσε καὶ μία ἀκόμη μυθολογικὴ συλλογή, τοὺς *Μύθους* τοῦ Γαβρία (Valerius;), ἑνὸς ἐξελληνισμένου Ἰταλιώτη μᾶλλον μυθογράφου, ποὺ ἔδρασε πιθανότατα γύρω στὸ 20 μ.Χ, στὴ Μικρὰ Ἀσία κυρίως. Πρόκειται γιὰ 143 μύθους, οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ὁποίους δὲν ἀντιπροσώπευαν παρὰ παράφραση τῶν Αἰσώπειων, μὲ συχνὲς παρεμβολὲς καὶ μυθιστορηματικὰ στοιχεῖα ἀπὸ ἄλλες πηγές.

Μία τρίτη ἑνότητα στὴν ἔκδοση ἀφορᾶ τὰ *Ἱερογλυφικά* τοῦ Ὡραπόλλωνα ἀπὸ τὴ Νειλόπολη, συγγραφέα τοῦ 5ου π.Χ αἰώνα. Πρόκειται γιὰ μία πραγματεία ἀμφιβόλου ἀξιοπιστίας, στὴν ὁποία ἐπιχειρεῖται νὰ ἐξηγηθεῖ ὁ κώδικας τῶν αἰγυπτιακῶν ἰδεογραμμάτων. Τὸ πόνημα γράφτηκε στὴν κοπτικὴ γλώσσα ἀπὸ κάποιον Horus Apollon ἢ Horapollon, καὶ μεταφράστηκε στὰ ἑλληνικὰ ἀπὸ κάποιον Φίλιππο, ἄγνωστο ἀπὸ ἀλλοῦ. Πρόκειται γιὰ τὴν editio princeps τοῦ ἐν λόγω δοκιμίου.

Habentur hoc uolumine hæc, uidelicet.

Vita, & Fabellæ Aeſopi cum interpretatione latina, ita tamen ut ſeparari a græco poſsit pro uniuscuiuſq; arbitrio. quibus traducendis multum certe elaborauimus. nam quæ ante tralata habebantur, infida admodũ erant, quod facillimum erit conferenti cognoſcere.

Gabriæ fabellæ tres & quadraginta ex trimetris iambis, præter ultimam ex Scazonte, cum latina interpretatiõe. Quas idcirco bis curauimus in formãdas, quia priores, ubi latinum a græco ſeiungi poteſt, admodum quam incorrecte excuſæ fuerant exempli culpa. quare nacti emendatum exemplum, operæpretium uiſum eſt iterum excudendas curare, ut ex ſecundis prima queant corrigi.

Phurnutus ſeu, ut alii, Curnutus de natura deorum.
Phalæphatus de non credendis hiſtoriis.
Heraclides Ponticus de Allegoriis apud Homerum.
Ori Apollinis Niliaci hieroglyphica.
Collectio prouerbiorum Tarrhæi, & Didymi, item eorum, quæ apud Sudam, alios'q; habentur per ordinem literarum.
Ex Aphthonii exercitamentis de fabula. Tum de formicis, & cicadis græce, & latine.
De Fabula ex imaginibus Philoſtrati græce, & latine.
Ex Hermogenis exercitamentis de fabula Priſciano interprete.
Apologus Aeſopi de Caſsita apud Gellium.

47. Ἔρασμος, Erasmus Desiderius, Roterodamus, *Adagiorum Chiliades tres*, Βενετία, Ἄλδος Μανούτιος, Σεπτέμβριος 1508.

Folio. 257 φύλλα.

Βιβλ.: Renouard, 53(2) * Firmin-Didot, 297-303 * Adams, E 418 * *OAME*, I, LXIII * UCLA, I, 111-113(81) * *Manuzio*, 100.

Ἀντίτυπο: Συλ. Α. Οἰκονομόπουλου - Βιβλ. Ἱδρ. Αἰκατερίνης Λασκαρίδη.

Ὁ Ἔρασμος ἄρχισε νὰ συλλέγει ὑλικὸ γιὰ νὰ συγκροτήσει τὴ συλλογὴ τῶν *Παροιμιῶν* ἀπὸ τότε ποὺ ταξίδεψε γιὰ πρώτη φορὰ στὸ Παρίσι (1497), μὲ σκοπὸ νὰ σπουδάσει δίπλα στὸν Robert Guaguin καὶ τὸν Fausto Andrelini. Ἡ πρώτη ἔκδοση τῆς συλλογῆς αὐτῆς κυκλοφόρησε μὲ τὸν τίτλο *Collectanea adagiorum*, ἀπὸ τὸ τυπογραφεῖο τῶν Johann Philippi (γιὰ λογαριασμὸ τῶν E. J. καὶ G. De Marnef) τὸ 1500 καὶ ἐπανεκδόθηκε δύο φορές, τὸ 1505 καὶ τὸ 1507. Ὡστόσο ἡ ἀλδινὴ ἔκδοση πρέπει νὰ θεωρεῖται ἡ editio princeps, καθὼς ὁ Ἔρασμος ἐπέφερε πλῆθος διορθώσεων στὰ κείμενα καὶ πολλὲς προσθῆκες, ἐκμεταλλευόμενος τὴν ἀκαδημαϊκὴ ἀτμόσφαιρα ποὺ ἐπικρατοῦσε στὸ τυπογραφεῖο τοῦ Ἄλδου κατὰ τὴν ἐκεῖ διαμονή του.

Στὸν Οἶκο τοῦ Ἄλδου γνώρισε τοὺς σημαντικότερους Ἕλληνες λόγιους τῆς ἐποχῆς του, τὸν Ἰανὸ Λάσκαρη, τὸν Μάρκο Μουσοῦρο, τὸν Δημήτριο Δούκα καὶ τὸν Ἰωάννη Γρηγορόπουλο πιθανότατα, οἱ ὁποῖοι τὸν τροφοδότησαν μὲ πλούσιο ὑλικὸ γιὰ νὰ ὁλοκληρώσει τὴ συλλογή του. Ὁ ἴδιος μάλιστα ὁ Ἔρασμος μνημονεύει ὅτι εἶχε πρόσβαση σὲ χειρόγραφα τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Rialto, ὅπου ἐντόπισε, μεταξὺ ἄλλων, καὶ τὴν *Ἀνθολογία* τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη. Παροιμιακὸ ὑλικὸ ὁ Ἔρασμος ἄντλησε καὶ ἀπὸ βιβλία ποὺ βρίσκονταν σὲ προπαρασκευαστικὸ στάδιο ἔκδοσης, ὅπως τὰ *Ἅπαντα* τοῦ Πλάτωνα, Οἱ *Βίοι* καὶ τὰ *Ἠθικὰ* τοῦ Πλουτάρχου, ἡ *Ρητορικὴ* τοῦ Ἀριστοτέλη, καὶ ἔργα ποιητικοῦ χαρακτήρα, ὅπως τοῦ Ἡσιόδου, τοῦ Πινδάρου κ.ἄ.

Ἔτσι, ἐμπλουτίζοντας σημαντικὰ τὶς γνώσεις του γύρω ἀπὸ τὴν ἑλλη-

νικὴ γραμματεία, ὁ Ἔρασμος δὲν περιορίζει στὸν σχολιασμὸ τῶν παροιμιῶν καὶ ἀποφθεγμάτων, σὲ καθαρὰ γλωσσικὸ καὶ φιλολογικὸ ἐπίπεδο, ὅπως στὴν παρισινὴ ἔκδοση τοῦ 1500, ἀλλὰ ἐντάσσει καὶ δικές του παρατηρήσεις. Ἡ ἀλδινὴ ἔκδοση τῶν *Adagia* περιέχει 3.260 παροιμίες, ἐνῶ ἡ παρισινὴ ἐπανέκδοση τοῦ 1507 μόνο 838. Σὲ φιλολογικὸ ἐπίπεδο τώρα, τὸ *Adagia* ἀντιπροσώπευε ἕνα ἀξεπέραστο ἐγχειρίδιο τῆς ἀρχαίας σοφίας, σὲ σύγκριση μὲ ὁτιδήποτε εἶχε ὣς τότε ἐκδοθεῖ. Τὸ οὐμανιστικὸ κοινὸ καὶ οἱ σπουδαστὲς τῶν ἰταλικῶν πανεπιστημιακῶν σχολῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν εὐρωπαϊκῶν κέντρων μάθησης, εἶχαν πλέον τὴ δυνατότητα, ἀπὸ πρῶτο χέρι, νὰ πληροφορηθοῦν τὸ φιλοσοφικὸ περιεχόμενο καὶ τὴν ἠθικὴ βαρύτητα ποὺ εἶχαν ἱστορικὲς ρήσεις καὶ στάσεις ζωῆς μεγάλων ἀνδρῶν τῆς ἀρχαίας Ἀθήνας καὶ Ρώμης. Θὰ μπορούσαμε νὰ θεωρήσουμε τὴν ἔκδοση αὐτὴ τοῦ Ἔρασμου ὡς προάγγελο τῶν *Δοκιμίων* τοῦ Montaigne.

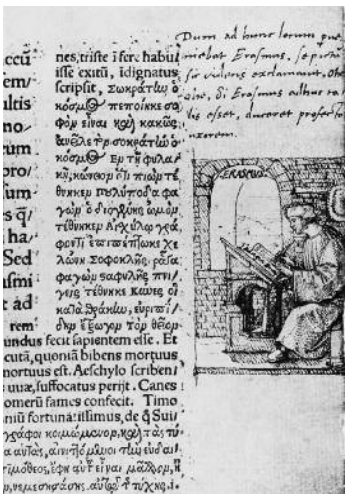

61. Ὁ Ἔρασμος συγγράφοντας τὰ Adagia*, παρασελίδιο σχέδιο τοῦ H. Holbein ἀπὸ τὴν ἔκδοσή του,* Laus Stultitiae*, Βασιλεία 1515.*

Χαρακτηριστικὸ τοῦ ρυθμοῦ ἐργασίας στὸ τυπογραφεῖο τοῦ Ἄλδου εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Ἔρασμος εἶχε ἀναγκασθεῖ νὰ κάνει διορθώσεις σὲ κείμενα ἐπὶ τοῦ πιεστηρίου. Ἂς θυμήσουμε ἐδῶ ὅτι τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, τὸ 1508, ἦταν ὑπὸ ἔκδοση ἡ συλλογὴ τῶν λόγων τῶν *Ἑλλήνων ρητόρων* (πρῶτος καὶ δεύτερος τόμος), τὸ *Opuscula* τοῦ Πλούταρχου καὶ ἔργα τοῦ Σαλλούστου καὶ τοῦ Ὁράτιου, ὅπως καὶ οἱ *Ἐπιστολὲς* τοῦ Πλίνιου.

Ὁ Ἔρασμος ἀφιερώνει τὴν ἔκδοση στὸν λόρδο W. Mountjoy καὶ μαρτυρεῖ τὴν ὀφειλή του στὸν Ἄλδο, τὸν ὁποῖο εὐχαριστεῖ ἰδιαίτερα γιὰ τὴν προθυμία του νὰ θέσει στὴ διάθεσή του ὅλο τὸ σχετικὸ παροιμιακὸ ὑλικό, ποὺ εἶχε ἀπὸ καιρὸ συγκεντρώσει. Ἀναφέρεται, ἐπίσης, στὴν ἀμέριστη συμπαράσταση ποὺ εἶχε ἀπὸ τοὺς Ἰανὸ Λάσκαρη, Battista Egnazio, Μάρ-

κο Μουσοῦρο, Urbano Bolzanio, Girolamo Aleandro, χωρὶς τὴ βοήθεια τῶν ὁποίων ἡ ἔκδοση θὰ παρέμενε στὸ ἐπίπεδο τῆς παρισινῆς τοῦ 1507. Σχετικὰ μὲ τὴν ἐπὶ τῆς πρέσας διορθωτικὴ διαδικασία, ποὺ προαναφέραμε, ὁ Ἔρασμος μνημονεύει καὶ κάποιον ἄλλον διορθωτή, ὀνόματι Σεραφείμ.

Τὴν ἀλδινὴ ἔκδοση τῶν *Adagia* ὁ Ἔρασμος συνέχισε νὰ τὴ βελτιώνει καὶ συμπληρώνει καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ βίου του, στὴν ἔκδοση μάλιστα τοῦ Ἐρρίκου Στέφανου, στὴ Γενεύη τὸ 1558, ἀπευθυνόμενος στοὺς ἁπανταχοῦ φιλολόγους, καταθέτει λεπτομέρειες τῶν ἕως τότε ἐκδόσεων τῶν *Adagia*.

Στὸν Πρόλογο τοῦ Ἄλδου πρὸς τοὺς *Studiosi*, ποὺ συνοδεύει τὴν ἔκδοση τῶν *Adagia* (Firmin-Didot, 299), γίνεται λόγος γιὰ τὸ τεράστιο φιλολογικὸ καὶ ἐκδοτικὸ ἔργο ποὺ συντελεῖται στὸν Οἶκο του, τὸ ὁποῖο συγκρίνει μὲ αὐτὸ τῶν βασιλέων τῆς Αἰγύπτου, τῶν Πτολεμαίων, ποὺ ἔγινε πραγματικότητα χὰρη στὴν τεράστια βιβλιοθήκη τους, ἀλλὰ ποὺ ἔμεινε κλεισμένο στὰ τείχη τῶν βασιλικῶν ἀνακτόρων, ἐνῶ τὸ δικό του θὰ ὁριοθετεῖται ἀπὸ τὰ τείχη τοῦ σύμπαντος: «Aldus bibliothecam molitur cujus non alia septa sint quam ipsius orbis…»

ERASMI ROTERODAMI ADAGIORVM CHILIADES TRES, AC CENTVRIAE FERE TOTIDEM.

ALD. STVDIOSIS. S.

Quia nihil aliud cupio, q̃ prodeſſe uobis Studioſi. Cum ueniſſet in manus meas Eraſmi Roterodami, hominis undecunq; doctiss. hoc adagiorũ opus eruditum. uarium. plenũ bonæ frugis, & quod poſſit uel cum ipſa antiquitate certare, intermiſſis antiquis autorib. quos pataueram excudendos, illud curauimus imprimendum, rati profuturum uobis & multitudine ipſa adagiorũ, quæ ex plurimis autorib. tam latinis, quàm græcis ſtudioſe collegit ſummis certe laborib. ſummis uigiliis, & multis locis apud utriuſq; linguæ autores obiter uel correctis acute, uel expoſitis erudite. Docet præterea quot modis ex hiſce adagiis capere utilitatem liceat, puta quẽadmodum ad uarios uſus accõmodari poſſint. Adde, qd̃ circiter decẽ millia uerſuum ex Homero. Euripide, & cæteris Græcis eodẽ metro in hoc opere fideliter, & docte tralata habẽtur, præter plurima ex Platone, Demoſthene, & id genus aliis. An autem uerus ſim, ἰδοὺ ῥόδος, ἰδοὺ καὶ τὸ πήδημα. Nam, quod dicitur, αὐτὸς αὑτὸν αὐλᾶ.

n° 199

Præponitur hiſce adagiis duplex index. Alter ſecundum literas alphabeti noſtri. nam quæ græca ſunt, latina quoq; habentur. Alter per capita rerum.

48-49. Ἕλληνες ρήτορες.

Ἀφθόνιος, *Προγυμνάσματα*, Ἑρμογένης, *Τέχνη Ρητορική*, Ἀριστοτέλης, *Ρητορική πρὸς Θεόδεκτον, Ρητορικὴ πρὸς Ἀλέξανδρον* καὶ *Τέχνη Ποιητική*, Σώπατρος, *Ρητορικά*, Κύρος Σοφιστής, *Περὶ διαφορᾶς στάσεως*, Διονύσιος Ἁλικαρνασεύς, *Τέχνη Ρητορική*, Δημήτριος Φαληρέας, *Περὶ ρητορικῆς*, Ἀλέξανδρος [Νουμηνίου], *Τέχνη ρητορική*, Μένανδρος (ἀπὸ τὴ Λαοδικεία), *Διαιρέσεις τῶν ἐπιδεικτικῶν*, Ἀριστείδης, *Λόγος*, Ἀψίνης (ἀπὸ τὰ Γάδαρα), *Τέχνη ρητορική*, 2 τόμοι, Βενετία, Ἄλδος Μανούτιος, Νοέμβριος 1508 / Μάιος 1509.

4º. 1ος τόμ., 380 φύλλα, 2ος τόμ., 228 φύλλα.

Βιβλ.: Renouard, 54(4) * Adams, R 447 * *OAME*, I, 97-99 καὶ 103-104 * UCLA, I, 115-117(83), 120-121(87) * Lowry, *Poetics* * Porro, *Vettori - Poetica* * *Manuzio*, 102 καὶ 106.

Ἀντίτυπο: Συλ. Α. Οἰκονομόπουλου - Βιβλ. Ἱδρ. Αἰκατερίνης Λασκαρίδη.

Μὲ τὸν τίτλο *Rhetores Graeci* κυκλοφόρησε ἀπὸ τὴ Νεακαδημία τοῦ Ἄλδου μία δίτομη ἔκδοση, ποὺ περιλαμβάνει μεγάλο ἀριθμὸ ρητορικῶν λόγων καὶ γυμνασμάτων ποὺ ἐκδόθηκαν γιὰ πρώτη φορά, ὅπως: τοῦ Σώπατρου, τοῦ Δημήτριου Φαληρέα, τοῦ Διονύσου Ἁλικαρνασέα κ.ἄ. Τὴ φιλολογικὴ ἐπιμέλεια τῆς ἔκδοσης εἶχε ὁ Δημήτριος Δούκας (Δουκᾶς), στενὸς συνεργάτης τοῦ Ἄλδου καὶ μέλος τῆς Νεακαδημίας του. Ὁ Δούκας μᾶς εἶναι γνωστὸς καὶ ἀπὸ τὴ διδακτικὴ καὶ ἐκδοτική του δραστηριότητα στὴν Ἀλκαλὰ τῆς Ἰσπανίας, στὸ πλαίσιο τῆς ἀναβάθμισης τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν ποὺ ὑποστήριζε ὁ καρδινάλιος Ximenes.

Δύο Πρόλογοι τοῦ Ἄλδου ἐμπλουτίζουν τοὺς τόμους τῶν *Ρητόρων*. Στὸν πρῶτο Πρόλογο ἀφιερώνει τὴν ἔκδοση στὸν Ἰανὸ Λάσκαρη, ἀναγνωρίζοντας τὴν ἀρωγή του στὸ ἐκδοτικό του ἔργο, μὲ τὴν ἀναζήτηση καὶ παραχώρηση ἄγνωστων καὶ μοναδικῶν χειρογράφων, ὅπως οἱ πα-

RHETORES IN HOC VOLVMINE HABENTVR HI.

A	phthonii Sophiſtæ Progymnaſmata. Semipagina.	1.
H	ermogenis ars Rhetorica.	19.
A	riſtotelis Rhetoricorum ad Theodecten libri tres.	161.
E	iuſdem Rhetorice ad Alexandrum.	235.
E	iuſdem ars Poetica.	269.
S	opatri Rhetoris quæſtiones de componẽdis declamationibus in cauſis præcipuæ iudicialibus.	287.
C	yri Sophiſtæ differentiæ ſtatuum.	450.
D	ionyſii Alicarnaſẽi ars Rhetorica.	461.
D	emetrii Phaleręi de interpretatione.	545.
A	lexandri Sophiſtæ de figuris ſenſus & dictionis.	574.
A	dnotationes innominati de figuris Rhetoricis.	588.
M	enandri Rhetoris diuiſio cauſarum in genere demonſtratiuo.	600.
A	riſteidis de ciuili oratione.	641.
E	iuſdem de ſimplici oratione.	663.
A	pſini de arte Rhetorica præcepta.	682.

ρωδίες σὲ κωμωδίες τοῦ Σώπατρου, οἱ ρητορικοὶ λόγοι τοῦ Δείναρχου, τοῦ Ἀνδοκίδη, τοῦ Λυκούργου, τοῦ Ἰσαίου, δηλαδὴ τῆς ὁμάδας τῶν ρητόρων ποὺ ἀνθοῦσαν τὴν ἐποχὴ τοῦ Δημοσθένη, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ Ἀντιφῶν, ὁ ἐπονομαζόμενος *Πειθὼ Ἀντιφῶντος* γιὰ τὰ εὐφυολογήματά του. Σημειώνει ὁ Ἄλδος: «Δὲν εἶσαι μόνο ἕνας ἄνθρωπος τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους, ποὺ γέννησε τοὺς σπουδαιότερους καὶ μεγάλους ἀνθρώπους, ἀλλὰ καὶ μέλος τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογένειας τῶν Λασκάρεων, μεταξὺ τῶν ὁποίων συμπεριλαμβάνονται δύο "ἅγιοι", ποὺ φέρουν τὸ ὄνομα Θεόδωρος καὶ Ἰωάννης, ποὺ ἔχουν τὸ ἴδιο ὄνομα μ᾽ ἐσένα, τὸν πιὸ δοξασμένο λόγιο τῶν Ἑλλήνων. Οἱ Ἕλληνες καὶ Λατίνοι σοῦ ὀφείλουν ἀναγνώριση, γιὰ τὴν ἱκανότητα νὰ ἐκφράζεσαι ἐξίσου καλὰ καὶ στὶς δύο γλῶσσες. Ὅσον ἀφορᾶ ἐμένα, δὲν θὰ πάψω ποτὲ νὰ ὑποστηρίζω τὸν στόχο μου, καὶ μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Θεοῦ θὰ πολλαπλασιάσω τὶς προσπάθειές μου, ἀγνοώντας κάθε κόπωση καὶ κάθε ἐμπόδιο. Ὡστόσο, ἂν παρ᾽ ἐλπίδα, δὲν κατορθώσω νὰ συνεχίσω μὲ τὴν ὁρμὴ ποὺ ἄρχισα τὸ ἐκδοτικό μου πρόγραμμα, εἴτε ἀπὸ δικαιολογημένα ἀντίξοες συνθῆκες εἴτε γιατὶ ὑποσχέθηκα πράγματα πέρα ἀπὸ τὶς δυνάμεις μου, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ἀναστολὴ κυκλοφορίας συγγραμμάτων ποὺ ἔμειναν γιὰ χρόνια στὸ σκοτάδι, νὰ εἶσαι σίγουρος πὼς αὐτὸ θὰ εἶναι κάτι ἀνάλογο μ᾽ αὐτοὺς ποὺ ὑποχωροῦν γιὰ νὰ πηδήξουν μακρύτερα. Χαῖρε, Μαικήνα τῆς ἐποχῆς μας!»

Ὁ δεύτερος Πρόλογος ἀπευθύνεται στὸν Μουσοῦρο ἐξαίροντας τὴν ἀνεκτίμητη συμβολή του στὴ διάδοση τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Πάντοβας. Ἐνημερώνει ἐπίσης τοὺς ἀναγνῶστες του πὼς στὴν ἔκδοση αὐτή, μετὰ τὰ *Προγυμνάσματα* τοῦ Ἀφθόνιου καὶ τὴ *Ρητορικὴ* τοῦ Ἑρμογένη, ὁ ἀναγνώστης θὰ βρεῖ τὴν *Ποιητικὴ* καὶ τὴ *Ρητορικὴ* τοῦ Ἀριστοτέλη, πραγματεῖες ποὺ ὁ Ἄλδος δὲν κατόρθωσε νὰ συμπεριλάβει στὰ *Ἅπαντα* τοῦ Σταγειρίτη, δηλαδὴ στὴν πεντάτομη editio princeps (1495-1498).

In Aphthonii Progymnaſmata Commentarii
Innominati autoris.

Syriani Sopatri. Marcellini Commentarii in
Hermogenis Rhetorica.

50. **Πλούταρχος,** *Opuscula* (*Ἠθικά* = *Moralia*), Βενετία, Ἄλδος Μανούτιος, Μάρτιος 1509.

4º. 538 φύλλα.

Βιβλ.: Renouard, 55(1) * Firmin-Didot, 317-321 * Adams, P 1634 * *OAME*, I, 99-101 * UCLA, I, 117-118(84) * *Manuzio*, 103.

Ἀντίτυπο: Συλ. Α. Οἰκονομόπουλου - Βιβλ. Ἱδρ. Αἰκατερίνης Λασκαρίδη.

Ὁ Ἄλδος ἐξέδωσε γιὰ πρώτη φορὰ τὰ *Ἠθικὰ* τοῦ Πλούταρχου, ποὺ τυπώθηκαν μὲ τὸν τίτλο *Opuscula* καὶ περιλαμβάνουν πάνω ἀπὸ ὀγδόντα πραγματεῖες καὶ διατριβὲς μὲ θέμα τὴν ἠθική, ἀγκαλιάζουν, ὡστόσο, σχεδὸν ὅλες τὶς θεωρητικές, κυρίως, ἐπιστῆμες: φιλοσοφία, λογοτεχνία, θρησκεία, πολιτική, παιδαγωγικὴ καὶ τὴν ἐπιστήμη τῆς φύσης. Μὲ τὸν τίτλο *Opuscula varia*, τὰ *Ἠθικὰ* εἶχαν κυκλοφορήσει, χωρὶς ἔνδειξη τόπου, τυπογράφου καὶ χρονολογίας, ἴσως στὸ Μιλάνο, ἀπὸ τὸν Ulrich Scinzenzeler, γύρω στὸ 1500.

Τὴν ἀλδινὴ ἔκδοση ἐπιμελήθηκε φιλολογικὰ ὁ Δημήτριος Δούκας, σὲ συνεργασία μὲ διάφορους προικισμένους φιλολόγους, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὁ Ἔρασμος –ποὺ ἐργαζόταν τότε ὡς διορθωτὴς στὸν οἶκο τοῦ Ἄλδου– καὶ ὁ Ἱερώνυμος Ἀλεάντρο. Ἡ ἔκδοση βασίστηκε σὲ ἐξαιρετικῆς ἀξιοπιστίας χειρόγραφα, ποὺ ἀνῆκαν στὴ συλλογὴ τοῦ καρδινάλιου Βησσαρίωνα, ἡ ὁποία ἦταν πλέον ἐπισκέψιμη στὴ Μαρκιανὴ Βιβλιοθήκη.

Ὁ Ἄλδος ἀφιερώνει τὴν ἔκδοση στὸν Jacopo Antiquario ἀπὸ τὴν Περούσια, ὁ ὁποῖος διατελοῦσε, ὡς τὴ γαλλικὴ κατάκτηση, γραμματέας τοῦ δούκα τοῦ Μιλάνου καὶ στὴ συνέχεια πέρασε στὴν ὑπηρεσία τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γαλλίας (Firmin-Didot, 318-321· Bigi, *Antiquari*). Τὸ βιβλίο ἀνοίγει μὲ μικρὰ ἐγκωμιαστικὰ ἐπιγράμματα ποὺ συνέταξαν οἱ Δούκας καὶ Ἀλεάντρο γιὰ νὰ τιμήσουν τὸν Ἄλδο καὶ τὰ οὐμανιστικά του ἐπιτεύγματα, ὅπως: «Ἄλδου χορηγοῦντος, ἡμῶν τὲ διορθούντων».

Index Moralium omnium, & eorum quæ in ipſis tractantur, habetur hoc quaternione. Numerus autem Arithmeticus remittit lectorem ad ſemipaginâ, ubi tractantur ſingula.

51. **Μανουὴλ Χρυσολωρᾶς,** *Ἐρωτήματα*, Χαλκοκονδύλη, *Περὶ σχηματισμοῦ τῶν χρόνων*, Γαζῆ, *Περὶ συντάξεως, Περὶ ἐγκλιτικῶν, Γνῶμαι μονόστιχοι ἐκ διαφόρων ποιητῶν*, Βενετία, Ἄλδος Μανούτιος, 1512.

8º. 156 φύλλα.

Βιβλ.: Renouard, 59(2) * Firmin-Didot, 328-329 * Adams, C 1506 * *OAME*, I, 104 * UCLA, I, 121-122(88) * *Manuzio*, 106.

Ἀντίτυπο: ΕΒΕ (ΕΦ. 1706).

Ἀντίθετα ἀπὸ ὅτι θὰ ἀνέμενε κανείς, σὲ συνάρτηση μὲ τὸν μεγάλο ἀριθμὸ πρώτων ἐκδόσεων ἑλληνικῶν καὶ βυζαντινῶν συγγραμμάτων καὶ τὸν ἐντυπωσιακὸ ἀριθμὸ τραβηγμάτων (2.000 στὴν περίπτωση τῶν *Τραγῳδιῶν* τοῦ Σοφοκλῆ), τὰ γραμματικὰ ἑλληνικὰ ἐγχειρίδια ποὺ κυκλοφόρησε ὁ Ἄλδος μετὰ τὸ 1500 εἶναι μετρημένα στὰ δάχτυλα. Νὰ θυμίσουμε τὴν ἔκδοση τῆς *Ἐπιτομῆς* τοῦ Κ. Λάσκαρη (1495) καὶ τῆς *Γραμματικῆς Εἰσαγωγῆς* τοῦ Θ. Γαζῆ τὴν ἴδια χρονιά. Τὰ *Ἐρωτήματα* τοῦ Χρυσολωρᾶ, μολονότι εἶναι ἀπὸ τὰ πρῶτα ἑλληνικὰ γραμματικὰ ἐγχειρίδια ποὺ κυκλοφόρησαν (ἤδη ἀπὸ τὸ 1469), δὲν προξένησαν ὡς τὸ 1512 τὸ ἐκδοτικὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Ἄλδου. Φαίνεται, ὅμως, ὅτι τὸ ἀναγνωστικὸ καὶ λόγιο κοινό του, ποὺ διάβαζε ἀπὸ τὸ πρωτότυπο, εἶχε αὐξηθεῖ ἐντυπωσιακά καὶ ἔτσι ὁ Ἄλδος, ἀφοῦ ἐξέδωσε τὴν *Ἐπιτομὴ* τοῦ Λάσκαρη (π. 1501), τὸ 1512 κυκλοφορεῖ ταυτόχρονα μὲ τὰ *Ἐρωτήματα* καὶ τὴν ἐπανέκδοση τῆς *Ἐπιτομῆς*.

Ἡ ἔκδοση τῶν *Ἐρωτημάτων* εἶναι ἀφιερωμένη ἀπὸ τὸν Ἄλδο στὸν νεαρὸ τότε πρίγκιπα τῆς Ἀραγωνίας, Καίσαρα, τρίτο γιὸ τοῦ Φρειδερίκου Γ΄, βασιλιᾶ τῆς Νεάπολης (Caracciolo, *Fortunae*), καὶ περιλαμβάνει, πέρα ἀπὸ τὰ *Ἐρωτήματα*, καὶ ἄλλες γραμματικὲς πραγματεῖες, ὅπως τοῦ Δ. Χαλκοκονδύλη, *Περὶ ἀνωμάλων ρημάτων* καὶ *Περὶ σχηματισμοῦ τῶν χρόνων*, τοῦ Θ. Γαζῆ, *Περὶ συντάξεως* καὶ *Περὶ ἐγκλιτικῶν*, καὶ «μονόστιχες» ρήσεις ἠθογραφικοῦ χαρακτήρα διαφόρων ποιητῶν.

Ε ρωτήματα τοῦ χρυσολωρᾶ.
Δ ὁρὶ ἀνωμάλων ῥημάτων.
Δ περὶ σχηματισμοῦ τῶν χρόνων ἐκ τῆς χαλκωνδύλου
Τ ὁ τέταρτος τοῦ γαζῆ, περὶ συντάξεως.
Δ περὶ ἐγκλιτικῶν.
Δ νῶμαι μονόστιχοι ἐκ διαφόρων ποιητῶν.

E rotemata Chryſolorae.
D e anomalis uerbis.
D e formatione temporum ex libro Chalcondylae.
Quartus Gazae de Conſtructione.
D e Encliticis.
S ententiae monoſtichi ex uarijs poetis.

ΕΘΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

52. **Κωνσταντῖνος Λάσκαρης,** *Ἐπιτομὴ τῶν ὀκτὼ τοῦ λόγου μερῶν*, Κέβης, *Πίναξ*, Πυθαγόρας, *Χρυσὰ Ἔπη*, Φωκυλίδης, *Ποίημα*… [ἐπίσης Θρησκευτικοὶ ὕμνοι πρὸς τὴν Ἀειπαρθένο Μαρία καὶ χωρία ἀπὸ τὸ Εὐαγγέλιο κατὰ Ἰωάννη (ἑλληνικὸ κείμενο καὶ λατινικὴ μετάφραση)], Βενετία, Ἄλδος Μανούτιος, 1512.

4º. 299 φύλλα.

Βιβλ.: Renouard, 262(15) * Firmin-Didot, 329-330 * Adams, L 227 * *OAME*, I, 105-106 * UCLA, I, 123-125(90) * *Manuzio*, 107.

Ἀντίτυπο: ΕΒΕ (ΕΦ. 3313).

Τὴ χρονιὰ ποὺ λειτούργησε καὶ πάλι ὁ Ἄλδος τὸν τυπογραφικό του οἶκο, τὸ 1512, μαζὶ μὲ τὰ *Ἐρωτήματα* τοῦ Χρυσολωρᾶ ἐξέδωσε, ὅπως εἴπαμε, μία δεύτερη ἔκδοση τῆς *Ἐπιτομῆς τῶν ὀκτὼ τοῦ λόγου μερῶν* τοῦ Κ. Λάσκαρη, μὲ τὴ λατινική της μετάφραση καὶ συνέρραψε στὴν ἔκδοση τὸν *Πίνακα* τοῦ Κέβητα, ὅπως καὶ ἄλλα ἔργα, γιὰ νὰ δώσει ἔναυσμα στὴ νεολαία νὰ ἀκολουθήσει τὸν σωστὸ δρόμο.

Ἡ δεύτερη αὐτὴ ἔκδοση τῆς *Ἐπιτομῆς* εἶναι ἀφιερωμένη στὸν Angelo Gabrieli, Βενετὸ συγκλητικό, μαθητὴ τοῦ Λάσκαρη καὶ μέλος τῆς Νεακαδημίας (Dionisotti, *Gabrieli*), καὶ ἀπὸ τὸν Πρόλογό της θρηνεῖ τὸν χαμὸ τοῦ Κ. Λάσκαρη, ὁ ὁποῖος ἀπεβίωσε λίγο πρὶν κυκλοφορήσει ἡ πρώτη ἔκδοση τῆς *Ἐπιτομῆς*, τὸ 1495. Ὁ *Πίνακας* τοῦ Κέβητα παρουσιάζει ἰδιαίτερο τυπογραφικὸ ἐνδιαφέρον, καθὼς εἶχε βιβλιογραφηθεῖ ὡς ἀρχέτυπη τοῦ Ἰανοῦ Λάσκαρη στὴ Φλωρεντία, γύρω στὰ 1496. Πρόσφατα ὅμως, ὁ Γ. Κόκωνας ἐκτιμᾶ ὅτι ὁ *Πίνακας* κυκλοφόρησε ἀπὸ τὸ τυπογραφεῖο τοῦ Κυρηνάλιου Λόφου, ποὺ λειτούργησε στὸ πλαίσιο τοῦ Ἑλληνικοῦ Κολεγίου τῆς Ρώμης ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ Λάσκαρη καὶ μὲ δασκάλους τὸν Ζαχαρία Καλλιέργη καὶ τὸν Ἀρσένιο Ἀποστόλη.

Acindie Gabie

IN HOC LIBRO HAEC HABENTVR.

Constantini Lascaris Byzantini de octo partibus orōnis Lib. I.
Eiusdem de Constructione Liber Secundus.
Eiusdem de nomine & uerbo Liber Tertius.
Eiusdem de pronomine in omni Idiomate loquendi, ac ut poetæ utuntur opusculum.
Hæc omnia habent e regione latinam interpretationem ad uerbum fere propter rudiusculos, ita tamen ut & amoueri, & addi possit pro cuiusq; arbitrio.
Cebetis tabula & græca & latina, opus morale, & utile omnibus, & præcipue adulescentibus.
De literis græcis ac diphthongis & quēadmodū ad nos ueniāt.
Abbreuiationes, quibus frequentissime græci utuntur.
Oratio Dominica & duplex salutatio ad Beatiss. Virginem.
Symbolum Apostolorum.
Euangelium diui Ioannis Euangelistæ.
Carmina Aurea Pythagoræ.
Phocylidis Poema ad bene, beatéq; uiuendum.
De Idiomatib. linguarum tres tractatus Ioannis grammatici.
Eustathii Corinthi cum interpretatione latina.
Introductio per breuis ad hebraicam linguam.

Julij Celij Podij et Amicorum

modo Chrisostomi Rep Sanini Carmelitarum

modo vero Clericorum Regularium minorum.

53. **Πίνδαρος,** *Ὀλύμπια, Πύθια, Νέμεα, Ἴσθμια*, Καλλίμαχος *Ὕμνοι οἱ εὑρισκόμενοι*, Διονύσιος *[Περιηγητής], Περιήγησις*, Λυκόφρων, *Ἀλεξάνδρα*, Βενετία, Ἄλδος Μανούτιος, Ἰανουάριος 1513.

8ο. 198 φύλλα.

Βιβλ.: Renouard, 64(9) ⁕ Firmin-Didot, 363-367 ⁕ Adams, P 1218 ⁕ *OAME*, I, 106-108 ⁕ UCLA, I, 127-128(92) ⁕ Irigoin, *Pindare – Mousouros* ⁕ Ferreri, *Musuro*, 261-266 ⁕ *Manuzio*, 110.

Ἀντίτυπο: Συλ. Α. Οἰκονομόπουλου - Βιβλ. Ἱδρ. Αἰκατερίνης Λασκαρίδη.

Ἀπὸ τὶς ᾠδές, τὰ ἐπινίκεια καὶ τὶς ἄλλες ποιητικὲς συνθέσεις τοῦ Πίνδαρου δὲν ἐκδόθηκε ἀπολύτως τίποτα πρὶν ἀπὸ τὸ 1500, οὔτε καὶ σὲ λατινικὴ μετάφραση, καθὼς τὸ *Iliados epitome* καὶ τὸ *Pro laude Homeri… testimonia*, ποὺ ἐμπεριέχονται στὴν ἔκδοση *Tractatus de salute corporis*, εἶναι ψευδεπίγραφα ποὺ ἀποδίδονται στὸν Pindarum Thebanum (Οὐτρέχτη, γύρω στὸ 1470). Ἐπίσης, ἐσφαλμένα ἀποδίδεται στὸν Πίνδαρο καὶ ἡ *Iliados epitome* καὶ τὸ *De bello Troiano epitome*, τὰ ὁποῖα εἶναι πονήματα τοῦ Silius Italicus.

Τὴν editio princeps τῶν *Ὠδῶν* τοῦ Πινδάρου θὰ ἀκολουθήσει, δύο περίπου χρόνια ἀργότερα, ἡ ἔκδοση τοῦ Ζαχαρία Καλλιέργη, ποὺ κυκλοφόρησε μὲ τὰ ἀρχαῖα σχόλια στὴ Ρώμη τὸ 1515, καὶ ἀντιπροσωπεύει τὸ πρῶτο ἑλληνικὸ βιβλίο ποὺ τυπώθηκε ἐκεῖ. Μὲ τὸ προλογικό του σημείωμα ὁ Ἄλδος ἀπευθύνει χαιρετισμὸ στὸν Andrea Navagero, Βενετὸ γερουσιαστή, ποὺ διετέλεσε καὶ βιβλιοφύλακας τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης (Firmin-Didot, 364-367). Μνημονεύει τὴν ἐπιστροφή του στὴ Βενετία, «αὐτὴ τὴν Ἀθήνα τοῦ καιροῦ μας» καὶ τὸ ἄνοιγμα τοῦ τυπογραφείου του, μετὰ τὸν πόλεμο μὲ τὴ λίγκα τοῦ Καμπρέ. Ἀναφέρεται, ἐπίσης, στὴ λογιότητα τοῦ Μουσούρου, ποὺ ἐπανῆλθε καὶ αὐτὸς στὴ Βενετία.

ΠΙΝΔΑΡΟΥ.

Ολύμπια.
Πύθια.
Νέμεα.
Ισθμια.

Κ αλλιμάχου ὕμνοι, οἱ εὑρισκόμενοι.

Δ ιονυσίου περιήγησις.

Λ υκόφρονος ἀλεξάνδρα, τὸ σκοτεινὸν ποίημα.

PINDARI.

Olympia.
Pythia.
Nemea.
Isthmia.

C allimachi hymni qui inueniuntur.

D ionysius de situ orbis.

L ycophronis Alexandra, obscurum poema.

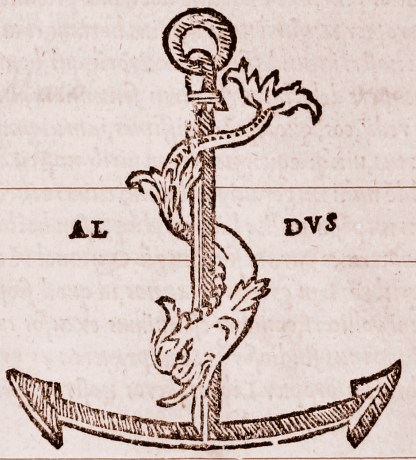

54. *Λόγοι τουτωνί τῶν ρητόρων* (*Oratores Graeci*), *Αἰσχίνης, Λυσίας, Ἀλκιδάμας, Δημάδης, Ἀνδοκίδης, Ἰσαῖος, Δείναρχος, Ἀντιφῶν, Λυκοῦργος, Γοργίας, Λεσβώναξ, Ἡρώδης, Ἔτι Αἰσχίνου βίος· Λυσίου βίος*, 2 τόμοι, Βενετία, Ἄλδος Μανούτιος, Μάιος 1513.

folio. 142 φύλλα.

Βιβλ.: Renouard, 60 (2) * Firmin-Didot, 333-337 * Adams O 244 * *OAME*, I, 114-117 * *Manuzio*, 114.

Ἀντίτυπο: Συλ. Α. Οἰκονομόπουλου - Βιβλ. Ἱδρ. Αἰκατερίνης Λασκαρίδη * ΒΙΑΩ (ἀρ. κατ. 19).

Ἡ ἔκδοση αὐτὴ περιλαμβάνει ρητορικὰ γυμνάσματα (*Λόγους*) ρητόρων ποὺ τυπώθηκαν γιὰ πρώτη φορὰ καὶ δὲν εἶχαν ποτὲ μεταφραστεῖ λατινικά, ὅπως αὐτὸς τοῦ Ἀλκιδάμαντα *Περὶ τῶν τοὺς γραπτοὺς λόγους γραφόντων ἢ περὶ σοφιστῶν*, καὶ τὰ διασωθέντα ἀποσπάσματα *Λόγων* τοῦ ρήτορα καὶ πολιτικοῦ Δημάδη ἀπὸ τὴν Ἀθήνα (*Δημάδεια*). Στὴν ἐν λόγω ἔκδοση συμπεριλαμβάνονται δείγματα *Λόγων* καὶ τοῦ πολυγραφότατου ρήτορα Δείναρχου ἀπὸ τὴν Κόρινθο, ποὺ κινήθηκε στοὺς φιλοσοφικοὺς κύκλους τοῦ Περιπάτου, ἐπὶ Θεοφράστου καὶ Δημήτριου Φαληρέα μάλιστα, ὅπως καὶ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὶς τρεῖς ρητορικὲς ἐπιδείξεις ἱστορικο-πολιτικοῦ περιεχομένου, ποὺ συνέταξε ὁ ρητοροδιδάσκαλος Λεσβώναξ ἀπὸ τὴ Μυτιλήνη.

Ὁ Ἄλδος ἀπευθύνει τὸν Πρόλογό του στὸν Francesco Faseolo, Μέγα Καγκελάριο τῆς Συγκλήτου τῆς Βενετίας, μνημονεύοντας ἀρχικὰ τοὺς σπουδαιότερους γόνους τῆς οἰκογένειάς του καὶ στὴ συνέχεια, ἀφοῦ ἐκθειάζει τὰ προτερήματά του, σημειώνει: «ἂν κάποιος σὲ ρωτοῦσε γιὰ τὸ πῶς κατόρθωσες νὰ ἀποκτήσεις τέτοιες γνώσεις, θὰ μποροῦσες νὰ τοῦ ἀποκριθεῖς ὅπως ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος: *Μηδὲν ἀναβαλλόμενος*».

ΛΟΓΟΙ ΤΟΥΤΩΝ ΤΩΝ ΡΗΤΟΡΩΝ.	ORATIONES HORVM RHETORVM.	
Αἰσχίνου.	Aeſchinis.	Pars prior
Λυσίου.	Lyſiæ.	
Ἀλκιδάμαντος.	Alcidamantis.	
Ἀντισθένους.	Antiſthenis.	
Δημάδου.	Demadis.	
Ἀνδοκίδου.	Andocidis.	Pars posterior
Ἰσαίου.	Iſæi.	
Δεινάρχου.	Dinarchi.	
Ἀντιφῶντος.	Antiphontis.	
Λυκούργου.	Lycurgi.	
Γοργίου.	Gorgiæ.	
Λεσβωνάκτος.	Leſbonactis.	
Ἡρώδου.	Herodis.	
Ἐπὶ αἰσχίνου βίος.	Item Aeſchinis uita.	quae part. prior incipit
Λυσίου βίος.	Lyſiæ uita.	quae partem priorem claudit

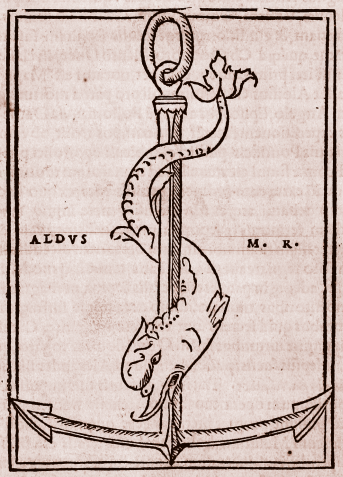

55. Ἕλληνες ῥήτορες (*Oratores Graeci*), Ἰσοκράτης, *Λόγοι*, Ἀλκιδάμας, *Κατὰ σοφιστῶν*, Γοργίας, *Ἑλένης ἐγκώμιον*, Ἀριστείδης, *Παναθηναϊκός* καὶ *Ῥώμης ἐγκώμιον*, Βενετία, Ἄλδος Μανούτιος, Μάιος 1513.

folio. 142 φύλλα.

Βιβλ.: Renouard, 60(2) * Firmin-Didot, 333-337 * Adams O 244 * *OAME*, I, 114-117 * UCLA, I, 131-133(95/1) * Ferreri, *Musuro*, 372-380 * *Manuzio*, 114.

Ὁ Ἄλδος ἀπὸ τὸν Πρόλογό του ἀφιερώνει τὸν τρίτο τόμο τῆς ἔκδοσης τῶν *Ἑλλήνων ρητόρων* στὸν Giovanni Battista Egnazio, σπουδασμένο δίπλα στὸν Πολιτιανό, ὑπηρέτη τῆς Ἐκκλησίας καὶ πρέσβη τῆς Βενετίας στὴν αὐλὴ τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γαλλίας Φραγκίσκου Α΄. Ὁ Ἄλδος ἐκφράζει τὸν πόνο του γιὰ τοὺς πολέμους ποὺ ἀναστατώνουν τὴν Ἰταλία καὶ τὴν Εὐρώπη ὁλόκληρη, καὶ προξενοῦν «λιμὸν μετὰ λοιμοῦ», ἀλλὰ καὶ τὴν ἔκπληξή του ποὺ τὰ Γράμματα ἀνθίζουν ἀκόμη στὴ Βενετία. Ἐξυμνεῖ τὸν Egnazio γιὰ τὴ λογιοσύνη του καὶ δηλώνει τὸν θαυμασμό του γιὰ τὴν ἀκτινοβολία του, ὅπως καὶ γιὰ τὴ γνώση καὶ τὴ ρητορική του δεινότητα, ἐπισημαίνοντας ὅτι αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος ποὺ τὸν ὤθησε νὰ τοῦ ἀφιερώσει τοὺς *Λόγους* τοῦ Ἰσοκράτη. Συμπληρώνει μάλιστα ὅτι θεωρεῖ τὴν κίνησή του αὐτὴ δεῖγμα τῆς φιλίας ποὺ τρέφει πρὸς τὸ πρόσωπό του καὶ τῆς εὐγνωμοσύνης γιὰ τὴ συμπαράστασή του στὸ ἐκδοτικό του ἔργο.

Τέλος, τοῦ καθιστᾶ γνωστὸ ὅτι, μὲ τὴ συμβολὴ τοῦ Μουσούρου, πρόσθεσε δίπλα στὸν Ἰσοκράτη λόγους τοῦ Ἀλκιδάμαντα, τοῦ Γοργία τὸ *Ἑλένης ἐγκώμιον* καὶ τοῦ Ἀριστείδη τὸν *Παναθηναϊκὸ* καὶ τὸ *Ῥώμης Ἐγκώμιον*, ὥστε νὰ εἶναι παροῦσες στὸν τόμο καὶ οἱ δύο ἔνδοξες πόλεις: Ἀθήνα καὶ Ρώμη. Ἡ πληροφορία αὐτὴ τοῦ Ἄλδου ὑπονοεῖ ὅτι ὁ Μουσοῦρος εἶχε κάποιας μορφῆς συμμετοχὴ στὴν ἔκδοση, παρόλη τὴν ἐντατικὴ ἐνασχόλησή του μὲ τὴν ἔκδοση τοῦ Πλάτωνα (1513) καὶ στὴ συνέχεια τοῦ Ἀθήναιου καὶ Ἡσύχιου, τὸ 1514.

ΙΣΟΚΡΑΤΟΥΣ ΛΟΓΟΙ.

ΑΛΚΙΔΑΜΑΝΤΟΣ, ΚΑΤΑ ΣΟΦΙΣΤΩΝ.

ΓΟΡΓΙΟΥ, ΕΛΕΝΗΣ ΕΓΚΩΜΙΟΝ.

ΑΡΙΣΤΕΙΔΟΥ, ΠΑΝΑΘΗΝΑΙΚΟΣ.

ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ ΡΩΜΗΣ ΕΓΚΩΜΙΟΝ.

ISOCRATIS ORATIONES.

ALCIDAMANTIS CONTRA DICENDI MAGISTROS.

GORGIAE DE LAVDIBVS HELENAE.

ARISTIDIS DE LAVDIBVS ATHENARVM.

EIVSDEM DE LAVDIBVS VRBIS ROMAE.

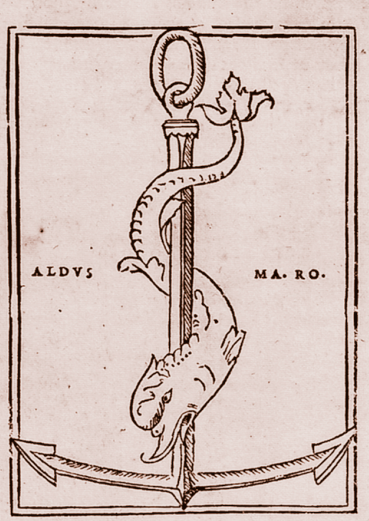

56. **Πλάτων,** *Ἅπαντα τὰ τοῦ Πλάτωνος*, Βενετία, Ἄλδος Μανούτιος, Σεπτέμβριος 1513.

Folio. 488 φύλλα.

Βιβλ.: Renouard, 62(4) * Firmin-Didot, 342-354 * Adams, P 1436 * *OAME*, I, 120-122 * UCLA, I, 136-137(97/1-2) * *Χάρτα*, I, 335-338 * Ferreri, *Musuro*, 132-157 * *Manuzio*, 116.

Ἀντίτυπο: Συλ. Α. Οἰκονομόπουλου - Βιβλ. Ἵδρ. Αἰκατερίνης Λασκαρίδη * ΒΙΑΩ.

Τὸ ἐξοχότερο δεῖγμα ἑλληνικῆς ποίησης κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς ἰταλικῆς Ἀναγέννησης εἶναι ἡ *Ὠδὴ στὸν Πλάτωνα* τοῦ Μάρκου Μουσούρου, ποὺ συντάχθηκε γιὰ νὰ προταχθεῖ στὴν editio princeps τῶν *Ἁπάντων* τοῦ Ἀθηναίου φιλοσόφου. Πέρα ἀπὸ τὰ πολλὰ λογοτεχνικὰ χαρίσματα καὶ τὸ ὁρμητικὸ ὕφος του, τὸ ποίημα αὐτὸ ἔχει ἔντονα ἀλληγορικὸ καὶ συμβολικὸ χαρακτήρα. Ὁ Μουσοῦρος καλεῖ τὸν «θεῖον Πλάτωνα» νὰ κατέλθει ἀπὸ τοὺς οὐρανοὺς γιὰ νὰ συναντήσει στὴ Ρώμη τὸν γενναιόψυχο Πάπα Λέοντα Ι΄ (Ἰωάννη Μέδικο) καὶ τὸν πνευματικὸ κόσμο ποὺ τὸν περιβάλλει. Τὸν παρακινεῖ νὰ ἐμπνεύσει τὸν Πάπα νὰ ἡγηθεῖ σταυροφορίας γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδας καὶ τῆς Κωνσταντινούπολης ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανούς. Τὸν παροτρύνει, ἐπίσης, νὰ ὑποστηρίξει τὰ γράμματα καὶ τὶς τέχνες, εἰδικότερα, μάλιστα, νὰ δημιουργήσει τὶς κατάλληλες προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἐξάπλωση τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν, ἱδρύοντας Ἀκαδημία στὰ πρότυπα τῆς πλατωνικῆς ποὺ λειτουργοῦσε στὴν Ἀθήνα.

Ἡ κυκλοφορία τῶν *Ἁπάντων* τοῦ Πλάτωνα ὑπῆρξε μέγα γεγονὸς στοὺς λόγιους κύκλους, ἴσως σημαντικότερο καὶ ἀπὸ τὴν πεντάτομη ἔκδοση τοῦ Ἀριστοτέλη, καθὼς τὰ συγγράμματα τοῦ Σταγειρίτη ἦταν εὐρύτερα γνωστὰ ἀπὸ τὶς λατινικὲς μεταφράσεις, τὰ ὑπομνήματα καὶ τοὺς σχολιασμοὺς τῶν πραγματειῶν του καθόλη τὴ διάρκεια τῶν μεσαιωνικῶν χρόνων, ἀπὸ τὸν 12ο αἰώνα, κυρίως, καὶ μετά. Δὲν συνέβαινε, ὅμως, τὸ ἴδιο μὲ τοὺς Πλατωνικοὺς *Διαλόγους* πού, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν *Τίμαιο*,

στὴ διασκευὴ τοῦ Χαλκίδιου καὶ τὶς μεταφράσεις τοῦ Ἀρίστιππου (*Μένων*, *Φαίδων*), δὲν ἐπιχειρήθηκε καμία ἄλλη μετάφραση πρὶν ὁ Τραπεζούντιος καταπιαστεῖ μὲ τοὺς *Νόμους* καὶ τὸν *Παρμενίδη*. Μπορεῖ νὰ μὴν εἶχαν κυκλοφορήσει ἔντυπα οἱ *Διάλογοι*, οἱ *Νόμοι* καὶ ἡ *Ἐπινομίς* τοῦ

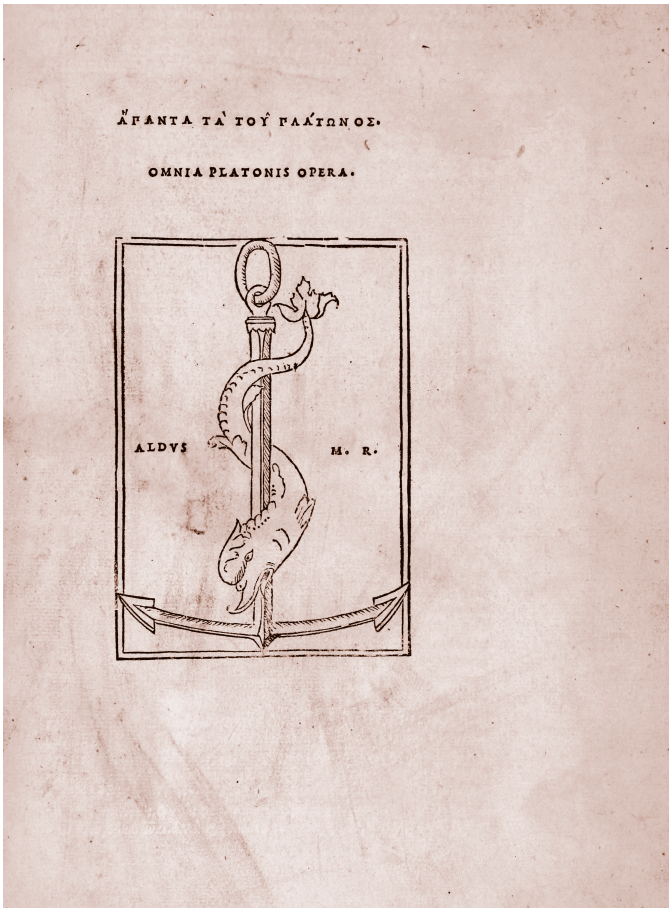

Πλάτωνα στὸ πρωτότυπο, ἀλλὰ λατινικὲς μεταφράσεις ἦταν διαθέσιμες στὴ φιλοσοφικὴ κοινότητα τῆς Ἰταλίας καὶ τοῦ Βορρᾶ. Ἤδη ἀπὸ τὸ 1484/1485 κυκλοφοροῦσαν τὰ «Ἅπαντα» τοῦ Πλάτωνα σὲ μετάφραση τοῦ Marsilio Ficino μὲ τὸν τίτλο *Opera*.

57. Ἀλέξανδρος Ἀφροδισιεύς, *Εἰς τὰ Τοπικὰ Ἀριστοτέλους Ὑπομνήματα*, Βενετία, Ἄλδος Μανούτιος, 15 Φεβρουαρίου 1513/4.

Folio. 145 φύλλα.

Βιβλ.: Renouard, 62(5) * Firmin-Didot, 367-370 * Adams, A 655 * *OAME*, I, 124-126, 128 * UCLA, I, 141-142(100) * Cranz, *Prefaces* * Ferreri, *Musuro*, 166-173 * *Manuzio*, 120.

Ἀντίτυπο: Συλ. Α. Οἰκονομόπουλου - Βιβλ. Ἱδρ. Αἰκατερίνης Λασκαρίδη.

Τὴν ἴδια χρονιὰ ποὺ κυκλοφόρησε ἡ ἔκδοση τῶν *Ἁπάντων* τοῦ Πλάτωνα, τὸ 1513, ὁ Ἄλδος διέθετε στὸ ἀναγνωστικὸ κοινό του, τὰ *Ὑπομνήματα εἰς τὰ Τοπικὰ τοῦ Ἀριστοτέλους* ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο Ἀφροδισιέα, τὸν πρῶτο ἐξηγητὴ τῶν διδακτικῶν ἔργων τοῦ Ἀριστοτέλη.

Ὁ Ἄλδος ἀφιερώνει τὴν ἔκδοση στὸν πάτρωνά του Alberto Pio καὶ τὸν ἐνημερώνει ὅτι ἡ editio princeps τῶν *Ὑπομνημάτων* στὰ *Τοπικὰ* τοῦ Ἀριστοτέλη καθυστέρησε «λόγω τῶν συνεχῶν ἐμποδίων, ποὺ βρίσκω μπροστά μου ἐδῶ καὶ χρόνια, γιὰ νὰ δώσω στοὺς φίλους τῆς ἑλληνικῆς καὶ λατινικῆς γραμματείας ἀξιόπιστες ἐκδόσεις. Ὑπολόγιζα νὰ καταφέρω νὰ προσθέσω στὰ *Ὑπομνήματα* τοῦ Ἀλέξανδρου καὶ ἄλλους ἐξηγητὲς τοῦ Πλάτωνα καὶ τοῦ Ἀριστοτέλη, σχετικὸ ὑλικὸ ποὺ ὁ Francesco Vittori ἀπὸ τὸ Μπέργκαμο, ὁ ἐπονομαζόμενος Francesco della Memoria, ἐξίσου σημαντικὸς φιλόσοφος καὶ γιατρός, εἶχε συντάξει στὰ ἑλληνικά, σὲ ὕφος καὶ λογιότητα ποὺ δὲν ὑστερεῖ σὲ τίποτα τῶν ἄλλων μεγάλων σχολιαστῶν τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἡ προσθήκη τῶν σχολίων τοῦ Vittori ἦταν τῆς τάξεως τῶν πενήντα τετραδίων στὴν ἔκδοση, ἀλλά, γιὰ κακὴ τύχη, μία πυρκαγιὰ στὴν οἰκία του ἀποτέφρωσε τὸ σύνολο τῶν χειρογράφων του καὶ ὅλη τὴ βιβλιοθήκη του, ποὺ περιεῖχε μεγάλο ἀριθμὸ ἑλληνικῶν καὶ λατινικῶν βιβλίων, καθὼς καὶ τὶς σημειώσεις του στὰ ἔργα τοῦ Πλάτωνα, σπουδαία ἐργασία σὲ ἐπίπεδο ὑπομνήματος» (Firmin-Didot, 368-369).

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΑΦΡΟΔΙΣΙΕΩΣ ΕΙΣ ΤΑ ΤΟΠΙΚΑ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, ΥΠΟΜΝΗΜΑΤΑ.

ALEXANDRI APHRODISIEI IN TOPICA ARISTOTELIS, COMMENTARII.

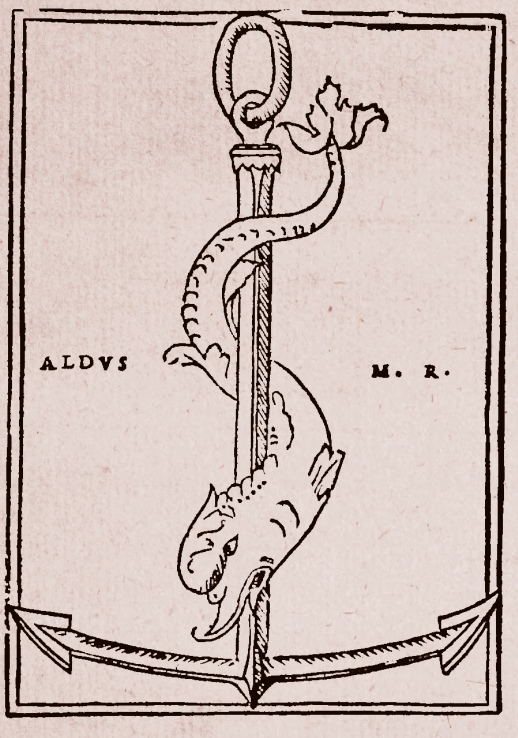

58. *Σουίδας (Σούδα),* Οἱ συνταξάμενοι = *Εὔδημος, Ἑλλάδιος, Εὐγένιος, Ζώσιμος, Καικίλιος, Λογγίνος, Λούπερκος, Ἰουστίνος, Πάκατος, Πάμφιλος, Ζώπυρος, Πωλίων*, Βενετία, Ἄλδος Μανούτιος, Φεβρουάριος 1514.

Folio. 398 φύλλα.

Βιβλ.: Renouard, 70(11) * Firmin-Didot, 398 * Adams, S 2062 * *OAME*, I, 128 * UCLA, I, 142-144(101) * *Manuzio*, 121.

Ἀντίτυπο: Συλ. Α. Οἰκονομόπουλου - Βιβλ. Ἵδρ. Αἰκατερίνης Λασκαρίδη.

Τὸ *Λεξικὸ τῆς Σούδας (Σουίδας)* πρέπει νὰ συντάχθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη τὸν 10ο αἰώνα, ἀφοῦ μνημονεύεται ἤδη ἀπὸ τὸ 976. Πρόκειται γιὰ τὸ σπουδαιότερο βυζαντινὸ ἐγκυκλοπαιδικοῦ χαρακτήρα λεξικό, ποὺ ἀποτελεῖ ἀκόμη καὶ σήμερα μοναδικὴ πηγὴ γιὰ πρόσωπα καὶ πράγματα ποὺ χάθηκαν κατὰ τὴν ὕστερη ἀρχαιότητα. Ἡ editio princeps τοῦ *Λεξικοῦ* τυπώθηκε στὸ Μιλάνο, τὸ 1499, ἀπὸ τοὺς Giovanni Bissoli καὶ Benedetto Mangio, μὲ ἐκδοτικὴ ἐπιμέλεια τοῦ Δημήτριου Χαλκοκονδύλη, ὁ ὁποῖος μᾶς πληροφορεῖ πὼς μόχθησε ἰδιαίτερα ἐξαιτίας τῆς ἔλλειψης κατάλληλων χειρογράφων ἢ ἱκανοῦ ἀριθμοῦ ἀντιγράφων, γιὰ νὰ ἀντιβάλει διφορούμενα χωρία. Ἡ ἔκδοση τοῦ Ἄλδου κυκλοφόρησε λίγες μέρες πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατό του, βασισμένη σὲ ἕνα νέο χειρόγραφο ποὺ ἀνακάλυψε ὁ ἴδιος καὶ τὸ ὁποῖο τοῦ ἐπέτρεψε νὰ ἐπιφέρει βελτιώσεις στὴν editio princeps καὶ νὰ διαλευκάνει ὁρισμένες ἀμφισβητούμενες παραπομπές. Ὁ Ἄλδος προέταξε στὴν ἔκδοση ἕνα σύντομο ἐπίγραμμα:

Ἄλδος ὁ Μανούτιος τοῖς ἀναλεξομένοις, εὖ πράττειν. Ἐπειδὴ ἐπὶ τουτουὶ τοῦ Σουίδα οὐχ ἡ αὐτὴ τάξις θεωρεῖται τῶν γραμμάτων, ἥτις καὶ ἐπὶ τοῦ ἀλφαβήτου, ἄλλη τις καὶ διάφορος, δοκῶ μοι ὠφέλιμόν τι ποιήσειν τοὺς σπουδαίους, εἰ νῦν ὑποθήσομαι, τίνα τρόπον ἐνταῦθα ἕπονται ἀλλήλοις τά τε γράμματα καὶ αἱ δίφθογγοι· καὶ πρῶτον μὲν τὰ τῆς ἀλφαβήτου ὁμοῦ ἅπαντα, ὡς ἕπεται ἀλλήλοις ἐφεξῆς, ἔπειτα δὲ ἰδία ἕκαστα τῶν εἰρημένων, ὧδε.

SVIDA.

ΣΟΥΪΔΑ.

ΤΟ ΜΕΝ ΓΑΡΟΝ ΒΙΒΛΙΟΝ, ΣΟΥΪΔΑ. ΟΙ ΔΕ ΣΥΝ-

ΤΑΞΑΜΕΝΟΙ ΤΟΥΤΟ, ΑΝΔΡΕΣ ΣΟΦΟΙ.

Ε υδημος ῥήτωρ, περὶ λέξεων κατὰ στοιχεῖον.
Ε λλάδιος ἐπὶ θεοδοσίου τοῦ νέου, ὁμοίως.
Ε υγένιος αὐγουστοπόλεως τῆς ἐν φρυγίᾳ παμμιγῆ λέξιν κατὰ στοιχεῖον.
Ζ ώσιμος γαζαῖος λέξεις ῥητορικὰς, κατὰ στοιχεῖον.
Κ αικίλιος σικελιώτης ἐκλογὴν λέξεων κατὰ στοιχεῖον.
Λ ογγῖνος ὁ κάσσιος, λέξεις κατὰ στοιχεῖον.
Λ ούπερκος βηρύτιος, ἀττικὰς λέξεις.
Ἰ ουστῖνος ἰούλιος σοφιστὴς, ἐπιτομὴν τῶν παμφίλου γλωσσῶν, βιβλίων ἐννενήκοντα ἑνός.
Γ άλατος περὶ συνηθείας ἀττικῆς κατὰ στοιχεῖον.
Γ άμφιλος, λειμῶνα λέξεων ποικίλων περιοχὴν βιβλίων ἐννενήκοντα πέντε. ἔστι δὲ ἀπὸ τοῦ ε στοιχείου, ἕως τοῦ ω. τὰ δὲ ἀπὸ τοῦ α, μέχρι τοῦ δ, ζωπυρίων ἐπεποιήκει.
Γ ωλίων ἀλεξανδρεὺς, ἀττικῶν λέξεων συνατωγὴν κατὰ στοιχεῖον.

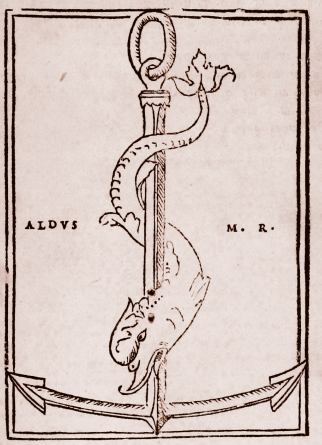

59. Ἡσύχιος, *Λεξικόν*, Βενετία, Ἄλδος Μανούτιος, Αὔγουστος 1514.

Folio. 200 φύλλα.

Βιβλ.: Renouard, 66(3) * Firmin-Didot, 377-379 * Adams, H 506 * *OAME*, I, 143-144 * UCLA, I, 147-148(104) * Latte, *Hesychii* * *Χάρτα*, I, 340-341 * Ferreri, *Musuro*, 174-178 * *Manuzio*, 124.

Ἀντίτυπο: Συλ. Α. Οἰκονομόπουλου - Βιβλ. Ἱδρ. Αἰκατερίνης Λασκαρίδη * ΒΙΑΩ (ἀρ. κατ. 20).

Ὁ Ἡσύχιος ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια συνέταξε ἕνα ἀπὸ τὰ ἐκτενέστερα λεξικὰ τῆς ἀρχαιότητας, ὁ τίτλος τοῦ ὁποίου πρέπει νὰ ἦταν: *Συναγωγὴ πασῶν λέξεων κατὰ στοιχεῖον*. Ὁ ἴδιος ὁ συντάκτης δηλώνει τὶς πηγές του: Διογενειανὸς ἀπὸ τὴν Ἡράκλεια, Ἀπολλώνιος Σοφιστής, Ἀρίσταρχος ἀπὸ τὴ Σαμοθράκη κ.ἄ. Τὰ λίγα βιογραφικὰ στοιχεῖα ποὺ διαθέτουμε γιὰ τὸν γραμματικὸ αὐτὸν, εἶναι ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο ἀπέδιδαν τὸ *Λεξικὸ* αὐτὸ στὸν Ἡσύχιο τὸν Ἰλλούστριο ἀπὸ τὴ Μίλητο.

Ἡ editio princeps τοῦ Ἄλδου κυκλοφόρησε μὲ τὴ φιλολογικὴ ἐπιμέλεια τοῦ Μάρκου Μουσούρου καὶ πάλι, καὶ ἐπανεκδόθηκε ἀπὸ τὸν οἶκο τῶν Ἰούντα στὴ Φλωρεντία τὸ 1520. Τὸ χειρόγραφο ποὺ χρησιμοποιήθηκε (OAME, II, 372) ἦταν τὸ μοναδικὸ ὡς τότε γνωστὸ καὶ ἀνῆκε στὸν λόγιο καὶ μαθηματικὸ ἀπὸ τὴ Μάντοβα Giangiacomo Bardellone. Οἱ φιλολογικὲς διορθώσεις καὶ παρατηρήσεις τοῦ Μουσούρου, ἀλλὰ καὶ τοῦ Ἄλδου, ἔγιναν πάνω στὸ ἀρχαῖο χειρόγραφο τοῦ Bardellone, γεγονὸς ποὺ στηλιτεύθηκε ἀπὸ τοὺς λόγιους κύκλους τῆς ἐποχῆς.

Ὁ Ἄλδος ἐνημερώνει τοὺς ἀναγνῶστες του ὅτι, ἀντίθετα μὲ τὴν ἀρχικὴ ἀλφαβητικὴ σύνταξη τοῦ *Λεξικοῦ*, τὰ λήμματα κατατάχθησαν μὲ ἄλλη σειρά, λ.χ. ἡ δίφθογγος *EI* τοποθετήθηκε μεταξὺ *Z* καὶ *H* κ.ἄ. Τὴ σπουδαιότητα τοῦ *Λεξικοῦ* πιστοποιεῖ ἀκόμη καὶ ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς, ποὺ ἐπισήμανε λέξεις καὶ ἰδιωματισμοὺς ποὺ διατηροῦνταν ἀκόμα στὴ γλώσσα τῆς ἐποχῆς του.

ΗΣΥΧΙΟΥ ΛΕΞΙΚΟΝ.

HESYCHII DICTIONARIVM.

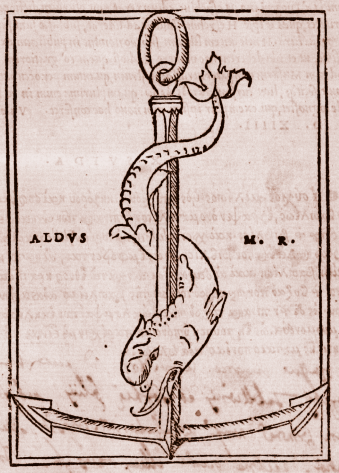

Fran.cus Blanchinus Emit Romæ die 2 Julii 1692

60. Ἀθήναιος, *Δειπνοσοφισταί*, Βενετία, Ἄλδος Μανούτιος, Αὔγουστος 1514.

Folio. 171 φύλλα.

Βιβλ.: Renouard, 67(4) * Firmin-Didot, 379-383 * Adams, A 2096 * *OAME*, I, 144-146 * UCLA, I, 148-150(105) * Bühler, *Athenaeus* * Irigoin, *L'édition princeps* * Ferreri, *Musuro*, 173-192 * *Manuzio*, 125.

Ἀντίτυπο: Συλ. Α. Οἰκονομόπουλου - Βιβλ. Ἱδρ. Αἰκατερίνης Λασκαρίδη.

Τὸ μοναδικὸ σύγγραμμα τοῦ πολυγραφότατου Ἀθήναιου ἀπὸ τὴ Ναύκρατη, *Δειπνοσοφισταί*, διασώθηκε ἀποσπασματικά. Ὡστόσο, μᾶς παρέχει πληροφορίες γιὰ συγγραφεῖς καὶ ἔργα ποὺ δὲν γνωρίζουμε ἀπὸ ἀλλοῦ. Πρόκειται γιὰ σύγγραμμα πρωτότυπης ἔμπνευσης, ἡ ὑπόθεση τοῦ ὁποίου ἐξελίσσεται κατὰ τὴ διάρκεια μιᾶς συνεστίασης στὸ σπίτι τοῦ Ρωμαίου Λαρνήσιου, ὅπου εἴκοσι ἐννέα ἄτομα, γραμματικοί, καλλιτέχνες, νομικοί, μουσικοὶ καὶ φιλόλογοι, ἀνάμεσά τους καὶ ὁ Γαληνός, συνδιαλέγονται ἀτέρμονα, μνημονεύοντας περισσότερους ἀπὸ 700 συγγραφεῖς καὶ 2.500 πραγματεῖες τους, οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἔχουν χαθεῖ.

Τὴ φιλολογικὴ ἐπιμέλεια τῆς ἔκδοσης εἶχε καὶ πάλι ὁ Μουσοῦρος, ὁ ὁποῖος βασίστηκε σὲ σπαράγματα χειρογράφων, γεγονὸς ποὺ καθιστοῦσε τὸ ἔργο του ἀκόμη δυσκολότερο. Ἡ ἔκδοση εἶναι ἀφιερωμένη ἀπὸ τὸν Ἄλδο στὸν Janus Vyrthesis (ἢ Vértessy) Pannonius, Οὗγγρο ποιητή, τὸν ὁποῖο συγχαίρει, ὅπως καὶ τοὺς περὶ αὐτόν, γιὰ τὴν ἐντυπωσιακὴ πρόοδο στὴν καλλιέργεια τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων, ποὺ χρονολογεῖται ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς μαθητείας του στὴ Βενετία, δίπλα στὸν Μουσοῦρο. Κρίνει δὲ ὁ Ἄλδος ὅτι τὸ ἐπίπεδο τῶν ἑλληνικῶν του εἶναι τέτοιο, ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ μεταγγίσει τὶς Μοῦσες στὴν πατρίδα του, μιλώντας τὴν ἀττικὴ διάλεκτο.

ΑΘΗΝΑΙΟΥ Δειπνοσοφιστῶν πλὴ πολυμαθεστάτην πραγματείαν τῶν ἐξεστοι φιλολόγῳ μι κρῶν πρικμοῦ πολλῶν τε καὶ μεγάλων καὶ ἀξιομνημονεύτων καὶ θαυμαστῶν καὶ ποικίλων καὶ σπουδαίων καὶ γλαφυρῶν καὶ ὧν ἴσως πρόθυμον οὐκ ἄλλοις, ἐς γνῶσιν ἐλθεῖν· καὶ ὅλως τῶν τῆς ἑλληνικῆς παιδείας ἀκροᾶτων καὶ δυσευρέτων κειμηλίων ἐμπρατεῖ γενέσθαι· τῶν Σιβυλίων πεντακισθεκα· ἐν ἀριθμὸν ὄντων, τὰ μὴ τεισκαίδεκα, ὁλοκόρη.

Τὸ δέ τοι πρῶτον ἡ βύβλος ἐπιτετμημένα σοι παρέχομεν· ἀκεφάλῳ σώματι κεφαλὴν ἀκυκαδέντες ἐπιθεῖναι κολοβῷ· ἀσφαῶν οὖσῶν δυνωμόνων τὸ ταυτὶ τὰ συγγράμματ' ἀναλεγομένοις, μάλιστα μὴ τοῖς τῆδε ἢ Ἄλδῳ ἐν πολυαθλόν τε καὶ πολυγράμματον βύβλοις εὐχαριστεῖν. Οὐχ ἥκιστα δὲ καὶ μουσοῦρῳ τῷ σιδασκάλῳ. τῷ ἐκοσὶ μὴ ποιητὰ ποισιν ἐκοσιμοῦ τουτὶ γράφου τῶνδε τῶν τύπων ἀνικέσοις ἕλκεσι πολλαχῇ διεφθορός, ἀλλ' εἶναι πολλαὶς μὲν μυελάσαις σιορθώσαιτο σφαλμάτων πολλοὺς δὲ σίγους τῶν παρεισαγομένων κατὰ λογαίδην πρόθυμον ἀκαγνωσκομένους καὶ χύδην, εἰς τὸ προσήκοσαν τῆς ἐμμέτρου τάξεως ἀνακινῆσαι ἀποκαταστῆσαί τε, χάριν εἰδόσιν.

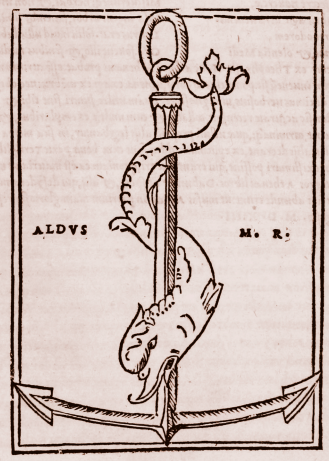

61. Ἄλδος Μανούτιος, *Grammaticae Institutiones Graecae* [ἔκδοση μὲ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ Μ. Μουσούρου], Βενετία, *in aedibus Aldi et Andreae Soceri*, Νοέμβριος 1515.

4ο. 142 φύλλα.

Βιβλ.: Renouard, 73(10) * Firmin-Didot, 406-409 * Adams, M 538 * UCLA, II, 13-14(120) * Ferreri, *Musuro*, 198-203.

Ἀντίτυπο: ΔΒΚ, Κατ. Δελιαλῆ (ἀρ. 74).

Ἡ ἑλληνικὴ *Γραμματικὴ* ποὺ συνέταξε ὁ Ἄλδος δὲν κυκλοφόρησε ενόσω ζοῦσε καὶ τὸ ὅραμά του ὑλοποίησε ὁ Μουσοῦρος ἐννέα μῆνες μετὰ τὸν θάνατό του, τὸν Νοέμβριο τοῦ 1515. Τὸ γραμματικὸ ἐγχειρίδιο τοῦ Ἄλδου δὲν ἔτυχε εὐμενοῦς ὑποδοχῆς ἀπὸ τοὺς κύκλους τῶν ἑλληνιστῶν καὶ ἔτσι δὲν ξανατυπώθηκε ποτέ.

Ὁ Μουσοῦρος ἀφιέρωσε τὴν ἔκδοση στὸν Jean Grolier, διάσημο φίλο τῆς εὐρωπαϊκῆς λογοτεχνίας καὶ ὀνομαστὸ βιβλιόφιλο, τοῦ ὁποίου τὰ ἀντίτυπα τῆς συλλογῆς του ξεχωρίζουν γιὰ τὶς περίτεχνες σταχώσεις τους. Ὁ Μουσοῦρος πλέκει τὸ ἐγκώμιο τοῦ Ἄλδου, ποὺ ἀνάλωσε τὴ ζωή του στὴν ἔκδοση τῶν σημαντικότερων μνημείων τοῦ ἑλληνικοῦ λόγου, καθιστώντας τα ἔτσι προσιτὰ στὸ φιλαναγνωστικὸ κοινό. Ἐκμυστηρεύεται, μάλιστα, στὸν Grolier, ὅτι, λίγο πρὶν πεθάνει, ὁ Ἄλδος τοῦ ἐμπιστεύτηκε τὴ *Γραμματική* του, προκειμένου νὰ τὴν ἐκδώσει. Ὁ Μουσοῦρος τοῦ προσφέρει ἀντίτυπο τῆς ἔκδοσης, μὲ σκοπὸ νὰ ἐμπλουτίσει τὴν πλούσια καὶ μοναδικὴ βιβλιοθήκη του. Γνωστοποιεῖ ἐπίσης στὸν Grolier τὶς προθέσεις τοῦ Andrea d'Asola, ὁ ὁποῖος ἀνέλαβε νὰ συνεχίσει τὸ ἐκδοτικὸ πρόγραμμα τοῦ Ἄλδου, νὰ κυκλοφορήσει σπουδαῖα ἔργα τῆς ἀρχαίας γραμματείας, ποὺ βρίσκονται ἤδη σὲ ἐπίπεδο ἐπεξεργασίας, ὅπως, ἔργα τοῦ Γαληνοῦ, τὰ *Γεωγραφικὰ* τοῦ Στράβωνα, οἱ *Βίοι Παράλληλοι* τοῦ Πλούταρχου, ἡ *Ἑλλάδος Περιήγησις* τοῦ Παυσανία, ἡ *Βιβλιοθήκη* τοῦ Διόδωρου Σικελιώτη κ.ἄ.

ALDI MANVTII ROMANI GRAMMA-
TICAE INSTITVTIONES GRAECAE.

Ἑλληνικὲς ἐκδόσεις τοῦ Οἴκου τοῦ Ἄλδου

Ἀθήναιος, *Δειπνοσοφισταὶ* 150, 242
Αἰσχίνης 230
Αἴσωπος, *Μύθοι* 212
Ἀλέξανδρος Ἀφροδισιεὺς 236
Ἀλέξανδρος [Νουμηνίου], *Τέχνη ρητορικὴ* 218
Ἀλκιδάμας ἀπὸ τὴν Ἐλαία, *Κατὰ σοφιστῶν* 232
Ἀμμώνιος Ἑρμείου, *Ὑπόμνημα εἰς τὸ περὶ ἑρμηνείας Ἀριστοτέλους* 190
Ἀμμώνιος ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια, *Περὶ τῆς ἐπεκδοθείσης διορθώσεως* 142
Ἀνδοκίδης ἀπὸ τὴν Ἀθήνα 220
Ἀντιφῶν ἀπὸ τὴν Ἀθήνα 220
Ἀπολλώνιος, «Τῶ σωτῆρι Χριστῷ παραβάλλοντος» 200
Ἄρατος, *Φαινόμενα* 164
Ἀριστείδης Αἴλιος, *Λόγος* 218, 220
Παναθηναϊκὸς 232
Ρώμης ἐγκώμιον 232
Ἀριστοτέλης, *Ἅπαντα* 132, 140, 146, 148, 152
Ἀριστοτέλης, *Ρητορικὴ* 214
Ἀριστοτέλης, *Ρητορικὴ πρὸς Ἀλέξανδρον* 218, 220
Ἀριστοτέλης, *Ρητορικὴ πρὸς Θεόδεκτον* 218, 220
Ἀριστοτέλης, *Τέχνη Ποιητικὴ* 218, 220
Ἀριστοφάνης, *Κωμωδίαι* 154
Ἀφθόνιος, *Προγυμνάσματα* 218, 220
Ἀψίνης ἀπὸ τὰ Γάδαρα, *Τέχνη ρητορικὴ* 218

Γαβρίας (Βαρβίας), Valerius (;), *Μυθίαμβοι Αἰσώπειοι* 212
Γαζῆς, Θ., *Γραμματικὴ* 134
Γοργίας ἀπὸ τοὺς Λεοντίνους *Ἑλένης Ἐγκώμιον* 232
Γρηγόριος Ναζιανζηνός, *Περὶ τῶν καθ' ἑαυτὸν ἔπη* 202, 212
Γεώργιος Χοιροβοσκός, *Περὶ ὀρθογραφίας* 138

Δείναρχος ἀπὸ τὴν Κόρινθο, *Κατὰ Δημοσθένους* κ.ἄ. 218
Δημήτριος Φαληρέας, *Περὶ ρητορικῆς* 218

Δημοσθένης, *Λόγοι* 206
Διονύσιος Αἴλιος ἀπὸ τὴν Ἁλικαρνασσό, *Περὶ ἀκλίτων ρημάτων* 138
Διονύσιος Ἁλικαρνασσεὺς, *Τέχνη Ρητορικὴ* 218
Διονύσιος ὁ Περιηγητής, *Περιήγησις* 228
Διοσκουρίδης, *Περὶ ὕλης ἰατρικὴ* 162

Ἑλλάδιος, *Ἔπαινος Θεοδοσίου* 238
Ἐπιστολαὶ 160
Αἰσχίνου
Ἀπολλώνιου τοῦ Τυανέως
Βασιλείου τοῦ Μεγάλου
Βρούτου Ρωμαίου
Ἰουλιανοῦ τοῦ Παραβάτου
Ἰσοκράτους
Λιβανίου τοῦ Σοφιστοῦ
Φαλάριδος τοῦ Τυράννου
Χίωνος τοῦ Πλατωνικοῦ
Ἐπιφάνιος ἀπὸ τὴ Σαλαμίνα, *Περὶ μέτρων καὶ σταθμῶν* 170
Ἔρασμος, *Παροιμίες* 214-216
Ἑρμογένης, *Τέχνη Ρητορικὴ* 218, 220
Εὐγένιος, *Περὶ παμμιγῆς λέξιν κατὰ στοιχεῖον* 238
Εὔδημος, *Περὶ λέξεων* 238
Εὐριπίδης, *Τραγωδίαι* 186
Εὐσέβιος Παμφίλου, *Ἀντιρρητικὸς πρὸς τὰ Ἱεροκλέους* 200
Εὐστάθιος ἀπὸ τὴν Καππαδοκία κ.ἄ., *Τὰ τοῦ πορεύεσθαι σημαντικὰ* 138

Ζώσιμος, *Λέξεις ρητορικαὶ* 238

Ἡρακλείδης ὁ Ποντικὸς 212
Ἡρόδοτος, *Λόγοι ἐννέα* 184
Ἡρώδης Ἀττικὸς 230
Ἡρωδιανός (Αἴλιος) ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια, *Παρεκβολαὶ μεγάλου ρήματος* 138
Ἡρωδιανὸς ἀπὸ τὴ Συρία, *Τῆς μετὰ Μάρκον βασιλείας ἱστορίαι* 194
Ἡσίοδος, *Θεογονία, Ἔργα καὶ ἡμέραι, Ἀσπὶς* 136
Ἡσύχιος, *Λεξικὸν* 240

Θέογνης ἀπὸ τὰ Μέγαρα, *Γνῶμαι ἐλεγειακαὶ* 136
Θεόδωρος Πρόδρομος, *Γαλεομυομαχία* 120-121
Θεόκριτος, *Εἰδύλλια* 136
Θεόφραστος, *Περὶ φυτῶν ἱστορία* 140
Θέων ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια, *Σχόλια στὸν Ἄρατο* 164
Θουκυδίδης, *Ἱστορία* 180

Ἰουστίνος Ἰούλιος, *Ἐπιτομὴ τῶν παμφίλων γλωσσῶν* 238
Ἰσαῖος ἀπὸ τὴ Χαλκίδα 220, 230
Ἰσοκράτης, *Λόγοι* 232
Ἰωάννης Δαμασκηνὸς 170

Ἰωάννης Φιλόπονος, *Εἰς τὰ ὕστερα ἀναλυτικὰ Ἀριστοτέλους ὑπόμνημα* 198

Καικίλιος, *Ἐκλογὴ λέξεων* 238
Καλλίστρατος, *Ἐκφράσεις* 188
Κέβης, *Πίναξ* 174
Κόιντος Σμυρναῖος, *Παραλειπομένων Ὁμήρου* 209
Κοσμᾶς Ἰνδικοπλεύστης, *Χριστιανικὴ τοπογραφία* 170
Κύριλλος (= Κυρίλλου Λεξικόν) 142
Κύρος Σοφιστὴς, *Περὶ διαφορᾶς στάσεως* 218

Λάσκαρης, Κ. *Ἐπιτομὴ* 128, 174, 226
Λεξικά 138, 142, 238
Λεσβώναξ ἀπὸ τὴ Μυτιλήνη 230
Λογγίνος, *Λέξεις κατὰ στοιχεῖον* 238
Λουκιανός, *Διάλογοι* 188
Λούπερκος, *Ἀττικαὶ λέξεις* 238
Λυκοῦργος ἀπὸ τὴν Ἀθήνα 220, 230
Λυκόφρων, *Ἀλεξάνδρα* 228
Λυσίας ἀπὸ τὴν Ἀθήνα 230

Μαγεντίνος, Μητροπολίτης Μυτιλήνης, *Ἐξήγησις εἰς τὸ περὶ ἑρμηνείας Ἀριστοτέλους* 190
Μαρκελλίνος, *Ὑπόμνημα εἰς Ἑρμογένη*
Μένανδρος ἀπὸ τὴ Λαοδίκεια, *Διαιρέσεις τῶν ἐπιδεικτικῶν* 218
Μουσαῖος, *Τὰ καθ' Ἡρὼ καὶ Λέανδρον* 122-123

Νικόλαος (ἅγιος), *Βίος Ἁγίου Νικολάου* 172
Νόννος Πανοπολίτης, *Μεταβολὴ* 166

Ξενοφῶν, *Παραλειπόμενα, ἅπερ καὶ ἑλληνικὰ ἐκάλεσε* 194

Ὅμηρος, *Ἰλιὰς* καὶ *Ὀδύσσεια* 204
Οὐλπιανός, *Προλεγόμενα / Ἐξήγησις... εἰς δεκατρεῖς Δημοσθένους λόγους* 192

Πάκατος, *Περὶ συνηθείας ἀττικῆς* 238
Παλαίφατος, *Περὶ ἀπίστων* 212
Πάμφιλος, *Λειμῶν λέξεων* 238
Παροιμίαι Ταρραίου καὶ Διδύμου 212
Πίνδαρος, *Ὠδαὶ* 228
Πλανούδης Μάξιμος, *Ἀνθολογία* 196
Πλάτων, *Ἅπαντα* 234
Πλήθων (Γεώργιος Γεμιστός), *Ἐκ τῶν Διοδώρου τοῦ Πλουτάρχου* 194
Πλούταρχος, *Ἠθικὰ* 222
Πωλίων, *Συναγωγὴ ἀττικῶν λέξεων* 238
Πολυδεύκης, *Ὀνομαστικὸν* 178
Πρόκλος, *Σφαῖρα* 164
Πυθαγόρας, *Χρυσὰ Ἔπη* 128

Σοφοκλῆς, *Τραγωδίαι* 182
Στέφανος Βυζάντιος, *Περὶ πόλεων* 176
Συριανὸς ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια 218
Σώπατρος ἀπὸ τὴν Πάφο, *Ρητορικὰ* 218

Φιλόστρατος, *Εἰκόνες*, *Εἰς τοῦ Ἀπολλωνίου τοῦ Τυρνέως βίου* 200
Φίλων Ἰουδαῖος, *Περὶ κόσμου* 146
Φωκυλίδης ἀπὸ τὴ Μίλητο 136

Χαλκοκονδύλης Δημήτριος, *Περὶ σχηματισμοῦ τῶν χρόνων*
Χρυσολωρᾶς Μ., *Ἐρωτήματα* 224

Ὡραπόλλων, *Ἱερογλυφικὰ* 212

Ὁρισμένα ἔργα συγγραφέων δὲν ἀναφέρονται στὰ ἐπιμέρους λήμματα, ἀλλὰ μνημονεύονται σὲ ἀναλυτικοὺς καταλόγους, ὅπως τῆς UCLA.

Σημειώσεις

1. Ἡ βιβλιογραφία γιὰ τὸν Ἄλδο Μανούτιο, ἀναφορικὰ μὲ τὸν βίο καὶ τὴν ἐκπαίδευσή του, τὴν ἐκδοτική του δραστηριότητα, τοὺς ἄμεσους συνεργάτες του καὶ τὶς ἐπαφές του μὲ τὸν εὐρύτερο οὐμανιστικὸ κύκλο τῆς Βενετίας, ὅπως καὶ τοὺς χορηγοὺς καὶ ἐπίκουρους τοῦ ἔργου του, εἶναι τεράστια.

Κλασικὸ πλέον ἔχει καταστεῖ τὸ βιβλίο τοῦ Martin Lowry (*The World of Aldus Manutius. Business and Scholarship in Renaissance Venice*, Ithaca, Νέα Ὑόρκη, Cornell University Press, 1979), ποὺ ἀποτελεῖ πλέον ὁδηγὸ γιὰ τὴ μελέτη τοῦ Ἄλδου καὶ τοῦ τυπογραφικοῦ του ἔργου καὶ στὸ ὁποῖο θίγονται καίρια σημεῖα τῆς συμβολῆς του στὰ γράμματα, ὄχι μόνο στὴν Ἰταλία ἀλλὰ καὶ στὸν Βορρά.

Σχετικὰ μὲ τὶς ἐκδόσεις του, ὅπως καὶ αὐτὲς τῶν συνεχιστῶν τῆς λειτουργίας τοῦ Οἴκου του, σημαντικὴ πηγὴ παραμένει ἡ προδρομικὴ ἔκδοση τοῦ Ant. Aug. Renouard, *Annales de l'imprimerie des Alde ou histoire des trois Manuce*, Παρίσι, Chez Jules Renouard, libraire, 1834[3]. Σπουδαία εἶναι ἐπίσης καὶ ἡ ἔκδοση τοῦ Ambroise Firmin-Didot, *Alde Manuce et l'hellénisme à Venise*, Παρίσι, Typographie d'A. Firmin-Didot, 1875. Οἱ Πρόλογοι καὶ τὰ ἀφιερωτικὰ σημειώματα ποὺ ἐνέταξε στὶς ἐκδόσεις του ὁ Ἄλδος –ἀνεκτίμητης ἀξίας καὶ ὡς μαρτυρία γιὰ τὶς ἀντίξοες συχνὰ συνθῆκες ποὺ ἀντιμετώπιζε στὸ τιτάνιο ἔργο του–, συγκεντρώθηκαν καὶ ἐκδόθηκαν σὲ δύο καλαίσθητους τόμους ἀπὸ τὸν Giovanni Orlandi (πρωτότυπο κείμενο, ἰταλικὴ μετάφραση καὶ σχόλια), μὲ εἰσαγωγὴ τοῦ Carlo Dionisotti, ὑπὸ τὸν τίτλο *Aldo Manuzio editore. Dediche - prefazioni - note ai testi*, Μιλάνο 1975 (= OAME, I, II). Ἡ πλούσια ἀλληλογραφία του ἐκδόθηκε ἀπὸ τὴν Ester Pastorello, *L'epistolario Manuziano. Inventario cronologico-analitico 1483-1597*, Βενετία/Ρώμη, Istituto per la Collaborazione Culturale, 1957. Τέλος, σπουδαῖο ἀλδινὸ ντοκουμέντο ἀντιπροσωπεύουν οἱ Κατάλογοι, ποὺ συντάχθηκαν ἀπὸ τοὺς N. Barker, Kathryn Chew, Anthony R. A. Hobson, Sue Abbe Kaplan, Paul G. Naiditch, Frank S. Russell, Bradley D. Westbrook,

Ellen Wright-Atamian, καὶ φέρουν τὸν τίτλο: *A Catalogue of the Ahmanson-Murphy Aldine Collection at UCLA,* Λὸς Ἄντζελες, University of California Press, 1989.

Διαφωτιστικὸ ρόλο ἀναφορικὰ μὲ τὶς ἐκδόσεις τοῦ Ἄλδου, ἀρχέτυπες καὶ μή, παίζουν οἱ Κατάλογοι ποὺ συντάχθηκαν μὲ τὴν εὐκαιρία ἐκθέσεων, ἐπετειακοῦ καὶ ἄλλου χαρακτήρα. Ἀπὸ τὸ 1986, σὲ συνεργασία μὲ τὸν Μανοῦσο Μανούσακα ὀργανώσαμε ἐκθέσεις, ποὺ συνοδεύθηκαν ἀπὸ Καταλόγους σχετικὰ μὲ τὴν ἐκδοτικὴ δραστηριότητα τῶν ἑλλήνων λογίων στὴν Ἰταλία (*Ἡ ἐκδοτικὴ δραστηριότητα τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Ἰταλικῆς Ἀναγέννησης, 1469-1523*, δίγλωσση ἔκδοση, ἰταλικὰ καὶ ἑλληνικά, Ἀθήνα, Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ, 1986), ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὴ συμβολὴ τοῦ Μουσούρου στὸ ἐκδοτικὸ ἐγχείρημα τοῦ Ἄλδου (102-125). Ἡ ἔκθεση τῆς Φλωρεντίας, καὶ ἡ ἔκδοση ποὺ τὴ συνόδευε, ἐπαναλήφθηκε σὲ διάφορες εὐρωπαϊκὲς πρωτεύουσες καὶ πόλεις, πάντοτε δίγλωσση: ἑλληνικὰ καὶ ἀγγλικά, γαλλικά, γερμανικὰ καὶ ὁλλανδικά, συμπληρωμένη μάλιστα κατὰ περίπτωση. Πρόσθετο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ἔκθεση *Graecogermania, Griechischstudien deutscher Humanisten. Die Editionstätigheit der Griechen in der italienischen Renaissance (1469-1523)*, ἔκδοση ποὺ κυκλοφόρησε μὲ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ D. Harlfinger κ.ἄ., Wolfenbüttel, Hezzog August Bibliothek, 1989, πρὸς τιμὴν τοῦ Rudolf Pfeiffer.

Τὸ 1993, στὸ πλαίσιο τῶν ἐκδηλώσεων τοῦ Ἱδρύματος Ἑλληνικοῦ Πολιτισμοῦ, ὀργανώθηκε στὴ Βενετία, στὸ Ἑλληνικὸ Ἰνστιτοῦτο, ἔκθεση μὲ ἐκδόσεις τοῦ Ἄλδου, συνοδευόμενη ἀπὸ Κατάλογο, δίγλωσσο καὶ πάλι, τῶν Μ. Μανούσακα καὶ Κ. Στάικου, μὲ τὸν τίτλο *Venetiae quasi alterum Byzantium. Le Edizioni di Testi Greci da Aldo Manuzio e le prime tipografie Greche di Venezia*, Ἀθήνα 1993, στὸν ὁποῖο παρουσιάζονται, κατὰ χρονολογικὴ τάξη, τριάντα πέντε ἐκδόσεις.

Ἕνα χρόνο ἀργότερα, τὸ 1994, ἐκδόθηκαν στὴν Ἰταλία, ταυτόχρονα, δύο ἐμπεριστατωμένοι Κατάλογοι τῶν ἔργων τοῦ Ἄλδου, ὁ πρῶτος φέρει τὸν τίτλο: *Aldo Manuzio e l'ambiente veneziano, 1494-1515*, μὲ ἐπιμέλεια τῶν Suzy Marcon καὶ Marino Zorzi, στὸν ὁποῖο ἔγραψαν ἄρθρα οἱ Paolo Eleuteri, Tiziana Plebani, Anna Campos καὶ Gabriele Mazucco (Il cardo, Βενετία 1994). Ὁ δεύτερος Κατάλογος συντάχθηκε μὲ τὴν εὐκαιρία τοῦ διεθνοῦς συνεδρίου Convegno –

internazionale Aldo Manuzio e la cultura rinascimentale, ποὺ ἔγινε στὴ Biblioteca Medicea Laurenziana, στὴ Φλωρεντία (17 Ἰουνίου-30 Ἰουλίου 1994). Ὁ τίτλος τοῦ καταλόγου εἶναι: *Aldo Manuzio Tipografo 1494-1515* καὶ κυκλοφόρησε μὲ τὴν ἐπιμέλεια τῶν: L. Bigliarri - A. Dillon-Bussi - G. Savino - P. Scapecchi, Biblioteca Nazionale Centrale - Biblioteca Medicea Laurenziana, Φλωρεντία, Octavo, Franco Cantini Editore, 1994.

Τέλος, νὰ μνημονεύσουμε ἐδῶ καὶ τὴν ἔκδοση στὴ μνήμη τοῦ F. D. Murphy: *Aldus Manutius and Renaissance Culture, Essays in Memory of Franklin D. Murphy, Acts of an International Conference Venice and Florence, 14-17 June 1994*, David S. Zeitberg - Fiorella Gioffredi Superbi (ἐπιμ.), Φλωρεντία, L. Olschi, 1998.

2. Ὁ Ἐμμανουὴλ Ἀδραμυττηνὸς μπορεῖ νὰ μὴν ἔκανε ἰδιαίτερα αἰσθητὴ τὴν παρουσία του στὴν οὐμανιστικὴ σκηνὴ (ἐξάλλου καὶ οἱ πληροφορίες ποὺ τὸν ἀφοροῦν σπανίζουν), ὡστόσο ὁ θαυμασμὸς ποὺ προκάλεσε στὸν Pico della Mirandola, στὸν Ἄλδο καὶ τὸν Πολιτιανό, ἀλλὰ καὶ οἱ στενὲς σχέσεις ποὺ δημιούργησε μαζί τους, εὔλογα γεννοῦν ἐρωτηματικὰ γιὰ τὴν ἰδιότυπη φυσιογνωμία του καὶ τὸ πραγματικὸ εὖρος τῆς παιδείας του. Δημιουργικὸ ἔργο δὲν ἔχει νὰ ἐπιδείξει, καὶ οἱ γνωστές μας ἐνασχολήσεις του περιορίζονται στὴν ἀντιγραφὴ κωδίκων καὶ στὴ διδασκαλία. Συμπεραίνουμε ὅμως ὅτι ἦταν ἄνθρωπος στοχαστικός, λάτρης τοῦ κλασικοῦ πνεύματος καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου, ποὺ διακρίθηκε κυρίως γιὰ τὴν κομψότητα καὶ τὴν καθαρότητα τοῦ λόγου του. Ὁ Ἄλδος τὸν ὀνομάζει «μεγάλο φίλο» καὶ «ἀφοσιωμένο» του· δίδαξε ἑλληνικὰ στὸν Pico della Mirandola, τὴν ἀπαιτητικὴ αὐτὴ μορφή, καὶ κέρδισε τὴ φιλία καὶ τὸν σεβασμὸ τοῦ «δύσκολου» Πολιτιανοῦ.

Γεννήθηκε στὴν Κρήτη, πιθανότατα τὸ 1444, καὶ ἡ οἰκογένειά του πρέπει νὰ κατάγεται ἀπὸ τὸ Ἀδραμύττιο τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Σὲ ἡλικία δέκα ἐτῶν μαθήτευσε γιὰ ἑπτὰ χρόνια κοντὰ στὸν Μιχαὴλ Ἀποστόλη, προφανῶς ἀπὸ τὸ 1454, ὅταν ὁ τελευταῖος γύρισε ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη στὴν Κρήτη. Γρήγορα ἔγινε ὁ πιὸ ἀγαπητὸς μαθητής του. Παρασυρόμενος ὅμως ἀπὸ κάποιον ἄλλο Ἐμμανουήλ, ἀπὸ τὴν πόλη Εἴλως τῆς Πελοποννήσου (μήπως λογοπαίγνιο μὲ τοὺς «εἴλωτες»;), καὶ παρὰ τὴ σθεναρὰ ἀντίθετη γνώμη τοῦ δασκάλου του, ἐγκατέλειψε τὴν Κρήτη, συνοδεύοντας αὐτὸν τὸν ἄγνωστο Ἐμμανουήλ. Ὑπο-

λόγιζαν ἀρχικὰ νὰ ἐπισκεφτοῦν τὸ Ἅγιο Ὄρος καὶ νὰ καταλήξουν στὴν Ἰταλία. Σύμφωνα μὲ τὰ λεγόμενα τοῦ Ἀποστόλη, ὁ Ἐμμανουήλ, ἀφοῦ δὲν κατάφερε νὰ στεριώσει στὴν Ἰταλία, ἀλλὰ καὶ πουθενὰ ἀλλοῦ, ἦρθε στὴν Κρήτη μὲ σκοπὸ νὰ προσελκύσει τοὺς εὐπορότερους μαθητὲς τοῦ Ἀποστόλη. Καὶ δὲν ἀποκλείεται νὰ σκόπευε νὰ πετύχει, μὲ τοὺς νεαροὺς αὐτοὺς κωδικογράφους, τὴν ἀντιγραφὴ σπάνιων χειρογράφων, τὰ ὁποῖα θὰ πουλοῦσε κατόπιν στὴν Ἰταλία. Ὅπως κι ἂν ἔχουν τὰ πράγματα, ὁ ἐριστικὸς Ἀποστόλης ἔγραψε γύρω στὸ 1460 ἕνα λίβελο κατὰ τῶν δύο Ἐμμανουήλ, καταφερόμενος κυρίως ἐναντίον τοῦ Πελοποννήσιου. Βλ. «Discours de Michel Apostolis contre les deux Emmanuel ses disciples», στὸ H. Noiret (ἔκδ.), *Lettres inédites de Michel Apostolis publiées d'aprés les manuscrits du Vatican avec des opuscules inédits du même auteur, une introduction et des notes*, Παρίσι 1889 (*Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome*, 54), 154-162.

Δὲν γνωρίζουμε πότε ἀκριβῶς πῆγε στὴν Ἰταλία ὁ Ἀδραμυττηνός, οὔτε κάτω ἀπὸ ποιές συνθῆκες συνδέθηκε μὲ τὸν Ἄλδο. Ἀνεπαρκεῖς εἶναι καὶ οἱ πληροφορίες γιὰ τὶς ἀσχολίες του τὰ πρῶτα χρόνια τῆς παραμονῆς του. Ἄγνωστη μᾶς εἶναι ἡ φύση καὶ ἡ ἔκταση τῆς συνεισφορᾶς του στὴν παιδεία τοῦ Ἄλδου. Ἂν καὶ ὁ Ἄλδος ἐκφράστηκε ἀδελφικὰ γιὰ τὸν Ἀδραμυττηνό, στὸν ὁποῖο ὁμολογουμένως ὀφείλει πολλὰ γιὰ τὶς σημαντικὲς γνώσεις του πάνω στὴν ἑλληνικὴ γλώσσα, κατὰ περίεργο τρόπο δὲν τὸν μνημονεύει σὲ κανέναν Πρόλογό του, ὅπως ἔκανε γιὰ τὸν D. Calderini, τὸν G. da Verona καὶ τὸν B. Guarino. Ἀπὸ τὴ χρονολόγηση τῶν κωδίκων ποὺ ἀποδίδονται στὸν Ἀδραμυττηνὸ συμπεραίνουμε ὅτι κύρια ἀπασχόλησή του ἦταν ἡ ἀντιγραφὴ χειρογράφων, ἐνῶ μεταξὺ 1466 καὶ 1468 συνεργαζόταν στὴ βόρεια Ἰταλία, ἴσως στὴν Πάντοβα, μὲ τὸν Μ. Ἀποστόλη, καὶ κάποτε εἶχαν καὶ τὸν Ι. Λάσκαρη μαζί τους (βλ. D. Young, «A Codicological Inventory of Theognis Manuscripts», *Scriptorium* 7 (1953), 36).

Ἕνα χειρόγραφο τοῦ Ἀδραμυττηνοῦ, μὲ τεράστια σημασία γιὰ τὶς διασυνδέσεις τῶν κωδικογράφων μὲ τοὺς Ἕλληνες πρωτοτυπογράφους, εἶναι καὶ ἡ *Βατραχομυομαχία* (Young, *ὅ.π.*, 23). Τὸ χειρόγραφο αὐτό, μὲ τὰ σχόλια τυπωμένα μὲ κόκκινη μελάνη ἀνάμεσα σὲ ὅλες τὶς ἀράδες τοῦ κειμένου, ἀποτελεῖ ἴσως τὸ φιλολογικὸ πρότυπο τῆς ἔκδοσης τῆς *Βατραχομυομαχίας* τῶν Λαόνικου καὶ Ἀλέξανδρου. Τὸ χειρόγραφο γράφτηκε ἴσως γύρω στὸ 1466, ἀλλὰ γιὰ τὶς

σχέσεις τοῦ Λαόνικου καὶ τοῦ Ἀδραμυττηνοῦ, ἔστω καὶ μὲ συνδετικὸ κρίκο τὸν Μ. Ἀποστόλη, δὲν χρειάζονται ὑποθέσεις, ἐφόσον καὶ οἱ δύο ὑπῆρξαν μαθητὲς τοῦ Ἀποστόλη. Ὁ γραφικὸς χαρακτήρας τοῦ Ἀδραμυττηνοῦ, σὲ ὕφος ἀλληλογραφίας μᾶλλον, κατὰ κανέναν τρόπο δὲν ἀποτέλεσε τὸ πρότυπο τῶν τυπογραφικῶν χαρακτήρων τῶν Λαόνικου καὶ Ἀλέξανδρου (γιὰ τὸ δεῖγμα γραφῆς τοῦ Ἀδραμυττηνοῦ βλ. H. Hunger, *Repertorium der griechischen Kopisten 800-1600*, Μέρος Α΄, «Handschriften aus Bibliotheken Grossbritanniens», τόμ. III/I c, Βιέννη, 1981, ἀρ. 112). Γιὰ τὴν παράδοση τοῦ κειμένου τῆς *Βατραχομυομαχίας* βλ. Β. Φρ. Τωμαδάκης, *Νεοελληνικαὶ Μεταφράσεις, Παραφράσεις καὶ Διασκευαὶ τῆς «Βατραχομυομαχίας»*, Ἀθήνα, 1973.

Κοντὰ στὸν Ἀδραμυττηνὸ σπούδασε ἑλληνικά, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Ἄλδο, καὶ ὁ πολὺς Pico della Mirandola (βλ. τὴν ἐπιστολὴ τοῦ G. Merula πρὸς τὸν Pico, χρονολογημένη 1482: L. Dorez, «Lettres inédites de Jean Pic de la Mirandole», *Giornale storico della letteratura italiana* 25 (1895), 352-361). Ἀπὸ τὴ Μιράντολα ὁ Ἀδραμυττηνὸς ἀπηύθυνε δύο ἐπιστολὲς πρὸς τὸν Πολιτιανό (15 Ἀπριλίου καὶ 4 Ἰουλίου 1483). Στὴν πρώτη ἀναφέρεται στὴ φιλία του, τὸν ἐγκωμιάζει γιὰ τὶς γνώσεις του («τρόφιμε Μουσῶν καὶ τῆς σοφίας ἐραστὰ γνήσιε»), καὶ ἀναφέρεται στὴ στενὴ φιλία ποὺ καλλιεργεῖ μὲ τὸν Ἰωάννη Μέδικο. Ἂν καὶ ὑποστηρίζεται ὅτι ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ συνόδευε τὰ *Σχόλια* τοῦ Ἀδραμυττηνοῦ στοὺς *Σιβυλλικοὺς Χρησμούς*, κάτι τέτοιο δὲν ἀποδεικνύεται. Ἀντίθετα, ὁ Ἀδραμυττηνὸς ἀπέστειλε τὰ *Σχόλια* στοὺς *Χρησμοὺς* σὲ κάποιον Ἐμμανουὴλ Καππαδόκη στὴν Κρήτη, ἄγνωστον ἀπὸ ἀλλοῦ: «Νῦν δὲ δέξαι τοὺς σιβυλλείους χρησμοὺς ἐφ᾽ οἷς σὺν παντὶ πιστῷ μεγαλαυχοῦ εἰς δόξαν Χριστοῦ». Στὴ δεύτερη ἐπιστολή του πρὸς τὸν Πολιτιανό, ὁ Ἀδραμυττηνὸς ἐκφράζει τὰ συλλυπητήριά του γιὰ τὸν χαμὸ τοῦ ἀδελφοῦ του, Desiderio Ambrogini. Καὶ οἱ δύο ἐπιστολὲς δημοσιεύονται ἀσχολίαστες ἀπὸ τὸν É. Legrand: *Cent-dix lettres grecques de François Filelfe publiées intégralement pour la première fois d'après le codex Trivulvianus 873*, Παρίσι, 1892, 351-354 καὶ 356-359. Τὰ *Σχόλια* στοὺς *Σιβυλλικοὺς Χρησμοὺς* μὲ τὶς δύο ἐπιστολὲς τοῦ Ἀδραμυττηνοῦ πρὸς τὸν Πολιτιανὸ καὶ τὸν Μανουὴλ Καππαδόκη, καθὼς ἐπίσης καὶ ὕμνους καὶ ἄλλα ἔργα τοῦ Πολιτιανοῦ καὶ ἑνὸς ἀνωνύμου, διασώζονται σὲ τρία χειρόγραφα (Βρυξέλλες, Bibliothèque Royale: ms. 11283· Μαδρίτη, Biblioteca Nacional: ms. matr. gr. 4672·

Μόναχο, Bayerische Staatsbibliothek: ms. mon. gr. 321). Οἱ ἐπιστολὲς παραμένουν ἀσχολίαστες καὶ τὸ ἄρθρο τοῦ O. Zuretti, «Una lettera di Manuel Adramitteno al Poliziano», ποὺ δημοσιεύτηκε μετὰ τὸν θάνατό του ἀπὸ τὸν L. Castiglioni, στὸ *Rendiconti del Reale Istituto Lombardo di Scienze e Lettere*, σ. 2η, 65 (1932), 520-522, δίνει ἁπλῶς μιὰ πιστότερη μεταγραφὴ τῆς ἐπιστολῆς ποὺ εἶχε δημοσιεύσει ὁ Legrand. Ἐὰν ὁ Πολιτιανὸς ἦταν κατὰ κάποιον τρόπο ἀποδέκτης τῶν *Σχολίων* τοῦ Ἀδραμυττηνοῦ, ἴσως τὸ κείμενο αὐτὸ νὰ σχετίζεται μὲ τὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τοὺς *Σιβυλλικοὺς Χρησμοὺς* ποὺ περιέλαβε ὁ Πολιτιανὸς στὴν ἔκδοση τοῦ *Miscellanea*.

Ὁ Legrand δημοσιεύει (*Cent-dix lettres…*, ὅ.π., 355) ἄλλες δύο ἐπιστολὲς τοῦ Ἀδραμυττηνοῦ, πρὸς τὸν «Κάτωνα» καὶ τὸν Francesco Mariani. Ἡ πρώτη παρουσιάζει ἐνδιαφέρον, γιατὶ αὐτὸς ὁ Κάτων πρέπει νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὸν Ἄλδο, τὸν ὁποῖο προσφωνεῖ ἔτσι μοναδικὴ φορὰ ὁ G. Scita: «Docto et Erudito iuveni D. M. Alto Catoni amico primario»· βλ. P. de Nolhac, «Les correspondants d'Alde Manuce. Matériaux nouveaux d'histoire littéraire (1483-1514)», *Studi e documenti di storia del diritto*, (a) 8 (1887), 247-299· (b) 9 (1888), 203-248· ἐπανέκδ. Τορίνο, Bottega di Erasmo, 1961. Ὁ Ἀδραμυττηνὸς παρέμεινε στὴ Μιράντολα ὡς τὰ τέλη Ἰουλίου τοῦ 1483, ὁπότε ἐγκαταστάθηκε μὲ τὸν προστάτη του Pico della Mirandola στὴν Παβία, ὅπου καὶ πέθανε τὸ 1485, σὲ ἡλικία μόλις σαράντα ἑνὸς ἐτῶν. Ὁ Ἄλδος θρήνησε τὸν θάνατό του καὶ σὲ μία ἐπιστολή του πρὸς τὸν Πολιτιανό, στὶς 5 Νοεμβρίου 1485, ἔγραφε: «Erat enim homo et moribus apprime ornatus et graecis litteris saneque doctus, meique amatissimus. Non possum igitur non moerere, tali amico orbatus…» (βλ. Πολιτιανός, *Opera omnia*, Βενετία 1485, βιβλ. 7, I ii· καὶ Firmin-Didot, *Alde Manuce…*, ὅ.π.).

Γιὰ τὶς σχέσεις τοῦ Ἀδραμυττηνοῦ μὲ τὸν Pico della Mirandola καὶ τὸν Πολιτιανό, βλ. W. P. Greswell, *Memoirs of Angelus Politianus, Joannes Picus of Mirandola…*, Λονδίνο/Μάντσεστερ, 1805, 160. Ἕνα ἀφιερωματικὸ σημείωμα τοῦ Μ. Ἀποστόλη πρὸς τὸν Ἀδραμυττηνὸ προτάσσεται στὸ ποίημα τοῦ Ἀποστόλη: «Ἀποστολίου τοῦ Βυζαντίου στίχοι ἰαμβικοί, ἡρωικοὶ καὶ ἡρωελεγεῖοι εἰς τὰς δεσποτικὰς ἑορτὰς καὶ εἰς τοὺς ἐλλογίμους τῶν ἁγίων», βλ. Legrand, *BH* I lxviii· Β. Λαούρδας, «Μιχαὴλ Ἀποστόλη ἀνέκδοτα ἐπιγράμματα», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, 20 (1950), 173-174. Γιὰ περισσότερες πληροφορίες σχε-

τικὰ μὲ τὸν Ἀδραμυττηνό, βλ. Κ. Σάθας, *Νεοελληνικὴ φιλολογία. Βιογραφίαι τῶν ἐν τοῖς γράμμασι διαλαμψάντων Ἑλλήνων, ἀπὸ τῆς καταλύσεως τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας μέχρι τῆς Ἑλληνικῆς Ἐθνεγερσίας (1453-1821)*, Ἀθήνα 1968, 110· Schoell M., *Histoire de la littérature grecque profane, depuis son origine jusqu'à la prise de Constantinople par les Turcs*, τόμ. 7, Παρίσι 1825, 334· Firmin-Didot, *Alde Manuce…*, ὅ.π., 543· H. Semper - F. Schulze - W. Barth, *Carpi: Ein Fürstensitz der Renaissance*, Δρέσδη 1882· Legrand, *BH* II, 258· Noiret, *Lettres Inédites…*, ὅ.π., 29-30· A. Della Torre, *Storia dell'Accademia Platonica di Firenze*, Φλωρεντία, 1902, 749-752· L. Bianchi, «Bemerkungen zu Manuel Adramyttenos», *Byzantinische Zeitschrift* 22 (1913), 372-376· P. Kibre, *The Library of Pico della Mirandola*, Νέα Ὑόρκη, 1936, 16, 23, 36, 165· E. Garin, «Il carteggio di Giovanni Pico della Mirandola», *Rinascita* 5 (1942), 569-573· M. Wittek, «Chronique», *Scriptorium* 7 (1953), 288-289· Κ. Ι. Γιαννακόπουλος, *Ἕλληνες Λόγιοι εἰς τὴν Βενετίαν. Μελέται ἐπὶ τῆς διαδόσεως τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων ἀπὸ τοῦ Βυζαντίου εἰς τὴν δυτικὴν Εὐρώπην, Ἀθῆναι 1965* [α΄ ἀγγλικὴ ἔκδ. 1963]· M. Lowry, *The World of Aldus Manutius…*, ὅ.π.· M. Sicherl, *Johannes Cuno. Ein Wegbereiter des Griechischen in Deutschland. Eine biographisch-kodikologische Studie*, Χαϊδελβέργη, C. Winter, 1978, 75 καὶ N. Barker, *Aldus Manutius and the Development of Greek Script and Type in the Fifteenth Century*, Κονέκτικατ, Sandy Hook, 1985.

Γιὰ τὴν κωδικογραφική του δραστηριότητα βλ.: Marie Vogel - V. Gardthausen, *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, ἐπανεκδ. Hildesheim (G. Olms) 1966, 116· Young, «A Codicological…», *ὅ.π.*, 3-36· Χ. Γ. Πατρινέλης, «Ἕλληνες κωδικογράφοι τῶν χρόνων τῆς Ἀναγεννήσεως», *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου* 8-9 (1958-1959), 63-124 καὶ Hunger, *Repertorium…*, ὅ.π., τόμ. 1, 76.

3. Ὁ Ἄλδος διατηροῦσε ἀλληλογραφία μὲ τὸν Πολιτιανό (βλ. Pastorello, *L'epistolario Manuziano…*, ὅ.π., 323) καὶ ἡ σημαντικότερη χειρονομία του πρὸς τὸ φιλολογικὸ ταλέντο του εἶναι ἡ ἔκδοση τοῦ συνόλου τοῦ ἔργου του, *Opera* (1498). Νὰ ἐπισημάνουμε ἐδῶ ὅτι ὁ Πολιτιανὸς πέθανε τὴν ἐποχὴ ποὺ εἶχαν κυκλοφορήσει ἀπὸ τὸν Ἄλδο, ἢ ἦταν στὸ στάδιο τῆς ὁλοκλήρωσης, *Τὰ καθ' Ἡρὼ*

καὶ Λέανδρον τοῦ Μουσαίου, δηλαδὴ στὶς 24 Σεπτεμβρίου 1494: Ida Maïer, *Ange Politien. La formation d'un poète (1469-1480)*, Γενεύη, Droz 1966.

4. Ὑπάρχει πλούσια βιβλιογραφία σχετικὰ μὲ τὴ βιβλιοθήκη τοῦ καρδινάλιου Βησσαρίωνα καὶ τὸ μοναδικὸ περιεχόμενό της, ὅπως καὶ γιὰ καλλιγράφους ποὺ ἐργάζονταν γιὰ λογαριασμό του αλλὰ καὶ γιὰ τὸν λόγιο κύκλο του γενικότερα στὴ Ρώμη. Σπουδαῖες μελέτες, ὄχι μόνο ἀναφορικὰ μὲ τὴ βιβλιοθήκη του ἀλλὰ καὶ μὲ τὸν βίο καὶ τὰ ἔργα του εἶναι τῆς Lotte Labowsky: «Manuscripts from Bessarion's Library found in Milan, Bessarion Studies I», *Mediaeval and Renaissance Studies* 5 (1961), 109-131· «Il cardinale Bessarione e gli inizi della Biblioteca Marciana», στὸ *Venezia e Oriente tra tardo Medioevo e Rinascimento*, A. Pertusi (ἐπιμ.), Φλωρεντία, Sansoni, 1966, 159-182· «Bessarione», *Dizionario Biografico degli Italiani*, Ρώμη, Istituto dell'Enciclopedia Italiana, 1960, 686-696· *Bessarion's Library and the Biblioteca Marciana. Six Early Inventories*, Ρώμη, Edizioni di Storia e Letteratura, 1979.

Γιὰ μιὰ συνολικὴ θεώρηση τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης καὶ τοῦ οὐμανιστικοῦ περιβάλλοντος τῆς ἐποχῆς βλ. M. Zorzi, *La Libreria di San Marco. Libri, lettori, società nella Venezia dei Dogi*, Μιλάνο 1987. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἐπίσης τὸ ἄρθρο τοῦ Martin Lowry, «Two Great Venetian Libraries in the Age of Aldus Manutius», *Bulletin of the John Rylands University Library Manchester* 57, 1 (1974), 128-166.

5. Σχετικὸς πίνακας ὅπως καὶ βιβλιογραφία καταγράφεται στὴν *Χάρτα*, Ι, 371-373. Βλ. καὶ L. Ferreri, *L'Italia degli Umanisti, Marco Musuro*, Τούρνοουτ, Brepols, 2014, 347-454, γιὰ περισσότερες πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὶς ἐκδόσεις ποὺ ἀποκλειστικὰ ἐπιμελήθηκε ὁ Μουσοῦρος ἢ ὑπάρχουν ὑπόνοιες συμμετοχῆς του: Μουσαῖος, *Τὰ καθ' Ἡρὼ καὶ Λέανδρον* (π. 1495), Ioannes Crastonus, *Dictionarium graecum* (1497), Urbanus Bolzanius, *Institutiones Graecae grammatices* (1497/8), Ἀριστοφάνης, *Κωμωδίες* (1498), Ἄγγελος Πολιτιανός, *Omnia opera* (1498), *Ἐπιστολαὶ διαφόρων, φιλοσόφων* (1499), Μάξιμος Πλανούδης, *Ἀνθολογία* (1503), Πλούταρχος, *Opuscula* (1509), Πίνδαρος, *Ὠδαί* (1513), *Ἕλληνες ρήτορες* (1513), Πλάτων, *Ἅπαντα* (1513), Κικέρων, *Epistulae* (1513), Ἀλέξανδρος

Ἀφροδισιεύς, *Εἰς τὰ Τυπικὰ τοῦ Ἀριστοτέλους* (1513/4), Ἡσύχιος, *Λεξικόν* (1514), Ἀθήναιος, *Δειπνοσοφισταὶ* (1514).

6. Ἡ μαρτυρία τοῦ Ἰουστίνου Δεκάδυου ἀναφορικὰ μὲ τὴν ἰδιαιτερότητα τῶν ἑλληνικῶν τυπογραφικῶν στοιχείων τοῦ Ἄλδου ἐπισημαίνει, προφανῶς, ὅτι ὁ Ἄλδος δὲν ἐπέλεξε τὴ βυζαντινὴ καλλιγραφικὴ γραφὴ ἀλλὰ τὸν τύπο γραφῆς τῆς ἀλληλογραφίας τῶν βυζαντινῶν λογίων. Βλ. σχετικὰ A. Tselikas, «From Manuscript to Print», στὸ *Greek Letters: From Tablets to Pixels*, M. S. Macrakis (ἔκδ.), Νιοὺ Κάστλ, Oak Knoll Press, 1997, 83-92.

7. Ἀναφορικὰ μὲ τὸν Μάρκο Μουσοῦρο, δάσκαλο τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας καὶ λογοτεχνίας στὴν Ἰταλία, ἀντιγραφέα κωδίκων, σημαντικὸ συλλέκτη χειρογράφων καὶ ἐντύπων, κατεξοχὴν συνεργάτη τοῦ Ἄλδου, φιλολογικὸ ἐπιμελητὴ πρώτων ἐκδόσεων ἑλληνικῶν συγγραμμάτων, δὲν διαθέτουμε, ἀκόμη, μιὰ συνολικὴ ἐργασία ἀναφορικὰ μὲ τὴν προσφορά του στὰ γράμματα – κυρίως μὲ τὴν ἀπήχηση ποὺ εἶχε ἡ διδασκαλία του στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Πάντοβας, σὲ συνάρτηση μὲ τὴν ἐκδοτική του δραστηριότητα στὸν Οἶκο τοῦ Ἄλδου. Ὡστόσο, διαθέτουμε πολλὲς καὶ πρόσφατες ἐκδόσεις γύρω ἀπὸ συγκεκριμένες δραστηριότητές του.

Ὁ Κ. Γιαννακόπουλος (*Ἕλληνες Λόγιοι…*, ὅ.π., 103-149) συνέταξε τὴν πρώτη ἐμπεριστατωμένη μελέτη γιὰ τὴν ἐνασχόλησή του μὲ τὰ γράμματα στὴν Ἰταλία καὶ τὴν ἐκδοτική του δραστηριότητα στὸν Οἶκο τοῦ Ἄλδου καὶ στὴ *Χάρτα τῆς Ἑλληνικῆς Τυπογραφίας* παρουσιάζεται ἀναλυτικότερα τὸ ἐκδοτικὸ ἔργο τοῦ Μουσούρου, συγκρίνοντας τὶς ἐκδόσεις ποὺ ἐπιμελήθηκε μὲ προηγούμενες editio princeps καὶ λατινικὲς μεταφράσεις τῶν αὐτῶν ἔργων. Στὴ *Χάρτα*, ἐπίσης, γίνεται λόγος για τὴ συμμετοχὴ τοῦ Μουσούρου στὸ τυπογραφεῖο τῶν Καλλιέργη καὶ Βλαστοῦ στὴ Βενετία, στὸν οἶκο τῶν Ἰούντα στὴ Φλωρεντία, ἀλλὰ καὶ σὲ ἀνάλογα κέντρα τῆς Ρώμης.

Πολλὰ βιογραφικὰ στοιχεῖα του πηγάζουν ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία του μὲ διάφορους Ἕλληνες λογίους κυρίως, ἡ ὁποία ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν Μ. Μανούσακα καὶ τὸν Χ. Γ. Πατρινέλη: «Ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Ἰωάννου Γρηγοροπούλου μετὰ τοῦ Μ. Μουσούρου, Ἀ. Ἀποστόλη, Ζ. Καλλιέργη καὶ ἄλλων λογίων τῆς Ἀνα-

γεννήσεως χρονολογουμένη (1494-1503)», *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, 10 (1960), 163-201 βλ. ἐπίσης, Μ. Μανούσακας, «Ἡ ἀλληλογραφία τῶν Γρηγοροπούλων χρονολογουμένη (1493-1501)», *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 6 (1956), 156-209 καὶ Φανὴ Πλουμίδη-Μαυροειδῆ, «Ἔγγραφα ἀναφερόμενα στὶς ἔριδες τῶν Ἑλλήνων τῆς Βενετίας στὰ τέλη τοῦ ιε΄ αἰώνα», *Θησαυρίσματα* 8 (1971), 115-187.

Ὡς πρὸς τὴ βιβλιοθήκη τοῦ Μουσούρου, βασικὴ εἶναι ἡ μελέτη τοῦ E. Mioni, «La biblioteca greca di Marco Musuro», *Archivio Veneto*, σ. V, 93 (1971), 5-28, ὅπως καὶ τοῦ, ἴδιου, «*L'Anthologia Greca* da Massimo Planude a Marco Musuro», *Scritti in onore di Carlo Diano*, Bologna Patron, 1975, 263-309. Βλ. ἐπίσης, Ferreri, *L'Italia degli Umanisti…*, ὅ.π., 457-582.

Σχετικὰ μὲ τὴν κωδικογραφικὴ δραστηριότητα τοῦ Μουσούρου ὑπάρχει ἐκτεταμένη βιβλιογραφία ποὺ συγκεντρώθηκε πρόσφατα ἀπὸ τὸν D. Speranzi: Speranzi, D., *Marco Musuro. Libri e scrittura*, Ρώμη, Accademia Nazionale dei Lincei, 2013. Ἀναφορικὰ μὲ τὴν προγενέστερη βιβλιογραφία βλ.: M. Sicherl, «Musuros-Handschriften», στὸ *Serta Turyniana. Studies in Greek Literature and Palaeography in Honor of Alexander Turyn*, J. L. Heller - J. K. Newman (ἐπιμ.), Σικάγο/Λονδίνο, University of Illinois Press, 1974, 564-608, D. Harlfinger, *Wasserzeichen griechischen Handschriften*, 2 τόμοι, Βερολίνο, N. Mielhe, 1974-1980.

Ὡς πρὸς τὸ διδακτικὸ ἔργο τοῦ Μουσούρου στὴν Πάντοβα, ὁ Γιαννακόπουλος συγκέντρωσε διάφορες πληροφορίες, ποὺ πηγάζουν ἀπὸ μελέτες ἀναφορικὰ μὲ τὸν ἐκεῖ ἑλληνισμὸ καὶ ἀπὸ ἀλληλογραφίες μὲ μαθητές του (*Ἕλληνες Λόγιοι…*, ὅ.π., 121-127), ἐνῶ στὶς παραδόσεις του ἀναφέρθηκε καὶ ὁ Ferreri (*L' Italia degli Umanisti…*, ὅ.π., 429-469), παρουσιάζοντας στοιχεῖα ποὺ ἀπορρέουν εἴτε ἀπὸ μαθητές του στὴν Πάντοβα, εἴτε ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία του, βλ. C. Belloni, «Lettere greche inedite di Marco Musuro (cod. Ambr. D 137 suss. 41-41bis)», *Aevum* 76 (2002), 647-679.

8. Δὲν διαθέτουμε πολλὲς πληροφορίες γιὰ τὸν βίο καὶ τὰ ἔργα τοῦ Ἰουστίνου Δεκάδυου, πέρα ἀπὸ ὅσα καταγράφονται στὴ *Χάρτα* (I, 326-327) καὶ στὴ μελέτη τῆς Evro Layton, *The Sixteenth Century Greek Book in Italy. Printers and*

Publishers for the Greek World, Library of the Hellenic Institute of Byzantine and Post-Byzantine Studies - No 16, Βενετία 1994.

9. Ἐργογραφικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸν Ἰωάννη Γρηγορόπουλου βλ. στὴ *Χάρτα* (I, 377-379) ὅπου καὶ *Πίνακας* τῆς Ἀλληλογραφίας του κατὰ χρονολογικὴ τάξη (420-421). Σχετικὰ μὲ τὶς παραδόσεις του στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Πάντοβας, τὶς ὁποῖες μεταξὺ ἄλλων παρακολουθοῦσε ὁ J. Cuno, βλ. H. D. Saffrey, «Un humaniste dominicain, Jean Cuno de Nuremberg, précurseur d'Érasme à Bâle», *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance* 33 (1971), 19-62, καὶ γιὰ τὸν ρόλο του στὸν τυπογραφικὸ Οἶκο τῶν Βλαστοῦ - Καλλιέργη, βλ. *Χάρτα* (I, 377-78). Νέα στοιχεῖα γιὰ τὸν Ι. Γρηγορόπουλο προσκομίζει ὁ Στέφανος Κακλαμάνης [S. Kaklamanis, «Giovanni Gregoropoulo, copista di testi greci e collaboratore di Aldo Manuzio a Venezia (1494-1505)»], τὰ ὁποῖα παρουσιάστηκαν στὸ Συνέδριο Atti del Convegno: Aldo Manuzio e la costruzione del mito, Venezia, 26-27 febbraio 2015, a cura di Maria Infelise.

10. Γιὰ τὸν βίο καὶ τὸ ἔργο τοῦ Δημήτριου Δούκα βλ. Γιαννακόπουλος, *Ἕλληνες Λόγιοι…*, ὅ.π., 197-227 καὶ Μανούσακας - Στάικος, *Ἡ ἐκδοτικὴ δραστηριότητα τῶν Ἑλλήνων…*, ὅ.π., 97-109· βλ. καὶ Layton, *The Sixteenth Century Greek Book…*, ὅ.π., 276-280.

11. Βλ. J. Monfasani, *George of Trebizond, a biography and a study of his Rhetoric and Logic*, Λέιντεν, 1976.

12. Μὲ τὸ τυπικὸ τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Ἄλδου, δηλαδὴ τὸ *Νεακαδημίας Νόμος*, ἄρχισαν νὰ ἀσχολοῦνται πιὸ συστηματικὰ οἱ βιβλιογράφοι ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰώνα, μὲ πρῶτο τὸν Renouard (*Annales…*, ὅ.π., 499-503) καὶ ἀκολούθως τὸν Firmin-Didot (*Alde Manuce…*, ὅ.π., 435-470). Ὁ M. Lowry [στὸ ἄρθρο του «The "New Academy" of Aldus Manutius a Renaissance Dream», *Bulletin of the John Rylands University Library of Manchester* 58, 2 (1976), 378-420] ἐξέφραζε ἐπιφυλάξεις γιὰ τὸ κατὰ πόσο τὰ μέλη τῆς Ἀκαδημίας ἐργάζονταν στὸν Οἶκο τοῦ Ἄλδου σύμφωνα μὲ τὸν Νόμο, τὶς ὁποῖες ὅμως ἀναθεώρησε μερικῶς στὴ συνέχεια (*The World of Aldus Manutius…*, ὅ.π., 196-200).

13. Βλ. Ongania, *Early Venetian Printing Illustrated*, Ongania, Ferd (ἔκδ.), Βενετία, Ferd. Ongania/Λονδίνο, John C. Nimmo/Νέα Ὑόρκη, Charles Scribner's Sons/ Βενετία, 1895, 64.

14. Τὰ πρωτογράμματα τῶν ἑλληνικῶν ἐκδόσεων τοῦ Ἄλδου, ὅσα ἔχουμε ὡς τώρα ἀποδελτιώσει καὶ παρουσιάζουμε ἐδῶ, ἀνήκουν σὲ τέσσερις κατηγορίες ἀναφορικὰ μὲ τὶς διαστάσεις τους. Ὅλα τὰ ἀρχιγράμματα τυπώθηκαν μὲ μαύρη μελάνη, ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὰ ποὺ κοσμοῦν τὶς λειτουργικές ἐκδόσεις του: *Ψαλτήριον* καὶ *Ὧρες τῆς Ἀειπαρθένου Μαρίας*. Μία ἐξαντλητικὴ μελέτη τῶν πρωτογραμμάτων αὐτῶν προϋποθέτει τὸν ἔλεγχο ὅλων τῶν ἑλληνικῶν ἐκδόσεων τοῦ Ἄλδου καὶ τὴ βιβλιογραφικὴ ἐπισήμανσή τους ἀνὰ ἔκδοση, κάτι ποὺ υπερβαίνει τὰ ὅρια τῆς παρούσας μελέτης. Σὲ μεγάλο ἀριθμό, πρωτογράμματα καὶ ἐπίτιτλα τοῦ Ἄλδου ἀναπαράγονται στὶς ἐκδόσεις: Ongania, *Early Venetian Printing…*, ὅ.π., 110-111, 127-128 καὶ Susy Marcon, «Una Aldina Miniata», στὸ *Aldo Manuzio ambiente…*, ὅ.π., 107-133.

15. Ἀναφορικὰ μὲ τὰ ἐπίτιτλα ποὺ κοσμοῦν τὶς ἑλληνικὲς ἐκδόσεις τοῦ Ἄλδου, ἡ σχεδίασή τους ἦταν ἐναρμονισμένη μὲ τὰ πρωτογράμματα. Δὲν διακρίνονται γιὰ τὴν πρωτοτυπία τους, ἀλλὰ ἀντιπροσωπεύουν παραλλαγὲς ἐπίτιτλων ποὺ ἦταν σὲ χρήση ἀπὸ παλαιότερα. Σὲ γενικὲς γραμμές, κανένα δὲν τυπώθηκε μὲ ἐρυθρὰ μελάνη καὶ κατὰ κανόνα περιορίζονται σὲ μία καὶ μόνη διάσταση.

16. Μὲ τὴν εὐκαιρία ἑνὸς Συμποσίου-Ἔκθεσης ποὺ ἔλαβε χώρα στὸ ΚΕΝΤΡΟ ΓΑΙΑ (Ἰανουάριος-Ἰούνιος 2011), ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Νίκης Γουλανδρῆ, ἔγραψα ἕνα μικρὸ δοκίμιο μὲ τίτλο *Τὸ βιβλίο. Διαχρονικὴ πορεία στὴν ἐκπαίδευση* (Ἀθήνα, ΑΤΩΝ, 2011). Στὸ βιβλίδιο αὐτό, βασιζόμενος στὴ διατριβὴ τῆς Fevronia Nousia, *Byzantine Textbooks of the Palaeologan Period,* Λονδίνο 1977, 77-130 [προηγούμενη βιβλιογραφία: P. Browning, «Homer in Byzantium», *Viator* 8 (1975), 15-33· *Homer's Ancient Readers*: *Greek Epic's Earliest Exegetes*, ἔκδ. R. Lamberton - J. J. Keaney, Πρίνστον, NJ, 1992, 134-148· N. G. Wilson, *Scholars of Byzantium*, Λονδίνο 1996[2], 229-264· E. Fryde, *The Early Palaeologan Renaissance (1261-c. 1360)*, Λέιντεν/Βοστόνη/Κολονία, 2000, 144-166, 226-306], δια-

πίστωσα ὅτι τὰ συγγράμματα, ποὺ διδάσκονταν κατὰ κανόνα στὶς βυζαντινὲς σχολές, ἀποτέλεσαν τὸ βασικὸ ἐκδοτικὸ πρόγραμμα τῶν τυπογραφικῶν οἴκων ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἀρχετυπίας ὡς τὰ μέσα τοῦ 16ου αἰώνα τουλάχιστον. Σύμφωνα μὲ τὴ θέση αὐτή, εἶναι προφανὲς ὅτι ἐξαρχῆς οἱ συγκεκριμένες ἐκδόσεις προορίζονταν γιὰ τὸ οὐμανιστικὸ καὶ σπουδαστικὸ κοινό, κάτι ποὺ ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι ὁ Ἄλδος, μὲ στόχο ἀφενὸς νὰ μειώσει τὸ κόστος τῶν ἑλληνικῶν του ἐκδόσεων καὶ ἀφετέρου νὰ τὶς καταστήσει πιὸ εὔχρηστες, καθιέρωσε τὸ βιβλίο «τσέπης», ἀπὸ τὸ 1502, μὲ τὶς *Τραγωδίες* τοῦ Σοφοκλῆ.

Συντομογραφίες βιβλιοθηκῶν

ΒΙΑΩ	=	Βιβλιοθήκη τοῦ Ἱδρύματος Α. Ὠνάση, Ἀθήνα
ΒΚ	=	Βιβλιοθήκη Κανελλόπουλου, Ἀθήνα
ΒΜΟΕ	=	Βιβλιοθήκη Μονῆς Ὀλυμπιώτισσας Ἐλασσόνας
ΒΜΠ	=	Βιβλιοθήκη Μ. Παπαθωμόπουλου, Ἀθήνα
ΒΠΜΔ	=	Βιβλιοθήκη Πατρὸς Μάριου Δαπέργολα, Ἀθήνα
ΓΒ	=	Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Ἀθήνα
ΔΒΔ	=	Δημόσια Βιβλιοθήκη Δημητσάνας
ΔΒΖ	=	Δημόσια Βιβλιοθήκη Ζαγορᾶς
ΔΒΚ	=	Δημόσια Βιβλιοθήκη Κοζάνης
ΔΒΛ	=	Δημόσια Βιβλιοθήκη Λέρου
ΔΒΜ	=	Δημόσια Βιβλιοθήκη Μηλεῶν
ΕΒΕ	=	Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα
ΙΒΣΛ	=	Ἵδρυμα Βιβλιοθήκης Σπύρου Λοβέρδου, Ἀθήνα
ΛΜΛ	=	Μονὴ Λειμῶνος, Λέσβος
ΜΒΘ	=	Μονὴ Βλατάδων, Θεσσαλονίκη
ΜΕΤ	=	Μονὴ Μετεώρων
ΜΙΘΠ	=	Μονὴ Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, Πάτμος
ΜΜΛ	=	Μονὴ Μεγίστης Λαύρας, Ἅγιον Ὄρος
ΠΒΘ	=	Πανεπιστημιακὴ Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης

Βιβλιογραφία

Adams = *Catalogue of Books Printed on the Continent of Europe, 1501-1600 in Cambridge Libraries*, Adams H. M. (ἐπιμ.), 2 τόμοι, Κέμπριτζ, Cambridge University Press, 1967.

Albertini, *Calfurnio* = Albertini, A., *Calfurnio Bresciano. La sua edizione di Catullo*, Μπρέσια, 1954.

Ambiente = *Aldo Manuzio e l'ambiente veneziano, 1494-1515,* Marcon, Susy – Zorzi, M. (ἐπιμ.), Il cardo, Βενετία 1994.

Aristoteles Graecus - Die griechischen Manuskripte des Aristoteles, Alexandrien-London / Alexandrien, Moraux, P. κ.ἄ. (ἐπιμ.), Βερολίνο/Νέα Ὑόρκη 1976 (*Peripatoi*, 8).

Arnott, W. G., «Athenaeus and the Epitome: Texts, Manuscripts, and Early Editions», *Athenaeus and His World: Reading Greek Culture in the Roman Empire,* Braund, D. - Wilkins, J. (ἐπιμ.)., Ἔξετερ, University of Exeter Press, 2000, 41-52 (σημ. 542-543).

Bachmann, L., *Lycophronis Alexandra*, Λειψία, J. C. Hinrichs, 1830.

Βακαλόπουλος Ἀπ. Ε., *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τόμ. Α΄. *Ἀρχὲς καὶ διαμόρφωσή του*, ἔκδοση Β΄, συμπληρωμένη καὶ διορθωμένη, Θεσσαλονίκη 1974, 376-420.

Ballisteri, *Bondino* = Ballisteri, G., «Bondino, Alessandro», *DBI*, 11 (1969).

Barker, *Script* = Barker N., *Aldus Manutius and the Development of Greek Script and Type in the Fifteenth Century*, Κονέκτικατ, Sandy Hook, 1985.

Barolini, Helen, *Aldus and his Dream Book. An Illustrated Essay*, Νέα Ὑόρκη, Italica Press, 1992.

Bartelucci, *Genealogia* = Bartelucci, E., *Genealogia e Discendenza dei Manuzio. Tipografi - Umanisti - Editori dei Secolo XV-XVI*, Φλωρεντία, L. Olschki, 1961.

Basta Donzelli, *Euripide. Electra* = Basta Donzelli, Giuseppina, «Euripide. *Electra*: dai codici alle prime edizioni a stampa», *Bolletino dei Classici*, σ. III 10 (1989), 70-105.

Belloni, *Lettere greche* = Belloni, C., «Lettere greche inedite di Marco Musuro (cod. Ambr. D 137 suss. 41-41bis)», *Aevum* 76 (2002), 647-679.

Bertolini, M., «L'edizione aldina del 1516 e il testo delle orazioni di Gregorio Nazianzeno», *Studi Classici e Orientali* 38 (1988), 384-390.

Bertolotti, *Varietà* = Bertolotti, A., «Varietà archivistiche e bibliografiche», *Il Bibliofilo*, Anno VII, 181.

Bessarione e l'Umanesimo, Catalogo della mostra, Fiaccadori, Gianfranco - Cuna, Andrea – Gatti, Andrea – Ricci, Saverio (ἐπιμ.), Νεάπολη 1994.

BH, Legrand, *Bibliogr.* = Legrand, É., *Bibliographie hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés en grec par des Grecs aux XVe et XVIe siècles*, Παρίσι, 4 τόμοι, E. Leroux, Éditeur, 1885-1906.

Bianchi, L., «Bemerkungen zu Manuel Adramyttenos», *Byzantinische Zeitschrift* 22 (1913), 372-376.

Bigi, *Antiquari* = Bigi, E., «Jacopo Antiquari», *DBI*, 3 (1961).

Bisticci, V. da, *Le Vite*, Greco Aulo (ἐπιμ.), 2 τόμοι, Φλωρεντία, Istituto Nazionale di Studi sul Rinascimento, 1970-1976.

BMC = *Catalogue of Books Printed in the XVth Century now in the British Museum*, 12 τόμοι, Λονδίνο 1908-1985.

Borza, *Sophocle* = Borza, É., «Catalogue des éditions, traductions et commentaires de Sophocle imprimés au XVIe siècle», στὸ *Offrir un livre ou la dédicace à l'époque humaniste*, Βρυξέλλες, Musée de la Maison d'Érasme, 2003, 97-139.

Branca, V., «L'umanesimo veneziano alla fine del Quattrocento. Ermolao Barbaro e il suo circolo», *Storia della cultura veneta*, τόμ. 3/I, Arnaldi, G. - Stocchi, M. Pastore (ἐπιμ.), *Dal primo Quattrocento al Concilio di Trento*, Βενετία 1980, 123-175.

Branca, V., «L'umanesimo», στὸ *Storia di Venezia. Dalle origini alla caduta della Serenissima*, τόμ. IV, Tenenti, A.–Tucci, U. (ἐπιμ.), *Il Rinascimento. Politica e cultura*, Ρώμη 1996, 723-755.

Bravo, García A., «Marcos Musuro y el Aristotelismo: a propósito del Escorialensis Φ *II* 6 (203)», *Estudios clásicos* 89 (1985), 291-297.

Brown, H.F., *The Venetian Printing Press: An historical study based upon documents for the most part hitherto unpublished*, Λονδίνο 1891.

Browning, P., «Homer in Byzantium», *Viator* 8 (1975), 15-33.

Brunet, J.-C., *Manuel du libraire et de l'amateur des livres* καὶ *Supplément*, 14 τόμοι, Παρίσι, 1860-1880.

Bühler, *Musaeus* = Bühler C. F., «Aldus Manutius and his First Edition of the Greek Musaeus», *La Bibliofilía* 52 (1950), 123-127.

Bühler, *Aldus-Athenaeus* = Bühler, C. F., «Aldus Manutius and the Printing of Athenaeus», *Gutenberg Jahrbuch* (1955), 104-106.

Cammelli, G., *Δημήτριος Χαλκοκονδύλης*, μτφρ. Δ. Ἀρβανιτάκης, Ἀναγεννησιακὴ Βιβλιοθήκη 1, Ἀθήνα, Βιβλιοπωλεῖον τῆς Ἑστίας – Κότινος, 2004.

Cammelli, G., *Ἰωάννης Ἀργυρόπουλος*, μτφρ. Δ. Ἀρβανιτάκης, Ἀναγεννησιακὴ Βιβλιοθήκη 3, Ἀθήνα, Βιβλιοπωλεῖον τῆς Ἑστίας – Κότινος, 2006.

Cammelli, G., *Μανουὴλ Χρυσολωρᾶς*, μτφρ. Δέσποινα Βλάμη, Ἀναγεννησιακὴ Βιβλιοθήκη 2, Ἀθήνα, Βιβλιοπωλεῖον τῆς Ἑστίας – Κότινος, 2006.

Campana, A., «Contributi alla biblioteca del Poliziano», στὸ *Il Poliziano e il suo tempo. Atti del IV Convegno internazionale di studi sul Rinascimento, Firenze, Palazzo Strozzi, 23-26 settembre 1954*, Φλωρεντία 1957, 173-229.

Canart, P., «Scribes grecs de la Renaissance. Additions et corrections aux répertoires de Vogel-Gardthausen et de Partinélis», *Scriptorium* 17 (1963), 56-82.

Canart, P., «Démétrius Damilas, alias le "librarius Florentinus"», *Rivista di studi bizantini e neoellenici* ν. σ., 14-16 (1977-1979), 281-347.

Canart, P., «Note sur l'écriture de Michel et Aristobule Apostolès et sur quelques manuscrits attribuables à ce dernier», Di Lello-Finuoli, *Esemplare*, 87-101.

Caracciolo, *Fortunae* = Caracciolo, T., «De varietate fortunae», *Rerum Italicarum scriptores…*[2] 22, 1935 (79).

Cataldi Palau, A., «Su alcuni Umanisti possessori di manoscritti greci», *Studi umanistici piceni* 14 (1994), 141-155.

Cataldi-Palau A., *Asola* = Cataldi Palau A., *Gian Francesco d'Asola e la tipografia aldina. La vita, le edizioni, la biblioteca dell'Asolano*, Γένοβα 1998.

Cataldi Palau, A., «La vita di Marco Musuro alla luce di documenti e manoscritti», *Italia Medioevale e Umanistica* 45 (2004), 295-369.

Census = *Incunabula in American Libraries. A third census of fifteenth-century books recorded in North American Collections*, Goff, F.R. (ἐπιμ.), Νέα Ὑόρκη, Kraus (ἐπανέκδ.), 1973.

Chatzopoulou, V., «Zacharie Calliergis et Alde Manuce: éléments d'une étude à l'occasion de la découverte d'un nouveau manuscrit-modèle de l'édition aldine de Sophocle (a. 1502)», στὸ *The Legacy of Bernard de Montfaucon: Three Hundred Years of Studies on Greek Handwriting. Proceedings of the Seventh International Colloquium of Greek Palaeography (Madrid – Salamanca, 15-20 September 2008),* Bravo, García A. – Pérez, Martín I. - Codoñer, Signes J. (ἐπιμ.), Τούρνοουτ, Brepols, 2010, 197-207.

Cosenza, M., *Biographical and Bibliographical Dictionary of the Italian Humanists and of the World of Classical Scholarship in Italy, 1300-1800*, 6 τόμοι, Βοστόνη 1962-1965.

Cranz, *Prefaces* = Cranz, F. E., «The Prefaces to the Greek Editions and Latin Translations of Alexander of Aphrodisias, 1450 to 1575», *Proceedings of the American Philosophical Society*, 102 (1958), 510-546.

Danzi, M., *La biblioteca del cardinal Pietro Bembo*, Γενεύη, Droz, 2003.

Davies, M., *Aldus Manutius. Printer and Publisher of Renaissance Venice*, Λονδίνο, The British Library, 1995.

Della Torre, A., *Storia dell'Accademia Platonica di Firenze*, Φλωρεντία, 1902.

Δετοράκης Θ., «Μανουὴλ Σαβίου, πρωτοψάλτη Χάνδακος, Ἐπιτάφιος στὸν Ἀλέξιο Καλλιέργη», *Θησαυρίσματα* 21 (1991), 34-42.

Diller, A., «The Tradition of Stephanus Byzantius», *Transactions of the American Philological Association* 69 (1938), 333-348.

Diller, A., «Demetrius Pepagomenus», *Byzantion* 48 (1978), 35-42.

Dionisotti, *Gabrieli* = Dionisotti, C., «Gabrieli, Angelo», *DBI*, 8 (1966), 135.

DBI = *Dizionario Biografico degli Italiani*, Ρώμη, Istituto dell'Enciclopedia Italiana, 1960.

Donati, *Seconda* = Donati, L., «La seconda Accademia Aldina e una lettera ad Aldo Manuzio trascurata da bibliografi», *La Bibliofilía*, 53 (1951), 54-59.

Dorez, L., «Lettres inédites de Jean Pic de la Mirandole», *Giornale storico della letteratura italiana* 25 (1895), 352-361.

Essling, *Figures* = Masséna, V., Prince d'Essling, *Études sur l'art de la gravure sur bois à Venise. Les livres à figures vénitiens de la fin du XVème siècle et du commencement du XVIème*, 6 τόμοι, Φλωρεντία, L. Olschki/Παρίσι, H. Leclerc, 1907-1914.

Ferrai, E., *L'ellenismo nello Studio di Padova. Orazione inaugurale de' corsi academici dell'anno 1876-77 letta nell'Aula Magna dell'Università di Padova il 16 novembre 1876*, Πάντοβα 1876.

Ferreri, *Scoli Planudea* = Ferreri, L., «Scoli umanistici all'Antologia Planudea. Un nuovo testimone della Biblioteca Nazionale di Napoli e la formazione del corpus di scoli confluiti nell'edizione wecheliana (1600)», *Medioevo e Rinascimento*, ν. σ. 16 (2005), 81-114.

Ferreri, *Musuro* = Ferreri, L., *L'Italia degli Umanisti, Marco Musuro*, Τούρνοουτ, Brepols, 2014.

Ferreri, *Théocrite* = Ferreri. L., *Le Théocrite de l'humaniste Marcus Musurus. Avec l'édition critique des* Idylles *XXIV-XXVI*, Τούρνοουτ, Brepols, 2014.

Firmin-Didot, *Alde* = Firmin-Didot, A., *Alde Manuce et l'hellénisme à Venise*, Παρίσι, Typographie d'A. Firmin-Didot, 1875.

Fletcher, *Aldine* = Fletcher III, H. G., *New Aldine Studies. Documentary Essays on the Life and the Work of Aldus Manutius*, Σὰν Φρανσίσκο 1988.

Franceschini, *Montefeltro* = Franceschini, G., *I Montefeltro*, Βαρέζε, 1970.

Francesco Barozzi, Descrittione dell'isola di Creta (Περιγραφὴ τῆς Κρήτης)

1577/8. Εἰσαγωγή, ἔκδοση κειμένου, σχόλια καὶ ἀπόδοση στὰ ἑλληνικὰ Στέφανος Κακλαμάνης, Ἡράκλειο 2004.

Fryde, E., *The Early Palaeologan Renaissance (1261-c. 1360)*, Λέιντεν/Βοστόνη/Κολονία, 2000.

Fumagalli, G., *Lexicon typographicum Italiae. Dictionnaire géographique d'Italie pour servir à l'histoire de l'imprimerie dans ce pays*, 6 τόμοι, Φλωρεντία, L. Olschki 1905.

Gaeta, *Nunzio* = Gaeta, F., *Un nunzio pontifico a Venezia nel Cinquecento*, Βενετία/Ρώμη, 1960.

Gallavotti, *Teocrito* = Gallavotti, C., «Per l'edizione di Teocrito», *Bollettino del Comitato per la preparazione dell'Edizione Nazionale, dei Classici greci e latini*, ν. σ. 1 (1945), 21-39.

Ganchou, Thierry, «Dèmètrios Kydônès, les frères Chrysobergès et la Crète (1397-1401): de nouveaux documents», στὸ *Bisanzio, Venezia e il mondo franco-greco (XIII-XV secolo)*, *Colloquio internazionale nel centenario della nascita di Raymond-Joseph Loenertz*, Maltézou, Chryssa – Schreiner, Peter (ἐπιμ.), Βενετία 2002, 435-493.

Ganchou, Thierry, «Iôannès Argyropoulos, Géôrgios Trapézountios et le patron crétois Géôrgios Maurikas», *Θησαυρίσματα* 38 (2008), 105-212.

Garin, E., «Il carteggio di Giovanni Pico della Mirandola», *Rinascita* 5 (1942), 569-573.

Geanakoplos, D. J., «Marcos Musuros. New Information on the Death of a Byzantine Humanist in Italy», στὸ Geanakoplos, D. J., *Interaction of the «Sibling» Byzantine and Western Cultures in the Middle Ages and Italian Renaissance (330-1600)*, Γέιλ/Νιοὺ Χέιβεν/Λονδίνο, Yale University Press, 1976, 225-230.

Γιαννακόπουλος, *Ἕλληνες Λόγιοι* = Γιαννακόπουλος, Κ. Ι., *Ἕλληνες Λόγιοι εἰς τὴν Βενετίαν. Μελέται ἐπὶ τῆς διαδόσεως τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων ἀπὸ τοῦ Βυζαντίου εἰς τὴν δυτικὴν Εὐρώπην*, Ἀθῆναι 1965 [α΄ ἀγγλικὴ ἔκδ. 1963].

Georgopoulou, Maria, «Mapping Religious and Ethnic Identities in the Vene-

tian Colonial Empire», *The Journal of Medieval and Early Modern Studies* 26 (1996), 467-496.

Giunti = *I Giunti, tipografi editori di Firenze. 1497-1570*, Parte Prima. Annali inediti 1497-1570, Decia, D. - Delfiol, R., (ἐπιμ.) , Φλωρεντία, Giunti Barbèra, 1978.

Graecogermania, Griechischstudien deutscher Humanisten. Die Editionstätigheit der Griechen in der italienischen Renaissance (1469-1523), ἔκδοση ποὺ κυκλοφόρησε μὲ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ D. Harlfinger κ.ἄ., Wolfenbüttel, Hezzog August Bibliothek, 1989, πρὸς τιμὴν τοῦ Rudolf Pfeiffer.

Greswell, W.P., *Memoirs of Angelus Politianus, Joannes Picus of Mirandola…*, Λονδίνο/Μάντσεστερ, 1805.

Griechische Handscriften und Aldinen. Eine Ausstellung anläßlich der XV. Tagung der Mommsen Gesellschaft in der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel, hrsg. von D. Harlfinger et alii, Braunschweig 1978 (*Ausstellungskataloge der Herzog August Bibliothek*, 24).

16 Mai bis 29. Juni 1978 [Handscriften ausgewählt und beschrieben von D. Harlfinger], [Aldinen ausgewählt und erläutert von M. Sicherl], Brunschweig, Weisenhaus-Buchdruckrei, 1978.

Gutenberg Jahrbuch, Mainz (Verlag der Gutenberg-Gesellschaft) 1926-1987.

GW = Kommission für Gesamtkatalog der Wiegendrucke (ἔκδ.): *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, 8 τόμοι, Λείψία 1910, ἐπανέκδ. 1968.

H = *Repertorium bibliographicum, in quo libri omnes ab arte typographica inventa usque ad annum MD. typis expressi ordine alphabetico vel simpliciter enumerantur vel accuratius recensentur*. Opera L. Hain, 6 τόμοι, Στουτγκάρδη, J. G. Cottae / Παρίσι, J. Renouard, 1826-1838.

Harlfinger D., *Wasserzeichen griechischen Handschriften*, 2 τόμοι, Βερολίνο, N. Mielhe, 1974-1980.

HC = Copinger, W.A., *Supplement to Hain's Repertorium Bibliographicum*, 2 τόμοι, Λονδίνο 1895-1902.

HCR = Reichling, D., *Appendices ad Haini-Copingeri Repertorium Bibliograph-*

icum… Emendationes, 6 τόμοι, Μόναχο 1905-1911· Supplement, Μόναχο 1914.

Ἡ ἐκδοτικὴ δραστηριότητα τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Ἰταλικῆς Ἀναγέννησης (1469-1523), Κατάλογος ποὺ συντάχθηκε ἀπὸ τοὺς Μ. Μανούσακα - Κ. Στάικο, Ἀθήνα, Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ, 1986.

Hilyard, B., «Girolamo Aleandro Editor of Plutarch's *Moralia*», *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance* 36 (1974), 517-531.

Hoffmann = Hoffmann, S. F. W., *Bibliographisches Lexicon der gesammten Literatur der Griechen*, 3 τόμοι, ἐπανέκδ. Ἄμστερνταμ, Adolf M. Hakkert, 1961.

Hofmann, G., «La biblioteca scientifica del monastero di San Francesco a Candia nel Medio Evo», *Orientalia Cristiana Periodica* 8 (1942), 317-360.

Homer's Ancient Readers: *Greek Epic's Earliest Exegetes*, Lamberton, R. - Keaney, J. J. (ἔκδ.), Πρίνστον, NJ, 1992.

Hunger, H., *Repertorium der griechischen Kopisten 800-1600*, Μέρος Α΄, «Handschriften aus Bibliotheken Grossbritanniens», τόμ. III/I c, Βιέννη, 1981, ἀρ. 112.

IGI = Indice generale degli incunaboli delle biblioteche d'Italia, Guarnaschelli, T. M. – Valenziani, E. (ἔκδ.), 6 τόμοι, Ρώμη, Istituto poligrafico e Zecca dello Stato, 1943-1981.

IMU = Italia Medioevale e Umanistica.

Irigoin, J., *Histoire du texte de Pindare*, Παρίσι, C. Klincksieck, 1952.

Irigoin, *L'édition princeps* = Irigoin, J., «L'édition princeps d'Athénée et ses sources», *Revue des Études Grecques* 80 (1967), 418-424.

Irigoin, *Pindare-Mousouros* = Irigoin, J. – Mondrain, B., «Marc Mousouros et Pindare», *ΦΙΛΟΦΡΟΝΗΜΑ*. Festschrift für Martin Sicherl zum 75. *Geburtstag*, Πάντερνμπορν, Ferdinand Schöningh, 1990, 253-262.

Κακλαμάνης, Στ., «Ἡ χαρτογράφηση τοῦ τόπου καὶ τῶν συνειδήσεων στὴν Κρήτη κατὰ τὴν περίοδο τῆς Βενετοκρατίας», στὸ *Candia / Creta / Κρήτη. Ὁ χῶρος καὶ ὁ χρόνος. 16ος-18ος αἰώνας*, Ἀθήνα 2005, 11-58.

Kibre, P., *The Library of Pico della Mirandola*, Νέα Ὑόρκη, 1936.
King, Margaret L., *Venetian Humanism in an Age of Patrician Dominance*, Princeton University Press 1986, καί, ἐκτενέστερα, τὰ λήμματα στὸ *Dizionario biografico degli Italiani*, τόμ. 1, Ρώμη 1960.
Κοκ. = Κόκκονας, Γ., *Κατάλογος τῶν ἀρχετύπων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος. Μὲ ἔνταξη τῶν ἀντιτύπων τοῦ Μουσείου Μπενάκη* (= *Τετράδια Ἐργασίας* 5), Ἀθήνα, Κέντρο Νεοελληνικῶν Σπουδῶν, 1983.
Kristeller, P. O., *La tradizione classica nel pensiero del Rinascimento*, traduzione di Fabrizio Onofri, Φλωρεντία 1965.
Kristeller = Kristeller, P., *Die italienischen Buchdrucker- und Verlegerzeichen bis 1525*, Στρασβούργο, A. W. van Bekhoven, 1893, ἐπανέκδ. Νάαρντεν 1969.

La Bibliofilía. Rivista di storia del libro e di bibliografia, Φλωρεντία 1899-1987.
Labowsky, L., «Manuscripts from Bessarion's Library found in Milan, Bessarion Studies I», *Mediaeval and Renaissance Studies* 5 (1961), 109-131.
Labowsky, L., «Il cardinale Bessarione e gli inizi della Biblioteca Marciana», στὸ *Venezia e Oriente tra tardo Medioevo e Rinascimento*, A. Pertusi (ἐπιμ.), Φλωρεντία, Sansoni, 1966, 159-182.
Labowsky, L., «Bessarione», *Dizionario Biografico degli Italiani*, τόμ. 9, Ρώμη, Istituto dell'Enciclopedia Italiana, 1967, 686-696.
Labowsky, L., *Bessarion's Library and the Biblioteca Marciana. Six Early Inventories*, Ρώμη, Edizioni di Storia e Letteratura, 1979.
Lane, Frederic C., *Βενετία ἡ θαλασσοκράτειρα*, μτφρ. Κ. Κουρεμένος, ἐπιστημονικὴ ἐπιμέλεια Γ. Δ. Παγκράτης, Ἀθήνα 2007 [α΄ ἀγγλικὴ ἔκδ. 1973].
Latte, *Hesychii* = Hesychii Alexandrini *Lexicon*, Latte, K. (ἐπιμ.), Hauniaem Ejnar Munksgaard editore, 1953.
Λαούρδας, Β., «Μιχαὴλ Ἀποστόλη ἀνέκδοτα ἐπιγράμματα», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, 20 (1950), 173-174.
Lauro Quirini umanista. Studi e testi…, Branca, V., (ἔκδ.), Φλωρεντία 1977.
Layton, *Add.* = Layton, Evro, «Greek Bibliography Additions and Corrections (c. 14171-1829)», *Θησαυρίσματα* 16 (1979) 89-[113].

Layton, *Greek Book* = Layton, Evro, *The Sixteenth Century Greek Book in Italy. Printers and Publishers for the Greek World*, Library of the Hellenic Institute of Byzantine and Post-Byzantine Studies - No 16, Βενετία 1994.

Legrand, É., *Cent-dix lettres grecques de François Filelfe publiées intégralement pour la première fois d'après le codex Trivulvianus 873*, Παρίσι, 1892.

Lettres inédites de Michel Apostolis publiées d'aprés les manuscrits du Vatican avec des opuscules inédits du même auteur, une introduction et des notes, Noiret, H. (ἔκδ.), Παρίσι 1889 (*Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome*, 54).

Lockwood, D. P., «De Rinucio Aretino Graecarum Litterarum Interprete», *Harvard Studies in Classical Philology* 24 (1913), 51-109.

Lowry, M., «Two Great Venetian Libraries in the Age of Aldus Manutius», *Bulletin of the John Rylands University Library Manchester* 57, 1 (1974), 128-166.

Lowry, M., «The "New Academy" of Aldus Manutius a Renaissance Dream», *Bulletin of the John Rylands University Library of Manchester* 58, 2 (1976), 378-420.

Lowry, *Aldus* = Lowry, M., *The World of Aldus Manutius. Business and Scholarship in Renaissance Venice*, Ithaca, Νέα Ὑόρκη, Cornell University Press, 1979.

Lowry, *Poetics* = Lowry, M., «Aristotle's Poetics and the Rise of Vernacular Literacy Theory», *Viator* 25 (1994), 411-425.

Maïer, *Politien* = Maïer, Ida, *Ange Politien. La formation d'un poète (1469-1480)*, Γενεύη, Droz 1966.

Maittaire, M., *Annales Typographici ab Artis Inventae Origine ad Annum MDCLXIV*, 9 τόμοι, Ἀμστερνταμ/Λονδίνο 1719-1741, ἐπανέκδ. Γκράτς, Akademische Druck, 1965.

Μαλτέζου Χρύσα Α., «Ἡ Κρήτη στὴ διάρκεια τῆς περιόδου τῆς Βενετοκρατίας», στὸ *Κρήτη, ἱστορία καὶ πολιτισμός*, ἐπιστημονικὴ ἐπιμέλεια Ν. Μ. Παναγιωτάκης, τόμ. 2, Ἡράκλειο, 1988, 105-162.

Manfredini, M., «Michele Apostolis scriba dalla sua corrispondenza», *Annali*

della Facoltà di Lettere e Filosofia dell'Università di Napoli 28 (1985-1986), 139-153.

Manni, Teresa Rogledi, *La tipografia a Milano nel XV secolo*, Φλωρεντία 1980.

Manuele Crisolora e il ritorno del greco in Occidente, *Atti del Convegno interanzionale, Napoli, 26-29 giugno 1997,* Maisano, R. - Rollo, A. *(*ἐπιμ.), Νεάπολη 2002.

Μανουὴλ Γρηγορόπουλος νοτάριος Χάνδακα 1506-1532. Διαθῆκες - Ἀπογραφὲς - Ἐκτιμήσεις, Κακλαμάνης, Στ. – Λαμπάκης, Στ. (ἔκδ.), Ἡράκλειο 2003.

Μανούσακας Μ. Ι., «Ἡ ἀλληλογραφία τῶν Γρηγοροπούλων χρονολογουμένη (1493-1501)», *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 6 (1956), 156-209.

Μανούσακας, Πατρινέλης, *Ἀλληλογρ.* = Μανούσακας Μ. Ι. – Πατρινέλης Χ. Γ., «Ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Ἰωάννου Γρηγοροπούλου μετὰ τοῦ Μ. Μουσούρου, Ἀ. Ἀποστόλη, Ζ. Καλλιέργη καὶ ἄλλων λογίων τῆς Ἀναγεννήσεως χρονολογουμένη (1494-1503)», *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, 10 (1960), 163-201.

Μανούσακας Μ. Ι., «Βενετικὰ ἔγγραφα ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς Κρήτης τοῦ 14ου-16ου αἰῶνος (Πρωτοπαπάδες καὶ Πρωτοψάλται Χάνδακος)», *Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος* 15 (1961), 149-233.

Manoussakas, *Mort* = Manoussakas, M. I., «La date de la mort de Marc Musurus», *Studi Veneziani* 12 (1970), 459-463.

Manoussakas, M. I., «Sept lettres inédites (1492-1503) du recueil retrouvé de Jean Grégoropoulos», *Θησαυρίσματα* 13 (1976), 7-39.

Manoussakas, *Umanisti* = Manoussakas, M. I., *Gli umanisti greci collaboratori di Aldo a Venezia, 1494-1515, e l'ellenista bolognese Paolo Bombace…*, Μπολόνια, Lo Scarabeo, 1991.

Manoussakas, M. I. – Staikos, C., *Venetiae quasi alterum Byzantium. Le Edizioni di Testi Greci da Aldo Manuzio e le prime tipografie Greche di Venezia*, Ἀθήνα 1993.

Manuzio = *Aldo Manuzio Tipografo 1494-1515*, Κατάλογος, Bigliarri, L. - Dil-

lon-Bussi, A. - Savino, G. - Scapecchi, P. (ἐπιμ.), Biblioteca Nazionale Centrale - Biblioteca Medicea Laurenziana, Φλωρεντία, Octavo, Franco Cantini Editore, 1994.

Marcotte, D., «La bibliothèque de Jean Calphurnius», *Humanistica Lovaniensia* 36 (1987), 184-211.

Martínez Manzano, T., *Konstantinos Laskaris. Humanist. Philologe. Lehrer. Kopist*, Ἀμβοῦργο 1994 (*Meletemata*, 4).

Martínez Manzano, T., *Constantino Láscaris. Semblanza de un humanista bizantino*, Μαδρίτη 1998 (*Nueva Roma*, 7).

Mathieu, J. M., «Marc Mousouros et l'édition princeps de seize discours de Grégoire de Nazianze», στὸ *Phileuripidès. Mélanges offerts à François Jouan*, Auger, D. - Peigney, J. (ἐπιμ.), Παρίσι, Presses Universitaires de Paris Ouest, 2008, 657-670.

Mercati, S. G., «Di Giovanni Simeonachis, protopapa di Candia», *Miscellanea Giovanni Mercati*, τόμ. 3, Βατικανὸ 1946 [Studi e Testi 123], 312-341.

Miani, *Antinori* = Miani, Gemma, «Antinori Alessandro», *DBI*, 3 (1961).

Mioni, E., *Catalogo di manoscritti greci esistenti nelle Biblioteche Italiane*, 2 τόμοι, Ρώμη 1964 (Indici e cataloghi, 20).

Mioni, E., «La biblioteca greca di Marco Musuro», *Archivio Veneto*, σ. V, 93 (1971), 5-28.

Mioni, E., «*L'Anthologia Greca* da Massimo Planude a Marco Musuro», *Scritti in onore di Carlo Diano*, Μπολόνια, Patron, 1975, 263-309.

Mioni, E., «Bessarione scriba e alcuni suoi collaboratori», *Miscellanea Marciana di studi bessarionei (a coronamento del V Centenario della donazione nicena)*, Πάντοβα 1976 (*Medioevo e umanesimo*, 24), 263-318.

Mondrain, B., «Janus Lascaris copiste et ses livres», Prato, *Manoscritti greci*, I, 417-426.

Monfasani, J., *George of Trebizond, a biography and a study of his Rhetoric and Logic*, Λέιντεν, 1976.

Monfasani, J., *Byzantine Scholars in Renaissance Italy: Cardinal Bessarion and Other Emigrés*, Ἄλντερσοτ 1995 (*Collected Studies Series*, 485).

MU = Medioevo e Umanesimo.

Müller, *Lascaris* = Müller, K. K., «Neue Mitteilungen über Janos Laskaris und die Mediceische Bibliothek», *Centrablatt für Bibliothekswesen* 1 (1884), 333-412.

Nardi, B., «Letteratura e cultura veneziana del Quatrocento», *La civiltà veneziana del Quattrocento*, Φλωρεντία 1957, 101-145.

Nolhac, P. de, «Les correspondants d'Alde Manuce. Matériaux nouveaux d'histoire littéraire (1483-1514)», *Studi e documenti di storia del diritto*, (a) 8 (1887), 247-299· (b) 9 (1888), 203-248· ἐπανέκδ. Τορίνο, Bottega di Erasmo, 1961.

Nousia, Fevronia, *Byzantine Textbooks of the Palaeologan Period,* Λονδίνο 1977.

Nouvelle Biographie Générale depuis les temps le plus reculés jusqu'à nos jours, 46 τόμοι, Παρίσι, Firmin-Didot Frères, 1852-1877.

OAME, I-II = *Aldo Manuzio editore. Dediche - prefazioni - note ai testi*, Orlandi, G. (ἐπιμ.), εἰσαγωγὴ Dionisotti, C., 2 τόμοι, Μιλάνο 1975.

Oleroff, A., «L'humaniste dominicain Jean Conon et le crétois Jean Grégoropoulos (À propos du ms lat. oct. 374 de la Staatsbibliothek de Berlin, actuellement à la Westdeutsche Bibliothek, Marbourg)», *Scriptorium* 4 (1950), 104-107.

Omont, H., *Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale. Ancien fonds grecs*, 4 τόμοι, Παρίσι, Alphonse Picard, 1886-1898.

Ongania, *Venetian* = *Early Venetian Printing Illustrated*, Ongania, Ferd (ἔκδ.), Βενετία, Ferd. Ongania/Λονδίνο, John C. Nimmo/Νέα Ὑόρκη, Charles Scribner's Sons/ Βενετία, 1895.

Osservazioni = Quaranta, Emanuela, «Osservazioni intorno ai caratteri greci di Aldo», *La Bibliofilía* 55 (1953), 122-130.

Pagliaroli, S., «Nuovi autografi di Marco Musuro», *Studi medievali e umanistici* 2 (2004), 356-363.

Pagliaroli, S., «L'Accademia Aldina», *Incontri triestini di filologia classica* 9 (2009-2010), 175-187.

Παναγιωτάκης, Ν. Μ., «Ἡ παιδεία κατὰ τὴ Βενετοκρατία», *Κρήτη, ἱστορία καὶ*

πολιτισμός, ἐπιστημονικὴ ἐπιμέλεια Ν. Μ. Παναγιωτάκης, τ. 2 [Ἡράκλειο], 1988, 161-195.

Παναγιωτάκης, Ν. Μ., «The Italian Background of Early Cretan Literature», *Dumbarton Oaks Papers*, 49 (1995), 281-323.

ΠΑΠ Ι = Παπαδόπουλος, Θ. Ι., *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία (1466 ci - 1800)*, Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1984.

Pastorello, E., *L'epistolario Manuziano. Inventario cronologico-analitico 1483-1597*, Βενετία/Ρώμη, Istituto per la Collaborazione Culturale, 1957.

Pastorello, E., «Di Aldo Pio Mauzio. Testimonianze e Documenti», *La Bibliofilía* 67 (1965), 163-220.

Πατρινέλης, Χ. Γ., «Ἕλληνες κωδικογράφοι τῶν χρόνων τῆς Ἀναγεννήσεως», *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου* 8-9 (1958-1959), 63-124.

Πατρινέλης, Χ. Γ., «Μάρκου Μουσούρου ἀνέκδοτος ἐπιστολή», *Ὁ βιβλιόφιλος* 16 (1962-1963), 3-7.

Pertusi, A., «Le fonti greche del "De gestis, moribus et nobilitate civitatis Venetiarum" di Lorenzo de Monacis, cancelliere di Creta (1388-1428)», *Italia medievale e umanistica* 8 (1966), 161-211.

Pertusi, A., «L'umanesimo greco dalla fine del secolo XIV agli inizi del secolo XVI», στὸ *Storia della cultura veneta*, τόμ. 3/I. Arnaldi, G. - Stocchi, M. Pastore (ἐπιμ.), *Dal primo Quattrocento al Concilio di Trento*, Βενετία 1980, 177-264.

Πλουμίδη-Μαυροειδῆ, Φανή, «Ἔγγραφα ἀναφερόμενα στὶς ἔριδες τῶν Ἑλλήνων τῆς Βενετίας στὰ τέλη τοῦ ιε΄ αἰώνα», *Θησαυρίσματα* 8 (1971), 115-187.

Pontani, A., «L'umanesimo greco a Venezia: Marco Musuro, Girolamo Aleandro e l'Antologia Planudea», στὸ *I Greci a Venezia*, *Atti del Convegno Internazionale di studio (Venezia, 5-7 novembre 1998*), Βενετία, Istituto Veneto di Scienze, Lettere e Arti, 2002, 381-466.

Pontani, F. M., «Epigrammi inediti di Marco Musuro», *Archeologia Classica*, 25-26 (1973-1974), 575-584.

Poppi, M., «Ricerche sulla vita e cultura del notaio e cronista Veneziano Lorenzo de Monacis, cancelliere cretese (ca. 1351-1428)», *Studi Veneziani* 9 (1967), 153-186.

Porro, *Vettori-Poetica* = Porro, A., «Pier Vettori editore di testi greci: la "Poetica" di Aristotele», *Italia Medioevale e Umanistica* 26 (1983), 307-360.

Proctor, *Greek* = Proctor, R., *The Printing of Greek in the Fifteenth Century*, Ὀξφόρδη, Oxford University Press, 1900.

Redigonda, *Zanobio* = Redigonda, A.-L., «Acciaiuoli Zanobi», *DBI*, 1 (1960), 93-94.

Renouard, *Annales* = Renouard, A. A., *Annales de l'imprimerie des Alde ou histoire des trois Manuce*, Παρίσι, Chez Jules Renouard, libraire, 1834[3].

Reynolds, L. D. – Wilson, N. G., *Ἀντιγραφεῖς καὶ φιλόλογοι. Τὸ ἱστορικὸ τῆς παράδοσης τῶν κλασικῶν κειμένων*, μτφρ. Ν. Μ. Παναγιωτάκης, Ἀθήνα, MIET, 1989.

Rhodes = Rhodes, D. E., *Incunabula in Greece. A First Census*, Μόναχο, Kraus International Publications, 1980.

Rollo, A., «La grammatica greca di Urbano Bolzanio», στὸ *Umanisti bellunesi fra Quattro e Cinquecento. Atti del Convegno di Belluno (5 novembre 1999),* Φλωρεντία, L. Olschki, 2001, 177-209.

Rosa, *Urbano* = Rosa, Lucia Gualdo, «Dalle Fosse, Urbano», *DBI*, 32 (1986).

Σάθας, Κ., *Νεοελληνικὴ φιλολογία. Βιογραφίαι τῶν ἐν τοῖς γράμμασι διαλαμψάντων Ἑλλήνων, ἀπὸ τῆς καταλύσεως τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας μέχρι τῆς Ἑλληνικῆς Ἐθνεγερσίας (1453-1821*), Ἀθήνα 1968.

Saffrey, *Dominicain* = Saffrey, H. D., «Un humaniste dominicain, Jean Cuno de Nuremberg, précurseur d'Érasme à Bâle», *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance* 33 (1971), 19-62.

Scaglione, «grammaticus» = Scaglione, A., «The Humanist as Scholar and Politian's Conception of the "grammaticus"», *Studies in the Renaissance* 8 (1961), 49-70.

Schoell, M., *Histoire de la littérature grecque profane, depuis son origine jusqu'à la prise de Constantinople par les Turcs*, τόμ. 7, Παρίσι 1825, 334.

Scholderer, V., *Greek Printing Types 1465-1927: Facsimiles from an exhibition*

of books illustrating the development of Greek printing shown in the British Museum 1927, Λονδίνο 1927.

Scholderer, *Printers* = Scholderer, V., «Printers and Readers in Italy in the Fifteenth Century», *Proceedings of the British Academy*, 35 (1949), 25-47.

Scholderer, V., *Fifty Essays in Fifteenth and Sixteenth Century Bibliography*, Rhodes, D. E. (ἔκδ.), Ἄμστερνταμ 1966.

Scholderer, *Venice* = Scholderer, V., «Printing at Venice to the End of 1481», *στὸ* Scholderer, V., *Fifty Essays…*, ὅ.π.

Scholia vetera in Aristophanis Plutum [= *Scholia in Aristophanem*, Pars. III, fasc. 4ª], Chantry, M. (ἔκδ.), Κρόνινγκεν, Egbert Forsten, 1994.

Semper, H. - Schulze, F. - Barth, W., *Carpi: Ein Fürstensitz der Renaissance*, Δρέσδη 1882.

Setton, Kenneth, *Τὸ βυζαντινὸ ὑπόβαθρο τῆς Ἰταλικῆς Ἀναγέννησης*, μτφρ. Π. Π. Παναγιώτου, Ἀθήνα 1989.

Short-title Catalogue of Books Printed in France and of French Books Printed in Other Countries from 1470 to 1600 now in the British Museum, Λονδίνο, British Museum, 1924.

Short-title Catalogue of Books Printed in Italy and of Italian Books Pinted in Other COuntries from 1465 to 1600 now in the British Museum, Λονδίνο, British Museum, 1958.

Sicherl, M., «Musuros-Handschriften», στὸ *Serta Turyniana. Studies in Greek Literature and Palaeography in Honor of Alexander Turyn*, Heller, J. L. - Newman, J. K. (ἐπιμ.), Σικάγο/Λονδίνο, University of Illinois Press, 1974, 564-608.

Sicherl, *Euripides* = Sicherl, M., «Die Editio Princeps Aldina des Euripides und ihre Vorlagen», *Rheinisches Museum* 118 (1975), 205-225.

Sicherl, *Musaios* = Sicherl, M., «Die Musaios-Ausgabe des Aldus Manutius und ihre lateinische Übersetzung», *Italia Medioevale e Umanistica* 19 (1976), 257-276.

Sicherl, M., *Johannes Cuno. Ein Wegbereiter des Griechischen in Deutschland. Eine biographisch-kodikologische Studie*, Χαϊδελβέργη, C. Winter, 1978.

Sicherl, M., «Die Aldina der Griechischen Epistolographen (1499)», στὸ *Aldus*

Manutius and Renaissance Culture, *Essays in Memory of Franklin D. Murphy*, *Acts of an International Conference Venice and Florence, 14-17 June 1994*, Zeitberg, David S. - Gioffredi Superbi, Fiorella (ἐπιμ.), Φλωρεντία, L. Olschi, 1998.

Speranzi, D., «Tra Creta e Firenze. Aristobulo Apostolis, Marco Musuro e il Ricardiano 77», *Segno e Testo* 4 (2006), 191-210.

Speranzi, D., *Marco Musuro copista di codici greci nella Firenze Medicea*, Tesi di laurea in Paleografia greca, 2 τόμοι, Rel. M. J. Luzzatto, Università degli studi di Firenze, 2002-2003 [Biblioteca Medicea Laurenziana, segnatura 16.1.240 (ὁ δεύτερος τόμος περιέχει πίνακες)].

Speranzi, D., «La scrittura di Marco Musuro. Problemi di variabilità sincronica e diacronica», στὸ *The Legacy of Bernard de Montfaucon: Three Hundred Years of Studies on Greek Handwriting. Proceedings of the Seventh International Colloquium of Greek Palaeography (Madrid – Salamanca, 15-20 September 2008),* Bravo, García A. – Pérez, Martín I. - Codoñer, Signes J. (ἐπιμ.), Τούρνοουτ, Brepols, 2010, 187-196.

Speranzi, D., *Marco Musuro. Libri e scrittura*, Ρώμη, Accademia Nazionale dei Lincei, 2013.

Speranzi, D., «Il copista dell'Esichio (Marc. gr. 622)», στὸ *Storia della scrittura e altre storie*, Bianconi, D. (ἐπιμ.), Accademia Nazionale dei Lincei, Bollettino dei Classici, Supplementa, 29, Ρώμη 2014.

Staikos, *Printing* = Staikos, K. Sp., «The printing shop of Nikolaos Vlastos and Zacharias Kallierges. 500 years from the establishment of the first Greek printing press», στὸ *Cento Anni di Bibliofilia. Atti del Convegno internazional, Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze 22-24 aprile 1999*, Balsamo, L. - Bellettini, P. - Olschki, A. (ἐπιμ.), Φλωρεντία, L. Olschki, 2001, 277-298.

Στάικος, *Σήματα* = Στάικος, Κ. Σπ., *Ἐκδοτικὰ τυπογραφικὰ σήματα βιβλίων τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου (1494-1821)*, Ἀθήνα 2009.

Stocchi, M. Pastore, «Scuola e cultura umanistica fra due secoli», στὸ *Storia della cultura veneta*, τόμ. 3/I, Arnaldi, G. - Stocchi, M. Pastore (ἐπιμ.), *Dal primo Quattrocento al Concilio di Trento*, Βενετία 1980, 93-121.

Stornazolo, *Codices* = Stornazolo, C., *Codices Urbinates Graeci Bibliothecae Va-*

ticanae, Descripti Praeside Alfonso Cardinali Capecelatro, Archiepiscopo Capuano S.R.E. Bibliothecario, Ρώμη, Ex Typographeo Vaticano, 1895.

Tessier, A., «La prefazione al Sofocle aldino: Triclinio, Andronico Callisto, Bessarione, in Letteratura e riflessione sulla letteratura nella cultura classica», στὸ *Atti del Convegno: Pisa, 7-9 giugno 1999*, Arrighetti, G.- Tulli, M. (ἐπιμ.) Πίζα 2000, 345-366.

Thiriet, F., «Candie, grande place marchande dans la première moitié du XVe siècle», *Κρητικὰ Χρονικὰ* 15-16 (1963), 338-352 [= *Études sur la Romanie greco-vénitienne*, IX].

Thorndike, *Magical* = Thorndike, L., *A History of Magical and Experimental Science*, τόμ. 4, Νέα Ὑόρκη 1934.

Tselikas, A., «From Manuscript to Print», στὸ *Greek Letters: From Tablets to Pixels*, Macrakis, M. S. (ἔκδ.), Νιοὺ Κάστλ, Oak Knoll Press, 1997, 83-92.

Τσελίκας, *Pῶσος* = Ἀρχειακὸ ὑλικό τοῦ Ἀγαμέμνονα Τσελίκα, ἀνέκδοτο καὶ μή.

Τσιρπανλῆς, Z. N., *Τὸ Κληροδότημα τοῦ καρδιναλίου Βησσαρίωνος γιὰ τοὺς φιλενωτικοὺς τῆς βενετοκρατούμενης Κρήτης (1439-17ος αἰ.)*, Θεσσαλονίκη 1967.

Τωμαδάκης, Β. Φρ., *Νεοελληνικαὶ Μεταφράσεις, Παραφράσεις καὶ Διασκευαὶ τῆς «Βατραχομυομαχίας»*, Ἀθήνα, 1973.

UCLA = *A Catalogue of the Ahmanson-Murphy Aldine Collection at UCLA*, Barker, N. - Chew, Kathryn - Hobson, A. R. A. - Kaplan, Sue Abbe - Naiditch, P. G. - Russell, F. S. - Westbrook, B. D. - Wright-Atamian, Ellen (ἐπιμ.), Λὸς Ἄντζελες, University of California Press, 1989.

Vaccaro = Vaccaro, Emerenziana, *Le Marche dei Tipografi ed Editori Italiani del Secolo XVI, nella Biblioteca Angelica di Roma*, Φλωρεντία L. Olschki, 1983.

Vecce, C., «Aldo e l'invenzione dell'indice», στὸ *Aldus Manutius and Renaissance Culture*, *Essays in Memory of Franklin D. Murphy*, *Acts of an International Conference Venice and Florence, 14-17 June 1994*, Zeitberg, David S. - Gioffredi Superbi, Fiorella (ἐπιμ.), Φλωρεντία, L. Olschi, 1998.

Vogel, Marie, - Gardthausen, V., *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, ἐπανεκδ. Hildesheim (G. Olms) 1966.

Wilson, N. G., «The Book Trade in Venice ca. 1400-1515», στὸ *Venezia centro di mediazione tra Oriente e Occidente (secoli XV-XVI). Aspetti e problemi. Atti del II convegno internazionale di storia della civiltà veneziana (Venezia 3-6 ottobre 1973),* Beck, H.-G. - Manoussakas, M. – Pertusi, A. (ἐπιμ.), Φλωρεντία, L. Olschki, 1977, 381-397.

Wilson, N. G., «On the Transmission of the Greek Lexica», *Greek, Roman and Byzantine Studies* 23 (1982), 369-375.

Wilson, N. G., *Ἀπὸ τὸ Βυζάντιο στὴν Ἀναγέννηση. Ἑλληνικὲς σπουδὲς κατὰ τὴν ἰταλικὴ Ἀναγέννηση*, μτφρ. Φωτεινὴ Πρεβεδούρου-Γεωργίνη, Ἀθήνα 1994.

Wilson, N. G., *Scholars of Byzantium*, Λονδίνο 1996[2].

Wilson, N. G., *Da Bisanzio all'Italia. Gli studi greci nell'Umanesimo italiano, edizione italiana rivista e aggiornata*, Ἀλεσσάντρια, Dell'Orso 2000.

Wittek, M., «Chronique», *Scriptorium* 7 (1953), 288-289.

Wittek, M., «Manuscripts et codicologie. 4. Pour une étude du scriptorium de Michel Apostolès et consorts», *Scriptorium* 7 (1953), 290-297.

Χάρτα, Ι = Κ. Σπ. Στάικος, *Χάρτα τῆς Ἑλληνικῆς Τυπογραφίας. Ἡ Ἐκδοτικὴ Δραστηριότητα τῶν Ἑλλήνων καὶ ἡ Συμβολή τους στὴν Πνευματικὴ Ἀναγέννηση τῆς Δύσης*, τόμος Α΄/15ος αἰώνας, Ἀθήνα 1989.

Young, D., «A Codicological Inventory of Theognis Manuscripts», *Scriptorium* 7 (1953), 36.

Zappella, Giuseppina, *Le Marche dei tipografi e degli editori italiani del Cinquecento. Repertorio di figure, simboli e soggetti e dei relativi motti*, Μιλάνο, Editrice Bibliografica, 1998.

Zorzi, *Libreria* = Zorzi, M., *La Libreria di San Marco. Libri, lettori, società nella Venezia dei Dogi*, Μιλάνο 1987.

Εὑρετήρια

Εὑρετήριο ὀνομάτων

A

Ἀβερρόης 110, 146
Ἀδελφότητα τοῦ Ἁγίου Νικολάου 32
Ἀδραμυττηνός, Ἐμμανουὴλ 26, 45, 46
Ἀθήναιος ἀπὸ τὴ Ναύκρατη 57, 78, 150, 194, 232, 242
Αἰσχύλος 107
Αἴσωπος 110, 154, 209
Ἀκροπολίτης, Γεώργιος 17
Ἀλεάντρο, Ἱερώνυμος 204, 222
Ἀλέξανδρος [Νουμηνίου] 218
Ἀλέξανδρος Ε΄, πάπας 16
Ἀλέξανδρος ἀπὸ τὸν Χάνδακα 50, 124
Ἀλέξανδρος Ἀφροδισιεὺς 78
Ἀλέξανδρος, Μέγας 230
Ἀλεξάνδρου, Γεώργιος 26
Ἀλκιδάμας ἀπὸ τὴν Ἐλαία 230, 232
Ἀμμώνιος Ἑρμείου 190
Ἀνδοκίδης ἀπὸ τὴν Ἀθήνα 220
Ἀνδρόνικος ἀπὸ τὴ Ρόδο 152
Ἄνθιμος, ἱερομόναχος 11
Ἀντίπατρος (Sidonius) ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη 100, 123
Ἀντιφῶν ἀπὸ τὴν Ἀθήνα 220
Ἀπολλώνιος ὁ Ρόδιος 82, 134, 157
Ἀπολλώνιος ὁ Τυανέας 200
Ἀπολλώνιος Σοφιστής 240
Ἀποστόλης, Ἀρσένιος (Ἀριστόβουλος) 8, 24, 26, 27, 31, 52, 57, 61, 67, 68, 120, 121, 138, 226
Ἀποστόλης, Μιχαὴλ (Μιχαῆλος) 23, 25, 30, 120, 131, 214
Ἀππιανὸς ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια 80
Ἄρατος ἀπὸ τοὺς Σόλους 164
Ἀργυρόπουλος, Ἰωάννης 9, 49, 146, 152
Ἀρίσταρχος ἀπὸ τὴ Σαμοθράκη 240
Ἀριστείδης Αἴλιος 218
Ἀρίστιππος ἀπὸ τὴν Κυρήνη 235
Ἀριστοτέλης 34, 55, 56, 57, 67, 69, 105, 112, 122, 130, 132, 146, 153, 154, 190, 198, 218, 220, 234, 236
Ἀριστοφάνης 31, 69, 97, 104, 105, 107, 112, 154
Ἀριστοφάνης ὁ Βυζάντιος 178

Ἀρποκρατίων, Βαλέριος Μάξιμος 192
Ἀρχιμήδης 182
Ἀττικός, Πομπώνιος184
Ἀφθόνιος ἀπὸ τὴν Ἀντιόχεια 218, 220
Ἀφροδισιέας, Ἀλέξανδρος 198, 236
Ἀψίνης ἀπὸ τὰ Γάδαρα 218

Β

Βενέδικτος 11
Βησσαρίων, καρδινάλιος 19, 21, 22, 23, 25, 32, 49, 52, 71, 112, 131, 154, 209
βιβλιοθῆκες
Βατικανὴ 200
Βησσαρίωνα 32, 52, 54
Βοδληιανὴ 131
Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Γαλλίας 140, 209
Μαρκιανὴ (Nicena) 52, 140, 222, 228
Μεδίκων 65
Μουσούρου 54-56, 244
Πτολεμαίων 216
Χάνδακα, μονῆς 16
Grimani, Domenico 56
Leoniceno, Niccolò 131
Alberto Pio 73
Rialto 214
Strozzi, Palla 131
Torresani, Andrea 131
Valla, Giorgio 56
Vittori, Francesco 236
Βιτρούβιος 182
Βλαστός, Νικόλαος 31, 34, 68, 69, 72, 73, 124, 126, 131, 157, 190
Βλαστός, Σήφης 21
Βοκκάκιος 5
Βρυέννιος, Ἰωσὴφ 11, 17
Βυζάντιος, Στέφανος 142, 176, 178

Γ

Γαβρίας [= Βάβριος] (Valerius;) 212
Γαζῆς, Θεόδωρος 45, 104, 108, 112, 134, 140, 148, 198, 224
Γαληνὸς 73, 124, 126, 131, 242, 244
Γεμιστός (Πλήθων), Γεώργιος 19, 194
Γεώργιος Χοιροβοσκὸς 107
Γλαβᾶς, Ἰσίδωρος 62
Γρηγορόπουλος, Γεώργιος 26, 28, 68
Γρηγορόπουλος, Ἰωάννης 28, 31, 35, 61, 62, 63, 65, 67, 69, 214
Γρηγορόπουλος, Μανουὴλ 61, 68
Γρηγοροπούλου, Φωτεινὴ 68

Δ

Δαμασκηνός, Ἰωάννης 170
Δαμιλᾶς, Δημήτριος 30, 82, 109, 110, 124, 128, 142, 169, 204, 212
Δάντης 14
Δείναρχος ἀπὸ τὴν Κόρινθο 218
Δεκάδυος, Ἰουστίνος 59, 63, 67, 124, 131, 144
Δημάδης ἀπὸ τὴν Ἀθήνα 230
Δημοσθένης 31, 65, 107, 206, 209, 220

Διογενειανὸς ἀπὸ τὴν Ἡράκλεια 240
Διομήδης (Diomedes) 80
Διονύσιος ὁ Ἁλικαρνασσεὺς 180, 218
Διονύσιος ὁ Θρᾳξ 106
Διοσκουρίδης ἀπὸ τὴν Ἀναζαρβὸ 62, 112
Δούκας (Δουκᾶς), Δημήτριος 63, 69, 71, 214, 218, 222

Ε

Ἔπαρχος, Νικόλαος 63
Ἐπιφάνιος ἀπὸ τὴν Πέτρα 170

Η

Ἡρόδοτος 31, 184
Ἡρωδιανὸς 97, 194
Ἡσίοδος 107, 110, 136, 214
Ἡσύχιος ὁ Ἰλλούστριος 31, 55, 78, 232, 240

Θ

Θέογνης ἀπὸ τὰ Μέγαρα 107
Θεόδωρος Πρόδρομος (Πτωχοπρόδρομος) 31, 120
Θεόκριτος 31, 45, 66, 82, 104, 107, 110, 136
Θεοφάνης, ἐπίσκοπος 170
Θεόφραστος 112, 130, 140, 146, 148, 150, 198, 230
Θέων ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια 164
Θουκυδίδης 31, 65, 180, 184, 194

Ι

Ἰάμβλιχος ἀπὸ τὴ Συρία 110
Ἱερώνυμος, ἅγιος 112, 200
Ἰνδικοπλεύστης, Κοσμᾶς 170
Ἰουλιανός, αὐτοκράτορας 202
Ἰούντα, τυπογραφικὸς οἶκος 65, 178, 240
Ἰούντα, Βερνάρδος 178
Ἰουστινιανός, αὐτοκράτορας 176
Ἰσαβέλλα, πριγκίπισσα τῆς Μάντοβας 202
Ἰσαῖος ἀπὸ τὴ Χαλκίδα 220
Ἰσίδωρος, καρδινάλιος Κιέβου 20
Ἰσοκράτης 194, 232
Ἰωάννης Γραμματικὸς (*Φιλόπονος*) 198
Ἰωάννης Η΄ Παλαιολόγος 19
Ἰωάννης ὁ Κρητικὸς 76
Ἰωσήφ, ἐπίσκοπος Μεθώνης 26

Κ

Καβαδάτος, Νικόλαος 26, 30
Καίσαρ τῆς Ἀραγωνίας, πρίγκιπας 224
Κάκος, Ἰωάννης 11
Καλέκας, Μανουὴλ 17
Καλλιέργης, Ἀλέξιος 12
Καλλιέργης, Ζαχαρίας 31, 35, 68, 69, 71, 72, 73, 124, 126, 130, 131, 157, 190, 226, 228
Καλλίμαχος ἀπὸ τὴν Κυρίνη 136

Κάλλιστος, Ἀνδρόνικος 108, 109
Κάλλιστος, ἱερομόναχος 11
Καλλίστρατος 188
Καραντηνός, Ἰωάννης 62
Κάρολος Η΄, βασιλιὰς τῆς Γαλλίας 138
Καρτερομάχος, Σκιπίων (Scipione Forteguerri) 76, 132, 138, 150, 206
Καστρηνός, Δημήτριος 109
Κάτων 128
Κέβης ἀπὸ τὴ Θήβα 174, 226
Κικέρων 59, 184
Κλεάνθης ἀπὸ τὴν Ἄσσο 164
Κλήμης Ζ΄, πάπας 71
Κόιντος ἀπὸ τὴ Σμύρνη 209
Κόλλουθος ἀπὸ τὴ Λυκόπολη 209
Κομνηνοί, αὐτοκράτορες 120
Κοραῆς, Ἀδαμάντιος 240
Κορνάρος, Νικόλαος Α. 14
Κυδώνης, Δημήτριος 7, 17
Κυπριανὸς 170
Κύρος, σοφιστὴς 218

Λ

Λαμπάρδος, Πέτρος 11
Λαόνικος ὁ Κρὴς 50, 124
Λαρνήσιος 242
Λάσκαρης
– οἰκογένεια 220
Λάσκαρης, Θεόδωρος 220
Λάσκαρης, Ἰανὸς 8, 49, 55, 65, 66, 82, 108, 122, 157, 182, 186, 188, 196, 214, 215, 218
Λάσκαρης, Ἰωάννης 220
Λάσκαρης, Κωνσταντῖνος 30, 58, 61, 108, 109, 110, 128, 134, 145, 174, 182, 224, 226
Λαυρέντιος ὁ Μεγαλοπρεπὴς 7, 65
Λεόντιος Πιλάτος 5
Λεσβώναξ ἀπὸ τὴ Μυτιλήνη 230
Λέων Ι΄ (Ἰωάννης Μέδικος), πάπας 66, 200, 234
Λιβάνιος ἀπὸ τὴν Ἀντιόχεια 107
Λουκιανὸς ἀπὸ τὰ Σαμόσατα 13, 96, 188
Λουκρήτιος 112
Λυγίζος, Μιχαὴλ 11, 26
Λυκοῦργος ἀπὸ τὴν Ἀθήνα 220
Λυκόφρων ἀπὸ τὴ Χαλκίδα 107

Μ

Μάγιστρος, Θωμᾶς 106
Μαξιμιλιανὸς Α΄, αὐτοκράτορας 76, 198
Μανούτιος, Ἄλδος
– ἡ αἰσθητικὴ τῶν ἐκδόσεών του 102, 104
– ἀναστολὴ τῆς λειτουργίας τοῦ Οἴκου του 77 καὶ ἐπαναλειτουργία 77-79
– ἀναχώματα στοὺς σχεδιασμοὺς του 104-106
– βιογραφικὰ 45-47

– οἱ δάσκαλοί του 45-46
– τὸ εἰκαστικὸ ὑλικὸ τῶν ἐκδόσεών του 82-104
εἰκόνες 100-102
ἐπίτιτλα 96-99
πρωτογράμματα 90-95
τυπογραφικὸ σῆμα 82-89
– ἐκδόσεις-σχόλια 116-245
– ἐκδοτικός του προσανατολισμὸς 106-114
– ἐπαγγελματικά του σχέδια 48-51
– ὁ θαυμασμός του γιὰ τὸν Πολιτιανὸ 46
– Νεακαδημίας Νόμος 74-76 καὶ μέλη της 76
– προϋποθέσεις γιὰ τὴ λειτουργία τοῦ Οἴκου του 56-58
– ὁ ρόλος τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Βησσαρίωνα 52-53 καὶ ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Μουσούρου 54-56
– ἡ συμβολὴ τοῦ Μουσούρου στὶς ἐκδόσεις του 72-73
– συνεργάτες του 57-59, 63-72
– οἱ τυπογραφικοὶ χαρακτῆρες του 59-63
– ὑποστηρικτὲς τοῦ ἔργου του 51, 52
Μάρκος, ἐπίσκοπος 170
Μαρουλᾶς 14
Ματέρνος, Φίρμικος 112
Μαυρικᾶς, Κωνσταντῖνος 9
Μαυρικᾶς, Τζωρτζίνος 9
Μελαγχροινός, Νικόλαος 63
Μένανδρος 107
Μένανδρος (ἀπὸ τὴ Λαοδίκεια) 218
Μοσχόπουλος, Μανουὴλ 106
Μουσαῖος, γραμματικὸς 57, 61, 70, 72, 100, 122, 123
Μουσοῦρος, Μάρκος 8, 27, 31, 35, 54, 55, 57, 58, 59, 62, 63, 64, 65, 66, 68, 70, 72, 73, 77, 79, 122, 131, 142, 150, 154, 160, 182, 206, 214, 216, 220, 228, 232, 234, 240, 242, 244
– σὲ ἀναζήτηση χειρογράφων 73
– ἡ βιβλιοθήκη του 54-55
– διδάσκει στὴν Πάντοβα 64, 77
– ἐγκαθίσταται στὴ Ρώμη 66
– ἐκδίδει τὴ Γραμματικὴ τοῦ Ἄλδου 79
– ἐκδότης τοῦ Πεπαγωμένου 66
– ἡ συμβολὴ του στὸ ἐκδοτικὸ πρόγραμμα τοῦ Ἄλδου 64-66, 72-73
– συνεργάζεται μὲ τὸν Οἶκο τῶν Ἰούντα 65-66
– στὸ τυπογραφεῖο τῶν Βλαστοῦ-Καλλιέργη 72
Μπεργαδῆς 16
Μυλαῖος, Κωνσταντῖνος 11
Μωάμεθ Β΄ 20, 26

N

Ναζιανζηνός, Γρηγόριος 202, 212

Νεακαδημία 69, 74, 75, 180, 190, 218
Νίκανδρος ἀπὸ τὴν Κολοφώνα 62, 107, 162
Νικόλαος Ε΄, πάπας 12, 21, 24, 45, 180, 184
Νόννος ἀπὸ τὴν Πανόπολη 166
Νοταρᾶ, Ἄννα 34
Νοταρᾶς, Λουκᾶς 34
Ντελλαπόρτα, Λεονάρδος 17

Ξ

Ξενοφῶν ἀπὸ τὴν Ἀθήνα 194

Ο

Ὅμηρος 5, 30, 107, 120, 136, 204, 209
Ὀππιανὸς ἀπὸ τὴν Ἀναζαρβὸ 66, 107
Ὁράτιος 215
Οὐλπιανὸς ἀπὸ τὴν Ἀντιόχεια 192

Π

Παλαιολόγος, Κωνσταντῖνος, αὐτοκράτορας 62
Παλαιολόγος, Μιχαὴλ Η΄, αὐτοκράτορας 66
Παυσανίας 78, 184, 244
Παχυμέρης, Γεώργιος 17
Πελεγρίνα, κόρη τοῦ Μαρίνου Φαλιέρου 23
Πεπαγωμένος, Δημήτριος 66
Πετράρχης 5, 32
Πιέτρο τῶν Μεδίκων 109
Πίνδαρος 107, 214, 228
Πίος Β΄, πάπας 24
Πλανούδης, Μάξιμος 106, 196
Πλάτων 31, 34, 78, 113, 146, 214, 232, 234, 235, 236
Πλίνιος ὁ πρεσβύτερος 215
Πλουσιαδηνός, Ἰωάννης 23, 26
Πλούταρχος 10, 70, 214, 215, 222, 244
Πολιτιανός, Ἄγγελος 46, 84, 112, 130, 136, 138, 168
Πολυδεύκης, Ἰούλιος 102, 142, 178
Πολύφιλος (*Hypnerotomachia*) 113
Πορφύριος ἀπὸ τὴν Τύρο 190
Πρόσπερος, θεολόγος 170
Προυδέντιος 55, 170
Πτολεμαῖοι 216
Πυθαγόρας ἀπὸ τὴ Σάμο 174

Ρ

Ρουσσωτᾶς, Ἰμανουὴλ 58, 61, 62
Ρωμανός, Ἄλδος 157
Ρῶσος, Ἰωάννης 71, 76

Σ

Σάβιος, Μανουὴλ 11, 12
Σαλλοῦστος (Γάιος Κρίσπος) 215
Σεδούλιος 172
Σεμιτέκολο, Ἐμμανουὴλ 11
Σεραφείμ, συνεργάτης τοῦ Ἄλδου 216
Σικελιώτης, Διόδωρος 244
Σιλεντιάριος, Παῦλος 196
Σιμπλίκιος ἀπὸ τὴν Κιλικία 157

Σουλιάρδος, Μιχαὴλ 26
Σοφοκλῆς 31, 62, 65, 75, 84, 106, 107, 121, 182, 224
Στεφανοπουλίνα, Μαρία 69
Στράβων 244
Στρατηγός, Καίσαρ 63
Συμεωνάκης, Ἰωάννης 11, 13
Συρίγος, Ἰωάννης 11
Σώπατρος 218

Φ

Φαληρέας, Δημήτριος 218, 230
Φαλιέρος, Μαρίνος 20
Φιλάργης, Πέτρος 16
Φίλελφος, Φραγκίσκος 194
Φίλιππος, μεταφραστὴς τῶν *Ἱερογλυφικῶν* 212
Φιλόστρατος ὁ Α΄ 31, 107, 188, 200
Φιλόστρατος ὁ Νεότερος 188
Φραγκίσκος Α΄, βασιλιὰς τῆς Γαλλίας 232
Φρειδερῖκος Γ΄, βασιλιὰς τῆς Νεάπολης 224
Φωκυλίδης ἀπὸ τὴ Μίλητο 174

Χ

Χαλκίδιος 235
Χαλκοκονδύλης, Δημήτριος 65, 130, 134, 186, 204, 224, 238
Χρυσοβέργης, Μάξιμος 17
Χρυσολωρᾶς, Μανουὴλ 7, 49, 65, 70, 108, 128, 134, 226
Χωνιάτης, Νικήτας 17

Ψ

Ψελλός, Μιχαὴλ 13, 190

Ω

Ὡραπόλλων ἀπὸ τὴ Φαινέβυθη 212
Ὠριγένης 112

A

Abano de, Pietro 162
Acciaiuoli, Zanobio 200
Accorsi, Buono 108, 109, 110, 124, 136, 142, 169, 212
Agostino, δόγης 54
Alexander de Villa Dei 90
Aleandro, Girolamo 105, 216
Alopa de, Lorenzo (Francesco) 186
Ambergau de, Adam 194
Andrelini, Fausto 214
Antenori, Carlo 138
Antiquario, Jacopo 222
Aratoris, καρδινάλιος Πρόβης 172
Aretino, Rinuccio 12
Asola de, Andrea 85, 244
Asola de, Francesco 196
Augurellus 209

Aurispa, Giovanni 188
Avanzi, Girolamo 112

B

Barbarigo, Marco 54
Barbarigo, Pierfrancesco 57
Barbaro, Ermolao 182
Barbaro, Francesco 9, 10, 13, 17, 23
Bardellone, Giangiacomo 55, 240
Bembo, Bernardo 23
Bembo, Pietro 128
Benali, Bernardinus 90
Bevilacqua, Simon 96
Bissoli, Giovanni 68, 238
Bolzanio, Urbano 63, 124, 138, 145, 216
Bondini, Alessandro 130, 132
Bracci, Gabriele 68
Bracciolini, Poggio 10
Bruni, Leonardo 152, 154, 194
Buondelmonti, Cristoforo 13, 14, 154

C

Caballi, Francesco 131, 148
Calderini, Domizio 45, 51
Calpurnio, Giovanni 184
Camerti, Lorenzo 27
Canal, Paolo 76
Canozio, Lorenzo 146
Capranica, καρδινάλιος 21
Castellani, Lilio 188
Celtis, Conrad 55, 67, 168
Clario, Daniele 105, 170, 172, 206
Colonna, Francesco 113
Coluccio, Salutati 7
Condulmier, Gabriele 19
Confalonieri, Bartolomeo 140
Corner, Federico-Ferrante 10
Corner, Giovanni 10
Crastoni, Giovanni 72, 110, 142
Cuno, Johann 69, 150

D

Dandolo, Andrea 17
Donato, Gerolamo 162
Donato, Pietro 10
Dotis de, Paolo 20

E

E. J. 214
Egnazio, Giovanni Battista 76, 150, 215, 232
Elia Medigo del 26
Ercole d'Este 131

F

Faber, Felix 16
Favorino, Guarino 138
Ficino, Marsilio 112, 235
Filelfo, Francesco 10, 23, 108, 109
Forteguerri, Scipione βλ. Καρτερομάχος
Foscari, Francesco 21

Foscari, Jacopo 23
Foscarini, Ludovico-Alvise 10
Francesco-Vittori (Francesco della Memoria) 236

G

Gabrieli, Angelo 206, 226
Gasparo da Verona 45, 51
Gaurico, Pomponio 190
Giocondo, Giovanni 77
Giovanni Pico della Mirandola 26, 45, 46, 56, 145
Giustiniani, Leonardo 10
Grassi, Leonardo 113
Griffo, Francesco da Bollogna 58, 61
Grimani, Domenico 56
Gritti, Andrea 145
Grolier, Jean 79, 244
Guaguin, Robert 214
Guarini, Battista 45, 136
Guaschis de, Ludovicus 90

H

Hemsterhuis, Tiberius 178
Horus Apollon ἢ Horapollon 212

J

Jacopo d'Angelo da Scarperia 7
Johann von Köln 148

L

Lando, Girolamo 27
Landoia de, Johannes Hamman 100
Lavagnia de, Philippo 110
Lederlinus, Jo. Hern. 178
Leoniceno, Niccolò 45, 55, 63, 73, 113, 131, 140
Leoniceno (da Lonigo), Ognibene (Omnibonus Leonicenus) 194
Linacre, Thomas 55, 63, 130, 131
Lipomano, Marco 10, 13
Longius, Matthias 198
Lorenzo di, Niccolò 152
Loslein, Petrus 80
Luchino dal Verme 3

M

Maioli, Lorenzo 131
Mangio, Benedetto 68, 238
Manthen, Johann 148
Marcellinus 180
Marcello, Pietro 9
Marini, ἀββὰς 126
Marnef De, G. 214
Medemblick von, Johann 162
Menocchio, Hieronymo 76
Merula, Giorgio 140
Monacis de, Lorenzo 17
Montaigne 215
Montefeltro da, Guido Ubaldo I 164
Montefeltro da, Federico 109
Morel, Guillaume 192
Moro, Cristoforo 34
Morosini, Paolo 24

N

Navagero, Andrea 77, 228
Niccolò da Siena 8

P

Paciolo, Luca 97
Paganini de, Paganino 97
Palmiere, Giovanni Battista 150
Pannonius, Janus Vyrthesis (ἢ Vértessy) 56, 242
Parura, Filippo 20
Pelusio, Bartolomeo 68
Pensis de, Christophorus 80
Phileticus, Martinus 136
Philippi, Johann 214
Pietri di, Filippo 130, 148
Pio, Alberto 43, 45, 56, 57, 73, 105, 130, 132, 146, 148, 152, 190, 236
Pio, Lionelo 45
Podocatharo, Ludovico 148
Pontanus 209

Q

Quirini, Lauro 10, 23, 24

R

Ratdolt, Erhard 80, 90
Reinhard, Johann 206
Rhenanus, Beatus 150
Rhodiginus, Ludovicus Caelius 85
Riario, Pietro 27
Rinieri, Daniele 180
Rinucci (Rinuccius de Castiglione) 154, 188
Roscio, Francesco 136
Rosetto, Francesco 76

S

Sabellico, Marco Antonio 51, 52, 54
Sanctis de, Peritio 18
Sanuto, Marco 170
Sarti, Lorenzo 112
Scinzenzeler, Ulrich 222
Seligenstadt de, Herbort 90
Servio, Oliviero 146
Sforza, Francesco 128
Sforza, Ἱππόλυτη 128
Sforzante, Petrus Antonius 148
Sibber, Eucharius 152
Silius Italicus 228
Spira de, Johannes Emericus 90
Strozzi, Palla 131

T

Taberio, Giovanni 176
Thebanum, Pindarum 228
Tomasi, Pietro 10
Torre della, Giovanni Francesco 109
Torresani, Andrea 57, 77, 79, 131
Traversari, Ambrosio 10
Trevisan, Ludovico, καρδινάλιος 24
Trevisan, Zaccaria 10
Trivulzio, Scaramuza 66

U

Urceo, Codro Antonio 160
Urceus, Cordus 105

V

Valaresso, Fantino 10, 19
Valla, Giorgio 56, 73, 182
Valla, Lorenzo 12, 23, 180, 184
Vallaresso, Maffeo 10, 23
Veneri, Andrea 170
Vergerio, Petro Paolo 194
Veronese, Guarino 7, 9, 10, 19, 45
Vitalibus de, Bernardinus 194

X

Ximenes de Cisneros, Francesco, καρδινάλιος 69, 70, 168, 218

Z

Zaroto, Antonio 110

Εὑρετήριο τοπωνυμίων

Α

Ἄβυδος 100, 122
Ἅγιος Νικόλαος (Χανιά) 16
Ἀθήνα 204, 215, 228, 230, 232, 234
Ἀκαδημία 234
Ἀκαδημία Πλάτωνος 74
Ἀλεξάνδρεια 190
Ἀλκαλὰ 28, 70, 71, 168, 218
Ἄμστερνταμ 178
Ἀναζαρβὸς 162
Ἀνάκτορο τοῦ βασιλιᾶ Μίνωα 13
Ἀντιόχεια 192
Ἀραγωνία 224

Β

Bassiano 45
Βατικανὸ 77
Βενετία 3-4, 9, 12, 16, 18, 24, 27-28, 34, 48, 52, 56, 61, 63, 65, 66, 68, 69, 71-78, 81, 90, 96, 130, 131, 145, 148
Βερόνα 5, 136
Βιέννη 77, 198
Βιτσέντζα 5, 9

Γ

Γενεύη 216
Γυμνάσιο τῆς Μπολόνιας 160
Gurck 198

Δ

Δακία 56

Η

Ἡράκλεια 240

Θ

Θεσσαλονίκη 100, 123
Θραψανὸ 14

Ι

Ἰδαῖον Ἄντρον 13
Ἱερουσαλήμ 204

Κ

Καλαβρία 5, 209
Καρθαγένη 198
Κάρπι 43, 45, 46, 73, 77, 105, 130, 132
Κνίδος 164
Κνωσσὸς 13
Κολονία 140
Κολοφώνα 162
Κόμο 66
Κόρινθος 230
Κρήτη 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 14, 17, 18, 20, 21, 23, 24, 28, 31, 35, 50, 66, 72, 154
Κύπρος 25, 66
Κωνσταντία 6
Κωνσταντινούπολη 4, 6, 7, 12, 20, 22, 25, 67, 69, 120, 145, 234, 238

Λ

Λαβύρινθος 13
Λοιμοκαθαρτήριο (Λαζαρέτο) 14
Λονδίνο 28
Λυκόπολη 209

Μ

Μάντοβα 78, 202, 240
Μαρκιανὴ Βιβλιοθήκη 52, 222
Μεσσήνη 128
Μεσσίνα 145
Μιλάνο 12, 27, 30, 48, 77, 82, 108, 109, 110, 124, 128, 153, 182, 186, 194, 212, 222, 238
Μίλητος 240
Μιράντολα 26
Μονεμβασιὰ 66
Μπέργκαμο 236
Μπολόνια 5, 12, 18, 71, 105
Μπρέσια 148, 176
Μυστρᾶς 62
Μυτιλήνη 230

Ν

Ναὸς Ἁγίων Δέκα 13
Ναύκρατη 178, 242
Νεάπολη 12, 224
Νειλόπολη 212
Νυρεμβέργη 140

Ο

Ὀξφόρδη 131
Οὐρμπίνο 164
Οὐτρέχτη 228

Π

Παβία 108
Πανεπιστήμιο τῆς Πάντοβας 220
Πανόπολη 166
Πάντοβα (Πάδουα) 5, 9, 18, 23, 27, 64, 69, 70, 77, 112, 114, 130, 131, 146, 148, 184

Παντομάτριον 13
Παρίσι 105, 109, 152
Πάρμα 206
Πελοπόννησος 62
Περούσια 222
Πίζα 109
Πρόβη 172

Ρ

Ραγούσα 105, 170
Ρέθυμνο 10, 16, 18, 21
Ρώμη 12, 24, 25, 27, 45, 48, 66, 71, 82, 120, 136, 146, 152, 153, 182, 184, 206, 215, 226, 228, 232, 234

Σ

Σάλτσμπουργκ 198
Σαμοθράκη 240
Σηστὸς 100, 122
Σητεία 18
Σιέννα 110
Σόλοι 164
Σορβόνη 152
Στρασβοῦργο 140

Τ

Treviso 180

U

Urbino 194

Φ

Φερράρα 6, 12, 19, 45, 46, 73, 77, 112, 114, 131, 134
Φλωρεντία 5, 6, 7, 8, 12, 19, 20, 21, 24, 27, 30, 46, 48, 49, 50, 65, 72, 77, 82, 108, 121, 122, 130, 152, 153, 157, 178, 186, 188, 196, 200, 204, 226, 240

Χ

Χάνδακας 7, 9, 10, 11, 13, 16, 17, 18, 23, 24, 26, 28, 69, 71
Χανιὰ 18

Τὸ βιβλίο τοῦ Κ. Σπ. Στάικου «Οἱ ἑλληνικὲς ἐκδόσεις τοῦ Ἄλδου καὶ οἱ ἕλληνες συνεργάτες του (π. 1494-1515)» μὲ εἰσαγωγὴ τοῦ Στέφανου Κακλαμάνη σελιδοποιήθηκε ἠλεκτρονικὰ ἀπὸ τὴν Ἑλένη Μαυροειδῆ μὲ στοιχεῖα Minion Pro. Τυπογραφικὴ διόρθωση Στέλλα Τσάμου, ἐπιμέλεια ἔκδοσης Ἄννα Χατζηαντωνίου. Ἐπεξεργασία εἰκόνων COLOR NETWORK MON. ΕΠΕ. Τὸ ἠλεκτρονικὸ μοντὰζ καὶ ἡ ἐκτύπωση ἔγιναν ἀπὸ τὴ Σαΐτης Α.Ε. Τυπώθηκαν 800 ἀντίτυπα σὲ χαρτὶ velvet ivory 135 gr. τὸν Δεκέμβριο τοῦ 2015 γιὰ λογαριασμὸ τῆς ΑΤΩΝ Ε.Ε. Βιβλιοδετήθηκε ἀπὸ τὴν Θ. Ἠλιόπουλος - Π. Ροδόπουλος Ο.Ε.

